

*Л.А. ДУБРОВІНА
О.С. ОНИЩЕНКО*

**ІСТОРІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

1918–1941

**80-річчю
Національної академії наук України
та Національної бібліотеки
України імені В.І. Вернадського
присвячується**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

*Л.А. ДУБРОВІНА
О.С. ОНИЩЕНКО*

**ІСТОРІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

1918–1941

КИЇВ НБУВ 1998

У контексті процесу державотворення, духовного відродження та формування національної свідомості висвітлюється історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918 – початок 1941) – інформаційного, науково-дослідного, культурного центру, державного словища рукописної спадщини, творів друку та документів, наукової колекції світової літератури.

Враховуючи специфіку історичного розвитку бібліотечної справи в Україні і залучаючи до обігу нові джерельні матеріали, автори досліджують історію заснування Бібліотеки та основні напрями її діяльності, комплектування і функціонування її фондів, повертають науці й культурі імена людей, які віддавали Бібліотеці усі свої знання і натхнення.

Для бібліотекознавців, бібліографів, бібліотекарів, книгознавців, істориків та всіх тих, кого цікавить історія розвитку вітчизняної науки і культури.

Філологічна редакція

Н.М. Зубкової

Редактори

М.Л. Скирта, І.Б. Матлаш, І.Д. Лисоченко

Іменний покажчик

О.С. Боляк

Оригінал-макет

С.Г. Даневича

Рецензенти

В.О. Горбик, Л.В. Беллева

Автори вносять щирю подяку

Л.Г. Охріменко, О.М. Гальченко, О.П. Степченко

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського Фондом Катедр українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

ISBN 966-02-0702-6

Центральна наукова
бібліотека
ім. В. І. Вернадського
АН України

© Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко, 1998

© О.С. Боляк, іменний покажчик, 1998

Заснування і перші два десятиліття функціонування Національної бібліотеки України є найбільш складним та малознаним періодом її історії. Разом з тим цей час пов'язаний з розробкою актуальної за сучасних умов незалежності України концепції Національної бібліотеки та її функцій, формування поняття національного бібліотечного фонду України, що розроблялися видатними ученими і діячами культури, фахівцями з бібліотечної та книжної справи. Особистості, які виконали це грандіозне і, головне, поставлене вперше за весь період розвитку України завдання, протягом десятиліть були фактично викресленими з її історії, а Національна бібліотека розглядалася, зокрема останнім часом, не стільки як національна, скільки як головна державна бібліотека УРСР або, всупереч історичній правді та сучасним реаліям, – як відомча “академка” з функціями головного державного сховища.

Увага істориків до початкового періоду існування Національної бібліотеки України загострилася лише останнім часом, коли незалежна Українська держава розпочала розбудову своїх національно-державних засад та національних інституцій, розвинула теоретичні розробки понять “український”, “національний” і “державний”. Нині, коли активізувався процес залучення до наукового обігу великого джерельного матеріалу, що був заборонений протягом десятиліть, на порядок денний постало питання про відновлення історичної правди щодо заснування Національної бібліотеки України. Пошуки нових джерел з історії фундації Бібліотеки, вивчення реалізованих та нереалізованих шляхів її розвитку, повернення науці та культурі реабілітованих імен – все це набуло актуальності з кінця 80 – поч. 90-х років, коли вивчення витоків національної культури стало об'єктивним процесом формування історичного знання.

Документальні матеріали, підняті з глибини небуття, стали основою наукових праць, присвячених особистостям, які свого часу стояли біля витоків найбільшого книгосховища України, її гордості – Національної

бібліотеки. Це наукові публікації та біографічні дослідження про В.І. Вернадського (О.М. Апанович, С.М. Кіржаєв), М.П. Василенка (В.В. Вороненко, Л.Д. Кістерська, Л.В. Матвеева, І.Б. Усенко, В.І. Юрчук), Є.О. Ківлицького (Л.А. Гватенко та М.В. Кучинський), Ю.О. Меженка (Н.В. Стрішенець, Т.І. Ківшар)¹. З окремих питань історії НБУ та ВБУ початкової доби написані статті Л.А. Дубровіної, П.В. Голобуцького, Е.М. Жлудька, О.П. Степченко, М.С. Слободяника, Н.Ю. Каліберди². Концепцію створення Національної бібліотеки, проекти її започаткування у період Центральної Ради за ідейною основою О.С. Грушевського у період його перебування на посаді Голови бібліотечно-архівного відділу вивчали Т.І. Ківшар та Н.В. Козакова³. Трагічній долі репресованих директорів ВБУ 20 – 30-х років, а також діяльності Науково-дослідної комісії з бібліотекознавства та бібліографії того ж періоду присвячені дослідження Г.І. Ковальчук та В.В. Матусевич⁴. Питання створення спеціалізованих фондів ВБУ знайшли відображення у статтях І.А. Сергеевої та Т.В. Коваль⁵; історії будівлі Всенародної бібліотеки України – у статті Є.П. Демченко та О.М. Донець⁶. Сучасні історики вносять свій вклад у висвітлення цього надзвичайно важливого для нашої держави періоду заснування національних культурних установ, серед котрих Національна бібліотека як документальний фонд національної культури займає одне з найпочесніших місць.

Велике значення для правдивого висвітлення історії Бібліотеки мав довідник “Історія Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського Академії наук України. Бібліографічний покажчик. 1918–1993 рр.” (К., 1993), укладений колективом бібліографів під керівництвом І.Г. Шовкопляса, де відновлювалися видання, вилучені в попередні часи з довідкових джерел.

Слід зазначити, що більшість досліджень обмежується періодом заснування та організації Бібліотеки. Реалізація ідеї Національної бібліотеки у 20–30-х роках, вражаюча за своєю інтенсивністю бібліотечна та бібліографічна діяльність, становлення її колосального фонду, структури, технологій – всі ці проблеми досі майже не вивчалися. А цей період є найславетнішою й найтрагічнішою добою в її історії.

Національна бібліотека Української держави у Києві, створена в 1918 р., протягом 20–30-х років відчула на собі всі колізії тогочасного соціально-політичного життя. Її довоєнна історія (1918–1941) висвітлювалася вкрай однобічно, а опублікована в 1979 р. академічна “Історія Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української ССР”, не зважаючи на її безперечну цінність як узагальнюючої праці щодо перших двох десятиліть, з ідеологічних міркувань більше приховувала історичні реалії, ніж аналізувала їх.

Відсутність на сьогодні ґрунтовного та об’єктивного дослідження історії Бібліотеки як національної і головної державної бібліотеки України в 20–30-х роках примушує нас звернутися до тієї доби і встановити історичну справедливість, повертаючи нашій країні правдиву істо-

рію заснування та діяльності Національної бібліотеки; віддати належне вченим, культурним діячам і бібліотекарям, які своїми знаннями та натхненною працею створили, зберегли й примножили нашу гордість – Національну бібліотеку.

Спростування тези про вузько відомчий статус або применшення ролі глибоко науково розробленої та реально впровадженої (ціною власного життя цілого покоління видатних представників української інтелігенції) ідеї Національної бібліотеки Української держави та висвітлення реальної історії створення Бібліотеки, формування її національних фондів, розвитку структури і функцій – це вимога нашого часу.

Шляхи формування ідеї Національної бібліотеки та перших кроків у її реалізації тісно пов'язані з суспільно-політичними подіями досліджуваного періоду. Слід зауважити, передусім, що ідея Національної бібліотеки та її доля тісно пов'язані з розробкою різних концепцій організації національної науки й освіти, що характеризували український науковий, культурний і суспільно-політичний рух складного та суперечливого періоду 1917–1919 рр. Протягом тривалого часу обставини заснування Бібліотеки були маловідомими, а публікація документів про них – практично неможливою. Бібліотечні видання 20-х років та спогади фундаторів і співробітників ВБУ переховувалися у відділі спеціального зберігання й не були доступні загальному дослідникові⁷. Навіть у такому великому за обсягом та документальною базою дослідженні 80-х років про життя та діяльність В.І. Вернадського в Україні, яке вперше містило реальну дату фундації Академії та Бібліотеки, історії заснування Бібліотеки було присвячено окремий розділ, обставини цієї події не висвітлювалися⁸.

Доля НБУВ завжди була тісно пов'язана з Академією наук України. У 20–30-х роках це дозволило зберегти Бібліотеку як національну не за назвою, а за змістом її фондів, функціями та роллю у суспільному і культурному житті України. Бібліотека нагромаджувала, зберігала, опрацьовувала величезну книжкову та рукописну спадщину України, розвивала ідеї національного книжного фонду та національної бібліографії. Це дозволило підтримувати ідейну традицію фундаторів Бібліотеки, пронести її упродовж десятиліть та відродити вже за сприятливих умов сучасного життя, коли Україна стала незалежною державою. Так відповідно до Указу Президента України від 5 квітня 1996 р. (№ 244/96 “Про надання Центральній науковій бібліотеці імені В.І. Вернадського статусу національної”) Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського знову отримала свій колишній статус. Вона є головною бібліотекою Української держави, загальнодержавним комплексним бібліотечно-інформаційним, науково-дослідним і культурним центром, державним сховищем рукописної спадщини, творів друку та документів на всіх видах носіїв інформації, що створюються в Україні, науковою колекцією світової літератури. У взаємодії з національними спеціалізованими та ін-

шими бібліотеками Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського забезпечує повне комплектування, наукову обробку, зберігання та загальнодоступність національних інформаційних ресурсів, повноту інформації про їх склад, а також доступ до світових джерел інформації. Як особливо цінний об'єкт культури, Бібліотека перебуває під охороною держави.

Заснована як Національна бібліотека Української держави у 1918 р. протягом своєї історії вона багато разів перейменовувалася – на Національну бібліотеку України у місті Києві при Українській Академії наук (1919); Всенародну (Національну) Бібліотеку України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві (1919–1920); Всенародну Бібліотеку України в Києві (1920–1934); Державну бібліотеку Всеукраїнської академії наук (1934–1936); Бібліотеку Академії наук УРСР (1934–1948); Державну публічну бібліотеку УРСР (1948–1965); Центральну наукову бібліотеку Академії наук УРСР (1965–1988); Центральну наукову бібліотеку Академії наук УРСР ім. В.І. Вернадського (1988–1996). 1996 р. Бібліотека отримала назву “Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського”, з якою вона й зустрічає 80-річчя свого існування та існування Національної Академії наук України. Дослідження історії Бібліотеки, заповнення білих плям та повернення науці й культурі імен людей, які працювали на бібліотечну справу, залучення до наукового обігу нового джерельного матеріалу, аналіз специфіки історичного розвитку бібліотечної справи в Україні, її сучасного стану та ролі в суспільно-політичних процесах нашої держави є моральним обов'язком сучасного покоління перед своїми попередниками.

Розділ 1

**ЗАСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ТА ПЕРШІ РОКИ ЇЇ ІСНУВАННЯ.
РОЗВИТОК ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ
(1918–1923)**

**1.1. Діяльність М.П. Василенка та В.І. Вернадського
як фундаторів Національної бібліотеки
Української держави
та створення Тимчасового комітету
Національної бібліотеки**

Ідея створення Національної бібліотеки у комплексі питань розбудови української науки та освіти вперше зародилася в Українському науковому товаристві (далі – УНТ). Свідченням цього є спогади М.П. Василенка про заснування Бібліотеки, написані у 1923 р. на прохання новообраного директора Всенародної бібліотеки України С.П. Постернака. Йдеться про початковий період розвитку задуму, коли після Лютневої революції українська інтелігенція була захоплена ідеями відродження національної науки та культури¹.

8 березня 1917 р. М.П. Василенко був викликаний до Петрограда. Щойно призначений Міністром народної освіти Тимчасового уряду О.А. Мануйлов, котрий разом з М.П. Василенком входив до керівного ядра Партії народної свободи, запропонував йому місце попечителя Київської учбової округи. М.П. Василенко дав згоду за умови, що в Університеті св. Володимира мала бути створена кафедра українознавства, а в самому Києві заснована велика Бібліотека (на зразок Петербурзької публічної або Румянцевського музею в Москві), відкриті дві гімназії з українською мовою викладання та запроваджено навчання українською мовою в народних школах.

О.А. Мануйлов обіцяв підтримку, і М.П. Василенко разом з іншими відомими членами УНТ – П.Я. Стебницьким та О.Г. Лотоцьким, які того часу служили у Петрограді, написав доповідну записку і передав її міністру в березні 1917 р. У ній обстоювалися національні засади розвитку науки та освіти: задум створити в Києві велику Бібліотеку, відкрити кафедру українознавства при Київському університеті св. Володимира та надати суттєву фінансову підтримку УНТ з метою перетворення його на Українську Академію наук (далі – УАН)². У своєму законопроекті М.П. Василенко назвав Бібліотеку національною на зразок французької, з огляду на те, що вона має бути національною культурною скарбницею всього українського народу. Ці ідеї були схвалені О.А. Мануйловим, і з 27 березня М.П. Василенко прийняв справи Київської учбової округи.

Отже, березень 1917 р. треба вважати терміном, коли питання про заснування Бібліотеки в Києві було поставлено офіційно. Отримавши посаду попечителя, М.П. Василенко оточив себе відомими на той час діячами українського руху, серед яких були В.П. Науменко, Є.О. Ківлицький та ін. З ними його пов'язували дружні стосунки, членство у кадетській партії, багаторічна співпраця в УНТ та багатьох освітніх часописах, зокрема в "Киевской старине"³. Діяльність М.П. Василенка на посаді попечителя тривала недовго, проте засвідчила його урівноваженість, відсутність крайніх підходів до національного питання⁴. На жаль, за часів перебування О.А. Мануйлова міністром не вдалося вирішити поставлені питання про українізацію науки та освіти.

Уже у серпні 1917 р. на з'їзді попечителів учбових округ у Петрограді М.П. Василенко знову звернувся зі своїми вимогами до новопризначеного Міністра народної освіти С.Ф. Ольденбурга і отримав відповідь, що всі питання, крім питання про Бібліотеку, будуть розглянуті в порядку черги. Заснування Бібліотеки в Києві він не визнавав за можливе з двох причин: по-перше, через надмірні витрати коштів, по-друге, у зв'язку з щойно виданим законом про зменшення кількості обов'язкових примірників, згідно з яким київська Бібліотека (яка ще до свого відкриття вже вважалася другорядною) не могла б сподіватися на одержання безкоштовного примірника.

На той час міністри-кадети вийшли зі складу Тимчасового уряду на знак протесту проти його угоди з Центральною Радою про визнання Генерального секретаріату. М.П. Василенко був прибічником автономно-федеративного устрою України у складі Росії за національним принципом, тому угода ним була палко підтримана. Це сприяло його призначенню, разом з В.І. Вернадським, товаришами міністра з 19 серпня 1917 р.⁵ Справа ж про заснування в Києві Бібліотеки не зустріла прихильності у Петрограді ні при Міністрі народної освіти С.Ф. Ольденбургу, ні при його наступнику С.С. Салазкіну.

За спогадами В.І. Вернадського, саме М.П. Василенко перший висловив думку про заснування УАН⁶. Було навіть обрано комісію для створення майбутнього статуту Академії, але через дестабілізацію Тимчасового уряду ця ідея відклалася більше, ніж на рік⁷.

На той час створення Національної бібліотеки не пов'язувалося М.П. Василенком з УАН, оскільки концепція УНТ базувалася на уявленні про Академію як здебільшого про гуманітарний науковий клуб. Бібліотека, на думку М.П. Василенка, мала бути незалежною і підпорядковуватися лише урядові. Дружба з В.І. Вернадським змінила його погляди на статус Академії та Бібліотеки. Саме тоді в уряді обговорювалося питання про створення Академії наук в Грузії, Україні та Сибіру⁸. Від того часу М.П. Василенко та В.І. Вернадський почали співпрацювати над створенням УАН як державної організації, що передбачала відмову від трактування УАН як громадської установи з гуманітарним про-

філем, що його розвивали лідери УНТ на чолі із М.С. Грушевським та В.М. Перетцом⁹. Згідно з концепцією Василенка–Вернадського, до напрямів наукової діяльності Академії мали увійти не лише гуманітарні, а й усі інші галузі знань та комплекси наук, що розвивалися б за державною підтримкою¹⁰. Ця думка обґрунтовувалася необхідністю всебічного розвитку національної науки як основи соціально-економічного розвитку самостійної Української держави, сиюю, що була б спроможна швидко сформувавши наукові засади розвитку власної політики, економіки, духовних пріоритетів нації та держави. Національна бібліотека у світлі цих завдань автоматично ставала органічною часткою УАН.

Після чергової кризи Тимчасового уряду М.П. Василенко, звинувачений в українському сепаратизмі й повністю розчарований у Тимчасовому уряді, наприкінці жовтня остаточно повернувся до Києва. Він отримав запрошення до співпраці з Центральною Радою, але невмотивоване звільнення працівників Київської учбової округи, принципові розбіжності з політикою Центральної Ради, а також вихід з Секретаріату його брата Костянтина, ймовірно, стали причиною відмови М.П. Василенка від запропонованої посади. Після того, як Центральна Рада знову взяла владу в свої руки, її крайня позиція у національних питаннях остаточно відвернула Василенка від цього уряду¹¹.

Майже одночасно ідея публічної українознавчої книгозбірні виникає і в самому Києві після проголошення Центральною Радою незалежності України і створення Генерального секретаріату та Міністерства освіти з Бібліотечно-архівним відділом (котрий очолив брат М.С. Грушевського, член УНТ О.С. Грушевський), а також бібліотечної секції¹². Ще у серпні 1917 р., спираючись на науковий потенціал представників львівських та київських просвітніх товариств – насамперед Наукового Товариства імені Шевченка (далі – НТШ) та УНТ, київської “Просвіти”, видавничого товариства “Час” та інші, була висловлена ідея створення національної українознавчої книгозбірні. У листопаді почав розроблятися Законопроект про пересилку друкарнями всієї видавничої продукції до Бібліотечно-архівного відділу при Міністерстві освіти, що передбачав обов’язкову розсилку 12-ти примірників. Згідно з Законом, планувалося створення національних бібліотек меншин України та відповідного Міністерства національних бібліотек. Два обов’язкових примірники виділялися для Української національної бібліотеки.

Отже, Українська національна бібліотека розглядалася, передусім, як книгосховище українознавчої літератури, “найбільша збірка книг по різним дисциплінам і повна збірка всієї друкованої продукції на Україні на всіх мовах”. На базі Бібліотечно-архівного відділу планувалося започаткувати Український бібліографічний інститут, УНТ перетворити на Українську Академію наук тощо¹³. Одночасно О.С. Грушевський розробляє проект Закону про утворення Української національної бібліотеки, яку спочатку планувалося створити на базі Київської міської бібліотеки

(далі – КМБ, КМПБ), підпорядкувавши її Міністерству народної освіти. В остаточному варіанті законопроекту КМБ розглядалася лише як тимчасове місце перебування Національної бібліотеки, поки не буде збудовано окремого будинку¹⁴. Останнє засідання Комісії з питань утворення Української національної бібліотеки відбулося 27 квітня 1918 р., – за два дні до зміни влади та встановлення гетьманського правління Павла Скоропадського. Подібна думка висловлювалася і Степаном Сірополком, українським просвітнім діячем, автором низки праць з бібліотекознавства та книгознавства, під час підготовки першого з'їзду бібліотекарів. Ним було запропоновано цілу програму розвитку бібліотечної справи в Україні, що передбачала створення Національної бібліотеки, Книжкової палати, центрального бібліотечного бюро, видання “Книжкового літопису” і бібліографічних покажчиків, періодичного часопису з проблем бібліотекознавства та ін.¹⁵

З приходом до влади гетьманського уряду М.П. Василенко, обіймаючи посаду Міністра освіти, знову порушив питання про відродження української науки та культури. Вія, фактично виконуючи обов'язки прем'єр-міністра (до призначення на цю посаду Ф.А. Лизогуба), успішно сформував кабінет та приділив значну увагу практично усім наболілим для української інтелігенції питанням¹⁶. 21 червня 1918 р. Рада Міністрів Української держави схвалила Закон про відкриття Головного управління мистецтва і національної культури в складі Міністерства освіти, перейменованого у Міністерство народної освіти та мистецтва Української держави, яке очолив П.Я. Дорошенко¹⁷. При міністерстві були створені дві комісії: у справах вищої школи і наукових установ та з питань розробки законопроекту про заснування УАН у Києві, очолити які М.П. Василенко запропонував В.І. Вернадському¹⁸, який, як уже зазначалося вище, й переконав Миколу Прокоповича в тому, що долю Бібліотеки слід пов'язати з найвищою науковою установою – Академією наук, яка могла б сформувати її як національну, наукову та загальнодоступну книгозбірню. Тому, запрошуючи до участі у створенні Академії видатних учених, М.П. Василенко підкреслював: “При Народном Министерстве Просвещения образована Комиссия, целью которой является разработка законопроекта об образовании Украинской Академии наук в Киеве. Предполагается основание крупного нового исследовательского центра, стоящего на уровне современных требований – поэтому при Академии должна находиться библиотека, имеющая значение Национальной библиотеки...”¹⁹. Звертаючись до В.І. Вернадського, М.П. Василенко підкреслював нагальність створення бібліотеки та необхідність з'ясування питань про можливість передачі з наукових університетських і публічних бібліотек дублетів для збирання книжкових фондів ще до офіційного оголошення її заснування²⁰.

Власне Бібліотека створювалася паралельно з Академією наук у 1918 р., тому, обговорюючи ідею фундації провідної наукової установи,

М.П. Василенко разом із В.І. Вернадським, викликаним з Полтави, на першому засіданні комісії по створенню Академії, яке відбулося 9 липня у кабінеті М.П. Василенка, обговорили проблеми вибору місця для будівлі Академії, відкриття академічної друкарні, Національної бібліотеки та Національного музею²¹. На цьому ж засіданні комісії В.О. Кордт, український історик, директор бібліотеки Київського університету св. Володимира, оголосив доповідь "Про Національну бібліотеку"²², а пізніше подав з певною метою записку, де спеціально наголошував, що "все культурные государства заботятся не только об учреждении и пополнении научных книгохранилищ при своих высших учебных заведениях, но создают, кроме того, еще центральные книгохранилища, т. наз. государственные или национальные библиотеки, которым они посвящают свое особое внимание и покровительство, чтобы собрать в одном центре, по возможности, все те произведения всемирной научной литературы, которые необходимы современникам и будущим поколениям для строго научных и общеобразовательных целей". На думку В.О. Кордта, ця Бібліотека мала знаходитися у віданні Міністерства народної освіти на правах самостійної до певної міри установи, але при цьому було б доцільно, щоб УАН як вища наукова корпорація взяла б на себе завдання керувати організацією Національної бібліотеки Української держави, а також стежити за її успішним розвитком²³.

За задумом В.О. Кордта, структура Бібліотеки мала складатися з шести відділів. "... На первой очереди стоит здесь, конечно, создание полной коллекции книг и брошюр, напечатанных когда-либо на украинском языке, коллекции настолько полной, что возможно было бы со временем составить на основании ее полную библиографию украинской печати. К выполнению этой задачи необходимо приступить немедленно, потому что иначе окажется невозможным достигнуть намеченной цели, т.к. с каждым днем становится труднее составление полного собрания той литературы, которая необходима для истории последних трех лет..."²⁴. Другим Кордт називав відділ книг, брошур, часописів, виданих поза межами Української держави, але присвячених Україні. Окрім того, він вважав за доцільне створити відділи іконографії, картографії, музики, рукописів, рідкісних видань, іноземної літератури.

В.О. Кордт запропонував основні засади діяльності Бібліотеки: систему розміщення книг за галузями наук, створення систематичного та алфавітного каталогів і, зокрема, об'єднаного каталогу всіх наукових бібліотек України; розробив технічні вимоги до зберігання фондів та утримання читальних залів, визначив повноваження директора Бібліотеки та її Вченої ради²⁵.

Після схвалення Закону про утворення Головного управління мистецтва і національної культури Рада Міністрів доручила М.П. Василенку представити Законопроект про Національну бібліотеку. Протягом липня В.І. Вернадський та М.П. Василенко дійшли згоди з питань організа-

ції цієї інституції²⁶. 20 липня на четвертому засіданні Комісії було розглянуто Закон про Національну бібліотеку та її фонд, доопрацювання якого доручили В.І. Вернадському та В.Л. Модзалевському²⁷. Звертаючись до гетьмана Павла Скоропадського, В.І. Вернадський писав: "... В засіданні 20 июля академической Комиссии прошло решение об основании Национальной библиотеки Украинской Державы. В то же время дело о создании Украинской Академии наук продвинулось настолько, что в течение ближайшей недели является необходимость приступить к созданию ее статута. Эти два учреждения, имеющие первостепенное национальное значение, должны явиться могучими факторами дальнейшего развития науки и просвещения на Украине и поднятия ее духовных сил"²⁸. 31 липня було розглянуте питання стосовно вироблення Законопроекту про обов'язковий примірник видань друку, що випускалися на той час в Україні та Росії. Проект передбачав встановлення 10 (потім – 11-ти) обов'язкових примірників. Три з них передавалися Національній бібліотеці: один – для архівного зберігання, другий – для використання, третій – для УАН. У разі, коли видання не відносилися до жодної галузі науки, третій примірник мав передаватися публічним бібліотекам Одеси, Харкова, Катеринослава. Було передбачено й обмін обов'язковим примірником: за узгодженням передавали 3 примірники для петроградських сховищ (один обов'язковий – для БАН, один – для Публічної бібліотеки, третій – у залежності від характеру видання); один – для Московського Публічного та Гумянцевацького музеїв. Один примірник без надсилання на обмін літератури передавався для книгосховищ Галичини, Угорської Русі та Буковини, НТШ у Львові. Два примірники було вирішено залишити у запасі для міжнародного обміну, зокрема з книжковими центрами Польщі. Створення дублетного фонду орієнтувалося на можливості бібліотечного обміну. 11-й примірник планувався для Книжкової палати. Контроль за виконанням закону покладался на Книжкову палату після її організації²⁹.

М.П. Василенко, В.І. Вернадський, В.Л. Модзалевський та В.О. Кордт виступили з концепцією стосовно засад існування Академії як найвищої наукової державної установи, а не наукового товариства (за пропозиціями УНТ), повністю автономної від влади³⁰.

Не чекаючи заснування Академії, гетьманський уряд затвердив розроблений М.П. Василенком, В.І. Вернадським та В.О. Кордтом "Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)", ухвалений Радою Міністрів, в якому йшлося про склад Фонду та Інструкції Тимчасовому комітетові (далі – ТК) для заснування Бібліотеки. Підписаний гетьманом Павлом Скоропадським 2 серпня 1918 р. та Радою Міністрів проект набув чинності закону про заснування Бібліотеки після його опублікування 8 серпня 1918 р. у "Державному віснику". Цим Законом закладалася концепція книгозбірні всесвітнього типу, "яка гуртувала б в собі все, що втворено людською дум-

кою”, а створення відділу україніки було спеціальним завданням: “Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам’ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друковані). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноты, літографії і металографії, видані на Україні і за кордоном”; планувалося комплектування Бібліотеки обов’язковими примірниками українських видань³¹.

Обговорюючи 10 серпня 1918 р. питання про Статут Академії наук, Комісія розглядала також список установ і постійних комісій, які мали функціонувати при Спільному зібранні Всеукраїнської Академії наук (далі – ВУАН), до якого першочергово було віднесено Національну бібліотеку. У 7 параграфі “Статуту Української Академії наук у Києві” та пояснювальній записці до Законопроекту наголошувалося: “Національна книгозбірня, незалежна від будь-якого відомства й од Академії в своєму внутрішньому ладі, але директор обирається Академією та й подається на затвердження Верховної влади в порядку, затвердженому для службових осіб Академії наук, а участь академіків у діяльності Національної книгозбірні визначається спеціальним Статутом книгозбірні, який переводиться законодавчим шляхом”³².

Умови створення Національної бібліотеки в Україні були надзвичайними: Бібліотека не мала приміщення, штатів, досвіду з організації такої складної справи. Складність фундації Національної бібліотечної установи в умовах своєрідного історичного поступу українського народу і необхідність науково обгрунтованого підходу до справи обумовили передбачене Законом створення ТК по заснуванню Національної бібліотеки в м. Києві під опікою самого М.П. Василенка як Міністра народної освіти та мистецтва. М.П. Василенко сповістив В.І. Вернадського про асигнування на фонд Національної бібліотеки Української держави 500 тис. крб. і пропонував прискорити створення ТК. Одночасно М.П. Василенко наголошував на необхідності термінового відрядження фахівців до Львова, Кракова, Лейпцига, Варшави, Відня, Москви, Петрограда для придбання книжок в антикварних магазинах та книгарнях. Спочатку Микола Прокопович сподівався, що місцеве самоврядування погодиться передати КМБ до Національної бібліотеки як базову або для тимчасового розміщення. Це обговорювалося на засіданнях, але на той час вже поширювалися чутки про небажання самої КМБ надати приміщення Національній бібліотеці або започаткувати її своїми фондами. Тому М.П. Василенко доручив В.І. Вернадському подбати про відповідний штат для Національної бібліотеки та її тимчасове приміщення³³.

В.І. Вернадським було сформовано склад ТК, залучено до підготовки основних документів, основне – Інструкції ТК, В.О. Кордта. Одночасно В.І. Вернадський особисто звернувся до А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова та Г.П. Житецького з пропозицією увійти до складу ТК³⁴.

Фактично Бібліотека почала свою діяльність із утворення 23 серпня ТК, до складу якого увійшли – акад. В. І. Вернадський (голова),

акад. А.Ю. Кримський, акад. С.О. Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт. З початку 1919 р. членом ТК став акад. Д.І. Багалій³⁵. 5 жовтня 1918 р. Інструкція ТК була затверджена М.П. Василенком як Міністром народної освіти та мистецтва. Постійним секретарем з правами члена Комітету призначався Є.Ю. Перфецький (він був введений до складу ТК ще на першому засіданні)³⁶.

На першому засіданні ТК прозвучали найважливіші положення доповіді В.О. Кордта про концепцію Національної бібліотеки, виголошені ним при обговоренні проекту УАН: "Національна бібліотека має задовольняти а) загальнонаукові вимоги і б) спеціально-українські (Україніка), беручи останні в найширшому розумінні і як краєві (відомості про Україну, як край з кожного погляду), і як національні (відомості про український народ за межами України (напр. в Америці)". Загальнонауковий фонд Національної бібліотеки "має складатися з книжок з усіх паростів людського знання, писаного геть усіма мовами", а відділ україніки – з "а) книжок українською мовою усякого змісту і б) з книжок про Україну всіма мовами"³⁷. Пріоритетного значення набув фонд "Україніка" та його прискорене формування за рахунок українознавчих зібрань видатних українських учених та освітніх діячів, які дали на це згоду, книжок просвітницьких інституцій країни та окремих національно свідомих громадян. Як архів духовного життя України засновувалися відділи рукописів та бібліографічний. На цьому ж таки засіданні йшлося про підготовку Закону про безкоштовні примірники всіх видань України для потреб Національної книгозбірні³⁸. Подальший розвиток ці ідеї знайшли у Інструкції ТК, Зверненні та Статуті Бібліотеки, що були ухвалені на одному з перших засідань Академії.

Інструкція ТК, ймовірно, також готувалася В.О. Кордтом та В.І. Вернадським, про що свідчить текстуальна тотожність деяких положень. Вона чітко орієнтована на створення національного книжкового та рукописного фонду України: "Мета Тимчасового комітету закласти на Україні велику книгозбірню всесвітнього типу, яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою та життям по всіх науках, – таку книгозбірню, щоб давала спомогу, не виїздячи з країни, познайомитися в якнайповнішій мірі із світовою літературою по всіх паростях людського знання, писаного геть усіма мовами. Знов же Національна Бібліотека на Україні, поруч цієї мети має ще й свою спеціальну задачу, а саме – закласти відділ Усгаїніса, присвячений літературі про Україну та український народ. В цім відділі повинно згуртуватися все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою, – повинна згуртуватися, незалежно од змісту і напряму, література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні й економічні умови життя та ін. Разом з тим, до відділу Усгаїніса входить і все, що торкається території Української Держави. Сюди вступає література про природу, побут, історію, еконо-

мічні та соціальні умови Закордонної Русі-України, Буковини, Русі Угорської, Галичини, чи в їх сучасному, чи їх минулому обсягові, та тих країн Північної й Південної Америки, де пороскидалися суцільні осадки українського племені³⁹.

Основні засади організації та діяльності ТК, його стосунки із Бібліотекою як окремим утворенням заслуговують окремого розгляду. Діяльність ТК ґрунтувалася на принципах, які передбачали управління Бібліотекою на демократичних засадах, але з правом вирішальної ролі самого Комітету. ТК складався з 5 осіб, обраних постійними членами, й призначався Міністром народної освіти (після підпорядкування Бібліотеки Академії наук він призначався Президією УАН). Для ведення діловодства обирався секретар, який, за рішенням ТК, міг користуватися правом вирішального або дорадчого голосу. Перед ТК постало п'ять конкретних завдань: 1) розробка Статуту Національної бібліотеки; 2) підготовка відкриття Національної бібліотеки; 3) придбання та каталогізація книжок – тобто формування фонду і його організація; 4) управління фондом та його облік; 5) кадрове і технічне забезпечення діяльності Бібліотеки.

Внутрішнє управління Бібліотекою фактично передавалося старшому бібліотекареві, який обирався Комітетом та затверджувався міністром. Посада старшого бібліотекаря вводилася на час організації Бібліотеки та дії повноважень ТК. На нього покладалися: керівництво Бібліотекою та її особовим складом до моменту остаточної організації; науково-методичне та нормативно-інструктивне забезпечення діяльності Бібліотеки. Водночас, затвердження кадрового складу здійснювалося самим ТК. Старшому бібліотекареві надавалося право мотивованого добору та відхилення кандидатур. ТК мав свою печатку і контролював фінансування: надходження, відрахування, видатки та інший грошовий обіг.

Рішення ТК приймалися більшістю голосів, але, у випадку рівного розподілу, голос Голови ТК вважався за два. Вибори проводилися закритим балотуванням і визнавалися дійсними, якщо в них брали участь усі члени ТК, які перебували на той час у Києві. Тим, хто не міг прийти на засідання, надавалося право передати свій голос іншому членові. При потребі, для участі у засіданнях ТК мав право запрошувати інших осіб, фахівців та експертів, призначати спеціальні комісії для детальної розробки певних питань та виконання особливих доручень⁴⁰.

На перших засіданнях ТК у серпні – вересні 1918 р. вирішувалися організаційні питання: підготовка Інструкції ТК, звернення до офіційних установ, товариств, організацій, спілок, приватних осіб, проблема тимчасового приміщення для Бібліотеки, вироблення стратегії комплектування фондів, організація збирацької діяльності, придбання бібліотек у приватних осіб. У цей час одним з найважливіших постало питання розробки відносин та зв'язків з Академією наук, зокрема про доцільність створення Бібліотеки при Академії наук на автономних правах.

Аналіз усіх відомих документів про початковий період існування Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ)

свідчать, що її підпорядкування Академії було викликане не вузьковідомчими інтересами, а реальними можливостями створити та зберегти цю Бібліотеку. Її функції, зокрема повнота фонду, публічність та загальнодоступність, сприймалися всіма відомими вченими як національні, незважаючи на те, що вона була підпорядкована ВУАН. Один з найавторитетніших опонентів концепції Вернадського-Василенка – М.С. Грушевський, визнаючи роль ВБУ як національної, пропонував у 1926 р. створити окрему наукову бібліотеку на базі фундаментальної бібліотеки Київського університету з її колосальними фондами⁴¹. Тоді було вирішено не збіднювати фондів Національної бібліотеки, а передати бібліотеку Київського університету до її складу з урахуванням того, що функції ВБУ як Національної бібліотеки поглинають її наукові обов'язки перед Всеукраїнською Академією наук як наукової та загальнодержавної установи.

Засновники Бібліотеки не приховували думки, що справжню Національну бібліотеку здатний створити на той час лише науковий та організаційний талант видатних українських учених, а “дах” Академії, що, за задумами, знаходилася б поза межами політичної боротьби, сприяв би її цілісності та реальному значенню національної за фондами, функціями, кадрами, незважаючи на назву та зміну влади.

Ця думка про можливість організації Національної бібліотеки під егідою Академії спочатку викликала серед фундаторів комісії з питань організації Академії наук жваві дебати щодо органічного поєднання функцій наукової та національної бібліотек. Компромід між національними і науковими функціями Бібліотеки був знайдений у тому, щоб загальнонаукові функції підпорядкувати функціям загальнонаціональним. Перебуваючи у віданні Академії наук, Національна бібліотека мала бути автономною установою зі своїм окремим бюджетом, штатами, організацією, а її діяльність повинна була б регулюватися окремим Статутом, що декларував би її загальнонаціональне значення та загальнодержавні функції⁴². Ідея підпорядкування Бібліотеки ВУАН не виходила за рамки всієї концепції Академії, яка, відповідно до пропозицій Комісії, мала користуватися повною автономією з гарантією обмеження будь-яких впливів на її внутрішнє життя з боку державних органів⁴³. Водночас В.І. Вернадський, розуміючи важливість розвитку національних функцій Бібліотеки, вважав за необхідне поставити питання про організацію спеціального бібліотечного підрозділу, який би сприяв діяльності майбутнього парламенту: “цей відділ містив би в собі книги політичного змісту, закони, парламентську літературу і т.д. – для майбутнього Союму”⁴⁴.

У Зверненні ТК були задекларовані спільно розроблені 4 принципи формування Національної бібліотеки:

1) різноманітність та повнота книжкового фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу;

2) збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ на українській та інших мовах (український відділ), незважаючи на вид, час, місце написання та спрямування літератури;

3) бути "позавідомчою, поза політичними чи суспільними настроями, що постійно змінювалися: вона повинна стати осередком розумової культури, який повинен бути дорогим однаково всьому населенню України";

4) загальнодоступність – відкритість для всіх і для кожного, безкоштовність й легкодоступність до інформації⁴⁵.

Національна бібліотека планувалася не лише як книгозбірня. Фундатори бачили її науковою установою, що буде вивчати сучасну та давню книгу, науковим центром бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографічної роботи в Україні. Передбачалося заснування при ній наукових товариств, організація видавничої діяльності, проведення з'їздів з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо⁴⁶. Створення Бібліотеки спиралося на подібний досвід інших країн, зокрема бібліотеки Ягеллонського університету у Кракові⁴⁷.

Високий науковий рівень, глибоко патріотична ідея національного змісту фонду, загальносвітовий підхід до принципів організації Бібліотеки та її завдання відповідали усім вимогам поняття Національної бібліотеки, що розвивалося у контексті світових концепцій. Так, В.О. Кордт при сприянні директора Берлінської бібліотеки професора Швенке отримав статутні таких відомих національних бібліотек, як Паризька, Лондонська, Вашингтонська, Мюнхенська, Берлінська, Лейпцигська, Віденська та ін.⁴⁸ Рівень опрацювання концепції Національної бібліотеки визначив й те, що Статут Бібліотеки було залишено – незважаючи на повні ідеологічні та політичні розбіжності наступних влад – у незмінному вигляді як за Директорії, так і за перших десятиріч панування радянської влади (лише з відповідною зміною назви). Бібліотека не припиняла своєї роботи навіть за часів денікінської окупації Києва.

Зміни Статуту Бібліотеки та послідовне нівелювання її національних функцій почалися лише за часів зміцнення радянської влади, сталінських репресій, коли Академія та народ України втратили найкращу частину своєї інтелігенції, – представників різних ідейних течій і поглядів на питання національного розвитку науки та культури України; концепція "національного" змінилася поняттям "державного"⁴⁹. Фундатори Бібліотеки ширше розуміли поняття "Національна бібліотека", її фонди і функції як в етнічному, так і в державно-політичному та загальнолюдському значенні, властивому будь-якому цивілізованому суспільству. Перемога тоталітарної системи, нова Конституція СРСР та УРСР вадомго затримали розвиток національних функцій Бібліотеки в їх первісному значенні, а термін "україніка" до початку 90-х років було вилучено із суспільного обігу.

Діяльність Бібліотеки за доби Гетьманату практично повністю була відтворена у перших протоколах ТК Національної бібліотеки Української

держави (відсутня лише частина протоколів періоду Директорії). Спочатку планувалося взяти за основу фондів Бібліотеки зібрання КМБ або тимчасово розмістити Національну бібліотеку у її приміщенні. Ідеї, висловлені О.С. Грушевським у часи Центральної Ради щодо Бібліотеки, були популярними і в гетьманському уряді. У першому протоколі ТК було зазначено: "Основним фондом Національної бібліотеки мала б бути міська публічна бібліотека, якби місцеве самоврядування згодилося передати її до Національної бібліотеки"⁵⁰. М.П. Василенко згадував, що це він, враховуючи думку деяких вчених, пропонував перетворити КМБ на Національну та використати її приміщення для новоствореної установи, оскільки знайти на той час відповідне місце для великої Бібліотеки в Києві було дуже важко. ТК і Міністерство освіти звернулися з таким проханням до міської думи та її гласних, до Київського міського голови, але отримали відмову⁵¹. Адміністрація міської бібліотеки, не бажаючи таких змін, зі свого боку, поширювала чутки про загрозу надмірної "українізації" своїх фондів та знищення російського відділу⁵².

Ідею створення Національної бібліотеки М.П. Василенко декларував і в листі до видавця "Киевской Мысли" Р.К. Лубковського, який, окрім того, був головою "Общественного Собранія", де розміщувалася на той час велика й цінна книгозбірня колишньої "Киевской Общественной библиотеки", яка була закрита за декілька років до революції 1917 р. Власником бібліотеки юридично вважався Р.К. Лубковський, тому М.П. Василенко звертався саме до нього з проханням передати згадані книжки до Національної бібліотеки, утворивши таким чином її перший фонд. У бібліотеці "Общественного Собранія" зберігалася багато старих книжок XVIII ст. з книгозбірні В.В. Тарновського, подарованих місту його дочкою С.В. Тарновською-Глінкою. На жаль, Р.К. Лубковський, хоч і опублікував Звернення ТК, але не дав своєї згоди на передачу бібліотеки "Общественного Собранія" як основи Національної бібліотеки⁵³. Одночасно як член "Старої Громади" та УНТ у Києві М.П. Василенко порушив питання про передачу до Національної бібліотеки книгозбірні "Старої Громади", переданої УНТ згідно з описом у тимчасове користування. Пропозиція дістала схвалення і таким чином було започатковано фонд "Україніка" новоствореної установи⁵⁴.

Оскільки міська адміністрація відмовила у наданні приміщення Національній бібліотеці, то підшукувалася будівля, придатна для неї. Було запропоновано два проекти: перший – переробити під Бібліотеку садиби Колегії Павла Галагана або Анатомічного театру, другий передбачав будівництво нової споруди на розі Фундуклеївської і Тимофіївської вулиць. М.П. Василенку більше подобався другий проект, проте В.І. Вернадський заперечував проти нього, оскільки поспішав розпочати практичні роботи по створенню фонду Бібліотеки.

В.І. Вернадський розпочав свідому політику збирання фонду Національної бібліотеки з найцінніших для української історії та культури

раритетів. Вже на першому та другому засіданнях приймаються рішення про написання звернення до всього українського народу з проханням допомогти у справі заснування національної бібліотечної та рукописної книгозбірні. На перших засіданнях обговорювалася можливість придбання колюсальних за складом та змістом бібліотек В.Б. Антоновича, Б.Д. Грінченка, В.П. Науменка, А.Ю. Кримського, НТШ та ін.

Протягом місяця було розроблено символіку Бібліотеки: чотирикутний штампель з написом "Національна Бібліотека Української Держави у м. Києві", тризубом з хрестом та датою заснування – 1918 р. Текст мав бути написаний церковнослов'янськими літерами на зразок шрифту Пересопницького Євангелія⁵⁵. У вересні 1918 р. був започаткований і бібліотечний фонд – через С.О. Єфремова від П.В. Скрипчинського у дар Національній бібліотеці надійшла перша книжка "Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей онаго. Собранное надворным советником Максимом Берлинским", яка була записана в інвентар під першим номером⁵⁶.

З першими надходженнями виникло питання про інвентаризацію і налагодження обліку фондів. За основу були взяті інвентарні книги Київського університету св. Володимира із доповненням за останніми бібліотечними правилами рубрик "формат", "місце" та "№ каталогу". Для реєстрації книжок і діловодства був запрошений А.З. Носов, який і став першим працівником Національної бібліотеки.

При каталогізації було визнано пріоритетними два відділи – україніки і загальний. Вони реєструвалися та каталогізувалися насамперед на базі карток Київського університету св. Володимира. За напрямками формування фонду В.О. Кордтом було запропоновано п'ять видів інвентарних книжок та рубрикації, які й досі збереглися на деяких примірниках.

Перший інвентарний відділ розподілявся на два: "український відділ" (рубрика "I. У") – для обов'язкового примірника українських видань та україніки (рубрика I. "U"); другий відділ було поділено на загальний відділ (рубрика "II.F") та відділ "Periodica" (рубрика "II. P"); третій відділ – на мапи "cartae" (рубрика "III.C", до нього ж були віднесені ноти, гравюри (рубрика "III.G" – "Grafica"), часописи ("III.E") та листівки без огляду на мову й час написання (рубрика "III.V" – "Volancia"); четвертий відділ – на рукописний і старих українських друків до 1700 р.; п'ятий відділ – орієнталія із загальним відділом та періодикою, що рубрикувалися відповідно – "V. F" та "V.P"; шостим відділом був підручний фонд⁵⁷.

За кожним напрямом почали розроблятися формуляри для інвентарних книжок окремого типу. Надалі, після створення Ради бібліотечарів, ця робота була поставлена на професійний рівень і узгоджувалася із структурними змінами у Бібліотеці: Рада приймала технологічні рішення, ініційовані окремими виконавцями. У червні 1919 р. були затверджені інвентарні формуляри для газет⁵⁸.

У 1919 р. усі питання розвитку Бібліотеки: кадрові, організація каталогізації, приміщення, колосальна збирацька діяльність – розглядалися колегіально В.І. Вернадським, А.Ю. Кримським, С.О. Єфремовим, В.О. Кордтом, Г.П. Житецьким, Д.І. Багалієм, але на першому етапі, в 1918 р., професійна підготовка питань внутрішньої організації Бібліотеки доручалася члену ТК В.О. Кордту, а саме: “виробити план технічної організації бібліотеки, себто основи, які відтворюють характер записів, характер карток, характер розміщення бібліотеки, характер каталогізації”⁵⁹.

Наприкінці року до складу ТК було висунуто Є.О. Ківлицького як Голову Ради бібліотекарів, який практично взяв на себе всі внутрішні питання інвентаризації, каталогізації, розміщення фонду тощо. Документи протоколів однозначно свідчать про повне взаєморозуміння між членами ТК та підтримку політики комплектування фондів і штатів. Дискусії з приводу організації та класифікації фонду мали винятково конструктивний характер.

Національний статус Бібліотеки з підпорядкуванням її Академії наук на правах автономної установи з окремим бюджетом було закріплено другим протоколом Комісії від 30 серпня 1918 р. Із встановленням влади Директорії та зміною статусу М.П. Василенка, який повністю віддався роботі у Всеукраїнській Академії наук, завершилася його конструктивна роль у заснуванні та підтримці НБУ. Він виконав свою історичну місію щодо організації Національної бібліотеки України. Павло Скоропадський писав у своїх спогадах: “Василенко имел много врагов. Его безбожно критиковали во многих вопросах. Может быть, критика была и права, но кто не ошибается, раз много работает. Во всяком случае, несомненно, что какие бы впереди Украине не предстояли испытания, след деятельности Василенко останется”⁶⁰.

З січня 1919 р. згідно з урядовим розпорядженням Директорії до ТК увійшло три особи⁶¹. Першим до складу ТК був запрошений Олександр Грушевський. У Зверненні про Положення Бібліотеки він висловив думку, що Національна бібліотека має бути “найбільшою збіркою книг по різним дисциплінам і повною збіркою всієї друкованої продукції на Україні на всіх мовах” та отримувати безплатні два примірники усіх видань.

У січні 1919 р. виникли певні розбіжності між Є.Ю. Перфецьким, з одного боку, та іншими членами ТК (В.І. Вернадським, С.О. Єфремовим та А.Ю. Кримським), з іншого, і 31 січня О. Грушевський та Є. Перфецький вийшли зі складу ТК⁶². Їх замінили акад. Д.І. Багалій та проф. Київського університету В.Ю. Данилевич, а після обрання старшим бібліотекарем на правах керівника ВБУ до комітету увійшов Є.О. Ківлицький⁶³.

Після встановлення радянської влади, у лютому 1919 р. В.І. Вернадський та А.Ю. Кримський у доповідній записці та на спеціальній зустрічі з головою Центрального Виконавчого Комітету України В.П. Затонським відстоювали необхідність збереження Академії та її Бібліо-

теки як національних утворень. Ідея Бібліотеки за концептуальними поглядами її фундаторів була сприйнята в цілісності, назва ж – “Національна Бібліотека Української Держави” – зустріла опір з боку радянської влади, яка вважала слово “національний” чужомовним. У протоколі засідання ТК від 2 травня 1919 р. зазначалося: “З огляду на те, що назва “Національна” є чуже слово, перекласти це слово на українську мову “Всенародня”; таким чином, Національна Бібліотека у Києві повинна називатися “Всенародня Бібліотека при Українській Академії наук у Києві”⁶⁴. До 15 грудня 1920 р. слово “національна” ще фігурувало в назві Бібліотеки у дужках⁶⁵. Подекуди, на бланках та в ужитку, назва “Національна” іноді використовувалася і до 1923 р., проте чим далі, то утвердження радянської влади супроводжувалося невпинною трансформацією тих ідей, на засадах яких створювалися Академія наук України та її Бібліотека.

Наприкінці 1918 р. ТК почав розробляти Статут Бібліотеки. Підготовку його першого варіанта було доручено Є.Ю. Перфецькому. Основні вимоги визначали підходи до написання Статуту, який відобразив би концепцію ТК, висловлену у попередніх офіційних документах (передусім, у Законі, Зверненні та записці В.О. Кордта). Статут регламентував діяльність, вказував на основну мету, завдання та принципи діяльності Бібліотеки, у доборі кадрів першочергового значення надавав професійній освіті та досвіду бібліотечної роботи, передбачав ведення документації українською мовою. До речі сказати: підтримуючи необхідність впровадження української мови у діловодство та спілкування, сам В.І. Вернадський доклав багато зусиль до поглибленого вивчення української мови, якою він розмовляв у дитинстві. Незабаром він досить швидко оволодів письмом і розмовною мовою⁶⁶.

Перший варіант Статуту Національної бібліотеки Української держави, затверджений Спільним зібранням УАН 21 грудня 1918 р.⁶⁷, зберігся в особовому архіві першого офіційного директора ВБУ С.П. Постернака. Це копія, виправлена А.Ю. Кримським при підготовці нового Статуту в 1923 р.⁶⁸ Порівняння попереднього проекту з офіційним, опублікованим пізніше, в 1919 р., свідчить про повну політичну та ідеологічну незалежність ідейних поглядів його авторів, які уявляли собі Бібліотеку як загальноукраїнський центр книги та науки. У проектах були лише окремі стилістичні правки, що свідчать про єдність позицій членів ТК щодо засад Національної бібліотеки.

Проект Статуту спирався на ідеї Звернення і визначав завдання Бібліотеки, що із незначними змінами увійшли до остаточної редакції:

– згуртувати якнайповнішу літературу геть по всім наукам, мистецтву, красному письменству, техніці та громадським і державним справам;

– збирати до купи в якнайповнішій мірі всеїку літературу, писану українською мовою, та все, що писано про Україну і український народ,

чи то українською, чи то писано іншими мовами, а для того в ній зорганізовано спеціальний відділ україніки;

– щоб усі зібрані книжки і рукописи повинні були б бути доступні для користування усім безплатно, згідно з установленими правилами, а для того при Національній бібліотеці улаштувуються читальні зали і легко доступний кожному підручний відділ;

– кожному читачеві дати спромогу бути освідомленому про всі великі книгозбірні, які є на Україні, а для того в Національній бібліотеці має організуватися спільний каталог, куди занесено буде книжки всіх книгозбірень України, які маютья при вищих школах та громадських інституціях”⁶⁹.

Збирання універсального наукового фонду, а також національного фонду “Україніка”, вільний, безкоштовний доступ до фондів та до інформації про них не лише в Національній бібліотеці, а й в Україні – це принципи Бібліотеки світового рівня, які на тривалий час залишилися лише як зразок, до якого треба було прагнути. На жаль, досі впровадити ці принципи повністю та послідовно не вдалося.

Структура Бібліотеки передбачала читальний зал і сім відділів: 1) відділ україніки; 2) загальний відділ; 3) відділ газетно-графічний, до якого були віднесені всі газети, не виключаючи українських та східних, карти (мапи), ноти, гравюри, листівки; 4) відділ рукописів (й інкунабул) та старих українських друків; 5) східний відділ; 6) підручний відділ з читальним залом; 7) каталожний відділ. Подальший розвиток структури Бібліотеки покладався на Раду бібліотекарів, яка узгоджувала це питання зі Спільним зібранням Академії наук.

Директор Бібліотеки мав обиратися УАН. Кандидатів на посаду директора могли висувати не лише члени Спільного зібрання Академії наук, а й Рада Національної бібліотеки та Ради державних вищих шкіл в Україні. Процедура виборів передбачалася на конкурсній основі на Спільному зібранні Академії наук згідно з параграфом 62 Статуту Академії наук. Директора затверджувала верховна влада за поданням від Президента Академії наук при сприянні Міністра народної освіти.

Рада Бібліотеки вважалася науково-методичним органом і складалася з директора (він же голова), заступника директора, усіх старших бібліотекарів, одного представника від Спільного Зібрання Української Академії наук та представників, обраних кожним з 7-ми відділів Бібліотеки й читального залу. Рада Бібліотеки спільно з директором могла кооптувати осіб, які мали значні заслуги перед Бібліотекою або могли бути їй корисними. Усі офіційні матеріали, діловодство та канцелярія в Бібліотеці мали вестися українською мовою.

У Статуті йшлося й про права Національної бібліотеки, “яка хоч і була залежною від УАН, проте мала свій окремий бюджет та свої штати. Бібліотека, в разі потреби, мала право домагатися зміни Статуту та перегляду штатного розкладу. У бюджетних справах Національна

бібліотека зносилася з законодавчими установами через Міністра народної освіти та мистецтва, одночасно повідомляючи про це УАН. Будь-які зміни в Статуті і штатах мали з'ясовуватися з Президентом Академії наук, у разі його незгоди справа передавалася на вирішення Спільного Зібрання Академії наук”.

Для розвитку ідеї створення фонду “Україніка” Національна бібліотека мала одержувати два обов'язкових примірники книжок, періодичних видань, нот, карт (мап), діаграм, таблиць, малюнків, гравюр, портретів, плакатів, ілюстрованих листків, афіш, метеликів тощо з числа тих, котрі за законом офіційно надавалися для державного контролю у спеціально призначені для зберігання установи і виходили в межах України з усіх друкарень, літографій, металографій та інших подібних закладів, коли наклад їхніх видань перевищував сто примірників. Усі державні установи та відомства зобов'язувалися надсилати до Національної бібліотеки два примірники усіх своїх видань, навіть тих, які не надходили у продаж.

Бібліотека мала статус юридичної особи, що надавало їй право безпосередньо вести ділові стосунки зі всіма відомствами, міністерствами, державними та громадськими установами.

Бібліотека могла засновувати наукові товариства з бібліотекознавства та бібліографії, Товариство прихильників Національної бібліотеки або її відділів, скликати з'їзди з бібліотекознавства і бібліографії, мати власні кошти та створювати спеціальні фонди, отримувати з-за кордону будь-яку друковану продукцію, провадити наукову діяльність та обнародувати її результати⁷⁰.

Статут 1919 р. надавав широкі можливості для функціонування Бібліотеки як загальноукраїнського наукового національного бібліотечно-го центру, проте не усі мрії фундаторів Бібліотеки здійснилися. Реальна організація Національної бібліотеки була тісно пов'язана з долею України в період української революції і відчула на собі всі перипетії того часу.

Незважаючи на те, що ТК було засновано в серпні 1918 р., книжки до Бібліотеки почали надходити лише з кінця 1918 р. Перший молодший бібліотекар, який виконував обов'язки секретаря Бібліотеки, – А.З. Носов (учень Ф.К. Вовка, вихованець Петроградського університету⁷¹) був призначений на посаду 14 жовтня 1918 р., перша співробітниця (каталогізаторка) обрана 20 грудня 1918 р., старший бібліотекар – 21 лютого 1919 р., 25 лютого були обрані 1 діловод, 3 співробітники, 14 березня – старший діловод, 25 квітня – 4 співробітниці, 20 травня – ще 3 співробітники. Лише влітку 1919 р. кількість службовців дала змогу починати інвентаризацію та каталогізацію книжок.

На початку 1919 р. книг було ще мало: кілька сот набутих за гроші, кілька сот дрібних подарунків та Бібліотека Київського губерньського жандармського управління. Містилась тоді ВБУ в одній кімнаті колиш-

ньої Ольгинської гімназії. 18 жовтня 1918 р. було затверджено першу інструкцію стосовно діяльності Комітету, а в листопаді цього ж року складено план організації Бібліотеки.

На середину 1919 р. Комітет складався із 7 членів: акад. А.Ю. Кримського, акад. Д.І. Багалія, В.О. Кордта, акад. С.О. Єфремова, проф. В.Ю. Данилевича, Г.П. Житецького, П.Я. Стебницького, які розпочали свою діяльність з вирішення питань комплектування, організації фондів та розробки принципів діяльності Бібліотеки, кадрових питань, фінансування тощо.

Книжкові надходження у 1918 р., цілком зрозуміло, були незначні: до 1-го січня 1919 р. Бібліотека придбала та опрацювала лише декілька сот книжок.

У ці роки Бібліотека не мала власного приміщення, придбані та націоналізовані книжки знаходилися в різних місцях: спочатку три кімнати в Педагогічному музеї, а восени 1918 р., за часів Директорії, ще одна кімната в цьому приміщенні, а також одна – в будинку Міністерства народної освіти на вул. Терещенківській, 2. З березня 1919 р. згідно з рішенням Голови ЦВК УСРР В.П. Затонського книги зберігалися у головному корпусі Колегії Павла Галагана, але наприкінці 1919 р. Бібліотека мала виїхати до найменшого корпусу цього закладу, що знаходився на розі Фундуклеївської та Пушкінської вул. і зайняти там чотири кімнати; у приміщеннях Академії наук (у будинку пансіону графині Левашової), у будинку по бульвару Шевченка, 36, в Олександрівській гімназії по бульвару Шевченка, 14 та на приватних квартирах. Канцелярія Бібліотеки кочувала з Педагогічного музею до Ольгинської гімназії, потім до Академії наук⁷². 1919 рік для ВБУ був надзвичайно складним: робота йшла фактично в умовах воєнного часу. Бібліотекарі змушені були постійно змінювати помешкання, перевозити книжки, переривати працю під час воєнних дій. Співробітники не одержували платні і все-таки продовжували працювати.

У липні 1919 р. з ініціативи КМПБ у зв'язку з її тяжким становищем знову постало питання про приєднання до Національної бібліотеки України. Директор КМПБ Л.С. Личков зробив спеціальну доповідь на одному із засідань про історію, книжкові фонди, персональний склад та фінансове становище КМПБ і висловив побажання, щоб ВБУ взяла її під свою опіку та керування. Але ТК, детально ознайомившись з справою, вирішив, що в умовах відсутності приміщень для фондів як у ВБУ, так і в КМПБ, різного профілювання фондів, через технічні перешкоди об'єднання було неможливим. Водночас Д.І. Багалія та інші члени ТК, користуючись своїм авторитетом, вийшли на спеціальне засідання колегії Наркомпросу 16 липня 1919 р. з підтримкою прохання КМПБ, з огляду на склад її фондів, та з пропозицією про підвищення її статусу і переведення на положення бібліотеки середнього типу – “на зразкову бібліотеку для середнього читача”⁷³. Об'єднання цих бібліотек в умовах відсутності єдиних завдань формування фонду та принципів організації дійсно було для ВБУ важким тягарем, але втручання ТК в справу

КМПБ та його допомога у вирішенні підвищення статусу і публічного значення КМПБ мало позитивне значення для її подальшої долі. На засіданні Колегії академічних та державних бібліотек Наркомпросу, де ВБУ представляли Д.І. Багалій та В.Ю. Данилевич, відповідно до загальної постанови про бібліотечну справу, було вирішено "на чолі всіх бібліотек поставити Національну бібліотеку при Академії наук. Потім утворити три обласні бібліотеки: Київську – для західної, Харківську – для східної і Одеську – для південної України. Третє місце займуть районні та місцеві бібліотеки. КМПБ повинна стати обласною, і через те вона вже не буде підлягати Губвиконкому. Вона складається з книжок: а) що переважно мають відносини до Західної України, б) книжок загально-наукового змісту і в) книжок загально-освітнього характеру (з красним письменством)"⁷⁴.

За наказом Наркомпросу для розміщення ВБУ був реквізований будинок Колегії Павла Галагана, який, на жаль, не мав ні вікон, ні печей, ні води, дах протікав, і тільки у трьох кімнатах можна було зробити сховище для книжок. Ремонтні роботи не дали змоги розпочати інвентаризацію та каталогізацію книжного фонду. Незабаром будівлю було віддано Наркомпросом під медичну амбулаторію, і Бібліотека знову залишилася без власного приміщення. Зважаючи на цю обставину, Академія наук виділила у своєму будинку одну кімнату для службового персоналу та чотири – під сховище для книжок ВБУ. Лише після отримання Бібліотекою будинку по бульвару Шевченка, 36, вона дістала змогу проводити бібліотечну роботу та нарешті відкрити читальний зал⁷⁵. Короткочасне перебування військ Добровольчої армії у Києві не встигло істотно вплинути на роботу ВБУ, але у цей період вона фактично втратила будинок Педагогічного музею, що був зайнятий загоном князя Долгорукова.

У 1919 р. після окупації Києва Добровольчою армією і поїздки В.І. Вернадського (який був особисто знайомий з деякими членами "Особого совещання") до Ростова та узгодження справи з Академією Статут Бібліотеки був ще раз перероблений В.О. Кордтом відповідно до нових політичних обставин, перекладений на російську мову і переданий на затвердження Уповноваженому по народній освіті при Головнокомандуючому⁷⁶. Відомо, що генерал А.І. Денікін припинив діяльність Академії наук разом із всіма законодавчими актами українських урядів і планував встановити Російську академію, що, в свою чергу, не могло не вплинути на текст Статуту ВБУ. Так, в ньому відділ україніки вже не називався пріоритетним, а був поставлений після загального відділу як Український відділ; було знято пункт про те, що Бібліотека складає загально-український каталог⁷⁷. Генерал Денікін прийняв В.І. Вернадського, а його доповідна записка стосовно Академії наук і Бібліотеки при ній була розглянута на "Особом совещанні" 18 вересня (1 жовтня) 1919 р. Справа стосовно ліквідації Академії була припинена, її майно взяте під охорону,

хоча одночасно Денікін поставив питання про альтернативну академію Півдня Росії⁷⁸. Дипломатичні здібності В.І. Вернадського допомогли йому переконати А.І. Денікіна у необхідності залишення української Академії та Національної бібліотеки з важливим напрямом “Україніка”. Майно Академії та Бібліотеки було взято під охорону до остаточного вирішення питання, отже, на цей період безладдя її було урятовано від пограбування. Повернення більшовицької влади зняло цю проблему, Статут Бібліотеки було залишено в попередній редакції, а його переробка стала лише фактом історичного минулого в його тісному зв’язку із соціально-політичним становищем України.

У березні 1919 р. було прийняте рішення про створення науково-практичного видання Національної бібліотеки – “Книжного вістника” під редакцією Гната Житецького. Програма видання передбачала широкий спектр функцій та відповідних публікацій, до яких належали: 1) заяви, відозви, оголошення від ТК та Ради Національної бібліотеки; 2) відомості про діяльність ТК або Ради бібліотекарів; 3) відомості про придбані та подаровані книжки, рукописи, описи книжок, рідкісних видань і найцікавіших набутоків Бібліотеки; 4) закони, заяви, розпорядження уряду та різних установ у книжкових, бібліотечних і бібліографічних справах та споріднених з ними просвітніх, книжних, часописних, друкарських, бібліотечно-технічних питаннях тощо; 5) розвідки та відомості про книжки, бібліотеки, бібліографічні видання сучасного і минулого часу на Україні, слов’янських землях, в інших країнах; 6) статті та нотатки з теоретичних і технічних питань бібліотекознавства й бібліографії; 7) розвідки, статті, нотатки з книжкових, бібліотечних та бібліографічних питань культурно-просвітницького значення; 8) розвідки і відомості про стародруки, рукописні та друквані матеріали з бібліографії, історії бібліотек, книжної мови й техніки; огляди спеціальних книжок і часописів з бібліотекознавства та бібліографії усіма мовами; 9) справоздання та описи старих і нових бібліотек, коштовних книгозбірень, книжкових палат, складів, археографічних, художніх й інших видань; 10) вісті, повідомлення, заяви та інформація про книжкові і просвітні справи; хроніка бібліотечного руху та книжкового ринку⁷⁹.

“Книжний вістник” проіснував лише впродовж 1919 р. (вийшло два номери), а за надзвичайно складної економічної ситуації, повної відсутності фінансування фактично припинив своє існування. Проте його внесок у розвиток наукового та практичного книгознавства того часу був доволі вагомий. На сторінках “Книжного вістника” публікувалися офіційні матеріали про діяльність Національної бібліотеки, зокрема Закон про друквані видання, ухвалені Радою Народних Міністрів, затверджені 26 січня 1919 р., де за Бібліотекою закріплювалося право одержувати безкоштовні примірники друкваних видань України; звернення до книжкових видавництв і редакцій часописів про надсилання видань та комплектування фондів Бібліотеки; про нові надходження до Бібліо-

теки і її діяльність, про найзначніші книгозбірні світу (статті Я.М. Колубовського про Бібліотеку Конгресу у Вашингтоні та Британський музей). Цей літопис книжкових та рукописних надходжень сприяв визнанню Національної бібліотеки, складавав шану та засвідчував вдячність жертводавцям, розкривав зміст і склад подарованих колекцій та зібрань, інформував про джерела комплектування фондів.

У вересні 1919 р. відбуваються подальші структурні зміни в організації Бібліотеки – створюється Рада бібліотекарів для керування внутрішньою політикою ВБУ, до якої увійшли старші бібліотекарі та наукові співробітники. Її організація була одоголосно схвалена ТК у зв'язку з гострою необхідністю формування внутрішнього устрою Бібліотеки. Голова Ради бібліотекарів обирався повним складом ТК (разом із старшими бібліотекарями), а секретар Ради – самою Радою й затверджувався ТК. Рада бібліотекарів мала право залучати до засідань необхідних фахівців, зокрема із членів ТК з правом дорадчого голосу. До обов'язків Ради належав розгляд усіх внутрішніх питань, а також тих справ, що передавалися на розгляд ТК. Посада бібліотекаря ототожнювалася з посадою завідуючого відділом. Отже, ТК виборчим шляхом призначив 6 бібліотекарів завідуючими відповідними відділами у ВБУ та поклав на них відповідальність за організацію фондів. За його рішеннями обиралися завідуючі відділами, які мали посади старших бібліотекарів (наукових співробітників): керівником відділу рукописів та стародруків був призначений Г.П. Житецький; відділу українки – М.І. Сагарда; загального фонду – Є.О. Ківлицький; газетно-графічного відділу – І.М. Балінський; довідкового та каталожного – М.М. Марковський. Відділ орієнталії було тимчасово приєднано до рукописного⁶⁰. Г.П. Житецькому доручили скласти інструкцію стосовно діяльності Ради бібліотекарів, а новообраним завідуючим відділами – програму діяльності доручених підрозділів. Старшим бібліотекарям було надано право членства у ТК на весь час його існування⁶¹. Таким чином, затверджувався принцип колегіальності, що діяв між ТК та Радою бібліотекарів. Одним з перших питань Ради було обговорення Статуту Бібліотеки. 30 вересня 1919 р. на засіданні Ради бібліотекарів під головуванням Є.О. Ківлицького був зачитаний та обговорений проект Тимчасового Статуту Бібліотеки, згодом затверджений ТК та розглянутий на Президії УАН⁶².

У перші роки існування Бібліотеки ТК складався, переважно, з позаштатних працівників, яких іноді, в разі потреби, включали до штату на півставки. Так, академіки А.Ю. Кримський, В.І. Липський, М.В. Птуха займали посади бібліотекарів-фахівців (наукових співробітників), і до заснування Ради бібліотекарів вони фактично брали на себе вирішення внутрішніх питань організації Бібліотеки⁶³.

Відповідно до кваліфікації, професійного досвіду і наукової підготовки працівники ВБУ обиралися на посади старших, підстарших, молодших бібліотекарів і рядових співробітників. Всі посади були вибор-

ними: кожного кандидата, якого представляв і характеризував член ТК (необхідна була рекомендація 2-х членів), обирали таємним голосуванням на засіданні ТК Бібліотеки. Претендентам на бібліотечну посаду потрібен був відповідний рівень освіти, знання не менше ніж двох іноземних мов, враховувався стаж професійної роботи. Персонал ВБУ формувалася переважно із представників старої інтелігенції (І.М. Балінський, Г.П. Жигецький, І.І. Кривецький, М.М. Марковський, П.Я. Стебницький, М.І Сагарда, В.Ф. Іваницький та ін.), серед яких було чимало вихідців з родин видатних прогресивних українських і російських діячів науки та культури⁸⁴.

ТК та Рада бібліотекарів як дві окремі структури залишалися на перехідний період, тобто до затвердження нового Статуту, надалі ТК мав передати свої обов'язки Раді бібліотекарів. На цей період було вирішено обрати голову Ради, який виконував би обов'язки директора. Рада бібліотекарів займалася всією поточною роботою – розробкою інструкцій, правил, розглядом планів, звітів, розміщенням книжкових фондів, обробкою літератури, каталогізацією тощо. Крім Ради бібліотекарів, у ВБУ діяли ще й колеги старших, підстарших і молодших бібліотекарів.

З 21 лютого 1919 р. ТК, а з жовтня й Рада бібліотекарів, обрали своїм головою Є.О. Ківлицького⁸⁵. З того часу і по вересень 1920 р. він завідував Всенародною бібліотекою України з наданням права вирішального голосу на засіданнях Комітету⁸⁶. З 31 серпня 1919 р. Є.О. Ківлицький працював одночасно й завідуючим бібліотечним відділом⁸⁷. Видатний історик, філолог, видавець, педагог, літератор, він заслуговує на особливу повагу та шану.

Євген Олександрович Ківлицький народився в дворянській родині 8 лютого 1861 р. в м. Санкт-Петербурзі. Його батько, О.Є. Ківлицький, дрібний поміщик села Городище Сосницького повіту Чернігівської губернії, на той час служив у Санкт-Петербурзькому інспекторському Департаменті громадського відомства. З 1880 р. Є.О. Ківлицький жив у Києві, закінчив Київський університет св. Володимира в 1889 р., служив у Київському дворянському депутатському зібранні, а після відставки – колезьким асесором, надворним і старшим радником⁸⁸. Вирішальну роль в його діяльності відіграли організаторський досвід, наукова та видавнича робота на посаді редактора "Киевской старины", в редакції щоденної літературно-політичної, економічної та громадської газети "Киевские отклики", "Педагогічному журналі", співробітництво з редакцією відомого "Энциклопедического словаря" Ф.О. Брокгауза та І.О. Ефрона, а також служба у бібліотеці Університету св. Володимира⁸⁹.

З початку 1919 р. ТК почав розширювати штати Бібліотеки, у березні було затверджено її перший кошторис. Восени 1919 р. у Бібліотеці працювало 43 співробітники і службовці⁹⁰. Проте на кінець 1920 р. у зв'язку із скороченням штатів кількість працівників зменшилася до 32 осіб⁹¹. На 1 січня 1921 р. кількість бібліотекарів-фахівців з 32 осіб збільшилася разом з канцелярією до 46 осіб і 7 членів Комітету⁹².

На кінець 1919 р. в Бібліотеці працювали: Т.Й. Малярєнко, А.І. Любецька, П.А. Нестеровський, В.О. Мотрич-Шамрай, Г.М. Кащенко, Н.Г. Демущка, М.Х. Романенко-Араджіоні, О.Є. Карпинська, Н.Т. Ярмаченко, А.Й. Мельник, Я.І. Ізраєльсон, Н.Г. Іванець, О.З. Бродовська, Г.Ф. Вовк, О.І. Чолганська, М.П. Карпинська, Б.О. Дяковський, М.М. Марковський, Г.П. Житецький, О.П. Сво, С.В. Гаврик, О.М. Шрамченко та ін.⁹³ На січень 1920 р. в особовому складі Бібліотеки вже налічувалося “5 старших бібліотекарів, 2 підстарших, 1 молодший, 14 співробітників, 1 урядовець для доручень, 1 старший діловод, 1 молодший, 1 хлопець та 2 кур’єри. Крім того, бухгалтер та скарбник”⁹⁴.

На початок 1920 р. у Бібліотеці було заінвентаризовано 21 тис. 781 книжку, на кожну написано по дві картки, а на книжки з відділу україніки – по три, розібрано й занесено до інвентарів старі та нові газети, почався розбір листівок і плакатів. Газети підбиралися в двох комплектах; з 1876 до 1919 р. зареєстровано 734 назви, а за 1919 р. – 289. Тоді-таки починала розроблятися децимальна система класифікації фонду та каталог дезидерати, тобто відсутніх у Бібліотеці видань, складений членами ТК як фахівцями з окремих наукових напрямів. Рада бібліотекарів працювала над виробленням методичних правил та інструкцій з обробки і каталогізації літератури. За 1920 р. було опрацьовано понад 35 тис. томів⁹⁵.

Створення Академії та її Бібліотеки в надзвичайно тяжких матеріальних і фінансових умовах здійснювалося винятково завдяки зусиллям ентузіастів. Серед них особливе місце належало акад. В.І. Вернадському, Д.І. Багалію та А.Ю. Кримському, відомому філологу, історику та громадському діячу Г.П. Житецькому. Вони теоретично та практично обґрунтували тактику збирання фондів Національної бібліотеки і основ її функціонування. Передусім це стосувалося збирання та купівлі бібліотек, що належали спадкоємцям видатних українських учених, та дбайливого ставлення до фондів націоналізованих бібліотек і приватних книжкових колекцій, які залишилися без догляду у перші роки радянської влади.

Фактично у 1919 р. на бібліотечні фонди України поширилися декрети про націоналізацію бібліотек і книжкових складів та їх охорону (прийняті в РРФСР у 1918 р.). Народному Комісаріату освіти (далі – НКО) перейшли функції розподілу приватних бібліотечних зібрань і право організувати ревізію бібліотек⁹⁶. Відбулося й фактичне підпорядкування НКО наукових бібліотек України, котрі, як правило, одночасно належали і до відповідного відомства, передусім, до Академії наук.

З цього часу подвійне підпорядкування ВБУ не сприяло її оперативній діяльності в напрямі збирання фондів. Так, багато бібліотек були покинуті напризволяще. У Росії концентрація таких бібліотек здійснювалася переважно в Державній публічній бібліотеці (нині – Російська національна бібліотека в Петербурзі, колишня – Державна публіч-

на бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді), бібліотеках Румянцевського (нині – Російська державна бібліотека, колишня Державна бібліотека імені В.І. Леніна у Москві) та Історичного (нині – Державна публічна історична бібліотека Росії) музеїв, Московського університету та Соціалістичної академії⁹⁷.

В Україні подібні функції були надані Всенародній бібліотеці Української держави лише частково⁹⁸ через те, що ще за доби Гетьманату в складі Міністерства народної освіти було створене Головне управління мистецтв та національної культури, одним з відділів якого був архівно-бібліотечний відділ, котрий розпочав збирання архівів та бібліотек у скрутні часи. З травня 1918 р. цей відділ очолював В.Л. Модзалевський⁹⁹. Тимчасовим робітничо-селянським урядом було створено Комісаріат по Головному управлінню мистецтв та національної культури, куди увійшов й архівно-бібліотечний відділ. В.Л. Модзалевський працював там з березня до осені 1919 р., залишивши цю посаду лише після приходу армії генерала А.І. Денікіна. Завдяки В.Л. Модзалевському Національна бібліотека мала певні переваги у збиранні тих бібліотечних колекцій і зібрань, що мали за змістом та складом надійти до неї. Але часто співробітники Бібліотеки були вимушені постійно контролювати рух націоналізованих фондів та наполегливо боротися за передачу їх за профілем і нерозпорощеними. На той час такими фондами поповнювалися й Київська, Харківська та Одеська публічні бібліотеки, які збирали ці фонди за регіональним принципом¹⁰⁰.

Захоплення Києва денікінськими військами 30–31 серпня 1919 р. призвело до закриття Академії наук та Українського державного університету, хвилі утисків і репресій щодо національної культури взагалі. Згідно з постановою Спільного зібрання ВУАН, до ставки Денікіна були відряджені С.П. Тимошенко, Б.О. Кістяківський, а згодом і сам В.І. Вернадський з проханнями відновити діяльність головного наукового закладу України, але їх намагання не мали жодних наслідків. У денікінський період Бібліотека ледве животіла, співробітники практично не отримували грошей і працювали лише на власному ентузіазмі¹⁰¹.

Переїзд владних структур до Харкова ускладнив матеріальне становище Академії, а разом з нею і Бібліотеки через те, що їх фінансування було передане до губернських радянських органів. А.Ю. Кримський, намагаючись хоч якимось чином допомогти Академії, на початку 1921 р. опублікував в газеті “Вісті” (орган Київського губернського революційного комітету) статтю “Сумні сторінки в житті Академії наук”, в якій був описаний тогочасний жахливий стан Української академії¹⁰².

Варто особливо відзначити ту колосальну роль у становленні Української Академії наук та її Бібліотеки, яку відігравали А.Ю. Кримський та Г.П. Житецький. Вони брали безпосередню участь у підготовці першого Статуту Бібліотеки, що визначав зв'язки Бібліотеки з Академією, структуру, функції, управління та розпорядок внутрішнього життя голов-

ного книгосховища України¹⁰³. Завдяки їхньому дбайливому ставленню до архівної спадщини видатних українських учених, до ВБУ за перший рік її існування надійшли книжкова колекція та архів проф. КДА С.Т. Голубева¹⁰⁴, бібліотека Київської духовної академії (далі – КДА), яку А.Ю. Кримський фактично врятував від перевезення до Москви¹⁰⁵, архів Є.Х. Чикаленка¹⁰⁶, окремі цінні рукописи і рукописні книги¹⁰⁷ та багато ін. Кримський і Житецький передали свої зібрання до фондів ВБУ, власним авторитетом сприяли передачі бібліотек видатних вчених. Коли у 1930 р. до ВБУ почали передаватися академічні книгозбірні, Кримський одним з перших погодився на передачу бібліотеки очолюваного ним кабінету сходознавства з умовою її неподільності та нерозпорошеності для того, щоб ця унікальна колекція залишилася базовою для розвитку сходознавства на Україні¹⁰⁸.

Протоколи ТК свідчать про роль та діяльність у створенні Бібліотеки Г.П. Житецького (1866–1929) – історика і літературознавця, члена історичної секції та Археографічної комісії ВУАН¹⁰⁹. Г.П. Житецький з перших днів існування ТК фактично завідував Бібліотекою (до призначення на посаду старшого бібліотекаря Є.О. Ківлицького). Йому належала провідна роль у комплектуванні фондів, особиста участь у стосунках з власниками книг та представниками урядів, науково-методичному забезпеченні діяльності Бібліотеки, яку він здійснював разом з В.О. Кордтом, зокрема у підготовці Статутів та інструкцій для Ради бібліотекарів. Завдяки його сприянню до Бібліотеки надійшло багато цінних колекцій та зібрань, зокрема бібліотека і величезний архів його батька П.Г. Житецького. До своєї смерті в 1929 р. він завідував у ВБУ відділом рукописів.

Окремо слід відзначити заслуги В.О. Кордта (1860–1935), видатного вченого та діяча у галузі бібліотечної справи, Голови ТК (1920–1923). Його діяльність мала велике значення для долі Бібліотеки, її структурної організації, фондів¹¹⁰. В.О. Кордт пройшов разом з НБУ, ВБУ організаційний шлях і зміну влади, був одним з авторів, разом з М.П. Василенком та В.І. Вернадським усіх основоположних документів по заснуванню Бібліотеки, організатором першого періоду її роботи, експертом науково-методичної діяльності Бібліотеки у 20-х роках. Після обрання його Головою ТК, він безпосередньо впливав на усі принципові рішення у Бібліотеці з кадрових, науково-методичних та господарських питань.

Завдяки зусиллям цих людей на початок 1920 р. фонд Бібліотеки складався з літератури з різних галузей знань багатьма мовами світу; була також проведена підготовча робота для складання систематичного каталогу. Свої спеціалізовані відділи ВБУ почала організовувати в тому ж році. Найбільшим за своїми розмірами і завданнями був загальний, так званий бібліотечний, відділ, співробітники якого повинні були розібрати і розподілити увесь книжковий фонд (700–800 тис. томів неупорядкованих книжок), постійно опрацьовувати нові надходження, ка-

талогізувати тисячі книжок, які залишалися в загальному фонді (це складало 500–600 тис. томів). Відповідно до обсягу завдань у цьому відділі працювало найбільше співробітників¹¹¹. Завідував відділом Є.О. Ківлицький. Наступним за важливістю та обсягами роботи мав стати спеціалізований відділ україніки, проте його створення затримувалося на певний час, укладався лише окремий каталог книг з української тематики. Цей напрям роботи очолив І.І. Кривецький, якому належала перша ідейна концепція побудови бібліографічного репертуару україніки.

Створення фонду періодичних видань також припадало на перші роки існування Бібліотеки, хоча й окремого відділу не було створено до початку 1920 р., а газетний відділ не виокремлювався з фонду періодики. Є.О. Ківлицькому і належало започаткування цього фонду, перші інструкції з сортування з фонду концентрації, комплектування та обробки фонду (зокрема історичними журналами, присвяченими економіці, мистецтву, медицині)¹¹².

У 1920 р. почалися обговорення класифікації фондів. Ю.О. Меженко (який з вересня 1919 р. очолював Бібліотечно-архівний відділ МНО), на той час завідувачий Бібліотечною секцією НКО¹¹³, ініціював запровадження в Україні децимальної класифікації і зробив спеціальну доповідь з цієї теми на засіданні ТК та Ради бібліотекарів. Він запропонував складати картки на основі міжнародних правил опису, а систематизацію провадити по децимальній системі класифікації літератури, прийнятій Міжнародним бібліографічним інститутом як найзручнішу для універсальних бібліотек. Його доповідь викликала жваве обговорення, ідея була цілком сприйнятою¹¹⁴.

Складні відносини директора Бібліотеки Є.О. Ківлицького з Губнаросвітою, що виникали переважно через ненадання ВБУ приміщення, спровокували ревізію у Бібліотеці і призвели до необгрунтованих звинувачень Ради бібліотекарів та самого Є.О. Ківлицького у наявності недоліків у процесах комплектування та збереження фондів Бібліотеки, їхньому опрацюванні, відкритті читального залу тощо¹¹⁵. Бібліотека подала до Правління Академії наук детальний звіт про діяльність установи від часу заснування до вересня 1920 р. з обгрунтуванням об'єктивних причин такого положення і повідомила Наркомпрос про своє ставлення до перевірки. Всупереч цьому була організована ревізія Бібліотеки, яка призвела до подальших змін кадрового складу та характеру її діяльності¹¹⁶.

Незважаючи на позитивний відгук Академії наук на звіт Бібліотеки, Є.О. Ківлицький, хворий і марно дискредитований, у жовтні 1920 р. полишив посади голови Ради бібліотекарів і фактичного директора ВБУ, хоча ще два місяці продовжував завідувати у ній загальним відділом¹¹⁷. 29 грудня 1920 р. ТК надіслав йому подяку, високо оцінивши заслуги у створенні та організації Всенародної бібліотеки¹¹⁸. Після смерті Є.О. Ківлицького його бібліотека та архів надійшли до фондів ВБУ.

Період 1918–1920 рр. є етапом активної діяльності по збиранню

фондів Бібліотеки, їх тимчасовому розміщенню, фізичному виживанню кадрового складу, добою неймовірних труднощів та боротьби за врятування духовного надбання України. Водночас, власне, у цей період була вирішена доля існування Бібліотеки як національної. Визнання її як такою згідно зі статусом, незважаючи на перейменування, всіма владами, що швидко змінювали одна одну, зокрема, й радянською владою, було проявом життєздатності її концепції та дипломатичної політики керівників і представників ТК.

1.2. Національна бібліотека України у період діяльності Тимчасового комітету та Ради бібліотекарів (1920 – березень 1923)

Згідно зі Статутом, Комітет у вересні 1920 р. обрав головою Ради бібліотекарів Ю.О. Меженка. Відомий літературознавець, літературно-художній та театральний критик, дослідник і колекціонер “Шевченкіани”, пізніше відомий бібліолог, бібліограф, книгознавець, Ю.О. Меженко увійшов в історію ВБУ як директор двічі: вперше – в 1920 р., вдруге – в 1945–1948 рр. Ім'я Ю.О. Меженка залишило помітний слід в історії не лише ВБУ, а й бібліологічної науки того часу¹¹⁹. Він працював на посадах голови Ради бібліотекарів та завідуючого Бібліотекою два роки – до квітня 1922 р.¹²⁰

Обраний майже одночасно до ТК (10 серпня) та до Ради бібліотекарів (8 вересня), Ю.О. Меженко, у зв'язку з отриманням постійного приміщення, проводив організаційно-структурні зміни у ВБУ. Він враховував можливість розміщення фондів та територіального розмежування відділів у новому приміщенні, почав активну роботу по організації й класифікації фонду ВБУ¹²¹.

Передусім Рада бібліотекарів встановила новий розподіл праці поміж старшими бібліотекарями: 1) відділом періодики завідував Іван Миколайович Балінський, 2) відділом рукописів – Гнат Павлович Житецький, 3) відділом стародруків – Михайло Миколайович Марковський, 4) відділом україніки – Іван Іванович Кревецький. Відділ періодики мав два підвідділи: а) газетно-графічний – на чолі з Ольгою Іванівною Чолганською; б) журнальний – з Іваном Миколайовичем Балінським¹²². З липня 1921 р. відділом орієнталії завідував Віктор Федорович Іваницький¹²³.

Рада бібліотекарів доклала багато зусиль для поліпшення діяльності читального залу ВБУ та обслуговування читачів, враховуючи рішення з'їзду академічних бібліотек (Москва, вересень 1919 р.). Матеріали з'їзду були надіслані до НКО і розповсюджені ним серед академічних та найбільших бібліотек України. До користування фондами національної та наукових бібліотек були залучені й широкі кола населення, передусім, учні шкіл та особи, які не мали наукової освіти¹²⁴. Це було обумовлено і першими правилами користування читальним залом ВБУ.

Початковий фонд для користування читачів було створено у 1920 р., і з 1921 р. він систематично поповнювався новими книжками як через нові надходження, так і через подальше описування колекцій та зібрань. На 1 січня 1923 р. читачі мали доступ до 80 тис. книжок, 18 тис. періодичних видань і 80 тис. номерів газет¹²⁵.

Впродовж 1921 р. було створено першу пам'ятку читачеві: "Провідник по книгозбірні", де ВБУ декларувала безкоштовний вільний вхід до читального залу і роз'яснювала правила користування Бібліотекою. Реєстрація читачів здійснювалася за спеціальними анкетами, і вони отримували постійні квитки. У читальному залі розміщувалися чотири каталоги: 1) картковий систематичний, складений за децимальною системою. Ці картки містилися у спеціальних каталожних скриньках; 2) картковий алфавітний; 3) так званий старий каталог, яким користувалися до впровадження децимальної системи (він перероблявся на той час у систематичний децимальний); 4) картковий систематичний бібліотеки Колегії Павла Галагана, яка була передана до ВБУ у цілісній системі фонду. Окрім цих книжкових каталогів, у читальному залі розмістили картотеку газет та алфавітний перелік періодичних видань. Замовлення по старому каталогу виконувалися самими бібліотекарями, а інші були доступні для відвідувачів. Поміж тим у читальному залі були розміщені шафи довідкового відділу з різноманітними довідниками для відкритого доступу, а також виставка нових надходжень, де на початок 1922 р. читачі могли працювати з часописами, отриманими з Америки. На 1921–1922 рр. в читальному залі можна було працювати з книжками з різних галузей знань, що були опрацьовані у придбаних на той час бібліотеках: І.М. Стешенка (українська література та історія), проф. Головачова (медицина, мистецтво, періодичні видання), проф. Ю.А. Кулаковського (історія, література, мистецтво), Ю.М. Вагнера (природознавство, біологія, хімія, медицина), Г.М. Малкова (медицина), М.І. Петрова (богослов'я), Я.І. Ізраельсона (єврейська література, культура, наука), бібліотеки Колегії Павла Галагана, Жандармської бібліотеки (де надзвичайну цінність мали видання, вилучені цензурою та конфісковані під час арештів), бібліотеки Державної канцелярії (історія, економіка, політична історія, право, звіти різних інституцій). Окрім того, у каталогах були відображені, хоча й не в повному обсязі, книжки з фондів бібліотеки КДА, нова література, що надходила з Київської книжкової палати, нові надходження, що їх Бібліотека замовляла з різних міст чи отримувала від дарувальників¹²⁶.

Число відвідувачів та кількість виданої літератури швидко зростали: кількість робочих днів зі 110 у 1920 р. збільшилося до 258 у 1922 р., а в 1922 р. ВБУ за день відвідувало 50–60 читачів та видавалося 60–80 книжок. Показовим був і характер замовленої літератури: журнали та довідники – 3468 од., художня література – 3198, соціальні науки – 2039, точні науки – 983, мистецтво – 768, філософія – 483, історія – 447, філологія – 186, релігія – 113, життєписи – 27, географія – 17 од. Най-

активнішими читачами були студенти – 1017 осіб, діячі народної освіти – 195, учні шкіл – 191, працівники державних служб – 130, робітники – 113, учені – 61, лікарі – 30, хлібороби – 23, безробітні – 22, червоноармійці – 19, бібліотекарі – 17, журналісти – 15, актори – 15, кооператори – 14, інженери – 11, агрономи – 8 осіб. Щодо віку, то склад читачів засвідчував, що основна маса відвідувачів – молоді люди: до 15 років – 99 осіб, 16–20 років – 359, 21–25 років – 540, 26–30 років – 249, 31–40 років – 155, 41–50 років – 49, старші 50 років – 11 осіб¹²⁷. Вищенаведені факти яскраво промовляють про функцію загальнодоступності ВБУ.

Наприкінці 1920 р., в грудні, було відкрито абонемент для академіків, яким, за статутом, надавалося право впродовж 3-х місяців користуватися книгами. Серед активних користувачів абонементу були акад. М.Г. Холодний, П.А. Тутковський, М.В. Птуха, О.П. Оглоблін та ін. Відкриття абонементу в Національній бібліотеці розглядалося спочатку як виняток для академічних учених. Рада бібліотекарів дуже прискіпливо поставилася до питання про визначення того книжкового фонду, що може видаватися на абонемент, обмеживши його науковими виданнями. Спеціально було ухвалено не видавати на абонемент белетристику, стародруки, рукописи, газети, альбоми, а також інші раритети та цінні видання¹²⁸. Право видачі книг на абонемент іншим співробітникам Академії надавалося лише з дозволу Ради бібліотекарів. Це був єдиний виняток з правил, властивих Національній бібліотеці, і він був запроваджений за пропозицією Д.І. Багалія. Згодом це право поширилося і на керівників академічних комісій. Через декілька років був відкритий індивідуальний абонемент для науковців з неакадемічних установ.

Облік книжкових фондів до кінця 1920 р. не проводився через відсутність приміщень. Протягом двох років існування Бібліотека 8 разів змінювала приміщення, нерозпаковані фонди знаходилися в різних місцях не лише у Києві, а й поза його межами. З кінця 1920 р. почалося перевезення книжок і лише з другої половини 1922 р. – масовий розподіл по відділах, інвентаризація та каталогізація фондів, а з 1 січня 1923 р. – реєстрація нових надходжень¹²⁹.

Наприкінці 1920 р. за ініціативою Ю.О. Меженка у Бібліотеці було реорганізоване управління, розпочата систематична робота з обліку фондів та впроваджена нова система обліку щоденної роботи з обробки фондів та каталогізації. Увесь процес поділився на 4 етапи, кожен з них очолював молодший або підстарший бібліотекар, який відповідав за певний напрям діяльності і розглядав усі методичні питання до того, як вони виносилися на Раду бібліотекарів та ТК. Для обробки фондів створили спеціальний підрозділ – лабораторію. Шлях обробки фондів був чітко продуманий – було створено 13 технологічних ланок: 1) реєстрація надходжень; 2) сортування книжок по фондах; 3) штемпелювання; 4) інвентаризація; 5) каталографія; 6) індексація за децимальною системою; 7) контроль індексів; 8) контроль карток та перегляд з метою

виділення фонду "Україніка"; 9) форматизація; 10) сигнатуризація; 11) перевірка топографічного числа і запис до ревізійної книги; 12) розмноження карток; 13) коректування, остаточна перевірка¹³⁰. Пізніше лабораторію було перетворено на загальний відділ, який опрацьовував продукцію друку з усіх галузей наукового та культурного життя і складав фундаментальний універсальний фонд ВБУ. Він розподіляв, каталогізував та виділяв у читальний зал книжкові фонди.

Облік здійснювався за спеціальними персональними контрольними картками, які давали відомості для спеціальної "Хроніки щоденної праці", що спочатку виходила за редакцією Л.Ю. Биковського, згодом – М.І. Сагарди і нарешті – Г.П. Житецького¹³¹. Процес добору та підготовки кадрів завершився лише наприкінці 1921 р. У службовому персоналі на 1 січня 1921 р. разом з канцелярією, господарською службою та 7 членами Комітету налічувалося 53 особи. Штат складався з колеги старших бібліотекарів, що на 1 січня 1921 р. мала 4 особи (І.М. Балінський, Г.П. Житецький, І.І. Кревецький і М.М. Марковський), колеги підстарших і молодших бібліотекарів, яка на 1 січня 1921 р. збільшилася до 5 осіб, бібліотекарів-фахівців – 32 особи¹³². Динаміка кадрів по роках свідчила про швидке зростання кількості працюючих у перший період діяльності Бібліотеки, незважаючи на холодні та голодні часи: на поч. 1919 р. – 2 особи; на поч. 1920 р. – 30; на поч. 1921 р. – 46; на поч. 1922 р. – 57 осіб. Однак протягом 1922 р. НКО було проведено скорочення штатів, і на поч. 1923 р. у Бібліотеці працювало лише 29 осіб, з них 17 співробітників мали вищу освіту, 12 – середню¹³³.

На 1921 р. Бібліотека затвердила свій перший план і розпочала систематичну роботу з фондами. Водночас були розроблені деякі попередні інструкції та норми на технологічні процеси, встановлено технологічний цикл скороченої обробки літератури, започатковано роботу по формуванню спеціалізованих фондів – вилучені фонди дублетів, періодичних видань, орієнталії, стародруків, довідкового відділу, проведено значну роботу по сортуванню дрібних видань, листівок, афіш – закладено відділ волянсії, газетний фонд було розподілено на газетний та графічний підвідділи¹³⁴.

Для ведення систематичного каталогу було прийнято міжнародну десятимальну (десяткову) бібліографічну класифікацію, а для складання карток – міжнародну каталографію, передову у бібліотечній справі на той час¹³⁵. Темпи роботи в 1920–1921 рр. були невисокими, оскільки весь будинок Національної бібліотеки був зайнятий Губнаросвітою – читальний зал, канцелярія, лабораторія і книгозбірня містилися в шести невеликих кімнатах. У 1921 р., за пропозиціями А.Ю. Кримського та В.О. Кордта, з метою прискорення обробки фондів для доступу читачів, одночасно була поновлена і алфавітна каталогізація фондів, що провадилася паралельно із десятимальною системою і була спрощеною до двох карток на базі первісного формату картки 4° за системою Липмана.

Одночасно відбулася відмова від форматного принципу при топографізації фондів; алфавітний та систематичний (децимальний) каталоги були виставлені у читальному залі¹³⁶. На кожну книжку, що надходила до Бібліотеки, з початку роботи складалося по 5 карток, а для відділу україніки – 6; почалася підготовка фактично п'яти каталогів.

Видавничу діяльність Бібліотеки репрезентували з червня 1920 р. три часописи за редакцією Г. Житецького та Л. Биковського: "Хроніка щоденної праці", "Хроніка тижневої праці" та "Хроніка місячної праці", котрі подавали інформацію про поточне функціонування Бібліотеки: засідання Ради та Комітету, діяльність лабораторії, канцелярії, читального залу, господарства, офіційні накази, розпорядження тощо¹³⁷. Хоча часописи містили здебільшого кількісні показники, вони мали не лише контролююче значення, а й були цінним джерелом внутрішнього життя, напруженої праці бібліотекарів по опрацюванню фондів. Друкувалися вони у 10 примірниках і передавалися Академії наук, ТК, Книжковій палаті для широкого оповіщення співробітників ВБУ, у канцелярію та у діловодний фонд¹³⁸.

Після ревізії було відновлено Інструкцію ТК, до його складу обрали Д.О. Граве та В.І. Липського, а також повністю вилучили з назви слово "національна". З 1921 до 1934 р. офіційна назва Бібліотеки – "Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук", хоча на деяких бланках та в ужитку слово "національна" використовувалося до кінця 20-х років¹³⁹.

Впродовж 1920–1921 рр. почав налагоджуватися книгообмін з різними світовими бібліотеками, передусім з Російською Публічною у Петрограді, Бібліотекою Академії наук, Паризькою національною, Нью-Йоркською публічною, Варшавською, Румянцевським музеєм тощо.

У 1921 р. впродовж декількох місяців Бібліотека взагалі не отримувала коштів для власних потреб та для оплати праці співробітників. З огляду на те, що згаданий період характеризувався шаленою інфляцією, можна зрозуміти почуття працівників, коли вони, отримавши на решті платню за 6 місяців, змогли купити за неї лише трохи хліба. Матеріальний стан Бібліотеки того періоду докладно висвітлений у монографії Н.Д. Полонської-Василенко, присвяченій історії Академії наук¹⁴⁰.

У 1920–1922 рр. після вирішення питання з приміщенням для Бібліотеки і можливостями упорядкування фондів та розміщення відділів почався перший етап розробки найважливіших для бібліотечної справи й бібліотечної науки питань організації фондів у нових умовах. Попередня робота із розподілом матеріалів набула організаційного розподілу між відділами загального фонду, фондів рукописів та стародруків, газетного фонду, спеціалізованих фондів музичних, картографічних та образотворчих матеріалів, періодики, обмінного та дублетного фондів, а також фонду архівного примірника українського друку. Цьому сприяло й те, що у 1922 р. почалася стабілізація ситуації, були затверджені кошторис та штати¹⁴¹.

На порядку денному постало питання про масовий розбір та сортування книжок, їх скорочену каталогізацію за алфавітним принципом для полегшення технологічних процесів і можливостей обслуговування читачів. Книжки сортувалися спочатку за принципом належності до певного відділу¹⁴². Проект масової розборки книжкових фондів був прийнятий після переїзду до приміщення на бульварі Шевченка, 14. Було вирішено провести розбір книжок не лише за належністю до певного відділу, а й з одночасною їх алфавітизацією, виділенням дублетів для так званого “залізного фонду” (дублетного відділу)¹⁴³. Проте, відстеживши дуже повільні темпи обробки фондів, їх річний приріст, враховуючи скорочення штатів у 1922 р. (з 57 до 29 осіб), відсутність понад півроку платні в 1920–1922 рр., девальвацію грошей та необхідність опрацювання поточних надходжень, що невпинно зростали, Рада бібліотекарів відмовилася від такої кількості карток на користь швидкості обробки фондів та залучення їх до наукового обігу. Навесні 1922 р. ВБУ було прийнято новий операційний план, котрий передбачав дві стадії упорядкування бібліотечних фондів. На першій стадії провадилася термінова обробка лише тих фондів, матеріали яких були особливо актуальними та необхідними для читача. Друга стадія – обробка неупорядкованих масивів дореволюційних фондів та зібрань – відкладалася до ліпших часів. Це, як правило, стосувалося практично усіх “старих” фондів та колекцій іншомовних видань, що не мали каталогів й інвентарних книжок.

Масове сортування книжок провадилося за операційним планом найзручнішим способом. Фонд розбирали за мовою, далі – алфавітизація в межах цієї мови за децимальною системою, розстановка на полицях в алфавітному порядку, коли відразу можна було виокремлювати дублетний фонд та зекономити час на обробку кожного примірника, практично відразу донісши ці книги до читача. ВБУ на деякий час відмовилася від інвентаризації (замість цього вона провадила тільки точний цифровий облік надходжень і проходження книги від реєстратури через відділи до полиць у книгосховищах), а також вирішила скоротити кількість каталогів до одного – систематичного. Такий план врятував від ушкодження значну кількість книжок, що зберігалася у непристосованих приміщеннях, без світла та повітря.

За чотири місяці 1922 р. ВБУ розібрала 40 тис. періодичних видань, переданих до відділу періодики, десятки тисяч газет, рукописів та стародруків, 6 тис. графічних творів тощо. Скорочена каталогізація (3 записи – чорнова картка, дві білові (для загального фонду та відділу українки) – дозволила чорновий каталог використати як обліковий, топографічний та інвентарний¹⁴⁴.

На жаль, штат відділів був ледь укомплектований. Так, у стародруках до 1923 р. працював лише М.М. Марковський, який виконував тоді функції завідуючого відділом; у рукописах – лише завідуючий відділом Г.П. Житецький; у періодиці – пораз один завідуючий відділом

П.А. Нестеровський¹⁴⁵, пораз два співробітники; з трьох до одного був скорочений штат газетного відділу¹⁴⁶. Заступник директора Бібліотеки В.Ф. Іваницький у 1923 р. був одночасно завідувачим відділами бібліотекознавства, орієнталії та стародруків¹⁴⁷. Відділи графічний, волянсії та дублетний навіть не були виокремлені організаційно. До 1923 р. не був сформованим відділ постачання, який мав займатися збиранням нових книжок¹⁴⁸.

Обладнання тогочасної Бібліотеки було надто примітивним: прості дерев'яні полиці, різносортні столи і столики, стільці, шафи, жодних технічних засобів для подачі книг. Протоколи Комітету засвідчують, скільки сил було затрачено на вирішення господарських завдань, зокрема на забезпечення нормального опалення, ремонт печей та димоходів, придбання дров, ламп, драбин тощо.

Якщо впродовж 1918–1919 рр. відзначалося значне зростання книжкового потоку до сховищ ВБУ, то за 1920–1922 рр. кількість надходжень книжкових колекцій дещо знизилася. Відсутність зв'язків з іншими бібліотеками, невизначеність обсягів митних зборів та кількості обов'язкових примірників не сприяли збільшенню фондів ВБУ, яку лише наприкінці 1922 р. було внесено до переліку бібліотек, що мали одержувати обов'язковий 7-й примірник від Російської центральної книжкової палати (згідно зі Статутом УАН 1921 р.)¹⁴⁹.

Зміцнення радянської влади супроводжувалося введенням контролю над видавництвами, цензурою видань та бібліографічної діяльності. У ті самі роки почалося формування фонду спеціалізованого зберігання видань, що підлягали конфіскації та обмеженому доступу. Так, завдяки клопотанню ТК за Схемою розподілу обов'язкових примірників, введеною з 1 серпня 1922 р. та за постановою РНК "Про конфіскацію подлежащих изъятию и распространению произведений печати" від 16.03.1923 р., серед 30-ти примірників, що для розповсюдження по бібліотеках передавалися в Книжкову палату, 4-й примірник отримувала ВБУ. Так було створено "спецхран". Бібліотека, скориставшись з цього, отримала примірники друку КДА та інших духовних закладів, що підлягали конфіскації¹⁵⁰. Реальне створення фонду обмеженого доступу та спецсховища почалося в 1924 р., коли було підготовлено та розіслано звернення від 19 вересня 1924 р. до всіх бібліотек з пропозицією відокремити і опечатати всі книги "контрреволюційного та релігійного характеру"¹⁵¹.

Поступово нормальне функціонування Бібліотеки було налагоджене: передусім створилися науково-методична та нормативно-інструктивна бази для опрацювання загального і спеціалізованих фондів, топографічної класифікації, інвентаризації та каталогізації. Усі ці питання обов'язково виносилися на розгляд Ради бібліотекарів.

Загальний відділ створювався як універсальний книжковий фонд. Власне до нього увійшли колекції й зібрання, окремі поточні надходження з різних видавництв, Книжкової палати, а також ті, що потрап-

ляли за обміном з різними бібліотеками та з інших джерел. Постало питання про опрацювання величезних масивів книжок, раціональну організацію фонду в найтяжчих умовах відсутності відповідних приміщень, а також проведення класифікації та систематизації значних книжкових надбань під час формування нової суспільної ідеології, коли почалася відмова від усталених попередніх схем класифікації та систематизації знань. Тому організація фонду Бібліотеки, яка впродовж лише декількох років збрала мільйонний книжковий фонд, була надзвичайно складною проблемою в умовах соціальних катаклізмів, що деформували старі відносини. Кадровий склад Бібліотеки того часу характеризувався високою професійністю: переважна більшість співробітників мала вищу освіту та ґрунтовний науковий або бібліотечний досвід, а серед керівників підрозділів працювали викладачі та професура старої школи. Завдяки свідомій кадровій політиці ТК, у Бібліотеці було зібрано надзвичайно високий інтелектуальний потенціал видатних учених, діячів культури та освіти. Тому перші проекти організації Бібліотеки та її фонду відрізнялися ретельним розробленням професійних питань з огляду на нові умови та особливості формування Національної бібліотеки.

Передусім на Раді бібліотекарів розглядалися основні питання сортування та каталогізації фондів. І.І. Кривецький розробив загальні методичні рекомендації та правила, яких слід було дотримуватися при опрацюванні книжок під час каталогізації, враховуючи цінність фондів Бібліотеки як національної, їх системність та необхідність термінової обробки. Основні принципи цього підходу зберігаються і донині. На пропозицію І.І. Кривецького, було запроваджено нову інструкцію, що передбачала: єдину топографічну нумерацію для всіх книжок Бібліотеки, крім спеціальних відділів, спрощення індексації до однієї топографічної сигнатури, обережне ставлення до тексту та титульних сторінок книжок (не можна було наклеювати на обкладинках ярлики, якщо вони пошкоджують оформлення книжки, а штампелі ставилися лише на незадруковані місця, а не на тексти); збереження екслібрисів, автографів та інших власницьких знаків; топографування серії одним числом; перегляд оформлення карток на серійні видання (слід було писати єдину картку на усю серію, зазначаючи на ній томи та випуски); детальніший розпис основної каталожної картки¹⁵².

У грудні 1922 р. після дебатів з приводу розстановки, систематизації та класифікації фондів Бібліотеки з урахуванням обмежених за площею приміщень було прийнято принцип форматної розстановки книг у загальному відділі, що було найзручнішим для тих умов. Для довідкового відділу, "бібліотековіани" (бібліотекознавства, створеного 16 липня 1921 р.)¹⁵³, підручної бібліотеки – принцип систематичної розстановки, а для інших спеціалізованих підрозділів розроблялися свої принципи розстановки, які відповідали особливостям організації фондів, їх обліку та обслуговуванню читачів¹⁵⁴.

У 1921–1922 рр. була складена серія інструкцій з організації спеціалізованих фондів: для відділу орієнталії (створеному 25 червня 1921 р.) – завідуючим відділом В.Ф. Іваницьким¹⁵⁵; для періодики – І.М. Балінським та П.А. Нестеровським¹⁵⁶; для відділу гебраїки-юдаїки – Я.І. Ізраєльсоном (з листопада – І.М. Розетом)¹⁵⁷; для відділу стародруків – М.М. Марковським та В.Ф. Іваницьким (з лютого 1923 р.)¹⁵⁸; для відділу дублетів – В.Ф. Іваницьким (вересень 1921 р.)¹⁵⁹.

Реорганізація та вдосконалення обслуговування періодичними виданнями викликало дискусії з приводу організації фондів періодики, яким було надано окреме приміщення. Основними завданнями відділу були визнані: збирання повних комплектів українських періодичних видань, створення алфавітної та тематичної картотек, обслуговування читачів. Увесь фонд був поділений на дві частини: дореволюційну та журнали революційної доби. Загалом на 1921 р. нараховувалося 705 назв опрацьованих журналів (12319 примірників), з них: 101 українською мовою, 133 – іноземними, решта – російською¹⁶⁰. Так, за рекомендаціями І.М. Балінського розміщення періодики здійснювалося за назвами, а в межах назви – за роками. У 1922 р. були висунуті варіанти: Г.П. Житецький запропонував розміщення за роками, а в межах – за назвами; П.А. Нестеровський – розміщення річними комплектами з окремими числами для кожного з них; С.П. Постернак – за хронологією. Внаслідок обговорення і з урахуванням того, що до 1923 р. вже було організовано обслуговування періодикою за попередньою інструкцією, було обрано компромісний варіант – залишити за цим фондом до 1 січня 1923 р. стару систему (за назвами з окремими числами для кожної з них), а від 1 січня – за роками¹⁶¹. Згідно з проектом П.А. Нестеровського щодо сигнатуризації, було прийнято рішення інвентаризувати не окремий журнал, а річний комплект: виокремити надходження журналів за останній рік за алфавітним порядком та дотримуватися його в процесі організації й розстановки фонду. Стосунки з іншими відділами визначалися пріоритетом відділів україніки, довідкового, бібліотекознавства та книгознавства, тому пропонувалося писати для періодики другу картку для каталогу¹⁶².

Наприкінці 1922 – поч. 1923 рр. спеціальна комісія розглянула принципи організації системи каталогів у Бібліотеці, враховуючи нову її структуру та прийняті у 1922 р. правила опису і класифікації книжок у різних відділах. Потребувало вирішення першочергове питання: чи можна створити єдиний каталог та вливати картки із спеціалізованих відділів до загального каталогу? Комісія ухвалила – вливати до загального каталогу можна було лише картки відділу україніки та бібліотекознавства. Стосовно газетного і періодики, рукописного, стародруків, орієнталії та волянсії – мали створюватися спеціалізовані картки та організовуватися окрема система каталогів у кожному відділі. До загального каталогу вносилися лише альманахи та підручна бібліотека, а з рукописного – ще й книги з автографами. Якщо у спеціалізованому відділі збері-

глася продукція інших відділів, то створювалася третя картка для поповнення каталогу того відділу, де зберігався основний спеціалізований фонд¹⁶³.

У квітні-травні 1923 р. було затверджено інструкції по опрацюванню фондів довідкового відділу та стародруків, складені В.Ф. Іваницьким; "Правила для читачів", розроблені О.Є. Карпинською; інструкція топографізації рукописів, складена Г.П. Житецьким¹⁶⁴. У зв'язку з різким зростанням відвідувань Бібліотеки значно вдосконалилася робота читального залу, з метою розширення приміщення каталоги було винесено із залу в окрему кімнату, ввелися посади консультанта у залі та каталогах, 8-годинна робота читального залу із двома змінами співробітників, вирішилося питання про окремий читальний зал для академіків та про підручну бібліотеку при читальному залі¹⁶⁵.

Отже, тільки на кінець 1922 – поч. 1923 рр. сформувалися нові структура, функції, принципи внутрішньої організації, і, як наслідок, був затверджений новий Статут Бібліотеки, створена нормативно-інструктивна база для відділів, налагоджене нормальне функціонування технологічних процесів у Бібліотеці, розширена масово-інформаційна діяльність.

Незважаючи на завантаженість, ВБУ провадила й виставочну роботу: так 1921 р. працювала виставка Шевченкіани (список видань виставки започаткував бібліографічний напрям діяльності); у 1922 р., на відзначення четвертої річниці ВБУ, експонувалися найцінніші раритети Бібліотеки: рукописи, інкунабули, унікальні видання, альбоми¹⁶⁶. ВБУ брала участь у драгоманівській виставці в КІНО та свовородинських святах, а з 20 лютого по 20 березня 1923 р. – у Всеукраїнській виставці видань українського друку, яка проходила в Києві та Харкові¹⁶⁷. Розпочалося обговорення нового екслібрису ВБУ: були подані 2 пропозиції тексту: "Книга як основа держави" та "І на сторожі їх поставлю слово"¹⁶⁸. Життя Бібліотеки поступово входило у нормальне русло.

За таких важких часів у Бібліотеці провадилася й деяка суто наукова робота (хоча внутрішні науково-методичні питання організації та класифікації фондів розроблялися постійно, починаючи з 1920 р.). За справедливим зауваженням Л.Ю. Биковського, Національній бібліотеці за її Статутом надавалося значення першого Бібліологічного інституту в Наддніпрянщині, проте на початку свого існування вона не спромоглася розгорнути цю роботу, що відбилося на підготовці виставок, бібліографічній і бібліотечній роботі тощо¹⁶⁹. Сам Л. Ю. Биковський, тоді ще молодий вчений, активно цікавився науковими студіями і під впливом Ю.О. Меженка почав працювати у галузі українського книгознавства та бібліографії. Частина книгознавчих і бібліографічних досліджень того часу він доопрацював та опублікував у еміграції¹⁷⁰.

Водночас популяризація ідеї Національної бібліотеки та її функцій, повідомлення про окремі відділи, фонди, організацію нових фондів, збирацьку діяльність постійно знаходили місце на сторінках періодич-

них видань, передусім, “Книжного вісника” та “Бібліологічних вістей”, окремих літературних, бібліотечних і книжкових часописів. Серед авторів цих статей були – Володимир Вернадський, Веніамін Кордт, Лев Биковський, Іван Кривецький, Володимир Міяковський, Степан Постернак, Гнат Житецький, Яків Ізраельсон, Віктор Іваницький та ін. Їхні публікації сприяли визнанню Бібліотеки як провідної установи у своїй галузі.

І, нарешті, заснування в 1921 р. “Бібліотековіани” – спеціального фонду про Національну бібліотеку – стало початком діяльності відділу бібліотекознавства¹⁷¹. Весь цей матеріал нині зберігається в архіві ВБУ та у відділі бібліотекознавства.

Окремо слід розглянути питання про створення спеціальних філій ВБУ, метою яких був порятунок цінних книжкових та рукописних фондів, що опинилися під загрозою розпорошення або знищення. Так, значною подією у житті ВБУ стало створення наприкінці 1920 р. її Вінницької філії, ініційоване вінницьким дослідником, професором Педагогічного університету Вячеславом Арсеновичем Камінським¹⁷². На той час він, як співробітник Постійної комісії для вивчення звичаєвого права при Соціальному відділі Академії наук, за дорученням ВБУ влітку 1920 р. проводив книжно-археографічні експедиції, обстежуючи сховища Волині та Поділля, оскільки Бібліотека дістала інформацію про таке становище архівних та бібліотечних фондів у цих регіонах. Про долю бібліотек і архівів Поділля періоду 1917–1920 рр. стало відомо лише останнім часом. Заснування українського університету в Кам'янцеві-Подільському на чолі з І.І. Огієнком справило позитивний вплив на збереженість та організацію Університетської бібліотеки, якою опікувався відомий український культурний та освітній діяч Степан Сірополко, член Ради професорів університету, радник Міністерства народної освіти УНР, один з лідерів бібліотекознавства в Україні. Діяльність Подільської губернської народної управи у напрямі підтримки бібліотечної справи та створення у Вінниці Видавничого відділу для друкування дешевих книг сприяла розвитку бібліотечних фондів та мережі бібліотек на Поділлі. Разом з тим наступні трагічні суспільно-політичні події, що розгорталися на Поділлі, участь у бойових діях на подільських територіях семи різних армій, які знищували і вивозили за кордон архівні, бібліотечні та музейні колекції, завершилися руйнацією національних культурних цінностей, зокрема, бібліотек і архівів¹⁷³. Розпочавши поїздку з Вінниці, В.А. Камінський обстежив багато сховищ і прийшов до висновку про необхідність клопотання щодо їх підпорядкування Бібліотечі. За допомогою директора архіву Ю.С. Олександровича він склав доповідну записку до ТК. Комітет, в свою чергу, звернувся до Подільської губнаросвіти з проханням передати до відання ВБУ Подільський крайовий архів та Вінницьку бібліотеку як філію і сприяти передачі до неї книжок, рукописів з інших міст. Ю.С. Олександрович надіслав окремого листа на ім'я

Президента УАН з клопотанням про створення Вінницької філії ВБУ¹⁷⁴. З огляду на важливість збереження такого осередку книжкових та архівних фондів, ВБУ створила свою Вінницьку філію, яку й підтримувала матеріально та інструктивно-методично впродовж багатьох років.

23 вересня 1920 р. Подільський губревком вирішив передати книжкові та газетні фонди Крайового архіву до Вінницької філії ВБУ, яка розмістилася в "Мурах" при будинку Казанської церкви. У доповідній записці зазначалося, що зосередження в цьому архіві фондів з Вінниці та інших повітів Поділля здійснювалося з метою надання архіву статусу наукової фундаментальної бібліотеки губервського масштабу, підпорядкованої науково-адміністративному керівництву ВБУ¹⁷⁵. Для організації філії у Вінницю на 12 днів приїхав Ю.О. Меженко, який прочитав декілька лекцій та організував наради співробітників, на яких обговорювалися засади діяльності філії. З Вінниці він привіз рукописи Д.В. Марковича. Для організації роботи було створено ТК філії (перше засідання відбулося 30 вересня), розроблені Інструкція ТК та Статут, згідно з яким у Вінниці передбачалася організація великої книгозбірні місцевого значення, де було б "згуртовано із всього Поділля усі книжкові багатства" і закладено, крім відділу україніки, окремий відділ Подоліка¹⁷⁶. До першого складу ТК Вінницької філії ввійшли: В.А. Камінський, від товариства "Просвіта" – П.Ю. Пясецький та О.Г. Кицай, від Спілки письменників – В.В. Пфейфер та А.В. Файнівський, від Вінспоживсоюзу – Й.К. Скотинський, від Гоголівської бібліотеки – Б.Д. Веремкович, від Подільського товариства охорони старовини та мистецтва – О.К. Бабенко, від Подільського крайового архіву – Ю.С. Олександрович. Виконуючим обов'язки директора філії тимчасово було призначено В.Є. Лое¹⁷⁷. Протягом 1920 р. Комітетом під головуванням спочатку В.А. Камінського, а згодом П.Ю. Пясецького були вирішені основні організаційні питання про передачу фондів, структуру філії, кадрові питання, збирання фондів (так, відділ україніки був започаткований бібліотекою Товариства "Просвіта", яку передав до фондів П.Ю. Пясецький)¹⁷⁸. У 1922–1923 рр. склад ТК філії змінився: головою став О.М. Мізерницький, заступником голови – М.П. Сербин, членами – М.І. Ковальський, О.Н. Кожухівський та О.Г. Кицай. Демократичні принципи управління справами філії полягали у тому, що ним по черзі керували усі члени ТК¹⁷⁹.

Створення Вінницької філії – окрема сторінка діяльності ВБУ 20-х років. У скрутних умовах фінансова підтримка Академії наук, яка сама знаходилась у тяжкому матеріальному стані, не могла тривати довго, і філію через два роки було переведено на фінансування Губнаросвіти. І хоча з часом філія вийшла із підпорядкування ВБУ, внесок Бібліотеки в порятунок культурних цінностей Поділля незаперечний.

Одночасно створилася і Київська філія – на базі фондів КДА, у приміщенні шкільного корпусу Києво-Братського монастиря на Подолі. Первісно вона підпорядковувалася КІНО, але згодом, завдяки наполегли-

ни діям А.С. Криловського та В.О. Кордта, перейшла до відання ВБУ. У 1923 р. очолити філію запропонували А.С. Криловському, останньому завідувачому бібліотекою КДА. Наприкінці 1923 р. у київській філії було відкрито абонемент, розроблені правила видачі книжок на абонемент для наукових працівників, хоча читального залу ще не було¹⁸⁰. З часом сюди надійшли фонди інших монастирських бібліотек: Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Миколаївського, Києво-Печерської лаври тощо. Філія, яка на початку складалася лише з фондів КДА, згодом фактично перетворилася на меморіальну бібліотеку київських монастирів, ліквідованих радянською владою.

У період зміцнення радянської влади та формування її владних інститутів, ВБУ ледве не вийшла з підпорядкування УАН. 14 червня 1921 р., після об'єднання ВУАН та УНТ, було прийняте нове Положення РНК про ВУАН¹⁸¹ натомість попереднього Статуту 14 листопада 1918 р. та Закону Директорії УНР про зміну Статуту УАН у Києві від 3 січня 1919 р. Після розгляду Урядом проекту Статуту до нього були внесені суттєві зміни, а саме: діяльність Академії наук ставилася під контроль Уряду через залучення до Ради ВУАН його представників; права та обов'язки органів управління Академії наук визначалися окремими інструкціями, затвердженими НКО¹⁸². З цих позицій почалася розробка нових нормативних документів всередині Академії, деякі з них стосувалися й ВБУ. Зокрема, за новим положенням ВУАН Бібліотеці не було місця в системі Академії – передбачалося її перепідпорядкування Бібліотечному управлінню НКО та перехід відповідно на її бюджетні асигнування¹⁸³.

У березні 1922 р. до Харкова було відряджено представника Академії П.Н. Лозієва для вирішення справ УАН. Первісно передбачалося, що з ним поїде й представник ВБУ, оскільки ТК наполягав на підпорядкуванні Бібліотеки Академії. Однак між Ю.О. Меженком, з одного боку, та ТК і Радою бібліотекарів, з іншого, через розбіжності з приводу підпорядкування Бібліотеки виник конфлікт, внаслідок якого Ю.О. Меженко фактично відмовився від поїздки до Харкова і залишив посаду голови Ради бібліотекарів ВБУ¹⁸⁴. Доля Академії та її Бібліотеки вирішувалася без представника ВБУ.

А.Ю. Кримський, з огляду на загрозу перепідпорядкування Бібліотеки, за допомогою В.І. Липського та С.О. Єфремова звернувся до Спільного зібрання з проханням про відповідні зміни в Інструкції ТК і введенням положення, коли Голова ТК був би одночасно і головою Ради бібліотекарів. 27 березня Спільне зібрання Академії прийняло це рішення. На засіданні ТК 28 березня Ю.О. Меженка було переведено на посаду старшого бібліотекаря, а С.П. Постернак став членом ТК¹⁸⁵.

У червні 1922 р. ВБУ у зв'язку із планами реорганізації ВУАН перейшла до Головополітпросвіти, про що керівництву Бібліотеки було повідомлено заступником Голови Головополітпросвіти. Наслідком було те, що гроші, виділені ВБУ за першу половину 1922 р., були затримані для

потреб нової керівної установи. Згодом, без особливого мотивування, Бібліотеку було переведено до підпорядкування Головнопрофосвіти¹⁸⁶.

Вересень 1922 р. розпочався з відрядження С.П. Постернака до Харкова з метою остаточного визначення майбутньої долі ВБУ, а саме – повернення її до складу Академії наук¹⁸⁷. Поїздка до Харкова була вдаюю – Колегія НКО затвердила штат Бібліотеки у складі 39 одиниць, на вересень було асигновано гроші для платні співробітникам, Харківська бібліотека передала до ВБУ велику кількість книжок з нової російської літератури, було домовлено про безкоштовне перевезення книг та звільнення ВБУ від сплати мита, а головне – Бібліотека залишалася у підпорядкуванні ВУАН. Відповідно до нового штатного розкладу, дирекції Бібліотеки було запропоновано розробити новий Статут та провести реорганізацію ВБУ¹⁸⁸.

З 1923 р. фактично першим офіційним директором Бібліотеки став Степан Пилипович Постернак (1885–1938), відомий філолог, бібліотекознавець, історик¹⁸⁹. На час обрання директором Бібліотеки він був ученим секретарем Комісії енциклопедичного словника УАН та Головою секції історії освіти на Україні при УАН. З березня 1922 р. працював у ВБУ як член ТК, а через рік Спільним зібранням УАН був обраний директором Бібліотеки¹⁹⁰. С.П. Постернак разом з А.Ю. Кримським доклали чимало зусиль для налагодження толерантних стосунків з владою задля збереження і розвитку Бібліотеки. Затвердження на засіданні Наукового комітету Укрголовпрофосвіти звіту за 1922 р. та плану на 1923 р. відкрило можливість фінансування Бібліотеки та збільшення її штатів. У квітні 1923 р. було вирішено низку питань в Науковому комітеті Укрголовпрофосвіти. Передусім С.П. Постернак встановив добрі стосунки з членом Президії Наукового комітету та головою бібліотечного і музейного відділу Укрголовпрофосвіти А.Й. Ряпю, яка відвідала Бібліотеку, ознайомила з станом бібліотечних фондів, приміщень, нормативно-інструктивною документацією, роботою читального залу та взяла участь у декількох засіданнях Ради бібліотекарів. Звіт Бібліотеки за 1922 р. А.Й. Ряпю оцінила позитивно. У спеціальній доповіді Науковому комітеті відзначалося, що Бібліотека енергійно провадила організацію фондів у несприятливих умовах, тому була підтримана фінансово та забезпечена іноземною літературою. Одночасно було прийнято Постанову РНК УСРР від 9 березня 1923 р. про надання Бібліотеці можливості безкоштовної пересилки листів, бандеролей, посилок та права безпосереднього спілкування наукових установ України зі спорідненими установами інших країн¹⁹¹.

З метою надання Бібліотеці нового, вищого статусу В.О. Кордт разом з С.П. Постернаком написали для Президії ВУАН доповідну записку про необхідність реорганізації ВБУ. В ній наголошувалося на фундаментальності Бібліотеки, обсязі її фондів, їхньому мовному, видовому та часовому складі і зазначалося, що “робота у Всенародній бібліотеці вимагає особливо високої кваліфікації, якої не можна рівняти з роботою

навіть наукових бібліотек вищих шкіл, де величезну частину роботи, роботу бібліографічну, проводять здебільше відповідні фахівці-професори. Тому для бібліотечного персоналу Всенародної бібліотеки треба вимагати розцінок по вищих категоріях, ніж у звичайних бібліотеках... Якщо порівняти Всенародну бібліотеку України до великих світових бібліотек, до яких вона підходить числом своїх книжок і своїми завданнями, одразу стане ясним надзвичайно малий штат Всенародної бібліотеки України (Вашингтонська – до 400 співр., Берлінська в 1913–1914 рр. – 203). Для правильності порівняння треба додати, 1) що всі великі бібліотеки мають уже упорядковані протягом століть фонди, 2) що наново упорядковувати їм доводиться, головним чином, тільки нові щорічні поступання, 3) що Всенародній бібліотеці України також доводиться упорядковувати нові щорічні поступання, які набагато не менші, ніж поступання інших великих світових бібліотек; 4) але oprіч цієї колосальної роботи, яку тільки й проводять упорядковані бібліотеки, Всенародній бібліотеці України треба ж упорядкувати свій зібраний раніше фонд у 800–900 тис. томів”¹⁹².

Першочерговим завданням Бібліотеки було визначено опрацювання фондів. З липня 1922 р. почали розбиратися фонди, що зберігалися у сховищах ВУАН, та їх сортування по відділах. Основну роботу по сортуванню книжок було покладено на загальний відділ, який, oprім цього, працював з книжками, що виходили друком на території УСРР і РРФСР, дарамн та тими виданнями, що надходили з-за кордону. Обґрунтовуючи перед Президією ВУАН новий штатний розклад Бібліотеки на 1923 р., В. Кордт характеризував загальний відділ як основний у технологічному процесі ВБУ. Другим за значенням та обсягом називався фонд “Україніка”, що на момент цієї реорганізації налічував приблизно 80–100 тис. видань. У відділі періодики зберігалюся близько 13 тис. опрацьованих та 30 тис. неопрацьованих часописів, у газетному – 60 тис. опрацьованих та масив неопрацьованих газет, що надходили як обов’язковий примірник. Згідно з довгостроковим планом роботи Бібліотеки, опрацювання наявних фондів планувалося закінчити за 10–15 років. Колосальні за обсягом рукописні фонди (понад 400 тис. од. зб.) та стародруки (понад 50 тис. од. зб.) не були описані зовсім, oскільки у штаті рукописного відділу та відділу стародруків працював фактично сам Г.П. Житецький. У трохи ліпшому стані були фонди відділу орієнталії, в якому працювали два фахівці (у відділі зберігалюся 4 тис. од. зб., написаних 14 європейськими та східними мовами)¹⁹³.

На засіданні Наукового комітету Головнопрофосвіти України від 14 червня 1922 р. було затверджено кошторис для 39 штатних співробітників Бібліотеки¹⁹⁴. Отже, впродовж 1922–1923 рр. у Бібліотеці склалася розвинута система відділів: загальний (25 осіб), україніки (5), періодики (5), газетний (2), рукописів (3), стародруків (3), орієнталії (2), графічний (2), волявсії (1), дублетний (2), постачання (2), довідковий (0), бібліотекознавства (0), обмінний фонд (0), читальний зал (9), канцелярія (5), технічний персонал (3 особи)¹⁹⁵.

Нормалізація життя Бібліотеки та її діяльності з кінця 1922 р. порушила зловоденне питання про доцільність подальшого існування подвійного керівництва Бібліотекою: з боку ТК та Ради бібліотекарів. На засіданні ТК від 10 жовтня 1922 р. С.П. Постернак запропонував ліквідувати Комітет ВБУ та Раду бібліотекарів і створити єдиний зведений орган – Раду Бібліотеки, що складалася б із 7-ми представників ВБУ та 3-х представників Академії наук, забезпечуючи тим самим як самостійність Бібліотеки, так і контроль з боку ВУАН. Пропозицію у першому читанні відхилили, але доцільність такої реорганізації була очевидною і ще протягом півроку обговорювалася членами ТК¹⁹⁶.

У березні 1923 р. ТК склав свої повноваження і передав їх Раді Бібліотеки¹⁹⁷. ТК завершив свою роботу з обранням директора ВБУ С.П. Постернака та затвердженням нового Статуту Бібліотеки на засіданні Спільного зібрання Академії наук від 26 березня 1923 р.¹⁹⁸ 5 березня Проект Статуту розглядався на засіданні Ради бібліотекарів, а з 6 березня був з деякими змінами затверджений Комітетом і переданий на затвердження Спільного зібрання ВУАН. На засіданні були присутні Голова Комітету В.О. Кордт та такі члени Комітету: С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, В.І. Липський, С.П. Постернак, В.В. Міяковський, учений секретар Я.Л. Маяковський¹⁹⁹.

На зразок великих світових бібліотек ВБУ оголошувалася центральною бібліотекою УСРР. Таке формулювання було, на нашу думку, результатом соціально-політичних змін в державі, проголошенням СРСР та УСРР і спробою порятунку Бібліотеки під час постійних змін у її підпорядкуванні. Подвійність управління Бібліотекою, що існувала понад три роки, була ліквідована, а підпорядкованість та подвійність функцій ВБУ – узаконена.

Водночас Статут 1923 р. зберіг закладені проектом Статуту 1918–1919 рр. чотири завдання Національної бібліотеки, хоча й в дещо спрощеному вигляді:

“1). Зібрати в собі: а) якнайповнішу літературу з усіх наук і галузей знань всіх народів і всіх віків, усіма мовами друковану та писану; б) всю літературу українською мовою та взагалі всю літературу в галузі українознавства в найширшому розумінні.

2). Утворити найзручніші форми безплатного користування книжними багатствами Бібліотеки.

3). Організувати спільний каталог найголовніших бібліотек УСРР.

4). Проводити наукову працю в царині бібліотекознавства та бібліографії”²⁰⁰.

Як бачимо з проекту, у другому пункті зник наголос на національних функціях Бібліотеки та на створенні відділу україніки, і лише завдання збирання фонду “Україніка” були залишені. Така редакція первісного проекту ВБУ 1918–1919 рр. мала місце після подій в ВУАН 1921–1922 рр., коли після переїзду влади до Харкова та підсилення партій-

ного нагляду, підпорядкована НКО та безпосередньо Губнаросвіті Академія поступово втратила свою наукову та адміністративну самостійність. Серія правових документів і, передусім, Положення (первісно воно називалося Статутом) про Всеукраїнську Академію наук від 14 червня 1921 р., Кодекс законів про народну освіту УСРР, де був виокремлений спеціальний розділ “Українська Академія наук”, – передали Академію практично до повного підпорядкування Губнаросвіті. Користуючись наданими правами (Положення 1921 р.) втручатися у всі справи ВУАН, Губнаросвіта зобов’язала свого представника при Академії – політичного комісара Л.М. Левицького, який “наглядав за ходом академічної роботи”, бути присутнім на Спільних зібраннях та важливих засіданнях Президії ВУАН²⁰¹. Реальне положення Академії після стабілізації радянської влади покращилося лише в тому, що з’явилися мізерні гроші, які все-таки дозволяли їй якось протриматися. Проте розвиток подій був спрямований на контроль над діяльністю Академії шляхом постійного скорочення штатів та загрозою репресій з приводу процесу “Центру дій” середини 1923 р., під який потрапили відомі вчені, зокрема й організатор Бібліотеки акад. М.П. Василенко²⁰².

Боротьба за посилення впливу Академії на діяльність Бібліотеки відбулася у параграфі 3 Статуту ВБУ, згідно з яким “Всенародна Бібліотека, знаходячись у відомі Головопрофосвіти УСРР, перебуває при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві”. І хоча цим затверджувалося положення подвійного підпорядкування із відкритим прямим впливом керівних органів, Комітет ВБУ при розгляді Статуту послідовно проводив ідею загального керівництва ВУАН та права останньої на вирішення головних напрямів діяльності, керівництва Бібліотекою та її господарством.

У Статуті йшлося про окреслений розподіл публічних і наукових функцій Бібліотеки, уточнювався другий етап розподілу функцій спеціалізації фонду та наукової діяльності: зафіксовано, що Всенародна Бібліотека складалася з різних відділів (зокрема, спеціалізованих не лише за фондом, а й за науковими функціями), читальних залів (для загальнодоступної літератури) та кабінетів для наукових робіт (спеціально для виконання координуючої функції ВУАН у галузі науки). Поділ на відділи й взагалі внутрішній розподіл роботи по відділах регулювався окремими постановами та інструкціями Ради Бібліотеки.

У 6-му параграфі були закладені шльги ВУАН при користуванні Бібліотекою, коли як загальний декларувався принцип про те, що книжки Бібліотеки для читання додому не видавалися, але дійсні та почесні члени ВУАН, а також службовці Бібліотеки мали право брати книжки додому, додержуючись правил, розроблених Радою Бібліотеки. Отже, створювався масовий абонемент, який віддзеркалював поступове поширення загальнонародного та публічного значення Бібліотеки.

При обговоренні Статуту було здійснено спроби розширити права Ради в кадровій політиці. Так, пункт про те, що “директор затвержує

постанови Ради Бібліотеки про обрання та звільнення бібліотечного персоналу”, запропонований ТК, був знятий Радою Бібліотеки, але Комітет своїм голосуванням (п'ятьма – “за” і одним – “проти”) відновив його в Статуті²⁰³. Згідно зі Статутом 1923 р. до Ради Бібліотеки входили: директор, заступник директора, три представники від ВУАН, які обиралися на три роки, усі старші бібліотекарі, вчений секретар Бібліотеки, один представник від тих співробітників Бібліотеки, які не були членами Ради. Відповідно до постанови Ради Бібліотеки до її складу могли бути введені й завідувачі відділами, які не мали звання старшого бібліотекаря.

Стосовно професійної діяльності Всенародної Бібліотеки, то їй надавалося право безпосередніх відносин з усіма центральними, місцевими, державними і громадськими установами, із закордонними та українськими бібліотеками, вступати з ними в спілки, засновувати наукові товариства з бібліотекознавства та бібліографії, а також провадити відповідну видавничу діяльність.

Прийняття Статуту ВБУ та затвердження директором Бібліотеки С.П. Постернака поклало кінець роботі ТК ВБУ, який на своєму останньому засіданні 3 червня 1923 р. підвів своєрідний підсумок своєї діяльності: “ Почавши майже перед п'ятьма роками свою діяльність, Комітет для заснування Всенародної Бібліотеки України при ВУАН працював у міру сил своїх, широ бажаючи виконати покладені на нього завдання на користь всесвіту та рідної України. Комітет складає з себе свої уповноваження, певний у тому, що на заснованому Комітетом фундаменті у близькому майбутньому виросте велична збірка творів людського розуму і що обраний з пропозиції Комітету перший директор Всенародної бібліотеки блискуче завершить почату Комітетом працю, зробивши з Всенародної Бібліотеки одну з найважливіших наукових та освітніх установ України, великим її скарб і предметом її гордості”²⁰⁴.

У 1923 р. Бібліотека відсвяткувала своє п'ятиріччя. Як підсумок цих найвизначніших років в історії Бібліотеки, С.П. Постернак характеризував величезний фонд ВБУ та навів основні дані про надходження до Бібліотеки за цей період: у 1918 р. – декілька сот книжок; у 1919 р. – понад 300 тис.; в 1920 – до 200 тис.; у 1921 – 150 тис.; у 1922 – понад 100 тис.; у 1923 р. – понад 250 тис., серед них понад 150 тис. – бібліотеки КДА. На 1 грудня 1923 р. Бібліотека мала понад 1 млн. 100 тис. томів²⁰⁵. На урочистих зборах до 5-річного ювілею Бібліотеки, які відбулися 25 листопада 1923 р., С.П. Постернак розповів про здобутки Бібліотеки за п'ять років, а з привітаннями виступили акад. А.Ю. Кримський, Президент ВУАН акад. В.І. Липський, від УНІКу – директор Ю.О. Меженко, від Київської центральної публічної бібліотеки – директор Розанов, від Центрального Історичного архіву та Губернського Архівного управління – В.В. Міяковський, а також представники інших бібліотек і споріднених установ, партії та уряду, читачі²⁰⁶. З цієї нагоди була підготовлена виставка журналів, а П.А. Нестеровський виголосив доповідь про журнальний фонд ВБУ.

На кінець 1923 р. був затверджений штатний розпис у кількості 60 осіб (разом з представниками ВУАН у Раді Бібліотеки – А.Ю. Кримським, В.І. Липським, М.В. Птухою) і підвищені тарифні ставки.

Отже, у 1923 р. була визначена основна структура Бібліотеки, сформовано фонди, налагоджено їх комплектування та опрацювання, обслуговування читачів, інформаційно-виставочну роботу, підведено перші підсумки роботи, які містилися у спеціальній брошурі С.П. Постернака “Всенародна бібліотека України при Українській Академії наук у м. Києві”. Бібліотека взяла під свою опіку колосальні фонди Поділля (Вінницька філія) та монастирських зібрань України (Київська, а з 1925 р. Подільська філія ВБУ у Києві).

Отже, першим, організаційним періодом існування ВБУ можна вважати роки 1918–1923. У цей період створюється концепція Національної бібліотеки, здійснюється формування основного фонду та з’являються перші структурні утворення, а саме – спеціалізовані фонди історико-культурного спрямування: відділи україніки, рукописів, стародруків, орієнталії, листівок (волянсія), картографічний та гравюр, історичних колекцій і зібрань.

Основний напрям діяльності цього періоду – активне збирання матеріалів приватних, конфіскованих та націоналізованих бібліотек, налагодження систематичного комплектування фондами. За п’ять років завдяки наполегливій роботі членів ТК у Бібліотеці накопичилася велика кількість книжкових фондів, які, однак, не могли бути упорядкованими через хронічну відсутність належних приміщень, кадрів, грошей.

Діяльність ТК охопила майже п’ять років організаційного періоду Бібліотеки і була спрямована на правове визначення НБУ (розробка Статуту Національної бібліотеки), формування її фонду, управління ним та його науково-методичну організацію, облік, фінансове, кадрове і технічне забезпечення діяльності Бібліотеки. За цей період було розглянуто 1775 питань з організації фонду та основних бібліотечних процесів, адміністративного забезпечення діяльності ВБУ, її правового статусу²⁰⁷.

Ініціатива заснування Бібліотеки належить двом видатним вченим України – Миколі Прокоповичу Василенку та Володимиру Івановичу Вернадському (ім’я останнього тепер носить НБУ). У різні роки членами ТК були видатні діячі української науки та культури, а в його складі працювали понад 20 осіб: В.І. Вернадський, Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, П.Я. Стебницький, С.О. Єфремов, В.О. Кордт, В.Ю. Данилевич, Г.П. Житецький, П.А. Тутковський, Ю.О. Іванов-Меженко, В.В. Міяковський, В.І. Липський, Д.О. Граве, Є.О. Ківлицький, С.П. Постернак, М.М. Марковський, І.М. Балінський, М.І. Сагарда та ін.

Організований на засадах демократичних рішень ТК плідно співпрацював зі створеною ним Радою Бібліотеки (з 1919 до 1923 рр. – Рада бібліотекарів). Її поява була викликана необхідністю формування внут-

рішнього устрою Бібліотеки та організації її діяльності на професійних засадах, що були компетенцією Ради і куди члени ТК залучалися з правом дорадчого голосу, хоча Голова Ради бібліотекарів та старші бібліотекарі обиралися ТК. З часом Бібліотека набула сталого організаційного та науково-методичного статусу, подвійне управління стало перешкодою її нормальному функціонуванню, і тоді ТК склав свої повноваження.

Підсумовуючи цей період, С.П. Постернак писав про перші бібліотечні кадри: "треба було великих сил і великої любові до бібліотеки, щоб продовжувати в ній працювати, віддавати їй цілий робочий день, не дивлячись на ці нелюдські, жахливі умови праці. І ось на фоні цих умов особливо яскраво виступає відданість бібліотеці більшості сучасного персоналу, який не кинув бібліотеки навіть в найтяжчі часи, оддаючи їй багато сил, здоров'я і нічого майже від неї не одержуючи. Отже, Всеукраїнська Бібліотека повинна теплим словом згадати про всіх своїх співробітників, скласти щире подяку всім тим, хто не кинув її при лихій годині, а пережив разом з нею й її найтяжчі, найсумніші часи"²⁰⁸.

Розділ 2

**КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕКИ (1918–1923).
РОЛЬ ДІЯЧІВ НАУКИ
ТА КЕРІВНИКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ
В ОРГАНІЗАЦІЇ ФОНДІВ**

**2.1. Комплектування фондів
та збирацька діяльність Бібліотеки**

Проблема комплектування фондів із заснуванням Бібліотеки поставала перед її фундаторами однією з перших. Вона починала обговорюватися ще на засіданнях Комісії по виробленню законопроекту про заснування УАН в липні – серпні 1918 р., коли на порядок денний було поставлене питання про можливість придбання бібліотек В.Б. Антоновича, В.І. Білозерської, В.С. Іконникова, Ф.К. Вовка, О.П. Потебні, М.П. Драгоманова та ін.¹

У час, коли Україна опинилася у стані політичної нестабільності через численні зміни влади, військові дії, революції та голодомор, члени ТК, не зважаючи на відсутність коштів та постійного приміщення для Бібліотеки, наполегливо працювали у напрямі формування фонду Національної бібліотеки. Комплектування національного бібліотечного фонду та порятунок книжкових колекцій і зібрань були основною метою та домінуючою ідеєю діяльності Бібліотеки. Збиранню бібліотечного фонду сприяла й звістка про створення Товариства прихильників Національної бібліотеки та підтримка добровільних помічників, які сповіщали членів ТК про можливість придбання тих чи інших колекцій або про порятунок бібліотек, що залишилися у ці буремні роки без власників.

Продекларований в основоположних документах при утворенні Національної бібліотеки принцип повноти національного фонду як універсального наукового та спеціалізованого українознавчого комплексу мав основоположний характер. Розуміючи, що такий фонд за короткий час не можна сформувати лише за рахунок поточного постачання видавничої продукції, ТК організував, передусім, збирацьку діяльність та книгообмін. На той час основними джерелами комплектування стали приватні бібліотеки, книгарні, книжкові бази, фонди громадських організацій та просвітницьких установ, де зберігалися дублетні примірники їхніх видань. Початковий період існування ВБУ (1918 – поч. 1919) характери-

зувався активним збиранням та купівлею бібліотек, передусім відомих учених і професорів університету, діячів науки, культури та освіти, налагодженням зв'язків з видавництвами і бібліотеками для купівлі й обміну книжок. Оскільки усі члени ТК були учасниками різних українських громад та українознавчих товариств, зокрема НТШ та УНТ, то встановленню контактів у цей період сприяли особисті зв'язки, а також налагоджена система оповіщення про діяльність Бібліотеки, звернення про допомогу у комплектуванні фондів, залучення пожертв від різних установ та приватних осіб.

Частину колекцій і бібліотек придбали за кошти, які виділив гетьманський уряд уже в 1918 р., хоча емісія грошей та деструкції, що здійснювалися при зміні влади, й затримували цей процес. Пошуком, оцінкою, переглядом зібрань для експертизи їхньої цінності, налагодженням стосунків із видавництвами, листуванням з іншими бібліотеками, зв'язками із громадськістю, складанням картотеки дезидерати у період 1918–1920 рр., а також і технічними питаннями перенесення книжок, пошуком та ремонтом приміщень, поїздками у відрядження за книжками відповідно до наукового профілю своєї діяльності займалися усі члени ТК (до затвердження постійного штату). І навіть після призначення старшим бібліотекарем Є.О. Ківлицького, який почав займатися внутрішніми проблемами організації Бібліотеки, формування фонду було головним завданням ТК.

У 1918–1919 рр. Бібліотека цілеспрямовано збирала та купувала книжкові фонди, приватні бібліотеки, що складали тематичні комплекси з різних галузей знань, книжкові колекції. Одночасно ТК надіслав емісарів до різних міст України та Росії для закупівлі книжок. Були виділені гроші й на придбання книжок за кордоном, куди планувалася поїздка С.О. Єфремова. На початку 1919 р. В.І. Вернадський, завдяки особистому знайомству із багатьма російськими вченими та письменниками, відрядив до Москви і Петрограда інженера М.А. Гінзбурга, передавши йому листи до Максима Горького, М.М. Покровського та П.К. Штернберга з проханням про допомогу у придбанні книжок, рукописів та ілюстративного матеріалу. Постійними зв'язками і книгообміном з Російською Академією наук та Петроградською публічною бібліотекою опікувався А.Л. Бем². З Петроградом відразу склалися добрі стосунки, передусім в галузі обміну літературою. Незважаючи на нечисленність обмінного фонду ВБУ (він налічував усього декілька сот книжок й складався переважно з дублетів), створеного наприкінці 1919 р., до Бібліотеки шляхом обміну тоді надійшло багато книжок. Однак це стало можливим завдяки безумовній цінності книг для обміну, оскільки їх виокремлення велося з історичних бібліотек або з примірників видань місцевих просвітницьких установ, видання яких користувалися попитом в Росії та інших країнах. Використовувалася будь-яка можливість для прид-

бання книжок, зокрема закордонні відрядження членів Академії наук. Значні зусилля були покладені на узгодження безмитного перевезення книжок для ВБУ через кордон, оскільки до 1922 р. в Україні ще не було прийнято декрет на право наукових установ на безмитний кордон³. Усвідомлюючи важливість збирання "короткотривалих" документів, зокрема суспільно-політичного змісту, Бібліотека звернулася до вчених, краєзнавців, музейних та архівних працівників з проханням збирати газети, звернення, плакати, листівки, відозви, які відображали б тогочасні події. (Завдяки систематичному збиранню таких матеріалів можна констатувати, що нині НБУВ володіє найбільшим в Україні фондом плакатів та листівок періоду української революції, який має надзвичайну історико-культурологічну цінність).

ТК спрямував свою діяльність і на залучення відомих діячів науки та культури для комплектування фондів українознавчої літератури: до них були надіслані особисті листи з проханням передавати свої власні твори та закупувати для Національної бібліотеки місцеві видання. Серед них були: В. Щербаківський (Полтава), Д.І. Яворницький (Катеринослав), Я.М. Іванів (Харків), В.М. Ханенко (Київ) та багато інших⁴.

До приватних книжкових колекцій Комітет ставився з великою відповідальністю і приймав рішення про їх придбання лише після ретельного огляду. Перегляд книжкових зібрань з природничих та технічних наук доручався акад. В.І. Вернадському і проф. В.О. Кордту, з гуманітарних – акад. А.Ю. Кримському, Д.І. Багалію та Г.П. Житецькому. Для оцінки архівної спадщини вчених створювалися компетентні комісії з представників Академії наук та професорів університету. Впродовж 1918 – поч. 1919 р. були переглянуті бібліотеки та архіви В.П. Науменка, В.С. Іконникова, С.Т. Голубєва, І.В. Лучицького, П.Г. Житецького, Ю.А. Кулаковського, М.І. Петрова, О.Ф. Кістяківського та інші, придбані завдяки прямим контактам та особистим дружнім зв'язкам членів ТК. Особлива цінність цих зібрань визначалася їхньою цілісністю та комплексністю, що дозволяло не лише зібрати загальний книжковий фонд для Національної бібліотеки, а й мати уявлення про наукову, культурну спадщину видатних українських учених і громадських діячів та їх інтереси. Частина тих книжкових зібрань була опрацьована та класифікована за бібліотечними системами й передана до загальних фондів Бібліотеки, але усі особові архіви залишилися єдиними комплексами і відклалися у відділі рукописів та стародруків, як було передбачено спеціальною інструкцією, підготовленою Г.П. Житецьким. Він як завідуючий відділом рукописів розумів, що кожний особовий архів діячів того часу – це не лише зібрання особистих паперів та матеріалів про наукову чи творчу спадщину того або іншого діяча, а масив документів громадської та професійної діяльності інших осіб, організацій, товариств, до яких мали відношення зазначені особи. Ці архіви були комплексною базою

для вивчення історії і культури українського народу. Так, комплексний архів В.П. Науменка мав надзвичайну цінність, оскільки складався з його власних рукописів, а також матеріалів та архівів інших осіб, зокрема М.О. Максимовича, матеріалів “Старої громади”, портфелів журналів “Київської старини”, “України”, “Юго-Западного отделения русского Географического общества”, а його бібліотека, крім книжок з історії та літератури, містила цінну колекцію стародруків⁵. Передача архіву В.П. Науменка до відділу рукописів здійснювалася у декілька етапів: перший – у 1918 – поч. 1919 рр., коли сам Науменко передав частину своєї бібліотеки до фондів Національної. Для збереження книжкових зібрань Національна бібліотека запровадила практику видачі охоронних листів, тому зібрання В.П. Науменка практично не постраждало й після його розстрілу більшовиками в 1919 р. Колекційну частину зібрання оцінювали вже після його смерті Є.К. Трегубов, Г.П. Житецький та Д.І. Багалій, які протягом двох років вивчали матеріали і склали каталог. Цю частину передала вдова В.П. Науменка – Віра Миколаївна; за неї було передбачено заплатити 50 тис. крб. впродовж 4 місяців 1920 р.⁶

Завдяки придбанню бібліотеки та рукописів П.Г. Житецького, до ВБУ потрапила з Москви й частина архіву М.І. Костомарова, яка зберігалася в його особистих паперах⁷. Бібліотека та архів П.Г. Житецького, видатного українського вченого-філолога, фольклориста, педагога та громадського діяча, першого історика української мови і літератури, відомого ґрунтовними дослідженнями української літератури XVIII ст., стали вагомим внеском до фондів ВБУ. Серед інших цінних надбань того часу – архів проф. І.В. Лучицького, до якого увійшли збірка книжок та рукописів з історії Західної Європи, Французької революції, практично повна підбірка офіційних урядових та місцевих видань, французьких журналів того часу, а також матеріали з економічної історії України (зокрема, селянські земельні та майнові питання). Впродовж 1918 – поч. 1919 рр. фонди Бібліотеки поповнилися зібраннями Ю.А. Кулаковського, М.І. Петрова, С.Т. Голубева. Вони були присвячені історії, археології, мистецтву та літературі України, Візантії, слов'янського світу, а також містили колекційні матеріали з історії книги.

Найвагомішим надбанням того часу стала бібліотека відомого історика, історіографа, бібліографа російської та української історії В.С. Іконникова, яка налічувала 20 тис. книжкових одиниць, серед яких були монографічні дослідження, журнали, публікації документів, брошури, окремі статті з всесвітньої, російської та української історії, а також системно сформований фонд публікацій і досліджень спеціальних історичних дисциплін: історіографії, джерелознавства, археографії, палеографії, сфрагістики, бібліографії тощо. В.С. Іконников неодноразово отримував пропозиції продати свою бібліотеку академіям наук і бібліотекам держав Західної Європи. Наприкінці грудня 1923 р. ВБУ домовилася прид-

бати зібрання книг Іконникова за 10 тис. рублів золотом з виплатою впродовж п'яти років⁸.

У надзвичайно голодні 1919–1920 рр. члени ТК та співробітники Бібліотеки, які самі ледве існували, робили все можливе, аби матеріально підтримати “стару професуру” та видатних українських діячів культури. На жаль, бібліотечні документи свідчать про постійну емісію грошей, затримки виплати коштів на придбання бібліотек: часто власники колекцій чи їхні родини так і не отримували повної суми, як, наприклад, Іконников, Голубев та ін. Фінансова проблема була однією з найскладніших у перші роки існування Бібліотеки.

У 1918 р., за час керування Архівно-бібліотечним відділом В.Л. Модзалевського, Бібліотека поповнилася великим зібранням Київського жандармського управління, що складалося здебільшого з конфіскованої літератури⁹. Це сталося завдяки його дружнім стосункам з С.О. Єфремовим, який був комісаром у справах ліквідації жандармського управління і сприяв передачі архіву та бібліотеки Національному архіву та ВБУ¹⁰. На жаль, у 1921–1924 рр. згідно зі спеціальною Постановою РНК від 6 березня 1921 р., що практично вже опрацьовану велику колекцію було передано Істпарту, яка “становила велику цінність як матеріал до історії революційних організацій Київщини”¹¹.

Важливою сферою діяльності ВБУ було налагодження стосунків із створеним у січні 1919 р. у Харкові ВУКОПМИСом, першим радянським органом, що керував музейною та архівною справою (та значною мірою впливав на сфери розподілу цінних книжкових фондів)¹². Зв'язок здійснювався через представників створеного при Губнаросвіті Державного музейного фонду ВУКОПМИСу, який тоді займався розподілом бібліотечних та музейних фондів. Архівний і музейний відділи ВУКОПМИСу певною мірою були самостійними у своїй політиці, очевидно саме тому у вересні 1921 р. й були реорганізовані в Головарх та Головне музейне управління. Впродовж 1919–1920 рр. в умовах існування єдиного органу розподілу націоналізованих рукописних та книжкових фондів при комплектуванні бібліотек, музеїв і архівів спірні питання про розподіл фондів виникали неодноразово, переважно стосовно розподілу книжок. Конфліктів з Архівним відділом практично не виникало, оскільки спочатку, при Гетьманаті, проекти створення Національного архіву держави передбачали його тісний контакт на організаційний період з Академією наук. Була створена спеціальна комісія, до складу котрої увійшли провідні вчені – П. Дорошенко (голова), Д. Багалій, В. Вернадський, І. Красуський, М. Могилявський, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, А. Серeda, М. Біляшівський, О. Левицький, П. Соколов та інші особистості, які були причетні й до створення Національної бібліотеки. Відмінності у ідеології комплектування архіву та рукописного відділу Бібліотеки були визначені відразу: рукописний відділ мав збирати пам'ятки рукописної

книжності та літературні й "побутові" (особові) архіви представників духовного життя України¹³. Державні документи установ та відомств потрапляли до Національного архіву, а з часом – до згаданого вище Архівного відділу, реорганізованого у Головархів, та до Центрархіву, котрі, як правило, очолювали ті або інші члени комісії, науковці та діячі ТК, зокрема В.Л. Модзалевський, а пізніше – Д. Багалій¹⁴. Плідна співпраця бібліотекарів і архівістів вплинула й на особовий склад ТК – протягом довгого часу у ньому активно працював В.В. Міяковський, відомий вчений-архівіст, який, будучи співробітником історико-філологічного відділу ВУАН, одночасно разом з В.Л. Модзалевським працював у Архівно-бібліотечному відділі Головного управління мистецтв і національної культури, в 1919 р. – в архівному управлінні (до приходу армії А.І. Денікіна), а з 1920 р. – завідував Київським губернським архівним управлінням до його розформування в 1925 р., після чого очолив Київський центральний історичний архів¹⁵.

Музейний фонд претендував на монопольний перерозподіл бібліотечних та музейних фондів, а Академія наук, яка в 1919 р. була знесленаю через боротьбу за власне виживання, не могла наполягати на своїх правах¹⁶. Згідно з цим розподілом Бібліотека мала пріоритетне право лише на давню та іноземну літературу; це не сприяло збереженості книжкових комплексів у державному масштабі, а навпаки – призвело до розпорошеності деяких цінних зібрань. ТК звернув особливу увагу на збирання покинутих напризволяще книжних колекцій, які могло врятувати лише термінове перевезення до приміщень, пристосованих для зберігання книг. Це була досить складна робота, що супроводжувалася постійною боротьбою Бібліотеки за пріоритетність у володінні цінними фондами. На жаль, не завжди Бібліотека виходила переможцем у такого роду змаганнях: наприклад, придбання бібліотеки та архіву Репніних в Яготині так і залишилося нездійсненим, незважаючи на узгодження цього питання з В.П. Затонським. Лише в 1923 р. (вже після ліквідації ВУКОПМІСу) ВБУ отримала право самостійного комплектування, проте стосовно деяких колекцій дорогоцінний час було втрачено. Так, вдалося врятувати лише незначні залишки багатющої бібліотеки князів Львових, що дивом збереглися в родинному палаці у Чорнятині на Поділлі. Згідно зі звітом В.А. Камінського, який за дорученням ВУАН обстежував стан цієї унікальної бібліотеки, вона містила інкунабули, палеотипи, цінні стародруки XVII ст. різними мовами (усього налічувалося не менш, ніж 10 тис. томів). На її фонди було складено каталог та існувала систематична розстановка книжок. Але після того, як під час Першої світової війни було зруйновано палац, а нащадки емігрували, зібрання було фактично знищеним. У 1920 р. В.А. Камінський бачив частину колекції князів Львових у вчителя Жмеринської гімназії, частину розібрали мешканці навколишніх сіл. Деякі цінні книжки (близь-

ко 300 прим.) були зібрані та збережені працівником Жмеринської трудової школи Степановим, який і передав їх до ВБУ¹⁷. Така ж доля спіткала й бібліотеку князів Горчакових, що розміщувалася у с. Ташана Переяславської губернії – вона була частково пограбована, частково – передана Губнаросвітою до інших бібліотек. До ВБУ потрапила лише незначна кількість книжок іноземними мовами¹⁸, й ту перевозили до Києва декілька місяців з великими труднощами. Взагалі, концентрація книжок, що надходили з різних регіонів України, коштувала Бібліотеці значних затрат як матеріальних (гроші на відрядження, транспорт, паливо), так і моральних (спеціальні міжвідомчі узгодження, залучення відповідальних осіб тощо). Лише завдяки оперативності та наполегливості бібліотекарів і членів ТК практично повністю були збережені бібліотеки князів Щербатових та Лопухіних-Демидових (остання складала 2 вагони книжок, привезених з Корсуня)¹⁹. Частина бібліотечних зібрань, що потрапила до Бібліотеки, в результаті розподілу була передана іншим установам. Ті з них, які надійшли до університету (пізніше – Інститут народної освіти), наприкінці 20-х років частково перейшли до ВБУ разом із зібранням колишнього Університету св. Володимира. Ті ж, що потрапили до Українського музею та інших закладів культури, стали власністю менших, другорядних бібліотек. Серед них найвагомішими є архів та бібліотека Вишневецьких, яка 1919 р. мала перейти до ВБУ за домовленістю між Є.О. Ківлицьким та В. Щербаківським. В.І. Вернадський захоплювався цими рукописами та бібліотекою, коли відвідував Полтавський міський музей. Але репресивні дії, спрямовані проти Щербаківського, та його смерть не дали можливості здійснити задумане, і рукописи були залишені у музеї²⁰.

У квітні 1923 р. Бібліотека, стурбована втратою книжкових приватних колекцій та зібрань, звернулася до Укрголовпрофосвіти з проханням видати розпорядження про збирання таких бібліотек місцевими органами профосвіти та передачу їх до наукових бібліотек, зокрема іноземна література мала надходити до ВБУ. У листах до Укрголовпрофосвіти підкреслювалися наукова та загальнолюдська цінність таких бібліотек, наявність в них великої кількості старовинних вітчизняних та іноземних видань, які не потрібні провінційному читачеві, через що такі раритети просто знищуються. Спеціально наголошувалося на необхідності спеціального декрету РНК про право безкоштовної пересилки цих книжок до ВБУ²¹.

Передача бібліотечних зібрань приватних осіб або ліквідованих навчальних закладів через некваліфікований розподіл цінних фондів на місцях часто не сприяла їх збереженню. У найкращому випадку після певного “мандрування” бібліотеки все ж таки доходили до фондів ВБУ. Такою, наприклад, була доля бібліотеки Ювеналія Тихвінського, українського художника, що по його смерті перебувала під загрозою втрати. Вона була передана місцевому технікуму, частково залишалася у різних

помешканнях, доки не була переправлена до ВБУ. Ще один приклад: бібліотека графів Бобринських складалася здебільшого з археологічних праць і тому "поневірялася" по різних установах²².

Найбільше постраждали бібліотеки, що залишилися поза межами великих міст. У багатьох випадках вони передавалися до місцевих шкіл, і через те, що зміст фондів бібліотек не відповідав завданням середньої освіти, багато рукописних книг, стародруків та видань XVII–XVIII ст. використовувалися як сировина для опалювання приміщення. Велику допомогу Бібліотеці надавали місцеві ентузіасти та різні культурні товариства, які погоджували питання про обмін літературою з випадковими власниками унікальних зібрань: старі видання мінялися на нові, необхідні для школи, просвітницької діяльності тощо.

Завдяки наполегливості ТК та співробітників Бібліотеки, в 1919 р. через ВУКОПМИС були придбані зібрання В.Г. Ляскоронського, М.П. Яснопольського, В.В. Гарновського, В.Б. Антоновича, В.П. Степаненка, Т.Д. Флоринського, П.К. Скорделлі, нотна колекція Розумовських та ін.²³

Слід зазначити, що після встановлення радянської влади в 1919 р. починається процес централізації бібліотечної справи та видавничої діяльності, який мав вплив й на комплектування бібліотек, їхню збирацьку діяльність. 1 березня 1919 р. виходить постанова НКО УСРР "Про ревізію бібліотек", згідно з якою приватні бібліотеки не підлягали ревізії, за винятком бібліотек тих осіб, майно яких ревізувалося радянською владою в особі її повноважного представника. Ці бібліотеки переходили у відання позашкільного відділу відповідних міських або повітових відділів народної освіти, що забезпечували охорону бібліотек і розподіл книг. Особливо цінні примірники книжок передавалися у розпорядження позашкільного відділу НКО²⁴, на базі якого 3 березня відбулося засідання представників бібліотек Києва під головуванням В.І. Вернадського. ВБУ представляли Д.І. Багалій та Є.О. Ківлицький. Було прийнято рішення про створення постійної комісії з питань "уряткування та охорони книжок, котрі при сучасних обставинах почасти спалюються, знищуються і взагалі гинуть цінні книгозбірні". Національна бібліотека на той час увійшла до ініціативної групи представників різних київських бібліотек і, на пропозицію Д.І. Багалія, створила план організації губерньського бібліотечного центру в Києві. Було заготовлено декілька сот примірників Звернення, охоронні листи для Національної бібліотеки²⁵.

З 15 травня 1919 р. було створено секцію охорони бібліотек Київської губерньської освіти, на яку офіційно покладалося завдання охорони бібліотек від розпорошення та самочинних ревізій. Після ревізії найцінніша частина книжок з НКО надходила, залежно від їх характеру, до рухомого фонду КМБ або до постійного фонду Національної бібліотеки. Спеціальна література розподілялася між відповідними відомствами (Раднаргосп, Наркомвійськ, Наркомюст та ін.). Сортуванням книжок опікувався бібліотечний підрозділ Київського губвиконкому²⁶.

Систематичні надходження збірок та бібліотек ліквідованих і націоналізованих установ почалися із поверненням та остаточним на той час встановленням радянської влади, яка декларувала, передусім, націоналізацію духовних шкіл та освітніх закладів часів царату й створила спеціальні колегії та комітети при Київському губвиконкомі, а сам губвиконком на певний період сконцентрував великі масиви книжок на своїх складах. Завдяки співпраці представників ТК і ВБУ з комісіями губвиконкому та пріоритетному праву вибирати книжки, отриманому Бібліотекою, наприкінці 1919 р. з 22 тис. сконцентрованого у губвиконкомі фонду вдалося отримати понад 10 тис. цінних книжкових видань переважно іноземними мовами²⁷. Тоді ж було поширено текст постанови РНК РРФСР "Про наукові бібліотеки", яка декларувала право названих бібліотек на встановлення точного обліку та догляду за всіма книжковими та архівними зібраннями, що залишилися після попередніх власників, перегляд списків охоронних листів, вилучення всіх бібліотек приватних осіб, які виступали проти радянської влади і емігрували за кордон, а також унормовування передачі цих зібрань до спеціально визначених для цього книгозбірень (як приклад, наводилися Румянцевський музей, Історичний музей, бібліотеки двох московських університетів)²⁸. Фактично ВБУ стала одним з таких центрів в Україні (поряд з Харківською та Одеською бібліотеками).

Слід відзначити особисту активність деяких співробітників ВБУ в справі комплектування бібліотечних зібрань, а саме: Л.Ю. Биковського, М.І. Сагарди, М.М. Марковського, М.З. Левченка. Л.Ю. Биковський (1895–1992) – відомий український книгознавець, бібліограф, бібліотекознавець, журналіст, політолог та громадський діяч. Він був прийнятий на роботу до ВБУ спочатку діловодом, ставши пізніше – молодшим, а згодом – старшим бібліотекарем²⁹. Шукаючи свою наукову стежу, він випробував сили у книгознавстві та бібліографії і доклав багато зусиль до пошуку та перевезення покинутих зібрань³⁰. Л.Ю. Биковського було призначено позаштатним співробітником-кореспондентом ВБУ при ВУАН по відділу бібліотекознавства з дорученням збирати матеріали для ВБУ з книгознавства, бібліотекознавства та ін.³¹ Про цікаві обставини придбання та передачі книжок він розповів у своїх спогадах "Книгарні – Бібліотеки – Академія. Спомини (1918–1922)"³². Навіть після від'їзду до еміграції Л.Ю. Биковський не полишав своєю увагою справи ВБУ, купував та надсилав до Києва книжки в обмін на видання Бібліотеки³³.

М.І. Сагарда у 1919 р. працював у Бібліотеці тимчасово, проте брав активну участь у розшуках та комплектуванні колекційних фондів і особових бібліотек. Він мав вищу духовну освіту, знав багато мов, викладав у Київському університеті і завжди допомагав оцінювати та переглядати церковні бібліотечні зібрання³⁴. Впродовж 1920–1924 рр. М.І. Сагарда працював у Полтавській бібліотеці, але згодом повернувся до ВБУ.

Щоправда, не лише через перерозподіл, а й іноді у зв'язку з історичними подіями в Україні частина зібрань була втрачена повністю або частково, а в кращому випадку опинилася розпорошеною в різних бібліотеках. На зламі різних влад багато книжок, залишених у приватних маєтках у першу половину 1919 р., у період влад більшовиків, були зібрані співробітниками Національної бібліотеки, а після захоплення денікінськими військами восени 1919 р. повернуті власникам на їхнє прохання³⁵. Після відступу денікінців доля багатьох з цих зібрань була невідомою.

Для залучення різних осіб до поповнення книжкових та рукописних фондів члени ТК використовували співробітників Академії і представників інтелігенції. Вони з представниками Бібліотеки безкоштовно передавали власні цінні фонди: так колекцію стародруків, архів батька – П.Г. Житецького та частину архіву М.І. Костомарова передав Бібліотеці Г.П. Житецький, книжну збірку – А.Ю. Кримський, частину цінної бібліотеки подарував С.О. Єфремов³⁶.

У 1919–1921 рр. були куплені тематичні бібліотеки видатних учених та громадських діячів: проф. М.П. Яснопольського (з політичних, соціально-економічних наук та фінансів – 555 назв у 2592 томах та 206 брошурах); проф. Ю.М. Вагнера (із зоології, біології, хімії – 587 томів, 26 атласів і 1015 брошур); акад. Д.І. Багалія (з російської та української історії, близько 6 тис. томів та брошур); В.П. Науменка (з української та російської філології і літератури, близько 3300 назв, у 4700 томах (разом з брошурами) та 36 стародруків); частину бібліотеки П.Г. Житецького (переважно з слов'янської філології – 335 назв, у 442 томах); Н.В. Молчановського (з історії Західної Русі та Польщі – 1294 томи (з брошурами)); Є.К. Трегубова (переважно з історії і української словесності – 1324 назви, у 1751 томах); акад. В.С. Іконникова (здебільшого з української та російської історії, близько 20 тис. томів, окрім того, близько 3 тис. брошур); проф. С.Т. Голубева (з богослов'я та історії руської церкви – 2162 томи); проф. Ю.А. Кулаковського (переважно з класичної філології та древньої історії, археології України, педагогіки – близько 5 тис. томів); частину бібліотеки проф. І.В. Лучицького (із загальної історії, зокрема історії Франції – 2331 том) та М.В. Лучицької (перекладацькі твори – 2200 томів); В.П. Караваєва (здебільшого з медицини – 460 томів); К.Л. Якубовського – (з природознавства – 406 томів); акад. М.І. Петрова (з історії літератури – близько 3 тис. назв³⁷); І.М. Стешенка (з історії літератури – близько 2 тис. томів); В.П. Степаненка (переважно з українознавства – понад 3 тис. томів) та багато ін.³⁸ У 1920 р. у дар від проф. Паліса було одержано бібліотеку з історії французького письменства, яку складало 3 тис. томів³⁹.

Часто самі родичі власника бібліотеки турбувалися про передачу книжок до ВБУ, як скажімо, зібрання професора К.М. Гамалії, що не змогли

забрати та перевезти з Пирятинського повіту в 1920 р. через відсутність грошей. У 1921 р. племінником К.М. Гамалії, М.М. Воскресенським за власні кошти книги були перевезені до ВБУ з хутора Вікторія⁴⁰.

У 1922 р. за кошти були придбані бібліотека проф. А.І. Сонні з грецької та римської філології⁴¹, М.І. Туган-Барановського з історії економіки (с. Лохвиця Полтавської губ.)⁴². Великим надбанням для ВБУ стали бібліотеки, що перейшли у дар від С.О. Єфремова (філологія – 300 кн. од.), Я.І. Израельсона (єврейська культура – 222 кн. од.), Г.О. Афанасьєва (близько 5000 кн. од.), проф. Головачова (з різних наук – 1772 кн. од.), С.К. Майбороди (з права), Ф.П. Сушицького⁴³. У 1923 р. до ВБУ надійшла бібліотека громадського діяча Є.М. Григорука з Москви (2 тис. кн. од.)⁴⁴. Значно поповнила свої фонди Бібліотека й за рахунок книжок з розгалуженої мережі просвітніх товариств, зокрема Товариства “Просвіта”, адже на час, коли їх було вирішено зліквідувати, кількість цих організацій сягала 4,5 тис.⁴⁵

Впродовж 1922–1923 рр. ще тривав пошук кинутих бібліотек та обмін книжками, але обсяг надходжень значно зменшився, оскільки проблема збирання та розподілу приватних бібліотек емігрантів у цілому вже була вирішеною. Про залишки таких бібліотек подбали місцеві “Просвіти”, організувавши обмін старовинних та іноземних книжок, що залишилися в колишніх маєтках, на сучасні політичні видання, рекомендовані новою владою для хат-читалень, та підручники для початкових шкіл і бібліотечок політосвіти. У 1923 р. Бібліотека в обмін на сучасні популярні, політичні та публіцистичні матеріали придбала від Баранівського державного Порцелянового заводу збірку книг новогрецькою мовою (720 од. зб.), а також книжки, періодику англійською, французькою мовами, серед яких зустрічалися й стародруки. За допомогою місцевої “Просвіти” с. Кривого до ВБУ надійшло 1544 книжки з хімії, природничих наук німецькою та російською мовами⁴⁶.

У цей період багато просвітницьких установ передавали Бібліотеці свої видання й дублети у дар. Серед них – бібліотека НТШ (свої видання і комплект “Літературно-наукового вісника”), книжкові збірки Архівно-бібліотечного відділу Губнаросвіти, КДА, Київського університету, Київської, а пізніше – Харківської Книжкових палат (21 тис. прим.), згодом – “Старої Громади”, Товариства “Просвіта”, бібліотека ім. В.Б. Антоновича. У квітні 1923 р. Спільним зібранням ВУАН було ухвалене рішення про придбання і передачу фондів книгозбірні “Старої Громади”, О.Я. Кониського та НТШ. Бібліотека Кониського надійшла до ВБУ частково – певну літературу відібрали для поповнення бібліотеки І відділу ВУАН⁴⁷.

Одночасно почалася систематична робота з комплектування фондів. Уже 4 грудня 1918 р. за пропозицією В.І. Вернадського ТК прийняв рішення про створення дезидерати на українські книжки, згідно з якою мала проводитися систематична закупівля книжок для відділу україн-

ки; якнайперше планувалося придбати комплект київських часописів 1917–1918 рр.⁴⁸ Спочатку це завдання було покладене на Г.П. Житецького та А.З. Носова, але трудомісткість роботи вимагала участі в ній усіх членів ТК, а з часом і співробітників Бібліотеки.

У січні 1919 р., коли основний корпус дезидерати було створено, члени ТК брали участь у комплектуванні періодичних видань, зокрема газет “Нова рада” та “Рада”, А.Ю. Кримський та Г.П. Житецький – газет “Слово”, “Віра та держава”, “Педагогическая мысль”, українських газет, журналів, плакатів товариства “Час” тощо⁴⁹. Є.О. Ківлицький організував передплату на друковану продукцію основних київських видавництв, склав перелік усіх книгозбірень, товариств та установ, що друкували книжки і періодичні видання, надіслав до них прохання передати свої примірники до фондів ВБУ. Серед тих, хто відгукнувся, були: “Историческое общество Нестора Летописца”, “Юридическое общество при Университете св. Владимира”, Духовна семінарія, КДА, “Киевское общество естествоиспытателей при Университете св. Владимира”; “Киевское физико-математическое общество при Университете св. Владимира”; “Физико-медицинское общество”, “Киевское общество врачей”, “Киевское отделение Русского технического общества”, “Киевское отделение Общества классической филологии и педагогики”, “Киевское сельскохозяйственное общество”, “Киевское отделение Военно-исторического общества”, “Просветительское религиозное общество”, “Общество покровителей древностей и искусств”, редакція журналу “Руководство для сельских пастырей”, Орнітологічне та Ентомологічне товариства та ін.⁵⁰

Націоналізація й ліквідація установ та їхніх видавництв, поява нових, швидкі зміни ситуації у видавничій справі вимагали проведення наполегливої роботи з джерелами комплектування, яка здебільшого лягла на плечі Г.П. Житецького. Список видавництв постійно варіювався, зміни у суспільному житті вимагали турбуватися про придбання або передачу безкоштовно спеціальних видань різних установ: Кустарного товариства, Західної залізниці, “Киевского общества грамотности”, Київського учбового округу, Кадетського корпусу та військових шкіл, Комерційного та Політехнічного інститутів, Художньо-промислового та наукового музею, Міністерства внутрішніх справ, судових інституцій, а також приватних видавництв – В.С. Кульженка, барона Штейнгеля, видавництва Ханенків та ін.⁵¹

У лютому-березні 1919 р. В.І. Вернадський запропонував терміново вжити заходів щодо придбання для НБУ книгозбірні деяких установ, скасованих радянською владою, передусім, Інституту благородних дівочь, Кадетського корпусу та Першої гімназії, а також і відносно книжок Надвищого Суду і бібліотеки-музею барона Штейнгеля. Він доручив А.Ю. Кримському та Є.О. Ківлицькому стосовно цієї справи провести переговори з представниками влади. Ці зібрання через певний час, у

1920–1921 рр., були отримані внаслідок наполегливої роботи у період війни, розрухи, коли багато книжкових колекцій було знищено⁵². На той час Бібліотека, користуючись своїми правами і впливом на Колегію НКО та на відділ позашкільної освіти НКО, цілеспрямовано працювала над урятуванням від розпорошення бібліотек навчальних закладів. Частина з них надійшла пізніше і до фондів ВБУ. Так, у Колегії Павла Галагана розмішувалися перші радянські Київські командні курси. ВБУ неодноразово акцентувала увагу владних структур на надзвичайній цінності бібліотеки та рукописного зібрання Колегії, основу яких складало зібрання відомого українського історика М.А. Маркевича. У 1920–1921 рр. Бібліотека нарешті змогла організувати передачу книжкових зібрань Колегії Павла Галагана, Першої Київської гімназії, Кадетського корпусу, книжкові колекції літератури іноземними мовами з монастирів та закладів Волині й Вінниччини до своїх фондів⁵³.

З 1918 р. провадилися переговори щодо передачі до ВБУ книгозбірні “Старої Громади”. Бібліотека вважала цю справу чи не найважливішим своїм завданням, оскільки книги “Старої Громади” мали закласти підвалини українського фонду НБУ. Вже у третьому протоколі засідання ТК від 2 вересня 1918 р. зафіксовано результат переговорів: з повідомлення від М.П. Василенка і Г.П. Житецького констатувалося, що бібліотека “Старої Громади” відходить до Національної бібліотеки⁵⁴. Але передача не відбулася одразу, оскільки відповідальний за неї В.П. Науменко був заарештований, а в 1919 р. – розстріляний⁵⁵. У квітні 1920 р. на засіданні ТК знову порушувалося це питання. Г.П. Житецький доповів, що бібліотека “Старої Громади”, котра містилася тоді в Науковому Товаристві, була передана туди відповідно до складеної угоди для тимчасового користування В.П. Науменком. Тому колекцію треба було забрати до Національної бібліотеки згідно з бажанням покійного Науменка і постановою “Громади” від серпня 1918 р. (підтвердженою “Громадою” в квітні 1920 р.). До Наукового Товариства було направлено М.М. Марковського, але тоді Бібліотечна секція відмовила у передачі через відсутність у заповіті Науменка будь-якої згадки про це⁵⁶. М.М. Марковський певний період контролював ситуацію і склав Г.П. Житецькому довідку про бібліотеку “Старої Громади”⁵⁷. У квітні 1919 р. С.О. Єфремов сповістив ТК про те, що товариство “Просвіта” виходить з пропозицією до Національної бібліотеки взяти для охорони книжки “Просвіти” бо їх “зараз починають розграбовувати”. Були вжиті термінові заходи для тимчасової охорони бібліотеки “Просвіти” та видачі охоронного листа з метою перевезення її фондів до Педагогічного музею на кошти Товариства “Просвіта”⁵⁸.

Не залишилися поза увагою ВБУ й шкільні заклади, зокрема середні, які в 1919 р. здебільшого не працювали. Реформа шкільної освіти призвела до того, що в навчальних закладах без використання залишилися

дореволюційні підручники, а школи потребували нової літератури. У вересні 1919 р. Г.П. Житецький на засіданні ТК підкреслив необхідність звернення до Міністра народної освіти з проханням розіслати спеціального листа до всіх гімназій та інших шкільних закладів з пропозицією про передачу Національній бібліотеці всіх непотрібних їм книг, рукописів та інших матеріалів. Ця пропозиція дістала підтримку серед представників влади і керівництва шкіл. Бібліотека, в свою чергу, на умовах обміну надсилала до навчальних закладів сучасні видання⁵⁹.

За спогадами, що збереглися в архіві С.П. Постернака, восени 1919 р. передавалося багато книжок з різних приміщень, реквізованих під установи: з Базисного складу, зі складів речей на Васильківській та Жвлянській вулицях. Співробітники Бібліотеки намагалися вивозити такі книжки якомога швидше (почасти й без транспорту), складаючи їх де-небудь і як-небудь, відкладаючи для цього усі інші справи й залучаючи увесь свій штат. Подобиці передачі бібліотеки князів Лопухіних-Демидових з Корсуня збереглися у спогадах Л.Ю. Биковського, який провів в родинному палаці князів декілька днів і разом із місцевою вчителькою та її ученицями пакував бібліотеку. У напівзруйнованому палаці після розгрому залишилося багато безцінних стародруків та західноєвропейських фоліантів. На щастя, унікальну бібліотеку вдалося врятувати⁶⁰.

Робота по збереженню бібліотек та рятуванню бібліотечних фондів України поєднувалася з комплектуванням фондів ретроспективними і поточними виданнями. Тогочасні нові видання надходили до Бібліотеки винятково завдяки особистим контактам та зусиллям через те, що період революції докорінно вплинув на життєздатність видавництва, плановість видань, усталену систему передплати. Протягом 1919 р. від Книжкової палати було придбано 11117 книжок і часописів (без урахування газет, плакатів і відозв), через Агітвидав – 5560 книжок; від різних установ Бібліотека отримала близько 146 тис. книжок і часописів⁶¹. Співробітники Бібліотеки постійно працювали по відбору книжок на складах Губнаросвіти та Архівного управління. Після отримання Бібліотекою власного приміщення в 1920 р. І.І. Кревецький продовжив роботу своїх попередників⁶². Не менш важливим був офіційний обмін книжками з різними установами в Україні. Так, книжка Першого державного музею, яким завідував Д.М. Щербаківський, було обмінювано з ВБУ на необхідні книжки та музейні речі⁶³.

І.І. Кревецькому та Л.Ю. Биковському було доручено вести справи із закордонними бібліотеками, науковими та видавничими установами і товариствами, антикварними фірмами. Кревецький склав спеціальний перелік установ, з якими Бібліотека мала встановити обмін книжковим матеріалом. Перші контакти були встановлені з Британським музеєм, Національною бібліотекою Франції та всіма Академіями наук⁶⁴.

За півтора року Бібліотека збрала майже півмільйонний фонд. За

станов на 1 січня 1921 р. ВБУ вже мала книжок і газет у кількості 465977 томів, розміщених у шести сховищах, які склалися з 17 кімнат загальною кубатурою 210 саженив⁶⁵.

З 1919 р. радянська влада почала процес систематичної централізації видавничої справи. У квітні 1919 р. Постановою Пленуму ЦК КП(б)У було створено редакційно-видавничу колегію для вищого керівництва всією видавничою справою в УСРР. Вона виконувала цензурні обов'язки, зокрема вирішувала питання про необхідність випуску в світ того чи іншого видання⁶⁶. Через місяць, у травні, виходить постанова "Про об'єднання усіх окремих радянських видавництв у Всеукраїнське видавництво". Всеукраїдав отримав монополіне право на друк; йому підпорядковувалися усі видавництва та друкарні. Після тимчасової перерви, викликаній денікінською окупацією Києва та переведенням столиці до Харкова, у серпні 1920 р. радянська влада продовжила націоналізацію бібліотек та централізацію бібліотечної і видавничої справи. Набирає чинності положення ВУЦВК "Про Всеукраїнське державне видавництво ЦВК", у котрому декларувалося, що Всеукраїдав є центральним відомством при ЦВК, що має відати "в загальнодержавному масштабі організацією видавничої справи та розповсюдженням усіх видів друку"⁶⁷. Водночас було здійснено державний контроль і над приватними видавництвами: спеціальною Постановою РНК УСРР у жовтні 1921 р. ці видавництва зобов'язувалися надавати безкоштовні примірники бібліотекам України. Ця постанова діяла недовго, проте сприяла поповненню бібліотечних фондів значною кількістю примірників від приватних видавництв. Слід наголосити, що хоча видані у часи НЕПу кооперативними та приватними видавництвами України книжки були сумнівної якості, все-таки вони – це частка нашої історії, відображена у фондах Бібліотеки, і є джерельною базою для вивчення української книжності⁶⁸.

Наступна серія постанов, зокрема про створення Центрального бібліографічного відділу при Всеукраїдаві у Києві (він замінив на реорганізаційний період Головну книжкову палату), постанова Всеукраїдаву про бібліографічне оформлення творів друку, Постанови РНК УСРР про організацію при Всеукраїдаві Книжкової палати 27 червня 1922 р. і "Про обов'язкову надсилку Української Академії наук усіх друкованих видань" від 20 березня 1922 р., зокрема "Постанова Уккранаргоспу, Політичного управління України, надзвичайного уповноваженого у справах поліграфічної промисловості Раднаркому УСРР та Всеукраїдаву про надання обов'язкових примірників друкованої продукції по книгосховищах УСРР та РРФСР", закріпили практику контролю над видавничою діяльністю та бібліотечними фондами. Водночас положення про Українську книжкову палату та обов'язковий примірник у Кодексі законів про народну освіту, про видання "Літопису українського друку" і архівний примірник друку суттєво полегшили роботу поточного комплектування фондів українськими виданнями⁶⁹.

З другої половини 1922 р. Бібліотека встановила обмін виданнями між УСРР та РРФСР. Україна одержувала по 4 примірники всього, що друкувалося в Росії, і один з цих примірників через Московську книжкову палату мав надходити до ВБУ. Після реорганізації Книжкової палати РРФСР у Всесоюзну (у жовтні 1923 р.) знову було укладено угоду про взаємну співпрацю та обмін літературою на базі обов'язкового примірника⁷⁰. Відповідно до цього ВБУ почала отримувати примірники усіх творів друку СРСР.

На особливу увагу заслуговувала робота ТК по придбанню бібліотек духовних шкіл, монастирів та церков.

Доля фондів найкрупніших монастирів та духовних закладів України, більшість з яких залишилася у невизначеному стані, часто без належної охорони, вирішувалася протягом декількох років. Зміна політичної ситуації, відокремлення церкви від держави спричинили до розпорошення фондів. Водночас в них зберігалася рукописна та стародруківана книга – високоартістичний набуток історичного минулого українського народу. З самого початку існування Бібліотеки опікування цими фондами сприймалося як завдання формування історико-культурних фондів Національної бібліотеки. Ще 2 вересня 1918 р. Є.Ю. Перфецький на засіданні Комітету порушив питання про термінову необхідність купівлі та передачі до ВБУ старовинних фондів. Він доповідав, “що нині в великій кількості гине старовинна українська книга в різних церквах, монастирях України через розпродаж її власниками (власниками-монастирями і церквами) й особами, які до отіх бібліотек мали близьке відношення – через вивіз її за кордон, через взагалі недбалість з боку тих, на обов'язку яких лежить заховувати їх”. Він запропонував Комітетові Національної бібліотеки відшукати можливість для запобігання втрати бібліотек Видубицького монастиря і Києво-Печерської лаври, Кирилівської церкви, Почаївської лаври, Холмського Свято-Богородицького Братства, Холмської консисторії, деяких луцьких бібліотек⁷¹. У лютому 1919 р. В.І. Вернадський, переглядаючи фонди Києво-Печерської лаври, був стурбований можливістю втрати цього цінного зібрання. Він звернув увагу не лише на стародруки, а й на цінну колекцію гравюр і рукописів, які доцільно було б передати до Національної бібліотеки. На той час радянська держава ще не визначила свого ставлення до бібліотечних фондів духовного відомства. Далі обговорювалися й шляхи придбання цих фондів, оскільки акад. Д.І. Багалій вважав за необхідне до цієї справи підходити обережно і не йти шляхом ревізиції, а лише через переговори та добровільну передачу. Так при ВБУ була створена комісія, яку очолив акад. Багалій. Вона займалася пошуком стародруків для Бібліотеки. А.З. Носов, будучи секретарем комісії, збирав інформацію про стан стародруків і гравюр⁷². Представники ТК, які щоденно працювали над комплектуванням фондів, добре розуміли, що необхідно було діяти

рішуче, але обережно. ВБУ опікувалася фондами, які за різних обставин неможливо було передати Бібліотеці. Перед владою постійно порушувалося питання про державну охорону таких книг.

Так, Є.О. Ківлицький наголошував на необхідності боротьби за бібліотеку Софійського собору, а А.Ю. Кримський був занепокоєний долею бібліотеки КДА – предмету домагань різних установ⁷³. У 1919 р. співробітники ВБУ Л.Ю. Биковський та М.І. Сагарда надали велику допомогу в оцінці книжок монастирських бібліотек, отже, відповідно, й у налагодженні тісніших контактів з представниками церкви і влади. Л.Ю. Биковський був представником Бібліотеки на засіданнях Колегії з ліквідації духовних шкіл міста Києва, які відбувалися влітку 1919 р. На них і обговорювалося питання про доцільність передачі шкільних бібліотек тій або іншій інституції. Завдяки участі Л.Ю. Биковського питання вирішилося на користь ВБУ – сюди почали передаватися бібліотеки Духовної семінарії, двох жіночих шкіл та духовних шкіл. М.І. Сагарді як особі з вищою духовною освітою було доручено розглянути склад бібліотеки Духовної академії та інших монастирських бібліотек⁷⁴. Переглянувши книжкові та рукописні фонди бібліотеки КДА, він наполягав на необхідності передачі бібліотеки у повному складі. Ця бібліотека була професійно організована і мала світове значення не лише за змістом і складом книг; передусім, вона акумулювала досвід людської думки за декілька століть і була неоціненним скарбом для культури України. Особливо виділялася колекція книжок та рукописів, сконцентрована в Церковно-археологічному музеї при КДА.

Історія зібрання КДА відображає долю багатьох монастирських зібрань України, що переходили з одних рук до інших, допоки не осіли у фондах Всенародної бібліотеки. ТК докладав неабияких зусиль для закріплення за собою цієї бібліотеки. Так, одним із таких заходів було введення поняття “тимчасова передача” або “тимчасове зберігання”. 4 березня 1919 р. А.Ю. Кримський повідомив ТК, що на фонди КДА претендують “різні інституції”; одна з них бажала б рекувізувати бібліотеку Духовної академії і навіть частину перевезти до Москви. Цього не сталося, оскільки представники Духовної академії, мали зустріч з А.Ю. Кримським та Д.І. Багалієм і через них передали свої фонди Академії наук та ВБУ для наукового використання⁷⁵.

За пропозицією Д.І. Багалія, 9 травня 1919 р. Комітет Всенародної бібліотеки ухвалив звернутися до Спільного зібрання Академії наук із заявою про необхідність прийняти бібліотеку Духовної академії як велику книгозбірню виняткового для історії і культури України наукового значення. Спільне зібрання звернулося до “відповідної Центральної установи” (йшлося про НКО) з проханням залишити бібліотеку у власному приміщенні, але передати під егіду Академії наук як джерельну базу для наукових досліджень. Це рішення спочатку не було прийняте

НКО, а бібліотека підпорядковувалася його бібліотечному відділу, згодом вона була частково передана КІНО⁷⁶. По-різному складалася доля книжкового та рукописного фонду КДА. Відомо, що музейна частина найціннішого зібрання Церковно-Археологічного музею при КДА, зокрема рукописи та стародруки, спочатку надійшли до Музейного містечка, котре успадкувало лаврські колекції. Боротьба за фонди КДА з Губнар-освітою тривала і на початку 20-х років. Використовувалися будь-які можливості для збереження бібліотеки КДА у складі ВБУ⁷⁷. Звертаючись до Головнопрофосвіти у листі від 18 травня 1923 р. С.П. Постернак писав: "В Києві є велика наукова бібліотека Київської Духовної академії з силою старовинних книжок, рукописних збірок тощо. В травні 1919 р. з огляду на закриття Духовної академії стало питання про подальшу долю її бібліотеки. Комітет ВНБ і Академія наук за пропозицією Д.І. Багалія поставила питання перед владою про передачу цієї бібліотеки до ВНБ, залишаючи її в старому, пристосованому для бібліотеки будинку. Це прохання ВНБ і АН залишилося тоді без відповіді, а бібліотеку було прилучено до КІНО із залишенням в старому приміщенні. З огляду на те, що це була одна з найстаріших бібліотек України і мала, крім богословських книг, багато старовинних друків, рукописних збірок, наукових книжок з різних галузей гуманітарних наук, Рада ВБУ звернулася до Наукового комітету передати цю бібліотеку до ВНБ України з залишенням її у старому приміщенні і з передачею ВНБ коштів, що ідуть на її утримання"⁷⁸. Отже, без особливих клопотів та, основне, без перевезення фондів можна було вирішити одне з болісних питань щодо монастирських фондів. Пропозиції пішли відповідним шляхом до Губнар-освіти та врешті-решт дістали схвалення. Цьому сприяла загальна постановка питання про передачу монастирських зібрань до ВБУ у зв'язку із закриттям монастирів. Цього приводу були подані спеціальні записки в Укр-профосвіту в квітні 1923 р., де наголошувалося на винятковому історико-культурному значенні рукописної та стародрукованої спадщини, що зберігалася в монастирських зібраннях, та на необхідності передачі цих матеріалів до Національної бібліотеки як головної наукової бібліотеки України⁷⁹.

Доля фундаментальної та студентської бібліотек КДА також не була вирішена одразу. Спочатку їх передали до КІНО, створеного на базі колишнього Університету св. Володимира. Зрозуміло, що фундаментальна бібліотека КДА за профілем комплектування не відповідала завданням вищого навчального закладу як головного центру народної освіти. Специфічними були й фонди студентської бібліотеки КДА, що складалася з релігійної літератури, студентських курсових та дисертаційних робіт. Власне тоді й виникла ідея створення спеціальної філії при ВБУ, де б зберігалися фонди духовних закладів, оскільки за ВБУ було залишено право на зберігання фондів ліквідованих та націоналізованих установ. Ймо-

вірно, не без допомоги А. Криловського, колишнього бібліотекаря КДА, К. Соколовський склав доповідну записку на ім'я голови ТК В.О. Кордта, де було наведено розгорнутий план створення такої філії, яка б об'єднала (а фактично – урятувала б) у єдиний Богословський відділ міські церковні книгозбірні: бібліотеки КДА, Києво-Печерської лаври, Михайлівського монастиря, Володимирського релігійно-просвітнього братства, митрополичого та архієрейського домів тощо. К. Соколовський наголосив на необхідності складання повного переліку таких бібліотек, а відділ запропонував розмістити у старому будинку КДА⁸⁰.

У листопаді 1923 р., згідно з постановою Президії Укрголовпрофосвіти від 30 липня 1923 р., розпочалася передача бібліотеки КДА. У цьому процесі брали участь директор бібліотеки КІНО В.О. Кордт та колишній бібліотекар КДА А. Криловський. Лише у середині 20-х років будинку колишньої Духовної академії з бібліотекою було надано статус філії ВБУ, а А.С. Криловський обійняв посаду завідуючого філією⁸¹. За бібліотекою закріпили будинок шкільного корпусу Братського монастиря, де й була створена Київська філія ВБУ і де з часом сконцентрувалися усі передані до ВБУ монастирські зібрання.

Під час передачі було складено опис усіх інвентарів та інших документів (не порушуючи структуру бібліотеки КДА) за двома відділами: фундаментальним (його очолив бібліотекар А.С. Криловський) та студентським, який опрацьовували та контролювали самі студенти Академії. На той час багато книжок студентської бібліотеки так і не було знайдено (у більш-менш повному обсязі збереглося понад 2 тис. рукописних студентських дипломних робіт – так звані “дисертації”, що нині зберігаються в Інституті рукопису НБУВ). Лише та частина, якою відав та яку дбайливо оберігав Криловський, зазнала найменших втрат. На жаль, колекційні фонди ЦАМ потрапили ще пізніше з Лаврського музейного містечка і далеко не в повному обсязі.

Стараннями А. Криловського та за допомогою студентства з КІНО до ВБУ була переведена бібліотека, де були зібрані й зберігалися усі націоналізовані монастирські бібліотеки: Михайлівського Золотоверхого, Микільського, Видубицького, Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, Софійської кафедри та інших церков і монастирів, що надходили в міру їх закриття впродовж 1925–1935 рр.⁸² Цінні рукописні збірки передавалися у відділи рукописів та стародруків⁸³. У спогадах А. Криловського містяться відомості про стан бібліотеки КДА, перипетії з підпорядкуванням фонду найціннішої бібліотечної збірки дореволюційного часу; відчувається, що автор вже тоді усвідомлював помилковість рішення про передачу цієї бібліотеки до КІНО⁸⁴.

Передача деяких монастирських та церковних бібліотек відбулася не відразу – після захоплення Києва військами Добровольчої армії та скасування указів радянської влади колишні структури відроджувалися

й тому, наприклад, бібліотека Духовної семінарії та інших духовних шкіл були "повернуті" колишнім власникам. Вони надійшли впродовж різного часу вже після тривалого існування радянської влади в 1921–1925 рр.⁸⁵ У 1923 р. Бібліотека здобула право комплектування монастирськими бібліотеками, які мали велике наукове значення. Цьому допомогло спеціальне звернення до Укрголовпрофосвіти з клопотанням про збирання місцевими органами НКО старовинних книжок (зокрема й іноземними мовами) і рукописів та передачу їх до ВБУ. Так надійшли бібліотеки Київської духовної семінарії, Долгоруковської учительської семінарії із с. Тальне на Уманщині тощо⁸⁶.

У 1923 р. ВБУ звернулася до Укрголовпрофосвіти з проханням про передачу до її фондів збірки Благовіщенського монастиря, побудованого ще на початку XVIII ст. митрополитом Стефаном Яворським. Серед стародруків цієї збірки траплялися книжки з автографами Стефана Яворського, його власні документи⁸⁷. Зусиллями С.І. Маслова та при сприянні Д.І. Багалія до ВБУ надійшла ця невелика, але цінна збірка рукописних книг Благовіщенського монастиря в Ніжині. Після його ліквідації в 1919 р. частина збірки виявилася розікраденою, і тому на момент надходження вона була неповною. На той час вже діяла домовленість із Центрархом про розподіл комплектування між архівами і бібліотеками, згідно з якою до бібліотек надходили рукописні книги, стародруки та окремі рукописи, що мали загальнонаціональне значення⁸⁸.

Основна збирацька політика ТК та Бібліотеки була орієнтована на придбання цілісних архівно-бібліотечних зібрань і колекцій окремих осіб та установ. Зібрання розподілялися на рукописну та книжну частини, а далі – відповідно до профілю кожного відділу. Тому створення спеціалізованих фондів здійснювалося практично одночасно, хоча спочатку книги, як правило, складалися у стоси в академічних коморах. Варто наголосити, що сучасний фонд історичних колекцій та зібрань був започаткований саме тоді, хоча як самостійний підрозділ відділ почав працювати лише на початку 90-х років, коли після введення нового корпусу з'явилася можливість перемістити фонди Подільської філії у будинок по вул. Володимирській, 62. Вони і заклали підвалини (разом із фондами відділу стародруків, музичного, естампів та репродукцій) Інституту української книги, створеного у ЦНБ у 1993 р.

У 1921–1922 рр. практично повністю змінився первісний склад бібліотекарів, які збирали фонди впродовж 1918–1920 рр.; прийшли інші працівники, але з не меншим завзяттям вони брали участь у численних відрядженнях у найвіддаленіші куточки України у пошуках колекцій та зібрань. У 1921 р. до справи долучилися О.Т. Дзбановський, Є.М. Марковський, І.М. Балінський, М.З. Левченко, відряджені у різні повіти Київщини, а також Є.Г. Соколовська (Чернігів) та О.М. Філіпчук (Кам'янець-Подільський). У ці роки Бібліотека збагатилася приватними зібраннями про-

фесора М.Ф. Хандрікова, Літвицької, проф. Г. Льїнського (12 тис.), графині Браницької з Білої Церкви, Сенинських та князів Ракочі. Активну роботу з комплектування фонду продовжував С. Єфремов: завдяки його зусиллям до ВБУ надійшла цінна частина бібліотеки професора П.Д. Юркевича (з його маєтку у с. Кривому Сквирського повіту). Єфремов сам пішов узгоджувати це питання з місцевими селянами, які у 1921–1922 рр. вже розібрали по своїх домівках частину бібліотеки. Інша частина в 1923 р. перейшла до Музею діячів. Він же допоміг отримати в дар лубки А.П. Слинька та багато інших матеріалів⁸⁹.

Початок систематичної роботи з перерозподілу фондів всередині Бібліотеки відносився до 1922–1923 рр., коли була затверджена стала структура ВБУ, розроблені інструктивно-нормативні документи. До 1920 р. остаточно не було вирішено питання щодо постійного приміщення. Впродовж 1921–1923 рр. значно зменшилася кількість надходжень, оскільки основний потік безгосподарських, конфіскованих та націоналізованих бібліотек припинився, основна частина вже потрапила до різних бібліотечних сховищ, а систематичне комплектування ще не налагодилося. У 1923 р. Раднарком прийняв рішення про безкоштовну пересилку листів та пакунків з Бібліотеки та до Бібліотеки, що суттєво полегшило подальший обмін літературою⁹⁰.

Розміщення колосального за обсягом книжкового фонду утруднювалося через відсутність приміщень. Так виникла і була втілена ідея тимчасового закріплення за ВБУ тих приміщень, де вже зберігалися націоналізовані фонди, зокрема, монастирські будівлі – Михайлівський, Лаврський, Софійський та Мазепинський корпуси Братського монастиря; створюється Київська (Подільська) філія.

У травні–червні 1920 р. на Волинь та Поділля було відряджено В.А. Камінського для ознайомлення зі станом місцевих бібліотечних колекцій та зібрань. Поїздка була викликана повідомленням, яке надійшло до НКО та Бібліотеки, в якому оприлюднювалися факти знищення восени 1919 р. бібліотечних збірок та архівних документів: група діячів культури сповіщала про те, що бачила на власні очі⁹¹. В.А. Камінський переглянув багато приватних, державних і громадських бібліотек у Рівному, Житомирі, Луцьку та інших містах, налагодив зв'язки з місцевими краєзнавцями, вченими, культурними діячами Волині. Під час цієї експедиції було придбано бібліотеку А. Давидовського. Згідно зі звітами В.А. Камінського, багато родинних зібрань та архівів практично повністю загинули раніше, "і тому важливо збирати кожного папірця з історії Волині"⁹².

З ініціативи В.А. Камінського, за результатами книжно-археографічних експедицій у 1920 р. по Поділля, створюється Вінницька філія ВБУ. Обстежуючи сховища Поділля, він був вражений книжно-рукописними та архівними багатствами цього регіону. У листі до ТК ВБУ

від 11 серпня 1920 р. В.А. Камінський пише: “В порівнянні з Волинню, де я працював в минулому році, тут така сила книжок, і до того ще книжок цінних з боку наукового і побутового, що вважаю святим долгом це докласти, поруч ж тим, це багатство мало поруйновано, і упорядкувати його повинно бути завітним завданням нашої Національної бібліотеки і до того ж ще першим та неодкладним”. У Вінниці В.А. Камінський обстежив Головівську книгозбірню, яка мала значну за обсягом та складом бібліотеку “Просвіти” (нею опікувався Б.Д. Веремкович, який листувався з ТК). У повітах, де побував далі В.А. Камінський, стан бібліотек виявився жахливим: у Тивровському повіті маєток графів Холоневських у м. Янові був повністю розграбований, а книжки спалені або використані на цигарки, а “на пергаментних листах селяни пили чай, дивуючись, що є на світі такий міцний папір, якому не може пошкодити гаряча вода”⁹³. Камінський обстежив фундаментальну бібліотеку духовної хлоп’ячої школи в Тиврові, де зберігалось понад 200 видань 1596–1860 рр. грецькою, латинською, польською, італійською та іншими мовами, західноєвропейські класичні видання, а також книги з російської і української історії й літератури. Він переглянув зібрання у Жмеринці, Гнівані, Станіславчику, Браїлові, Гавришівці. Велика кількість книжок знаходилася просто на руках різних людей, що було наслідком розпорощення цих бібліотек; частково В.А. Камінському вдалося купити ці книги, з деякими особами він домовився про обмін раритетів на сучасну літературу з ВБУ. Не у ліпшому стані були архіви, де зберігалися старовинні грамоти. В.А. Камінський пропонував зробити Вінницький архів філією ВБУ та допомогти в урятуванні цінних документів і книжок, викинутих за часів змін влади з реквізованого приміщення архіву, зазначивши, що в цьому архіві зберігаються надзвичайно цінні матеріали для історії України (зокрема, наприклад, справа Устима Кармелюка), старовинні польські книжки, пергаментні рукописи, гравюри тощо⁹⁴. З його допомогою частину матеріалів було передано до фонду ВБУ в обмін на літературу, необхідну для Поділля.

У 1922 р. до Вінниці у відрядження для вивчення рукописів та стародруків поїхав акад. В.М. Перетц, який працював у сховищі впродовж серпня – обстежував фонди і складав перелік найцінніших стародруків та рукописів⁹⁵. Протягом 1921–1922 рр. Вінницька філія поповнилась 300 тис. книжковими зібраннями та окремими надходженнями⁹⁶. У 1923 р. до філії приїхав С.П. Постернак, який ознайомився з її фондами і організував перевезення до ВБУ бібліотеки князів Щербатових⁹⁷.

Перший етап існування Національної бібліотеки, до отримання постійного приміщення, характеризувався пошуком шляхів організації діяльності Бібліотеки, до якого були залучені майже усі члени ТК та співробітники Бібліотеки, і швидким накопиченням величезного за обсягом фонду в різних арендованих будинках. За короткий час в най-

скрутніших умовах соціальних катаклізмів, що повністю перевернули та знищили старі соціальні відносини, зруйнували і докорінно змінили підвалини державного та особистого існування, Бібліотека наполегливо збирала і концентрувала книжкову культурну спадщину як залишки та свідoctва минулого, як культурний генофонд для нового відродження нації. Збирацька діяльність Бібліотеки, її фундаторів та спіробітників в умовах політичної нестабільності, воєнних дій, громадянського протистояння суспільства, відсутності умов для роботи – є іманентним колективним патріотизмом людей, приречених пізніше ще на тяжчі страждання та політичні переслідування. Але порятунок книжок та рукописів, збирання і комплектування фондів були лише першим етапом розбудови Бібліотеки як соціального організму.

2.2. Формування історико-культурних матеріалів книжкової спадщини: концептуальні засади збирання, організації та опису фондів спеціалізованих відділів

Формування національного фонду книжкової спадщини завжди складалося з багатьох чинників, найважливішим серед яких є організація історико-культурних матеріалів, пов'язаних з історичною пам'яттю українського народу. Саме тому поряд з такими спеціалізованими фондами, як періодика, бібліографічний відділ, бібліотекознавство ("бібліотековіана"), підручний фонд, фонди історичних колекцій духовних та інших закладів (пізніше – філії Бібліотеки), створені спеціальні підрозділи для виконання функцій збереження історичної пам'яті – україніки, рукописний, стародруки, волянсія, музичний, а також серія спеціалізованих фондів, присвячених спадщині інших народів, які проживали на території України.

До 1921 р. діяльність Бібліотеки зосереджувалася винятково на збиранні свого фонду. Лише в 1921 р. фактично розпочалася робота з розподілу та створення основного і спеціалізованих фондів Бібліотеки. Загальний відділ створювався як універсальний книжковий фонд і за станом на 1923 р. вже налічував майже мільйон примірників різних видань. Власне до цього фонду надходили зібрання та окремі поточні матеріали з різних видавництв, Книжкової палати, ті, що потрапляли до Бібліотеки за обміном з іншими бібліотеками, в результаті конфіскації та націоналізації. З 1921 р. у загальному відділі почав здійснюватися розподіл літератури, сортування та передача її до спеціалізованих фондів. Після закінчення територіального розміщення фондів виникло питання про опрацювання величезних масивів книжок, раціональну організацію фонду в умовах нестачі пристосованих приміщень, класифіка-

цію та систематизацію величезного книжкового масиву за принципами нової суспільної ідеології. Організація фонду Бібліотеки, яка протягом лише декількох років зібрала мільйонний книжковий масив в умовах важких соціальних катаклізмів, що деструктували старі відносини, була проблемою досить складною, хоча Бібліотека у 1918–1923 рр. мала високопрофесійні кадри, залучала до своєї роботи видатних учених, діячів культури та освіти. Тому перші проекти організації Бібліотеки та її фонду відрізнялися глибокою розробкою науково-практичних засад діяльності, зокрема з огляду на умови та особливості формування її як національної. Сучасне звернення нашої уваги до цього досвіду, що був невідомим протягом десятиліть з ідеологічних причин, зумовлюється не лише зацікавленнями чисто історичного характеру, а й, враховуючи сьогоденні проблеми формування та використання фондів НБУВ, має науково-практичний інтерес для організації формування та використання сучасних фондів Бібліотеки.

При створенні бібліотечного фонду фундатори ВБУ розглядали її як національний книжковий скарб України, її культурне та наукове надбання, яке мало бути збережене та залучене до суспільного обігу. Життя розпорядилося так, що для цього фонду не було створено відповідних умов щодо його організації, а інтелектуальна думка вчених та професійних бібліотекарів була спрямована на пошук безкінечних компромісних варіантів пристосування до нових обставин. При створенні Бібліотеки її засновники розробили основні принципи структури національного бібліотечного фонду. Передбачалася наявність основного та серії спеціалізованих відділів, кожен з яких мав свої функції, значення і цінність. Національний книжковий фонд України мав збирати видавничу продукцію всього того, що людська думка створила за весь період свого існування всіма мовами та з усіх галузей знань і суспільної діяльності. Історико-культурний ретроспективний фонд був набуттям людської культури і комплектувався на основі спеціальної картотеки дезидерати завдяки цілеспрямованій збирацькій діяльності. Поточний фонд мав відобразити сучасний розвиток знання і культури у світі та в Україні. Він мав складатися з обов'язкового примірника усіх творів друку України та найважливішої продукції інших країн.

При цьому історична доля України, яка протягом віків не мала власної державності, а, значить, пріоритетів (у державно-етнічному значенні) таких основних національних категорій як державна мова, територія, культура, влада, – вимагала створення національної книжкової бази для реконструкції історичної пам'яті і формування національно-державної та національно-етнічної свідомості України і українців. Так виникла ідея створення фонду "Україніка" в його ретроспективному та сучасному розумінні як окремої частини основних фондів Бібліотеки. Національні функції Бібліотеки реалізовувалися і через створення інших

спеціалізованих фондів – рукописного, стародруків, листівок, картографічних документів, гравюр, музичних матеріалів, орієнталії. Кожний з цих фондів вимагав певних науково-методичних підходів в їх організації та функціональному визначенні.

Найскладнішим виявилось окреслення поняття фонду “Україніка”, оскільки в його основу було покладено предметну ідею національно-етнічного розвитку України, яка за значенням і змістом не могла бути виділена за одним формальним критерієм, як це було застосовано в інших фондах. З часу заснування Бібліотеки важливе значення приділялося розвитку концепції фонду та організаційному створенню відділу україніки. Його було оголошено одним з найпріоритетніших у Національній бібліотеці.

Структура та функції Бібліотеки обговорювалися ТК ще за організаційного періоду⁹⁸. Як вже згадувалося, практична реалізація Національної бібліотеки ґрунтувалася на створенні фонду “Україніка”, рукописного відділу та відділу стародруків, бібліографічного відділу, що було зазначено вже в першому протоколі ТК: “Відділ Україніки має складатися: а) з книжок українською мовою усякого змісту і б) з книжок про Україну всіма мовами. Для організації цього відділу ухвалено, в першу чергу 1) зібрати всі бібліографічні покажчики; 2) подбати, щоб до Національної бібліотеки перейшли зібрання В. Антоновича, Б. Грінченка, В. Білозерського (через І.Л. Шрага), С. Пономарьова (послати в Ковотоп д. Ларєва), М. Шугурова (справки у д. д. Василенка й Науменка), мати на увазі бібліотеку проф. О. Кочубинського; 3) закупити всі, які можна, українські книжки у Львові й інших закордонних центрах; 4) обернутися до Наукового Т-ва ім. Шевченка, Ставропігійного Інституту й інших закордонних українських інституцій з проханням уділити для Національної бібліотеки свої дублетні, пославши за кордон спеціального посланця; 5) запросити до співробітництва в Національній бібліотеці Вол. Дорошенка; 6) ухвалено завести при Національній бібліотеці відділ рукописів як архів духовного життя України. Основу такого відділу мають покласти рукописи, що належали Драгоманову, а також рукописне зібрання проф. Кримського і каталог проф. Тутковського; 7) ухвалено організувати бібліографічний відділ, поклавши в основі його звітлення про найбільші бібліотеки усього світу”⁹⁹. Згідно з протоколами ТК, питання про майбутнє створення відділу та наукові принципи його організації розглядалися регулярно й детально, у боротьбі різних ідей та підходів. У вересні 1918 р. були обговорені засади формування фонду і вирішено поділити його на два підвідділи. В одному з них мали міститися книжки українською мовою, в другому – книжки іноземними мовами про Україну та її народ. Формування фонду, на думку Вернадського та Кримського, мало здійснюватися шляхом систематичного цілеспрямованого придбання книжок, цілеспрямованої їх купівлі та створен-

ня каталогу дезидерати. Складання такого каталогу вирішено було доручити не лише бібліотекарям, а й, найперше, – членам академічних комісій відповідно до профілю їх діяльності¹⁰⁰.

Статут 1919 р., прийнятий під час УНР, декларував створення відділу україніки як головного підрозділу Національної бібліотеки, що виконував би функції реконструкції національно-етнічного бачення історії українського народу через призму книжкової спадщини¹⁰¹. Проте практична реалізація такого відділу вимагала створення спеціальної концепції, що мала б визначити засади формування фонду та бібліографічного репертуару україніки як бази для українознавства. Першим завідуючим відділом був призначений І.І. Кривецький, відомий історик, бібліограф, громадський діяч. Йому й було доручено окреслити основні положення щодо виокремлення книжкового фонду у відділ україніки, а також принципи топографічної розстановки та класифікації матеріалів. Пропозиції І.І. Кривецького розглядалися на Раді бібліотекарів 17 грудня 1920 р. Відтоді діяльність відділу отримала чітке спрямування, було визначено проблематику фондів, їх типологічну й типову структуру, топографію.

І.І. Кривецький підготував проект звернення з приводу створення фонду “Україніка”, що згодом був доопрацьований та розісланий до профільних установ, видавництв і окремих осіб. У ньому зазначалося, що, крім загального завдання – на зразок великих бібліотек світу зібрати в собі літературу з усіх галузей наук усіх віків і народів, усіма мовами, друковану та писану, – ВБУ має і спеціальне завдання – організувати якнайповніший відділ україніки, в якому повинні були бути зібрані:

1) усі твори всіма мовами про український народ, де б і коли б він не жив, про територію України та про всі народи, які жили або живуть на цій території; 2) всі твори українських письменників і діячів, незалежно від змісту й мови; 3) всі друковані матеріали з території України.

У зверненні наголошувалося на тому, що “утворити такий відділ україніки Всенародна бібліотека України зможе лише за постійної допомоги всього громадянства, а тому вона й звертається до Вас із проханням допомогти їй у цій великій справі й, перш за все, надіслати та надсилати й надалі всі Ваші видання, твори, статті, відбитки, переклади Ваших творів на інші мови й т. інш., якщо можливо – також бібліографію Ваших творів і список Ваших псевдонімів, якщо такі були”¹⁰². Пересилка листів і посилок до Всенародної бібліотеки оплачувалася Бібліотекою.

Згідно з Постановою Ради бібліотекарів від 4 грудня 1920 р., до фонду відділу україніки належали:

“1. Вся література на всіх мовах, що дотикає України: а) в етнографічному розумінні – література про український народ, де б він не жив, на території України чи в колоніях; б) у географічному розумінні – література про території (з Кримом включно) та про всі народи, які жи-

вуть чи жили на цій території; в) у державному розумінні – література про землі та народи, які хоч ні етнографічно, ні географічно не зв'язані з Україною, однак належать чи належали коли-небудь до Української держави – за час цієї приналежності;

2. Всі друки українською мовою без огляду на зміст та території, на яких з'явилися.

3. Всі твори авторів-українців та видання українських установ без огляду на мову й зміст.

4. Всі переклади з української мови чи авторів-українців.

5. Вся чужа белетристика, що своїм змістом (сюжетом) дотикає України в етнографічному, географічному чи державному розумінні.

6. Вся література про події, що мали місце на території України (напр., чужі війни і т.п.)¹⁰³.

Було вирішено відділ україніки топографічно не виокремлювати, але виділити фондом рубрикою в систематичному каталозі¹⁰⁴. Незважаючи на цю Постанову, питання критеріїв відбору та топографічну виокремленість україніки постійно привертала увагу фахівців ВБУ¹⁰⁵. У 1922 р. Рада бібліотекарів знову звернулася до цієї проблеми, оскільки постало питання про нову структуру Бібліотеки. Теоретичні пропозиції І.І. Кривецького, поки вони торкалися лише виділення спеціального українського репертуару в картковому каталозі, не викликали зауважень, але, коли мова зайшла про топографічне виокремлення відділу, виникла необхідність ґрунтовної методичної розробки. Проект інструкції було підготовлено та подано на розгляд ТК у жовтні 1922 р. П.Я. Стебницьким¹⁰⁶.

Певні сумніви деяких членів Ради були викликані декларуванням занадто легкого вирішення проблеми практичної реалізації пункту про "літературу на всіх мовах, що дотикає України", адже принципи виокремлення такої літератури спочатку мали бути розроблені фахівцями-істориками. Непростим було й питання виокремлення авторів-українців, а також видань установ на території України без огляду на мову й зміст, враховуючи наявність інших національних культур в Україні. У практичній роботі також виникло чимало проблем: чи всі примірники мали виокремлюватися топографічно; чи всі видання виділялися окремо чи можна було залишати частину у картках; як бути з рукописними фондами та стародруками? За умови повного виокремлення книжкового фонду він мав би бути значним за обсягом і потребував особливої структури. Окрім того, необхідно було створити нову систему класифікації фонду, оскільки десятизначна не задовольняла необхідних вимог читачів. Необхідно було вирішити питання й про те, як бути з уже закаталогізованими книжками, наприклад, у складі бібліотеки Колегії Павла Галагана та Першої гімназії¹⁰⁷. Рада бібліотекарів, обговорюючи питання про топографічне виокремлення фонду "Україніка" при надходженні кни-

жок, все ж таки визнавала перевагу спеціальних відділів: рукописи, стародруки та інші певні види видань топографічно залишалися у спеціалізованих відділах – рукописів, стародруків, орієнталії, волянсії, періодики, довідкового, бібліотекознавства. Пропонувалося відповідно у кожному відділі виокремити україніку топографічно, а картку писати лише для першого примірника, який знаходився в тому чи іншому відділі. Згідно з пунктом 2 усі інші книжки в одному примірнику надходили до відділу україніки, 2–5 примірників – до запасного фонду “Україніка”, решта – до обмінного. Відповідно до пунктів 3–6 книжки першого примірника надходили до загального відділу, а решта – до запасного та обмінного фондів. Планувалося створити спеціальну комісію для вирішення форми – карткової чи топографічної при обговоренні питання кожного окремого видання. Остаточо дублетний фонд примірників україніки вирішено було зберігати у тих відділах, куди був направлений перший примірник¹⁰⁸. Згідно з цими принципами в 1922 р. й почалося виокремлення першого масиву україніки з основного книжкового фонду за спеціальною картотекою, яку з 1919 р. уклала загальна лабораторія. Перший офіційний звіт про діяльність відділу україніки як окремого підрозділу датувався початком 1923 р.

Проблема технології топографічного виділення відділу україніки була порушена в аналітичній доповідній записці С.М. Іваницького-Василенка від 9 вересня 1922 р. Необхідно було також вирішити деякі технологічні питання суто бібліотечної справи. У своєму огляді Іваницький-Василенко основну увагу приділив раціональному підходу до необхідності виділення книжок в окремий фонд. Згідно з бібліотечною практикою, необхідність топографічного виокремлення, як вважав С.М. Іваницький-Василенко, була викликана, передусім, потребами дотримання умов зберігання книжок, економією часу на опрацювання, особливостями опису та зручністю обслуговування. Виокремлення літератури за змістом не потребувало спеціальної технології опрацювання на відміну від фізичного виокремлення, адже при комплектуванні Бібліотеки літературою всіма мовами та з усіх країн необхідно було знайти фахівців, які аналізували б цю літературу, вели спеціальний пошук, картотеку дезидерати та поповнювали фонд “Україніка”. Навряд чи остання умова, за його словами, могла б бути здійсненою в умовах постійного браку кадрів у ВБУ.

Наступним питанням, на якому акцентував свою увагу С.М. Іваницький-Василенко, була каталогізація. Вона, на думку автора доповідної записки, не потребувала окремого виділення, оскільки повторювала технологію каталогізації загального відділу та відділів газетного, стародруків і рукописів. Водночас топографічне виділення україніки передбачало розпорошення фондів цих відділів, порушення розстановки деяких періодичних видань, а у відділі україніки створило б своєрідну

бібліотеку в бібліотеці. Такий шлях надзвичайно ускладнив би бібліотечну роботу стосовно користування фондами.

Певної специфіки мала набути й робота співробітників відділу україніки, зокрема облік фондів, який необхідно і доцільно було провадити в окремих ревізійних книгах, щоб не ускладнювати роботу інших відділів. Отже, пропозиції С.М. Іваницького-Василенка були такими: "1. Набування книжок для відділу ставиться під доглядом персоналу відділу, який веде облік всього, чого бракує відділу для досконалої повноти його. 2. Каталогізування проводить лабораторія загального відділу, записуючи книжки з індексами українського відділу до окремих ревізійних книг і ставлячи їх на полиці в окремо призначених для відділу приміщеннях. Контроль індексації книжок українського відділу належить персоналу цього відділу. 3. Переховування книжок і розшукування їх по вимогах одвідувачів Бібліотеки проводить персонал загальної читальні. 4. Своєї читальні відділ не має". Основну увагу, як він вважає, належить приділити створенню якнайповнішого каталогу усіх фондів, а персонал відділу україніки, в свою чергу, має стежити за індексацією книжок у різних підрозділах – рукописному, стародруках, газетно-графічному тощо. Згідно з проектом попередньої інструкції, каталог мав розбиватися на чотири групи: "1) література, що стосується до України; 2) література українською мовою або перекладена з української мови; 3) видання українських установ; 4) твори авторів-українців"¹⁰⁹.

Визнаючи важливість теоретичного підходу до джерелознавчих аспектів поняття "україніка", С. Іваницький-Василенко з сумнівом поставився до можливостей розробки твердих критеріїв щодо виокремлення автора-українця. Він писав: "Але чи є певна прикмета, з якої можна було б пізнати автора-українця? (мова, місце народження, національна свідомість?), а якщо й є, то де є спосіб, щоб довідатись про неї у кожного автора. Очевидно, це завдання слід відкинути".

Вибірково він запропонував ставитися й до критеріїв відбору видань українських установ та українською мовою: не всі видання українських установ за змістом доцільно включати до україніки. Що стосується мови, то "це завдання дуже цікаве, як зважити теперішній стан української культури, коли кожну книжку, писану українською мовою, доводиться цінити на вагу золота. Проте так не може бути не тільки завжди, але навіть і довго. Всенародна бібліотека, що має існувати поки живе український народ, не може рахуватись тільки теперішнім станом української культури й повинна дивитись у будучину. А в будучому література, друквана українською мовою, буде безмежна. Виділяти її в окремий відділ так само не має рації, як нікому не спало б на думку в С.-Петербурзькій Публічній бібліотеці виділяти в окремий відділ всю літературу, друковану російською мовою. В цьому безмежному морі потонуло б найцікавіше, що можна зібрати на відділі, література, що своїм

змістом стосується до України". В майбутньому, на думку С. Іваницького-Василенка, найдоцільнішим є анування й збирання всього, що видається на території України для створення повної української бібліографії.

На висунуту раніше пропозицію стосовно того, щоб фонд "Україніка" комплектувався літературою за декількома принципами (алфавітним, тематичним тощо), С. Іваницький-Василенко зауважував, що це, на жаль, також було на той час важко для Бібліотеки, і пропонував збирати книжки у сховищі топографічно й лише за одним принципом, мотивуючи свою думку ще й необхідністю мати книжки у багатьох примірниках. С. Іваницький-Василенко в реаліях свого часу бачив лише один вихід – збирати всю літературу, що за змістом стосується України, закаталогізувавши її якомога ретельніше і систематичніше. Певний вибіток можна було б зробити для письменства й мистецтва, в яких за критерієм довелось б брати не зміст, а щось інше: для письменства – мову, для мистецтва – в одних випадках – географічний принцип, в інших – національність автора.

Далі автор записки розглядає поняття "територія України". Попередній проект інструкції для відділу україніки розрізняв тут три принципи: етнографічний, географічний і державний. С. Іваницький-Василенко додав до них ще й політичний: "матимем принципи географічно-етнографічний й географічно-політичний, тобто будемо зараховувати до українського відділу всю літературу, де мова мовиться про землі, які заселяє український народ, і про землі, які протягом історії були під національною українською властю, центральною чи місцевою"¹¹⁰. Він попереджав про неможливість запобігання певних хиб в інструкціях з цієї теми. Для виконання умов схеми, на думку С. Іваницького-Василенка, список належної літератури необхідно було б конкретизувати, для чого "треба переглянути всі найголовніші індекси міжнародної десятичної бібліографічної системи й наперед конкретно позначити, що саме по кожному індексу слід зараховувати до українського відділу"¹¹¹. Пропозиції С. Іваницького-Василенка детально обговорювалися бібліотечними практиками, й було визнано справедливість його сумнівів щодо побіжного підходу до виділення фонду.

Після скорочення штатів у Бібліотеці і від'їзду у 1922 р. І.І. Кревецького до Львова питання про долю відділу україніки на певний час було відкладено. Воно знову постало наприкінці 1922 р., коли було ухвалено відмежувати україніку від загального відділу як окрему топографічну одиницю. Рада бібліотекарів та ТК з жовтня 1922 р. призначили П.Я. Стебницького (члена ТК з 1919 р., редактора Біографічної комісії Академії наук) першим офіційним завідуючим відділом україніки. Він за рік фактично створив організаційну концепцію фонду та окреслив функції підрозділу¹¹².

П.Я. Стебницький – відомий політичний та громадський діяч, письменник, людина широкої ерудиції та глибоких знань¹¹³. Архів, що на-

дійшов до відділу рукописів ВБУ після його смерті, містить статті про життя українського народу, розвідки з національно-державних питань, огляди і рецензії, фейлетони, белетристику, поезію, переклади¹¹⁴.

Перехід П.Я. Стебницького на роботу до Бібліотеки пов'язаний з тогочасним початком загальної тенденції боротьби партапарату з інтелігенцією (яку репрезентувала УАН, створена за часів Гетьманату), її свідомого соціального та морального приниження, що супроводжувалося арештами вже в 1921–1922 рр. А.Ю. Кримський розробив “процедуру захисту” відомих учених: завдяки терміновому клопотанню перед урядом та гнучкості у відносинах з урядовими інституціями йому вдалося визволити з-під арешту П. Стебницького, О. Корчак-Чепурківського, М. Птуху¹¹⁵. Таким чином, очевидно, Стебницький після звільнення був терміново переведений до Бібліотеки, оскільки його як людину, яка усе життя працювала на українську ідею, особисто знали усі члени ТК.

П.Я. Стебницький став одним із основних авторів концепції фонду “Україніка”, про що свідчать підготовлені ним документи: доповідні записки про доцільність виокремлення фонду, підготовчі матеріали та інструкції, спеціальна програма, яка визначала основні принципи існування відділу, його стосунки з іншими підрозділами, тимчасовий та перспективний порядок роботи¹¹⁶.

Згідно з інструкцією П.Я. Стебницького, створеною для відділу україніки і затвердженою в грудні 1922 р., основним завданням відділу було “зібрати весь літературний матеріал, що в якійсь мірі дотикається України та українського народу”¹¹⁷. П.Я. Стебницький підходив до визначення поняття “україніка” ширше, ніж бібліографічна наука того часу. Він писав: “Основне завдання відділу Україніки – зібрати весь літературний матеріал, що в будь-якій мірі дотикається України та українського народу. Рамки відділу Україніки повинні бути ширші від аналогічних відділів інших світових бібліотек, наприклад відділу “Росіка” в Петроградській Державній бібліотеці: коли там збирається все писане про Росію іншими мовами, то Всенародна бібліотека України, виступаючи перед широким світом від імені українського народу, має збирати не тільки те, що про нього писали інші, але й те, що він сам висловив про себе і від себе в тих чи інших літературних формах”¹¹⁸.

Отже, фонд відділу україніки розглядався П.Я. Стебницьким як найповніше зібрання літератури з українознавства, книжкова база широких наукових досліджень. Завідуючий відділом україніки творчо підійшов до теоретичних розробок своїх попередників, пристосував їх до нового періоду функціонування ВБУ та розвинув ці ідеї далі. Основні положення його підходу до укладання фонду “Україніка” охоплюють декілька пунктів, які конкретизують склад українознавчої літератури:

1. Усі друковані твори на всіх мовах, що мають предметом Україну:

а) етнографічну, тобто український народ у всіх його галузях і в усіх його місцях проживання на корінній території і в колоніях;

б) географічну, тобто територію, яку переважно заселяє український народ (з Кримом включно). До цього поняття включається література про інші народи, що живуть чи жили на цій території в їх історичному зв'язку з Україною; про історичні події, що мали на ній місце хоч би й без зв'язку з українською історією;

в) державну, тобто землі і народи, що етнографічно і географічно не зв'язані з Україною, проте належать або колись належали до Української держави, і то за час цієї приналежності.

2. Уся література, друкowana українською мовою, без огляду на зміст і місце видання.

3. Усі твори діячів українського письменства, української історії та культури, без огляду на мову і зміст. (На відміну від І. Кривецького П. Стебницький справедливо зазначав, що власне тільки походження автора не є причиною залучення книжки до відділу Україніки, коли за іншими параметрами вона не відповідає п.п. 1 та 2.).

4. Усі переклади з української мови або з написаних іншими мовами творів українських авторів.

5. Усі видання будь-яких установ на території України – державних, земських, громадських тощо, як минулого часу, так і сучасних, без огляду на мову і зміст.

6. Вся іноземна белетристика, що своїм змістом чи сюжетом торкається України в етнографічному, географічному або державному розумінні.

7. Портрети, малюнки, гравюри й інші графічні роботи, що своїм змістом відповідають п. 1 цієї програми.

8. Музичні видання – народні мелодії, твори українських композиторів, твори композиторів іноземних, написані на теми з історії та життя України або під впливом української музики, фонограми українського співу та музичних композицій.

П.Я. Стебницький відмовився від суто бібліографічного трактування поняття “україніка” і запропонував провести частковий топографічний розподіл книжок між відділами. На його такій думку, для більш зручного користування матеріалами відділу україніки читачами та співробітниками Бібліотеки основну літературу з українознавства слід було б відокремлювати не тільки за каталогами, але й топографічно.

Пропонувалося не залучати до фонду “Україніка” лише ті видання, які за своїми ознаками мали увійти до спеціальних відділів Бібліотеки. П.Я. Стебницький добре розумів, які практичні ускладнення могли виникнути при виокремленні книжок з інших відділів до складу україніки, тому й пропонував визначати правомірність належності книжки до відділу Україніки окремою комісією за участю завідуючого відділом україніки.

П.Я. Стебницький приділив увагу й механізму стосунків відділу україніки з іншими підрозділами ВБУ. Особливо тісно цей відділ мав співпрацювати із загальним відділом, з яким його пов'язували та частина

книжного матеріалу зі змістом україніки, що залишалася в розпорядженні загального відділу, а також спільна техніка книжної реєстрації.

З розвитком бібліотечної техніки всі основні стадії книжної реєстрації мали відбуватися в книжній лабораторії (відділі, де опрацьовувалися книжки). Тільки топографізація книжок та остаточне встановлення їхньої сигнатури мали провадитися у відділі україніки. На відміну від інших спеціалізованих відділів навіть інвентаризацію книжок відділу україніки планувалося проводити разом із загальним відділом у загальній лабораторії, оскільки характер фонду "Україніка" не давав підстав для спеціальних форм або прийомів інвентаризування.

Функції співробітників загальної лабораторії з реєстрації книжок, що топографічно належали до відділу україніки, мали обмежуватися укладанням 3-х карток на кожну книжку, які передавалися до україніки при наявності накладної. Відділ, зазначивши на всіх 3-х картках топографічні номери, передавав одну до загального каталогу, а другу і третю використовував для свого топографічного і систематичного алфавітного каталогів.

На той час, коли в академічних та бібліотечних книгосховищах накопичилася величезна кількість неопрацьованих книжок, було вирішено скористатися їх швидкісною обробкою. П. Стебницький запропонував розробити тимчасовий порядок праці для усіх підрозділів щодо виокремлення своїх книжок до відділу україніки, зазначивши, що досить було б якимось чином виділяти у загальному каталозі книжки, які згодом мали бути перенесені до відділу. Отже, всі ті книжки, що за змістом мали б належати до відділу україніки, а на той час значилися в загальному відділі, не переносилися топографічно до україніки, залишаючись на своїх місцях у книгосховищі.

П.Я. Стебницький також висунув пропозицію не переносити топографічно до відділу україніки відповідні книжки й матеріали з бібліотек Колегії Павла Галагана, Першої гімназії та інших закладів. На його думку, їх слід було б залишити у ВБУ без порушення їхньої цілісності. Відділ україніки зобов'язаний був лише поповнити свій алфавітно-систематичний каталог копіями карток, списаних з готових каталогів цих бібліотек. Картки тих книжок, що мають належати до відділу україніки, топографічно повинні були шифруватися латинською літерою "U". Книжки, розміщені по інших відділах, можуть мати тільки шифр свого відділу, навіть у випадку, коли за змістом вони належали й до відділу україніки. На такі книжки в кожному відділі повинні були вироблятися окремі картки, по змозі на кольоровому папері, для наочного вирізнення їх в каталогах україніки. П.Я. Стебницький запропонував у відділі україніки провадити обслуговування читачів на загальних умовах, звернувши особливу увагу на необхідність досконалих каталогів. При відділі мала існувати підручна бібліотека з довідниковим бібліографічним та інформаційним матеріалом.

Відділ україніки планувався Стебницьким як наукова лабораторія українознавства. Його завданням мала бути аналітична та бібліографічна робота в сфері українознавства, а саме: складання бібліографічного карткового каталогу з довідками про книжки, статті, нотатки тощо, яких немає ні у Всенародній бібліотеці, ні у бібліографічних покажчиках. У своїх роздумах про сучасне та майбутнє відділу україніки П.Я. Стебницький констатував: на відділ україніки мали бути покладені завдання сортування книжного матеріалу, що надходив із сховищ; розміщення його у відділі, нанесення топографічних знаків на картки, складання топографічного й системно-алфавітного каталогів; поповнення системно-алфавітного каталогу копіями карток з каталогів інших спеціальних відділів та окремих бібліотек, що функціонують в складі ВБУ; проведення консультаційних та пошукових робіт для читачів; поповнення Всенародної бібліотеки матеріалами із сфери україніки, спостереження за приватними бібліотеками, що складали б інтерес для відділу, збір інформації про книжний склад приватних бібліотек поза межами Києва, поповнення прогалин свого фонду шляхом обміну на дублети. І нарешті, до функціональних обов'язків входило складання бібліографії україніки та бібліографічного каталогу з широкі програми українознавства.

Ідея створення фонду "Україніка" свідчила не лише про надзвичайно високий рівень теоретичних засад концепції, розроблених відомим ученим, а й про розуміння ним практичних шляхів реалізації цієї ідеї в складних умовах перших років існування ВБУ.

21–24 листопада інструкція відділу україніки була розглянута та прийнята Радою бібліотекарів практично без змін¹¹⁹. Водночас П. Стебницький розробив інструкцію по виокремленню з основного систематичного каталогу монографічних видань з одинарним і подвійним топографічними числами та індексуванням латинською літерою, наприклад, – "U" 20.

З 11 грудня розпочалася робота з виокремлення фонду на рівні карток. За місяць було виділено 2 із 45 тис. карток, але робота затримувалася через відсутність приміщення. На жаль, тяжка хвороба не дозволила П.Я. Стебницькому закінчити задуману ним реорганізацію, хоча до останніх днів свого життя (а помер він на початку 1923 р.) він продовжував турбуватися про майбутнє відділу, подавши свої пропозиції до ТК з приводу подальшої організації та зміцнення відділу україніки. На його думку, треба було б, передусім, скласти відозву до всіх споріднених інституцій щодо комплектування фонду за допомогою товариства прихильників Бібліотеки, а також написати проект звернення до Спільного зібрання Академії наук з приводу організації та підтримки фонду "Україніка". Основою фонду він пропонував зробити бібліотеку товариства "Просвіта" та бібліотеку "Старої Громади", що на той час містилася в колишньому УНТ. Розподіл книжок, що мали б надходити із

закордону, слід було проводити за узгодженням з Академією наук та Всеукраїнською книгозбірнею (Книжковою палатою)¹²⁰.

Отже, у період 1920–1922 рр. було поставлене та визначене методично питання про функціонування фонду “Україніка”.

Другими за національною значимістю після україніки виступали *відділи рукописів, інкунабул та українських стародруків*. Вони мали збирати рукописи, листи, портрети тих діячів, які – без огляду на національність, релігію і політичні переконання – жили і діяли на території України. Водночас вони повинні були містити такий самий літературний і побутовий архів усіх діячів духовного життя українського народу, де б вони не проживали і не творили.

Фундатори НБУ надавали важливого значення відділу рукописів – національному рукописному фонду України – “скарбниці рукописної спадщини українського народу”. Питання про рукописний відділ Національної бібліотеки окремо обговорювалося ще на засіданні Комісії по виробленню законопроекту про заснування УАН 27 липня (12 серпня) 1918 р.¹²¹ За браком кадрів і недостатністю приміщень було створено лише відділ рукописів та стародруків. До нього відбиралися рукописні матеріали та книжки слов'янського друку до 1700 р. Очолив відділ відомий філолог Г.П. Житецький¹²². Першим Статутом ВБУ 1919 р. передбачалось збереження рукописів і стародруків у відділі рукописів, інкунабул і старих українських друків¹²³.

У перші роки існування Бібліотеки стратегія комплектування фондів була спрямована на придбання комплексних бібліотечно-архівних зібрань приватних осіб та культурологічних установ. Фонди рукописного відділу почали стрімко зростати. Серед перших надходжень відділу рукописів – рукописні збірки та архіви С.Т. Голубєва, О.Ф. Кістяківського, роду Головнів, І.В. Лучицького та ін. На час придбання рукописів була створена спеціальна комісія ТК, яка переглядала та оцінювала рукописні матеріали: до її складу увійшли Г.П. Житецький, А.Ю. Кримський, М.І. Сагарда, акад. Д.І. Багалій, В.Л. Модзалевський, І.М. Каманін, акад. О.І. Левицький (які згодом і самі передали свої найцінніші колекційні матеріали до відділу рукописів) та ін.¹²⁴

Наприкінці 1919 р. було ухвалене рішення про організацію двох самостійних відділів – рукописів і стародруків. Але через відсутність приміщення і брак кадрів ці відділи до кінця 1920 р. фактично не опрацьовували свої фонди і не обслуговували читачів. Лише наприкінці 1920 р. відділові рукописів було надано приміщення. Почалося перенесення рукописних матеріалів з комор та інших книгосховищ. Для цього залучалися й позаштатні співробітники, які допомагали єдиному працівникові відділу – Г.П. Житецькому.

Одночасно Г. Житецький провадив роботу по внокремленню рукописних книг з бібліотечних зібрань, що надходили до ВБУ. Разом з В.В. Мія-

ковським вони розробили інструкцію по виокремленню книжок із загального книжкового фонду Всева�родної бібліотеки і передачі їх до рукописного відділу. Традиційним для бібліотек світового типу початку ХХ ст. було збирання переважно манускриптів – рукописної книги середньовічної доби, яка припинила своє існування в країнах Західної Європи практично із початком книгодрукування, та друкoваних книжок ХVІ ст., – т. зв. палеотипів. Колекціонування, яке розгорнулося в ХІХ ст., призвело до збирання унікальних актових документів та інших рукописних колекцій.

Основою діяльності рукописного відділу ВБУ та відділу стародруків, на думку ТК та Г.П. Житецького, було збирання архіву духовної спадщини українського народу, що містив би його рукописне та книжкове надбання в усій його повноті. Відділ мав збирати рукописну продукцію творчого характеру – власну, рукописну Україніку, разом із збереженням найкращих зразків манускриптів інших народів. Ця ідея національного рукописного сховища та сховища українського друку дозволяла розділити профіль комплектування з адміністративними архівами та архівами давніх актів. У рукописному відділі Бібліотеки мала сконцентруватися різноманітна за походженням, змістом, хронологією та характером рукописна продукція українського народу в найширшому її розумінні: рукописні книги та найцінніші архіви творчого характеру – особові архіви видатних учених, діячів мистецтва та культури, окремі книжки з автографами. Власне ця рукописна спадщина мала б бути репрезентована найвагомішими зразками духовного життя України, країни, яка тривалий час існувала на положенні колоніальної і не мала власних національних рукописних колекцій, збірок письма і друку, а також й архіву особових фондів українських діячів науки та культури. Це визначало й специфіку відділу рукописів ВБУ, що збирав найширші за видами та типами зразки рукописної продукції.

Пам'ятка, створена для виокремлення рукописного фонду з книжкової продукції бібліотечних зібрань, яскраво свідчить, що засновникам Бібліотеки був притаманний ґрунтовний підхід до об'єктів комплектування. Крім власне документів, відтворених ручним способом, при розбиранні книжних зібрань до відділу рукописів мали передаватися книжки з авторськими написами, рукописними помітками, доповненнями та поясненнями, якщо ці написи і помітки мали наукове, художньо-літературне або біографічне значення. Окрім того, до рукописного відділу передавалися коректурні відбитки і гранки статей, заборонених цензурою, унікальні книжкової продукції, хоча б вони і не мали рукописних поміток, всі літографовані видання і книжки, видані на правах рукопису¹²⁵.

Реальні роботи з організації фонду, інвентаризації та класифікації рукописних документів почали проводитися лише з 1921 р., коли відділ дістав можливість розміщувати рукописи у шафах.

На той час у відділі рукописів було зібрано колосальний за обсягом та українознавчою цінністю рукописний фонд. Ім'я та авторитет Г. Житецького й інших засновників ВБУ сприяли накопиченню цінних колекцій, особових архівів та документальних зібрань. Зусиллями Г.П. Житецького (який тоді разом з М.М. Марковським опікувалися бібліотекою "Старої Громади"), як вже згадувалося, вдова відомого педагога, громадського та державного діяча, знавця української літератури В.П. Науменка, однією з перших передала найціннішу архівну збірку¹²⁶. Вона містила документи особистого архіву В.П. Науменка та його родини, а також численні матеріали діячів "Старої Громади", УНТ, редакції часописів "Киевская старина", "Україна", "Червоний шлях", "Дніпрові хвилі", "Дзвін", газет "Рада", "Народна воля", видавничого товариства "Друкар", літературного альманаху "Гарт", які склали невеликі за обсягом, але цікаві за змістом фонди. Так, скажімо, редакційний примірник газети "Рада" розкривав численні псевдоніми та криптоніми різних українських авторів, а її архівні документи – коло авторів. У зібранні В.П. Науменка зберігалися архів М.О. Максимовича, а також залишки архіву "Юго-Западного отделения Географического общества", "Киевского Комитета Грамотности" та цінні рукописи Ол. Котляревського, О. Русова, М. Шугурова, В. Гнилоширова, Д. Марковича та інших українських письменників і діячів.

У 1919 р. до ВБУ надходить архів В.Я. Головні із родинною збіркою Гоголів-Яновських, що складався з величезного за обсягом листування, майнових документів та матеріалів господарчого змісту XVIII і початку XIX ст., зокрема – родинних документів, юридичних актів та листування різних осіб до В.П. і М.І. Гоголів й листи дідів і прадідів М.В. Гоголя. До родинних матеріалів відносилися також архіви родів Лопухіних-Демидових, Сулимів-Войцеховичів, Плятерів, чимало документів і листування з архіву П. Галагана і Колегії Павла Галагана тощо. У відділі рукописів опинилося найбільше з відомих й до нашого часу архівних фамільних зібрань – архів баронів Шодуарів, який містив різноманітні матеріали з нумізматики, ентомології, ботаніки, зоології, численні матеріали про майнові справи, листування кількох поколінь представників роду Шодуарів. Частина матеріалів надійшла разом із націоналізованими бібліотеками, частина – завдяки цілеспрямованій збирацькій діяльності Г. Житецького.

Архіви істориків церкви були репрезентовані особистими паперами проф. КДА Ф.І. Титова, С.Т. Голубева і колекційними матеріалами та документами із загальної історії та історії церкви в Україні. На жаль, матеріали особових архівів, зокрема листування С.Т. Голубева та його сина з Є.О. Ківлицьким і ТК у 1920 р., свідчить про те, що частина архіву С.Т. Голубева та його збірка рукописних книг так і не були повернуті до Києва із Саратова, де вони опинилися під час евакуації в роки Першої світової війни¹²⁷. Після смерті С.Т. Голубева ВБУ спробувала

повернути цю частину архіву, проте вона так і залишилася в архіві Саратовської духовної семінарії, яка потрапила до фондів рукописного відділу Саратовського університету. На запит ВБУ ректор університету в 1922 р. відповів, що рукописів у їхніх фондах немає, але згодом ці матеріали знайшлися і донині зберігаються у бібліотеці цього вузу¹²⁸.

У перший, власне організаційний, період відділ рукописів поповнювався великими збірками історичних документів. Передусім треба відзначити збірку манускриптів, яка надійшла від вдови проф. О.Ф. Кістяківського і містила багато Литовських Статутів та копій з них, цехових книжок і реєстрів цехів на Україні, матеріалів з історії Полтавщини XVIII ст. та ін. Історія соціально-економічних відносин в Україні, починаючи від XVIII ст., була широко представлена оригіналами та копіями поземельних актів, які збереглися у фондах та колекціях істориків О.М. Лазаревського, В.Л. Модзалевського, відомого чернігівського громадського діяча П.Я. Дорошенка, проф. Університету св. Володимира, історика І.В. Лучицького, статистиків О.О. Русова та Є.Д. Сташевського. Документи про підготовку і проведення земельної реформи 1861 р. збереглися у збірці О.З. Попельницького. Важливий комплекс складають ілюстрації казенних маєтків, інвентарі та статистичні описи сіл кін. XVIII ст., справи інвентарного комітету з проведення земельної реформи в Подільській та Волинській губерніях у 1840–1850 рр.

З архіву проф. І.В. Лучицького до відділу було передано статистичні матеріали соціального та аграрного характеру з історії Франції, серед них – частина з архівів Північної Франції, знищених за часів війни 1914–1918 рр. У 1921 р. до відділу надійшла цінна колекція рукописів Д.В. Марковича¹²⁹. Окрім рукописних збірок, у відділі рукописів вже на початок 20-х років накопичилося багато поодиноких рукописних матеріалів, серед яких були рукописи латиною, польською та українською мовами; численне листування та папери різних діячів, установ, організацій; книжки з автографами діячів та письменників, а також різні пергаментні документи¹³⁰.

У період 1918–1921 рр. Г. Житецький самостійно організував пошук та передачу найцінніших матеріалів, приречених на знищення. У цей період рукописи зберігалися просто у стосах. Частина матеріалів, які Бібліотека не купувала за власні кошти, але сприяла їхній передачі на державне зберігання, передавали до архівних установ. З Кам'янця-Подільського проф. П.В. Клименко привіз до ВБУ великий масив архівних документів з кам'янецьких архівів, переданих Укрцентрархіву¹³¹.

Отримання приміщення для відділу дало змогу розпочати плано-мірну роботу з опрацювання фондів. У липні 1921 р. Г.П. Житецький склав загальну інструкцію, що була розглянута на Раді бібліотекарів та представниками ТК й затверджена як основний документ для найціннішого фонду Бібліотеки.

Накопичення великих масивів рукописних матеріалів вимагало якомога швидшого їх обліку. Г.П. Житецький розробив спрощену тимчасову систему обліку, яка дозволяла розділити матеріали за родо-видовим складом. В архіві С.І. Маслової й повинні зберігатися "Проект інструкції записів і реєстру Відділу рукописів Всенародної бібліотеки", складений Г.П. Житецьким. Завданням інструкції було вироблення найпростіших правил для інвентарних записів, загальних записів облікового характеру для складання реєстру всього рукописного матеріалу. За браком кадрів, коштів, приміщень, палива, обладнання, паперу тощо Г.П. Житецький все ж таки складав свої перші інвентарні описи, або, як він сам їх називав – реєстри. Він добре розумів, що ці реєстри не дають змоги скласти каталоги, але бажання первинно організувати та облікувати фонд, закріпити його за ВБУ й було першопричиною появи цього нормативного документа. Наукову роботу по складанню описів та каталогів Г.П. Житецький бачив лише у перспективі. Але й тут, на його думку, реєстр відділу потрібно було складати так, щоб надалі, коли з'явиться нагода,¹ можна було б з найменшими витратами скласти каталог усього рукописного відділу з відповідним покажчиком до нього.

Класифікаційні засади були значною мірою формальні – всі матеріали відділу поділялися на чотири підвідділи: 1-й – рукописні книжки; 2-й – документи; 3-й – листування; 4-й – автографи на друкованих книжках. Згодом радянська архівна практика відмовилася від такого підходу до розподілу рукописних матеріалів, хоча така система інвентаризації залишилася в деяких сховищах й досі. Цією інструкцією був проведений принцип походження архівних матеріалів, коли суцільні колекції рукописів поодиноких видатних осіб, а також установ могли залишатися єдиними комплексами, класифікаційно та топографічно неподіленіми і містити окрему низку номерів в інвентарному описі або окремі описи. Для полегшення наукового пошуку зміст тих описів мав розноситися по загальних інвентарних книгах підвідділів.

Згідно з інструкцією, кожний підвідділ мав свою інвентарну книжку і свою окрему нумерацію, а на кожний інвентарний запис складалася картка для загального каталогу ВБУ. Крім цієї картки, писалося ще 5 карток для алфавітного карткового покажчика: 1) назв авторів; 2) прізвищ осіб та інших власних імен; 3) назв місцевостей; 4) назв речей (предметний); 5) дат (хронологічний). Всі рукописні матеріали повинні були розкладатися по папках та картонажах. Кожна папка чи картонаж мали опис на самій папці чи картонажі¹³².

Відповідно до Правил інвентарних записів відділу рукописів знак відділу – М (манускрипт); знак підвідділу – I. II. III. IV. Слід спеціально зазначити, що система Г.П. Житецького й досі функціонує в Інституті рукопису, а відділи, створені за його задумом, не розфондовані. Згідно з післявоєнною архівною реформою за основу був обраний принцип по-

ходження, а всі рукописні матеріали були описані за окремими фондами: особовими, фондами установ та фондами-колекціями. На пропозицію Г.П. Житецького, всі рукописи, документи і листування записувалися в інвентар у хронологічному порядку відповідно до часу розподілу і передачі їх до підвідділів. Кожна індивідуальна рукописна одиниця мала свій окремий інвентарний номер. Для полегшення обслуговування читачів визначалося, що інвентарний номер був і топографічним номером папки чи картонажу, що розміщувалися за порядковим номером підвідділу.

Унікальність рукописного фонду вимагала обережного ставлення до його збереженості, особливо наголошувалося на тому, що всі шифри відділу, підвідділів, інвентарні топографічні номери, штампи мали ставитися лише на чистих місцях аркушів (не закриваючи тексту рукописного документа чи аркушів). Кожний рукопис нумерувався за аркушами, а наприкінці (як правило – на звороті останнього аркуша чи форзаці) занотовувалося число аркушів чи сторінок з підписом відповідної особи. Ці правила враховували основні вимоги давнього охоронного опису та обліку рукописного матеріалу.

Порядок запису в інвентарні книги підвідділів визначав й систему обліку та каталогізації, яка протягом усіх років існування ВБУ за браком кадрів та необхідністю швидшого введення до наукового обігу, поєднувалася. Запис до інвентарної книги у графі "зміст", як правило, дублювався на каталожній картці. Як відомо, архівна система пішла шляхом створення архівного інвентарного опису як головного довідника у системі науково-довідкового апарату. Каталогізація визнавалася допоміжним засобом пошуку на об'єднаному, колективному рівні, коли описувалася група справ або група документів з опису. Започаткована Г.П. Житецьким система опису відображала досягнення камеральної археографії того часу, й донині практика детального поодиночного інвентарного опису, хоча й з деякими відхиленнями, є загальним принципом науково-технічного опрацювання рукописів.

Згідно з цією інструкцією рукописні книжки та їх збірки археографічно опрацьовувалися за структурою: 1) інвентарне число – топографічне число; 2) дата запису; 3) автор чи автори, заголовки загальної і кожної частини рукопису в транскрипції оригіналів або коротеньке визначення змісту рукопису чи його частин, вказівка на оригінал, копію чи переклад, мова, хронологічний та топографічний шифри; формат в знаках і сантиметрах, число зшитків аркушів чи сторінок, зовнішній вигляд, матеріал, на якому написаний рукопис, філіграні, почерк старих рукописів, палітурки, обгортки, малюнки, мініатюри, заставки тощо, незвичайні додатки до рукописів, а також їх дефекти; 4) від кого надійшов, засіб надходження; 5) бібліотечні примітки.

Документи актового типу (акти, грамоти, укази, справи, архіви, ма-

теріали різних установ) описувалися за іншою, хоча й близькою, схемою: 1) інвентарно-топографічне число; 2) день запису; 3) заголовок чи тема, або загальний зміст документа, оригінал, копія чи переклад, мова документа, хронологічні та топографічні дати, число зшитків, аркушів або сторінок, зовнішній вигляд, 4) від кого надійшов документ та засіб надходження; 5) бібліотечні примітки.

Важливе значення надавалося опису листів, формуванню інвентарної книги та каталогу "Листування": 1) інвентарно-топографічне число; 2) день запису; 3) автор листа, для кого писано, місце, де писано листа, і хронологічна дата, якщо можливо встановити, – місце, куди надіслано, мова листа, формат, кількість сторінок, зовнішній вигляд, матеріал, на якому писано листа, знаки на ньому, почерк стародавніх листів, додатки до листа і помітки на ньому чи до нього, які не звичні при листуванні, дефекти; 4) від кого надійшов документ та засіб надходження; 5) бібліотечні примітки.

Згідно з інструкцією, автографі підлягали такому ж процесові інвентарних записів у ВБУ, як і звичайні книжки, крім специфічних бібліотечних рис. Одна картка інвентарного запису книжки з автографом залишалася в каталозі відділу рукописів; друга мала бути в загальному каталозі Всенародної бібліотеки. Зазначалися день запису, автор автографу, час написання автографу, сторінки книжки, де містяться автографічні помітки, мова й характер автографу, приміток, нотаток, бібліотечні примітки¹³³.

Рукописний відділ знаходився в будинку Бібліотеки в маленькій кімнаті з одним вікном, приміщення не опалювалось, і тому опис набутих відділом рукописних матеріалів можна було розпочати лише навесні, коли мало потеплішати. Були виготовлені спеціальні книжки для інвентарно-топографічного наукового опису і покажчиків до матеріалу відділу рукописів. Опис матеріалів не міг здійснитися швидко, оскільки він вимагав участі спеціалістів-співробітників, яких неможливо було знайти за браком коштів у Бібліотеці. У період 1918–1923 рр. діяльність відділу рукописів концентрувалася практично на збиранні матеріалів та накопиченні їх у стосах. У відділі тоді працював один співробітник, а саме – завідуючий відділом, який власноруч робив майже всі описи і всю технічну роботу, починаючи з розбору рукописів, що надходили зі сховищ, і закінчуючи штампуванням рукописного матеріалу. За 1923 р було описано 221 рукописну книгу, 655 документів, 1237 листів. Позаштатний співробітник О.М. Олександровський допомагав завідувачу під час опису та штампування занесеного в інвентарні книжки рукописного матеріалу¹³⁴. Наприкінці 1923 р. остаточно визначилася система розподілу рукописних та книжкових фондів у межах Бібліотеки. Основна увага сконцентровувалася на складних питаннях розподілу літографованих книжок, вирізок з газет, рукописних нот, зшитків, що містили

рукописний та друкований текст. З того часу встановилася система, яка в загальних рисах існує й понині: книжки літографовані або надруковані шапірографом чи іншим засобом, а також звичайним засобом, але з грифом “таємно” та “конфіденційно” з огляду на їхню унікальність, долучалися до рукописного фонду на правах рукопису. В інших випадках ці книжки залучалися до відділу стародруків, якщо вони були рідкісними виданнями, або до інших відділів. Вирізки з газет приймалися до рукописного відділу винятково тоді, коли вони були пов’язані з рукописними матеріалами походження або змістом; зшитки рукописного та друкованого тексту розглядалися у кожному окремому випадку – до рукописного відділу передавалися лише ті, що мали оригінальне походження рукописного тексту, не дубльоване друком. У 1918–1923 рр. закладалися підвалини профілю комплектування, основні науково-методичні засади опрацювання фондів та їх каталогізації.

Відділ стародруків спочатку організаційно знаходився у складі рукописного відділу, що пояснювалося відсутністю можливостей виокремлення його у самостійний. Наприкінці 1920 р., після отримання постійного приміщення, *відділ стародруків* було відокремлено від рукописів. Його завідуючим призначили старшого бібліотекаря М.М. Марковського, який (як і у відділі рукописів Г.П. Житецький) працював сам, без помічників. У 1921 р. ним був складений проект інструкції щодо упорядкування та опису стародруків у Всенародній бібліотеці при УАН, що визначав, передусім, зміст поняття “стародруки” в контексті історії України¹³⁵. Було визнано вважати стародруками видання по 1799 р. включно. Стародруки було поділено на чотири підвідділи: 1) інкунабули (видання до 1525 р. включно); 2) українські та білоруські стародруки (українські стародруки – твори українських та білоруських письменників, видавців і друкарів, видані для ужитку українського народу, а також твори, видані на території України); 3) стародруки іноземні; 4) репродукції стародруків. Загальним знаком відділу були літери Aq – antiqua. Відділ мав один загальний інвентар і алфавітний каталог. Усі підвідділи розкладалися після надходження за форматами: “фоліо”, мініатюри тощо. В інвентарному описі були такі графи: інвентарний номер; час запису; автор; заголовок в транскрипції твору; редактор або перекладач; яке видання; місце і друкарня; видавець та друкар; рік видання у тій формі, яка вказана на творі і в передачі арабськими цифрами; кількість томів; звідки, коли і за яку ціну набуто книжку, ціна тогочасна; формат і топографічне число, кількість аркушів або сторінок, окремих малюнків, мап тощо; стан книжок (повна чи дефектна з ознаками, які дефекти, які палітурки та ін.); бібліотечні примітки.

Для наукового користування кожний підвідділ повинен був мати особливі карткові покажчики (алфавітний, систематичний, хронологічний, а також видавців, місць видання, друкарів, друкарень, дереворитів) та путівники.

Для репродукції такі каталоги-показачки склалися лише у випадку, коли в Бібліотеці не було оригіналу, в іншому випадку на картці робилося посилання на відповідний опис в другому підвідділі з додатком тих відомостей, які були потрібні спеціально для цього видання.

Окрім того, для кожного підвідділу мав бути складений окремий алфавітний науковий каталог, в якому подавалася б точна копія заголовку книжки з додатком опису паперу й тексту, кількості в ній сторінок і рядків, опису малюнків та кліше (при наявності автора вказувалося його прізвище, наводилися присвяти, передмови і післямови), якщо вони були дуже великі – то в скороченому вигляді. Зазначалися різні особливості книжки, стан її, тогочасна ціна, записи тощо. Для роботи із стародруками необхідно було створити бібліотеку потрібних підручників¹³⁶.

На Раді бібліотекарів було розглянуте питання про розподіл примірників при виокремленні фонду стародруків. Це питання розглядалося також і в ТК, але деякі члени Комітету вважали недоцільним збирати в даному відділі і відносити друки пізніше 1525 р. і періодику до 1799 р. до відділу стародруків. Так, А.Ю. Кримський зазначав, що коли західноєвропейські друки XVII та XVIII ст. не можна вважати за справжні стародруки, то, навпаки, друки церковнослов'янські та польські цих століть є стародруками¹³⁷.

У середині 1922 р. через скорочення штатів відділ було тимчасово закрито, хоча відбір книжок тривав¹³⁸. З 1 лютого 1923 р. на посаду завідуючого відділом було обрано В.Ф. Іваницького, який лише формально відповідав за відділ, оскільки внаслідок скорочення він одночасно за сумісництвом обіймав декілька посад¹³⁹. Цей період відділу стародруків можна вважати організаційним, коли практично його робота не була налагодженою, а лише закладалися основи фонду та принципи його організації. Систематична робота почалася пізніше, з призначенням у 1925 р. завідуючим відділом С.І. Маслова.

Окрім цих базових відділів, у Бібліотеці було визнано доцільним виокремлення й інших спеціалізованих історико-культурних фондів, зокрема волянсії (листівок та іншого аркушевого матеріалу), гравюр, плакатів, музичного, орієнталії, єврейського фонду.

Відділи волянсії, графіки, музичних матеріалів фактично у перші десятиліття не були організовані, а лише були задекларовані в початковій структурі Бібліотеки. Відсутність кадрів та приміщень обумовила те, що матеріали та книжкові фонди цих відділів, хоча й формувалися в межах загального відділу, але все ж таки не були створені.

Доля єврейського відділу та відділу орієнталії у перший період 1918–1923 рр. була взаємопов'язаною. Хоча рішення про створення єврейського відділу було прийняте у 1928 р., початок його функціонування можна віднести до 1919 р., коли в Академії наук виник цілий на-

прям досліджень єврейської культурної спадщини в Україні. У 1919 р. було засновано Гебраїстичну комісію ВУАН, а у 1926 р. – кафедру єврейської пролетарської культури, а згодом й Інститут єврейської культури.

Спочатку формування фонду єврейської літератури планувалося як частина відділу орієнталії, створеного від самого початку існування ВБУ зусиллями А.Ю. Кримського. Згідно з проектом інструкції відділ орієнталії (тобто сходознавства) мав займатися накопиченням та вивченням матеріалів, що охоплювали такі регіони: "а) в географічному відношенні обіймає Азію, Північну Африку, Судан та країни по верхній течії Нілу, Туреччину, Кавказ, Крим та східні околиці Європи: в) в філологічному відношенні тими народами, котрі говорять на мовах семітських, хамітських, урало-алтайських (крім фінсько-угорських), хінських, малайсько-поліновійських, індійських та іранських, купі, індо-германських, дравідських, кавказських, а також юдаїзму (judaizmo), жаргоні та взагалі на розмовних мовах сучасних євреїв; с) в культурно-історичному відношенні тими народами та країнами, котрих культура й історична доля розвивалась та складалась і в теперішній час знаходиться в близькому тяжінні до народів Сходу (головним чином до їх релігій, напр., ісламу, буддизму, ламаїзму, юдаїзму, почасти християнству та ін.), ніж Європи"¹⁴⁰.

Відповідно до ідеології цього відділу, яка за змістом була дуже подібна до українки, але стосовно Сходу, до фондів орієнталії належали всі друковані та рукописні твори: а) східними мовами та ті, що були перекладом або переробкою зі східних мов; в) у яких висвітлювалося життя Сходу у всіх його проявах; г) які вивчали питання про вплив та відношення східної культури й історії до культури та історії інших народів; д) некрологи, життєписи, мемуари та інші матеріали діячів Сходу, а також все, що торкалося історії вивчення проблеми.

Відділ орієнталії мав підвідділи згідно з тими відділами, які знаходились в Бібліотеці: 1) загальний; 2) рукописів; 3) стародруків; 4) періодика; 5) графічний; 6) довідковий. Разом з тим, розуміючи важливість єдності фондів, фундатори Бібліотеки створювали ці підвідділи як одиниці топографічні, а не адміністративні. В адміністративному відношенні відділ орієнталії поділявся на секції за принципом мови та культури, наприклад гебраїка-юдаїка, арабіка, чініка тощо, а в секції об'єднувалися окремими картковими каталогами.

У першу чергу, було відокремлено секцію гебраїки-юдаїки, до якої належало все, що стосувалося іудейства (єврейства), його розколів та сект. Знаком відділу орієнталії, а також його загального відділу були літери ОР. У 1920 р. було розроблено інструкцію для опису книг східними мовами, яка відповідала загальним правилам, але мала свою специфіку, зокрема для каталогізації. Так, автор, назва книги мали писатися друкованими літерами оригіналу; для книг східними мовами до

цього додавалися ще латинська транскрипція та український переклад найважливіших частин оригінального тексту; до року видання по східному літочисленню додавався (в квадратних дужках) переклад на європейське та ін. Праця підвідділу рукописів, стародруків, періодики, графічного регулювалася загальною інструкцією цих відділів¹⁴¹.

Питання про створення окремого єврейського відділу вперше було поставлене ще за часів діяльності ТК, у 1919 р., Б. Дінабургом та Я.І. Ізраельсоном, які подали пропозиції про виокремлення фонду. Я.І. Ізраельсон брав участь у комплектуванні фонду та працював над картотекою дезидерати єврейського відділу¹⁴². Ним були переглянуті і прийняті рукописи та стародруки з Музейного фонду, велися переговори з "Табутом", разом з А.Ю. Кримським готувалися звернення з приводу допомоги у комплектуванні фонду, проте за тих часів створити відділ не вдалося. У 1919 р. питання про заснування у ВБУ єврейського відділу було вирішено Комітетом, згідно зі Статутом, так: зважаючи на те, що в Бібліотеці до того часу ще не існувало відділу орієнталії, не міг бути заснованим й спеціальний єврейський відділ. Останній повинен бути взагалі не як окремий відділ, а тільки як одна з частин відділу орієнталії. Комітет вважав за необхідне поповнити склад каталогізаторів Національної бібліотеки такою особою, яка, не ухиляючись, взагалі, від звичайної праці по каталогізації під керуванням старших бібліотекарів, могла б, знаючи староєврейську мову, каталогізувати книжки, писані єврейським шрифтом¹⁴³.

Хоча окремого відділу не було створено, зібрання єврейських рукописів та друкованих видань ВБУ було започатковане у 1918 р. фундаторами Бібліотеки акад. В.І. Вернадським та А.Ю. Кримським. Організований у межах орієнталії підвідділ гебраїка-юдаїка, з метою забезпечення збирання і збереження матеріалів, їх наукового опрацювання та задоволення запитів читачів, очолив видатний сходознавець проф. Я.І. Ізраельсон, який, однак, не довго завідував цим підвідділом (помер у 1920 р.). Відкриття єврейського підвідділу було з ентузіазмом зустрінuto вченими, які працювали в галузі єврейської історії та літератури. За висловленням Я. Ізраельсона, цей підвідділ "дасть євреям, які цікавляться своєю письменністю, змогу легко дістати потрібну їм книжку й викличе в їх середовищі охоту та поривання займатися розвідками в царинах єврейської науки, яка у нас, на жаль, майже непочатий ґрунт, тоді як в інших європейських країнах вона дійшла вже визначних поступів..."¹⁴⁴. Збирання єврейської літератури набуло системного характеру. Частина книжок виокремлювалася при сортуванні бібліотечних зібрань, що потрапляли до ВБУ, частина – відбиралася в Музейному фонді ВУКОМПІСу, значна кількість видань надійшла завдяки пожертвам єврейських громадських та культурних організацій і приватних осіб. Серед них найбільш значимий внесок належить Товариству поширення освіти між євреями в Росії, політичним партіям, що передавали свої газети (зокрема

“Найне Цайт”, яку видавала Об’єднана партія) та інші видання – часописи, брошури, листівки. Серед приватних осіб, що дарували книжки до підвідділу, був сам Я. Ізраельсон (162 книжки та 60 брошур), Б. Лур’є, М. Каміонський, Г. Бараць та багато інших¹⁴⁵.

Протягом багатьох років основним завданням фахівців Бібліотеки, які працювали з єврейськими матеріалами, було збирання рукописів та книжок, створення унікального фонду, який репрезентував усі напрями і традиції єврейської книжкової культури. Згодом до Бібліотеки надійшли рукописи і друковані видання, що раніше знаходилися у Ленінграді та Києві (бібліотека “Товариства поширення освіти між євреями в Росії”, Єврейська наукова бібліотека Інституту єврейської пролетарської культури АН УРСР, Центральна єврейська бібліотека Києва тощо). У 1923 р. у Вінницькій філії ВБУ були створені відділи юдаїки та гебраїки з відповідним музеєм¹⁴⁶.

Отже, повному здійсненню мрій фундаторів Національної бібліотеки Української держави про створення національного книжкового фонду у перший організаційний період перешкоджали бурхливі зміни соціально-політичного та державного устрою України, викликані ними матеріальні та ідеологічні труднощі. Водночас ідейні рішення, науково-методичне забезпечення функціонування Бібліотеки та реальна практична праця самовідданих однодумців сприяли створенню значного за обсягом колекційного фонду, репрезентованого різновидовою книжковою та рукописною продукцією з багатьох галузей знань, що відображала історичний шлях українського народу та людства взагалі. Цей фонд склав підґрунтя справжньої Національної бібліотеки, що отримала статус всеукраїнського бібліотечного центру та назву ВБУ.

Розділ 3
ВСЕНАРОДНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
(1923–1934)

**3.1. Основні напрями діяльності та
розвиток ідеї
Національної бібліотеки
(1923–1928)**

Діяльність Бібліотеки в 1923–1928 рр. в умовах нового Статуту, який Головосвіта затвердила лише 11 листопада 1924 р., суттєво стабілізувалася порівняно з попереднім часом¹. На 1925 р. книжковий фонд ВБУ складався вже з 1 млн. 287 тис. кн. од. (з них у основній бібліотеці в Києві – 1 млн. 37 тис.; у київських філіях – 150 тис.; у Вінницькій філії – 100 тис. кн. од.), крім того, Бібліотека мала ще близько 500 тис. газет і листівок².

У 1923–1925 рр. Бібліотека постійно уточнювала свою структуру, провадила активне вивчення зарубіжного та вітчизняного досвіду з організації бібліотечної справи, для чого було створено Кабінет бібліотекознавства – консультативно-виставочний підрозділ, що мав своїм завданням освітню та бібліографічну роботу. На 1925 р. ВБУ вже мала відносно сталу структуру, що проіснувала до 1929 р. і передбачала 16 відділів, які організували та переорієнтували свою роботу відповідно до вимог часу.

1. *Реєстрація* – цей відділ займався прийомом і підрахунками всіх надходжень, сортуванням та штампуванням книжок, їх розподілом між відділами ВБУ. У відділі реєстрації провадився загальний облік книжкових надходжень, контроль за збереженістю книжок та передача їх для опрацювання. У 1925 р. не було завідуючого відділом, з 1926 р. ним став Петро Артемович Нестеровський. Відділом постачання фондів завідував Тодосій Йосипович Малярєнко.

2. *Загальний відділ* – найбільший відділ ВБУ, що містив 50–60 відсотків загального обсягу фонду, вважався фундаментальним універсальним книжковим фондом Бібліотеки і мав книги з усіх галузей науки, крім виділених у спеціальні відділи. Завідували відділом спочатку, за сумісництвом, Є.О. Ківлицький, пізніше – П.А. Нестеровський, Л.Ю. Биковський, В.Ф. Іваницький, а з 1921 р. – постійний завідуючий – Всеволод Олександрович Козловський, якого змінила в 1927 р. Ніна Володимирівна Пискорська³. Певний час до структури загального відділу належав картографічний відділ, відповідальною за нього була Олена Захарівна Бродовська. Для розміщення книжок загального відділу було прийнято форматну систему (4 формати) і розставлено їх залежно від катало-

гізації, що здійснювалася за десятичною (десятьковою) системою. На загальний відділ було покладено завдання розбору та сортування фонду ВБУ і нових надходжень, а також скорочену каталогізацію книжок, залишених після сортування у фонді відділу⁴. З 1926 р. з цього підрозділу виокремився каталогізаційний відділ.

3. *Відділ українки* був організований як окрема топографічна одиниця в 1922 р. У ньому збиралися всі видання українською мовою і література всіма мовами з українознавства в найширшому розумінні цього слова, провадилася краєзнавча робота. Фонди відділу швидко зростали і на 1 серпня 1925 р. налічували 24 тис. кн. од. (з них опрацьованими та доступними для читача були 19 тис.). Завідував відділом Михайло Ілліч Ясинський. В структурі відділу в 1925 р. знаходились три підвідділи – “Шевченкіана”, “Київ” та “Марксизм на Україні”. Під час завідування Івана Івановича Кривецького складався лише систематичний каталог. У 20-х роках розпочалося створення предметного та алфавітного каталогів.

4. *Відділ рукописів* протягом 1924–1928 р. опрацьовував та інвентаризував фонди, розширював обслуговування читачів, продовжував комплектування фондів рукописними матеріалами, передусім з питань українки. Засновник відділу рукописів – Гнат Павлович Житецький – завідував ним до 1929 р. Протягом 20-х років до відділу надійшли рукописні матеріали, що зберігалися в Лаврській, Софійській, Михайлівській, Видубицькій бібліотеках і в бібліотеці Духовної академії.

5. *Відділ стародруків* у цей час розпочав активну роботу по формуванню фонду, збираючи всі видання до 1800 р. У 1925 р. у відділі вже налічувалося близько 50 тис. томів раритетної літератури. Всі стародруки поділялися на 4 категорії: інкунабули, українські та білоруські стародруки, іншомовні стародруки, репродукції стародруків. Керівництво відділом протягом 1920–1923 рр. номінально здійснював старший бібліотекар Михайло Миколайович Марковський, у 1923–1926 рр. – В.Ф. Іваницький (за сумісництвом), з 1926 р. на довгий строк відділ очолив Сергій Іванович Маслов.

6. *Відділ періодики* мав три підвідділи: журнальний, документально-відомчий і газетний.

Журнальний підвідділ у 1925 р. зберігав близько 150 тис. томів журналів різними мовами, отримувал всі журнали України, Росії, Білорусії та 150 закордонних журналів. У фондах підвідділу зберігалася стара російська журналістика, починаючи від 1755 р., наприклад, “Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих” (1755–1763), “Академические известия” (1779–1781), “Труды Вольного экономического общества” (1766–1775) тощо, але найбільш широко були представлені матеріали XIX ст. До журнального підвідділу, у перші роки його існування, надійшов дар від американських робітників, що становив понад 1000 томів періодики за 1914–1922 рр.; на замовлення НКО отримувалися західноєвропейські та канадські журнали.

Газетний підвідділ швидко зростав вже в перші роки існування Бібліотеки, і на 1925 рік в складі його фондів було близько півмільйона газет як дореволюційних часів, так і поточних надходжень, що їх Бібліотека одержувала після постанови про обов'язковий примірник. Завідуючим відділом до 1926 р. був Петро Артемович Нестеровський, а з 1927 р. – Микола Іванович Сагарда⁵.

7. *Відділ бібліотекознавства з кабінетом і музеєм бібліотекознавства* при ньому був створений у 1924 р. У відділі концентрувалася література з бібліотекознавства, книгознавства та бібліографії для обслуговування професійних потреб працівників бібліотек. На 1925 р. було зібрано до 4 тис. томів старої і нової літератури з бібліотекознавства і книгознавства, розпочалася організація музею. До 1926 р. завідував відділом за сумісництвом заступник директора Бібліотеки Віктор Федорович Іваницький, а з 1926 р. – Олександр Іванович Полулях, який почав ґрунтовно займатися фондом, відновив збирання “Бібліотековіани”, ввів до бібліотекознавчого фонду децимальну (десяткову) систематизацію за таблицями Кетера⁶.

8 – 11. *Відділи: орієнталія* (збирав видання східними мовами), *нотний* (близько 10–12 тис. од.), *графіка* (10 тис. од.) і *волянсія* (листівки, афіші, плакати – близько 100 тис. од.). Для читачів ці відділи за браком коштів та відповідних штатів не функціонували в 20-х роках, але ґрунтовне комплектування через загальний відділ вони здійснювали. До 1926 р. відділами за сумісництвом завідував В.Ф. Іваницький, в 1926 р. – Б.І. Зданевич, в 1927 р. – П.А. Нестеровський⁷.

12. *Відділ марксизму*, організований у 1923 р. після створення спеціальної кафедри марксизму у ВУАН⁸, за короткий час був укомплектований декількома тисячами томів. Завідуючим відділом був С.П. Постернак (після 1925 р. відділ за структурою Бібліотеки та фінансовими документами вже не згадувався).

13. *Відділ обмінного фонду* спочатку створювався на базі виокремлених при сортуванні дублетів з ретроспективних фондів, але з часом до нього почали передаватися комплекси книжок та фонди, що не могли бути швидко опрацьованими й фактично чекали “свого часу”. Він називався ще й обмінно-комплектувальним, починаючи з 1927 р., коли завідуючим був призначений Павло Федорович Терлецький.

14. На початку 1924 р. була організована *підручна бібліотека* (далі – ПБ) читальні, яка комплектувалася масовою книгою. До фонду ПБ з відділів загального, періодики, марксизму, україніки, газетного, орієнталії передавалися матеріали масового характеру: підручники, збірники, деякі монографії, белетристика, популярні наукові праці, література з політичних питань та антирелігійної пропаганди. Науково-методичні основи організації ПБ, створені В.Ф. Іваницьким, ґрунтовно обговорювалися на засіданнях Ради бібліотеки. Вона створювалася не лише як данина сучасним гаслам масової роботи, а й з метою вдосконалення обслугову-

вання та збереженості фондів: "організація підручної бібліотеки має своїм завданням: 1) збереження каталогів шляхом поділу їх на каталоги підручної бібліотеки та основні каталоги; 2) більшого збереження книжок шляхом відокремлення вузько спеціальних та взагалі неходових книжок від потрібних для читальні; 3) прискорення подачі книжок читачам і полегшення праці співробітників читальні". Відділи бібліотекознавства та довідковий топографічно належали ПБ. Було вирішено формувати її з дублетних примірників, а ті книжки, що існували у єдиному примірнику, залишати в основних фондах, а тому розстановка фонду приймалася у порядку відділів, форматів та топографічних чисел⁹.

У 1925 р. ПБ мала близько 20 тис. книг, виділених з усіх відділів і доступних читачам. Вона, разом із загальною та науковою читальнями, була підпорядкована відділу читальних залів.

15. *Загальний читальний зал.* Завідувала відділом Ольга Євдокимівна Карпинська (з 1927 р. загальний читальний зал було перейменовано у відділ книгокористування)¹⁰. Розвиток системи читальних залів та їх функцій у ті роки характеризував діяльність Бібліотеки як наукової установи, але поступово почала превалювати тенденція публічності ВБУ, тобто поширення доступу до фондів різних категорій населення. Розвиток і уточнення функцій масових, публічних та дитячих бібліотек вплинув і на подальше уточнення функцій ВБУ, на розширення обслуговування масового читача, зокрема й школярів. За рішенням Комісії робітничо-селянської інспекції, яка працювала у ВБУ в 1925 р., до Бібліотеки було припинено вхід особам до 18 років, реорганізована робота читального залу, проведено впорядкування книжкових фондів¹¹.

У 1924 р. було відкрито колективний міжбібліотечний абонемент, право користування яким надавалося кожній науковій бібліотеці, а з 1925 р. можливість користування абонементом була надана й іншим бібліотекам науково-дослідних установ та вузів України¹². Після рішень II Всеросійської конференції робітників наукових бібліотек у Москві та I Всеукраїнського бібліотечного з'їзду 1926 р. у Харкові, де брали участь й представники ВБУ, про розширення доступності наукових бібліотек, в 1926 р. відкрилася наукова читальня й були прийняті нові "Правила роботи наукового читального залу", розроблені О.Є. Карпинською. З цього часу право постійно користуватися науковою читальнею мали члени Спілки наукових робітників (СНР) та Спілки робітників освіти (Спілка РОБОС), інших наукових секцій установ, наукові співробітники ВБУ, а також особи, які постійно провадили науково-дослідну роботу в державних та громадських установах. Науковим співробітникам з інших міст та тим, які виконували наукову роботу за контрактом, окремим особам надавалося право тимчасового користування науковою читальнею. У науковій читальні були виставлені списки іноземних журналів за поточний рік, каталоги основної бібліотеки, що розташовані в кімнаті

поряд з читальною, систематично виставлялися нові надходження як періодичні, так і монографічні. Відвідувач міг отримувати 25 книг із основного фонду¹³.

На початок 1927 р. продовжувалися зміни для поширення прав користування книжками в науковій читальні й на абонементі: збільшилась кількість книжок, що їх за один раз міг одержувати відвідувач наукової читальні – до 50. Академікам книжки видавалися у необмеженій кількості. На абонемент академіки могли брати до 25 од. будь-якого змісту, зокрема й з ПБ; штатні наукові співробітники УАН – до 5 од., а директори науково-дослідних інститутів, завідувачі секціями, науково-дослідними кафедрами та колективний абонемент київських науково-дослідних інституцій – до 10 кн. Було подовжено й термін користування книжками на абонементі – для академіків не більше 2 місяців, для інших – місяць. Не видавалися книжки лише з довідкової бібліотеки. Щотижня по понеділках ВБУ організовувала для академіків виставку нової закордонної літератури та видань основних наукових установ СРСР. З виставки можна було брати книжки на 2 тижні¹⁴. З 1928 р. у ВБУ було запроваджено нові правила для міжбібліотечного абонементу (МБА), що були прийняті в РРФСР та поширені на інші республіки. Таким чином, почали налагоджуватися взаємовідносини головної бібліотеки України з іншими бібліотеками СРСР. У 1928 р. налічувалося 277 індивідуальних та 17 колективних абонентів, яким було видано відповідно – 32 тис. 859 та 413 кн. од.¹⁵

З 1928 р., у зв'язку із зростаючим навантаженням відділів періодики, загального та бібліотекознавства, змінилася статистика видачі книжок за десятичною системою та за мовою, було введено кількісний облік, функції обліку передали загальному відділу та залу для наукових співробітників. Одночасно була запроваджена загальна статистика читачів у всіх читальнях, кабінетах та на абонементі на базі єдиного читацького квитка, що мав чинність для кожного підрозділу Бібліотеки: анкети для загальної статистики читачів передавалися до центрального корпусу Бібліотеки на бульварі Шевченка, 14¹⁶. У той же час, у січні 1928 р., було обмежено видачу книжок з ПБ, що було пов'язано з різким зростанням попиту на підручники для профшкіл, науково-популярні книги та з пошкодженням літератури, що знаходилася в інших бібліотеках. Концепція ПБ, висловлена В.Ф. Іваницьким, виключала з неї газети, підручники, популярну літературу, що узгоджувалося з основною засадою Національної бібліотеки та її науковим значенням – орієнтуватися на наукового читача, а фонди Бібліотеки розглядати, в першу чергу, як об'єкт наукового вивчення. З січня 1928 р. читальний зал перейшов на новий розпорядок – працював від десятої ранку до пів на десяту вечора¹⁷.

Починаючи з 1920 р., часу відкриття читального залу, кількість читачів постійно зростала, особливо з осені 1923 р., коли читальня почала функціонувати в дві зміни, що бачимо з таблиці:

Роки	Кількість днів	Кількість відвідувань	Видано книжок
1920	110	345	536
1921	239	3387	3981
1922	258	12639	14937
1923	287	66172	111974
1924	268	12732	312494
1925	278	13533	366112

Склад читачів ВБУ за 1925 р. виглядав так: 42,1 % студентів, 28,3 % учнів профшкіл, 10,9 % працівників освіти, 8,6 % службовців, 1,7 % вчених, 3,8 % ін.¹⁸

17. *Консультаційно-виставочний відділ* (створений у 1924 р.). Завідуючим відділом з 1926 по 1928 рр. був Дмитро Андрійович Балака, а з 1928 р. – Л.О. Бондаренко. Тоді були розроблені основні принципи консультаційно-виставочної роботи, які пов'язувалися із проведенням різнопланової за методами науково-популяризаційної та просвітницької роботи Бібліотеки. Відділ не лише організовував виставки книг, а й проводив лекційну роботу, семінари, наради, зустрічі з читачами. Так у зв'язку із затвердженими планами розвитку продуктивних сил України спеціальним I Всеукраїнським з'їздом для дослідження продуктивних сил і народного господарства у січні 1925 р. консультаційно-виставочний відділ працював у тісному контакті з членами Комісії, зокрема з академіками К.Г. Воблим та Є.П. Вотчалом. Ним було проведено підготовку не лише книжкової виставки "Продукційні сили та народне господарство України" (понад 4 тис. книг) для з'їзду у Харкові 1925 р., а й спеціальні читання з 8 по 15 лютого 1925 р., на яких виступили відомі вчені із доповідями, як, наприклад, Є.П. Вотчал "Наука про живу природу і розвиток продукційних сил", Б.Л. Личков "Значення науки та наукової організації для вивчення продукційно-природних сил та народного господарства", Ю.О. Кривченко "Шляхи вивчення продукційних сил в Америці та на Україні". На "Читаннях" виступали С.П. Постернак та деякі делегати з'їзду. Під час роботи виставки проводилося соціологічне опитування та анкетування 2 тис. 572 відвідувачів, постійні екскурсії, публікувалася інформація в газетах¹⁹.

Відділ провадив консультаційну роботу, що суттєво зростала одночасно з обробкою фондів та введенням їх до наукового обігу: в 1926 р. було виконано 1040 довідок, у 1928 р. – вже 2459²⁰. Бібліотека організовувала виставки нових надходжень, тематичні виставки, в тому числі й до святкових дат, визначених новим радянським урядом, серед яких: "В.І. Ленін в українських виданнях", "Декабристи", найбільшою була виставка, підготовлена в 1928 р., "Наука на Україні за 10 років революції" (понад 5 тис. книг). У 1926 р. Бібліотека брала активну участь у святкуванні сорокарічного ювілею наукової та громадської діяльності М.С. Гру-

шевського, організувала виставку його наукових праць²¹, а в 1928 р. репрезентувала свої фонди на міжнародній виставці друку в Кельні.

У зв'язку з передачею Бібліотеці зібрань монастирських та церковних бібліотек, а також дореволюційних закладів, функціонували спеціальні філії ВБУ: з 1925 р. Київська (Подільська) філія ВБУ (колишня бібліотека КДА) (завідуючий – Амвросій Семенович Криловський); Лаврська філія (Михайло Федорович Оксіук), Михайлівська (Володимир Іванович Барвінок), Університетський відділ (Веніамін Олександрович Кордт). Така організаційна структура проіснувала до 1928 р.²²

У 1924 р., у зв'язку з переходом на положення постійно діючої установи, проводилася реорганізація Вінницької філії: був ліквідований Комітет для заснування філії, затверджено Статут на базі Статуту ВБУ, новий склад Ради філії під керівництвом В.Д. Отомановського, якого було обрано та затверджено директором. Розгорнулася наукова робота, було створено наукову раду та Кабінет для вивчення Поділля, який збирав, вивчав і публікував матеріали з історії цього регіону. У 1927 р. Вінницька філія почала отримувати обов'язковий примірник, опрацювала значну частину фондів, добилася власного переводу на державний бюджет, провела значну бібліографічну, краєзнавчу й видавничу роботу та упорядкувала будинок²³. В.Д. Отомановський розгорнув активну науково-бібліографічну діяльність Вінницької філії, систематично брав участь у наукових нарадах ВБУ. Наукові здобутки колективу були визнані Академією наук, а Кабінет для вивчення Поділля був офіційно включений до структури УАН із затвердженням штату та кошторису²⁴.

У цей період постійно вдосконалювалося комплектування фондів ВБУ. Після створення УКП в 1922 р., починаючи з 1923 р. Бібліотека почала отримувати належний їй український обов'язковий примірник. З 1924 р. до ВБУ надходив безоплатний примірник з РРФСР та БСРР, а, починаючи з 1925 р., після з'їзду книжкових палат РРФСР, УСРР, БСРР, ЗСФРР – й з інших республік. На з'їзді вирішилося питання про автономність кожної палати; було узгоджено з сімнадцяти обов'язкових примірників усіх видань, в тому числі нот, газет, листівок тощо, один залишати у палаті, а інші виділяти для розсилки по республіках. ВБУ почала отримувати 2-й примірник усіх вітчизняних видань²⁵. Бібліотека продовжувала приймати книжкові зібрання за декретами Радянського уряду та іноземні видання за фінансуванням Головосвіти, щоправда, вони були явно недостатніми для повноцінного комплектування фондів. Через це ВБУ встановила контакти з іноземними партнерами-книговидавцями та книготорговельними фірмами – “Arcos Limited” в Лондоні та її відділеннями, німецькими фірмами Keller, Lorentz, Meissner, O. Gargassovytz, французькою Hachette тощо²⁶. У 1923–1925 рр. надходження іноземних видань постійно зростали: з 3397 видань у 1923 р. – до 4981 – у 1925 р., додалося також 175 назв іноземних журналів²⁷. Коли у 1927 р. роль посередника в рамках СРСР у придбанні іноземної літератури для

усіх бібліотек та у розповсюдженні вітчизняних видань за рубежем офіційно набуло об'єднання "Міжнародна книга", у Бібліотеку почали надходити видання Ліги націй. Радянська держава почала організовувати та контролювати міжнародний книгообмін та придбання книг.

У цей період активізувався процес удосконалення каталогізаційної роботи. З метою прискорення опрацювання фондів, на що було вказано на спільному засіданні ВУАН, на початок 1924 р. В.О. Козловським були розроблені правила скорочення у каталожній картці, що значно прискорило роботу по каталогізації фондів за рахунок скороченого опису, та закладено уніфікацію карткового опису фондів Бібліотеки. В цих правилах були відображені вже нові фактори суспільно-політичного життя, з одного боку, а з іншого, – враховані як світові здобутки каталографії та бібліографії, так і специфічні умови ВБУ. Правила були першим кроком у напрямку уніфікації каталожного опису й прагнули скоротити його за рахунок анулювання титулів та звань, звернень, часто вживаних слів тощо, залишивши лише змістовну інформацію²⁸. Передбачалася спеціалізація фахівців-каталогізаторів з систематизації літератури, було введено 2 штатних одиниці для проведення індексації за окремими галузями знань²⁹. Завдяки новій системі запропонованого скороченого циклу в 1925 р. було описано до 200 тис. од. літератури (у порівнянні з 1922 р. – понад 53 тис. карт.; з 1924 р. – понад 90 тис.)³⁰.

До 1926 р. каталогізація літератури здійснювалася в кожному окремому відділі за своєю, розробленою цим відділом, системою за скороченим циклом, що дозволило розсортувати велику кількість книжок, придбаних Бібліотекою у попередні роки, та поточні надходження.

Рішення II Всеросійської конференції робітників наукових бібліотек та наради наукових бібліотек України про централізовану каталогізацію та складання зведених каталогів сприяли тому, що з 1926 р. було створено каталогізаційний відділ, який починав організацію уніфікації каталогізації у ВБУ³¹. НДКБ займався розробкою загальної каталогізаційної інструкції, проблемами створення предметного та систематичного каталогів, специфікою каталожного опису різних типів. У лютому 1927 р. було прийнято інструкцію по складанню алфавітного каталогу, розроблену Н.В. Пискорською. Каталог складався латиницею та кирилицею; інвентарі та безіменні твори утворювали один алфавітний каталог, в основу якого було перше слово, твори автора класифікувалися за принципом – спочатку на повні зібрання, далі – на збірки й хрестоматії, потім – на окремі твори³².

У 1923–1926 рр. ВБУ поступово опанувала ту бібліотечну науку, якої від неї вимагала загальнобібліотечна політика України та СРСР. Бібліотека стала постійним учасником усіх союзних нарад та конференцій з питань бібліотекознавства, бібліографії, книжкової справи. У 1923–1925 рр. ВБУ брала участь у Першій Українській нараді робітників книги (1923 р.), Першому Всеросійському бібліотечному (1924 р.) та Першому

бібліографічному (1925 р.) з'їздах у Москві³³. Бібліотека сама організувала та провела Першу конференцію наукових бібліотек у Києві у грудні 1925 р., куди були запрошені найкращі наукові бібліотечні сили не лише Києва, а й всієї України, а також колеги з Москви, Ленінграда, Мінська.

Вдосконалювалася й система управління Бібліотекою. Після прийняття Статуту було розроблено функції для керівників середньої ланки. У 1925 р. вченим секретарем Бібліотеки Я.Л. Маяковським було написано першу інструкцію для завідуючих відділами. За цією інструкцією завідуючий відділом мав бути керівником з наукової та бібліотечно-технічної роботи відділу, брати участь у засіданнях Ради Бібліотеки, відповідати за хід нормальної роботи, систематичне і планомірне комплектування фондів, організацію та ведення наукової роботи, координувати роботу, контролювати виконання планів, спілкуватися з іншими підрозділами, стежити за виконанням розпоряджень директора, відповідати за цілість майна, що він його приймав, та господарчі справи³⁴.

Поліпилися й умови розміщення фондів. У зв'язку з отриманням ВУАН будинку графині Левашової частина кімнат у ВБУ звільнилася, і було здійснено певні переміщення, що сприяли її діяльності та розміщенню відділів. На першому поверсі залишилися фонди, рукописи та стародруки. На другому розмістилися: у правому крилі – періодика, ПБ, видача книжок, каталоги, виставка, загальна читальня, книгосховище. В кімнатах заднього фасаду – художньо-плакатна лабораторія, наукова читальня, каталоги основної бібліотеки. В лівому крилі – каталогізаційна та каталографічна лабораторії, консультативно-довідковий (виставочний) відділ бібліотекознавства з книгосховищем, лабораторія загального відділу. На третьому поверсі у лівому крилі – відділи україніки, нотний, графіки, обмінний фонд, газетний, топографізаційна лабораторія³⁵.

Питання про національні та наукові функції ВБУ ще раз ставилися на обговорення у Головосвіті та ВУАН у зв'язку з вирішенням долі бібліотеки колишнього Університету св. Володимира в 1925 р. Основна увага концентрувалася навколо питання про доцільність мати національну (ВБУ) та наукову (на базі бібліотеки колишнього Університету) бібліотеки. Після певних дискусій було вирішено не створювати окремої наукової бібліотеки, оскільки функції ВБУ як Національної бібліотеки включали в себе й наукові функції. Отже, було вирішено підсилити наукові функції ВБУ за рахунок університетської бібліотеки³⁶. На засіданні Колегії НКО УСРР від 2 серпня 1926 р. було прийняте остаточне рішення про об'єднання бібліотечних фондів колишнього Університету св. Володимира з фондами ВБУ з передачею будинку бібліотеки до ВБУ та добудови спеціального бібліотечного сховища до цього будинку, де мали розміщуватися всі фонди Бібліотеки. У рішенні було записано: "визнати за необхідне добудувати спеціальний бібліотечний корпус, що є на території Київського університету і передати Бібліотеку б. Київського університету до ВБУ без розпорощення її основного фонду

(XVII–XIX), але із забезпеченням навчальних потреб КІНО та інших київських вузів шляхом відокремлення для них помічних бібліотек; утворити комісію в складі представників ВБУ, б. Університетської бібліотеки, УАН, КІНО та інших під головуванням київського окрінспектора, доручивши цій комісії закінчити свою роботу протягом одного року³⁷. За рахунок коштів, що їх передав НКО союзний уряд, в цілому виділялося 75 тис. крб. для складання проекту та добудови споруди, що й було доручено архітектору Василю Осьмаку³⁸. Щоправда, виконання Постанови просувалося повільно – лише 10 липня 1928 р. Бібліотека отримала Постанову Колегії НКО про добудову для неї цього нового книгосховища на 1,5 млн. томів та її фінансування. Це рішення мало велике значення для ВБУ, воно остаточно розв'язувало проблему приміщення для сховищ, й разом з тим ВБУ звільняла для ВУАН величезний будинок, що вирішувало і проблему приміщення для ВУАН.

З 1923 р. у ВБУ почала розгортатися науково-дослідна робота. З січня 1925 р. вийшов перший номер “Бібліотечного журналу”, який тиражувався на машинці і тому, на жаль, не міг мати великого розповсюдження³⁹. З 1926 р. ВБУ добилася випуску спеціального періодичного видання під назвою “Бібліотечний збірник”. Перший випуск цього збірника був присвячений працям Першої конференції наукових бібліотек УСРР, а другий, що вийшов у 1927 р. – актуальним питанням бібліотечного будівництва в Україні⁴⁰. Наприкінці року було організовано 2 бібліографічні семінари. На громадських засадах навесні 1925 р. було створено новий відділ ВБУ – Науково-дослідний інститут бібліотекознавства та бібліографії (далі – НДІБ), до функцій якої увійшли науково-дослідна та науково-педагогічна робота – підготовка наукових працівників в галузі бібліотекознавства (Інститут був затверджений НКО у 1926 р. як Комісія – далі НДКБ). Окремим завданням визнавалася науково-організаційна робота: створення професійних об'єднань, керівництво науково-дослідною роботою всіх відділів ВБУ в галузі бібліотекознавства та координація наукової діяльності бібліотечних працівників Києва і України. Продовжувалася співпраця з іншими бібліотеками СРСР та світу, науковими організаціями України, Росії та за кордоном. У Києві ВБУ висунула ідею об'єднання бібліотечних працівників академічних і наукових бібліотек. Це об'єднання і було створене в формі секції академічних бібліотекарів з рядом комісій та гуртків; центром об'єднання була ВБУ.

З 1925 р. у бібліотечній справі почала відчуватися цілеспрямована переорієнтація діяльності на масового читача, політосвітню роботу, перебудова бібліотечної системи та її підведення під завдання соціалістичного будівництва й ідейного виховання мас. Ще після X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) та Третьої Всеукраїнської наради з питань народної освіти (червень 1921 р.), коли вся культурно-просвітницька діяльність була підпорядкована Головополітосвіті, діяльність бібліотек почала роз-

виватися під гаслом пріоритетів політико-просвітницької, агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи. Завдання охопити широкі маси населення політосвітньою книгою стало основним напрямом діяльності бібліотек у 1924–1925 рр., визначеним Управлінням політосвіти УСРР, яке почало активно працювати з рекомендаційними списками літератури для державних і масових книгозбірень⁴¹.

Ці завдання були розглянуті та прийняті як керівництво до дії на I Всеросійському з'їзді бібліотечних працівників у 1924 р. в Москві та на I Всеукраїнському бібліотечному з'їзді 1926 р. у Харкові, де був присутній директор Бібліотеки С.П. Постернак⁴². Вже розгляд самої тематики питань українського з'їзду яскраво свідчив про повний перехід бібліотечної справи на проблематику нового часу. На з'їзді розглядалися питання бібліотечного будівництва в Україні у контексті завдань соціалістичного будівництва (доповідачі Розенгауз, Каспін); вивчення інтересів робітничого читача та книги для виробництва (А. Зільберштейн, Н.Я. Фрид'єва); вивчення інтересів селянського читача й книги для селянства (Акаловська, Л.Е. Жислін); масова бібліотечна робота (О.І. Прозоровська); робота з газетою (Фурер, В. Фабер); пересувна робота (Шенфінкель, Л.Е. Жислін); бібліотечна робота серед дітей, бібліотеки для дітей та юнацтва (А.Н. Марголіна); основи комплектування робітничого книжково-бібліотечного ядра (О.І. Прозоровська), робота ДВУ й інших видавництв в галузі видання масової літератури, нові статuti державних бібліотек, завдання кабінетів марксизму-ленінізму (Я.С. Розанов), бібліотечні об'єднання (Л.Р. Коган), раціоналізація бібліотечної техніки за типами бібліотек (Л.Р. Коган). Хоча на з'їзді й розглядалися питання загальної класифікації та бібліографії (зокрема про предметний каталог, представлений ВБУ, – Д.А. Балака, П.Н. Борович), вони мали поодинокий характер. Завершалася пленарне засідання доповіддю Головліту про вилучення шкідливої літератури (Латинський) та ознайомлення з інструкцією НКО від 21 грудня 1925 р. про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку⁴³.

Від моменту прийняття цієї Інструкції починається вилучення з відкритого доступу та масових бібліотечних фондів усіх типів “ідеологічно шкідливої літератури” та розвиток системи її заборони, обмеженого спеціального зберігання. Визначаючи друк “одним з могутніх знаряддів впливу на широкі маси”, НКО, засуджуючи “ідеологічно шкідливу спадщину літератури російського капіталізму”, визнав, що Україна, крім того, “перейшла через низку змін влади в період громадянської війни та одержала у спадок ще й національно-шовіністичну та контрреволюційну літературу, що розкидана по багатьох сховищах та книгозбірнях. Умови воєнного комунізму не давали змоги вилучити ту, яка зберігається переважно в районах та на селі”. Необхідність вилучення цієї літератури обґрунтовувалася можливостями її впливу на “класову

самосвідомість широких мас як на таку, що розпалює національну боротьбу, релігійний фанатизм". Декларувалася необхідність керуватися списками забороненої літератури, вказувалось, що вилучення треба закінчити до 1 грудня 1926 р. У технічній літературі малася вилучатися література "застаріла, за спеціальними актами, списки повинні були надсилатися до Головліту та Укрліту, місцевим комісіям". Функції спецхрану покладалися на наукові бібліотеки, але в 1925 р. вони ще не мали спеціальної Інструкції з цього приводу, й тому ці процеси охопили ВБУ значно пізніше: вперше таємний відділ було відзначено в структурі ВБУ в 1931 р. Спеціальна примітка у цій Інструкції вказувала на те, що вона не відносилася до архівів, книгозбірень, наукових громадських інститутів, технікумів, вузів, інших академічних книгозбірень – для них мала бути написана окрема інструкція⁴⁴.

Спочатку ці процеси істотно не позначилися на діяльності ВБУ як Національної бібліотеки, що жила, певною мірою, своїми проблемами комплектування та зберігання фондів, обробкою і каталогізацією літератури, організаційними питаннями, а також вирішувала актуальні аспекти науково-методичної роботи з фондами, розвитку бібліографії та організації її діяльності. Подальший розвиток радянської держави супроводжувався й формуванням управління бібліотечною справою: було визначено систему бібліотечного будівництва та розподіл бібліотек за типами. Усі бібліотеки вважалися допоміжними установами в системі народної освіти; цим визначалася типізація бібліотек, характер, форми і методи їхньої роботи: всі бібліотеки відповідно були поділені на бібліотеки масового користування, бібліотеки шкільного типу, державні бібліотеки, бібліотеки спеціального призначення. Новий, порівняно з попередніми часами, розподіл бібліотек з універсальними фондами, на відміну від старого, що передбачав два типи – громадські (публічні) і наукові (університетські), включив ВБУ до державного типу бібліотек, надаючи їй статус основної серед державних бібліотек⁴⁵. НКО здійснював загальне керівництво цим типом бібліотек. Загальні функції державних бібліотек виходили з того, що: а) "вони є книжковою базою для економічного, культурного і політичного будівництва, обслуговують науковою книжкою діячів науки з усіх галузей знань, провадять науково-бібліографічну роботу та бібліографічне інформування державних установ і громадських організацій; б) поширюють наукове знання серед широких кіл робітничо-селянського активу, шкільної молоді та радянської інтелігенції, дають регулярну методичну й бібліографічну допомогу іншим бібліотекам республіки: сприяють освітнім заходам державних установ та громадських організацій". Тому головним напрямом визначалася пропаганда науково-природничих та суспільно-політичних знань. Варто відзначити, що у 1925–1928 рр. українські фонди ВБУ ще не викликали занепокоєння серед владних структур, через що завдання збирання якнайповнішого комплексу книжок україніки та складання

всеукраїнського карткового бібліографічного каталогу залишилися спеціальними та одними з найважливіших для ВБУ⁴⁶.

Основні завдання Бібліотеки в 1927 р. були чітко висвітлені у статті С.П. Постернака та М.І. Ясинського: "У загальному відділі зосереджено 60 відсотків фонду з усіх галузей науки, крім відокремлених по певних відділах. Але за найважливіші треба безперечно визнати 5 відділів: україніки, рукописів, періодики, стародруків та марксизму." Як бачимо, на перше місце поставлений відділ україніки. "Безмежно широке завдання його, – пишуть автори, – зібрати, скупчити в собі всю літературу українською мовою і всю українознавчу літературу всіма мовами... Свідомі американці пишаються і цілком правдиво, бо ширшої й повнішої від цієї колекції поки що світ не знає – своїм відділом "Американка" в бібліотеці Нью-Йорку, осягнемо й ми наше завдання, коли свідомо поставимось до вимог нашої творчої роботи в ділянці бібліобудівництва"⁴⁷.

Розміщувався відділ україніки у чотирьох великих кімнатах (п'ята кімната відводилася для збирання обов'язкового другого примірника всієї друкованої продукції України) і на 1926 р. мав у своїх фондах 30 тис. книжок з підрозділами "Шевченкіана", "Київ" та "Марксизм на Україні"; відділ провадив також бібліографічну та краєзнавчу роботу⁴⁸.

Академія та НКО визнали 1927 р. успішним для Бібліотеки. Доповідь С.П. Постернака про ВБУ, її статус, успіхи та труднощі була заслухана на Загальних зборах УАН. УАН було підтверджено подвійний статус та поліфункціональність ВБУ як фундаментальної бібліотеки УАН та одночасно – НБУ, і схвалено основне спрямування ВБУ на обслуговування як наукових потреб УАН, так і масового читача. У доповіді піднімалися питання про великий внесок ВБУ у збирання, опрацювання та упорядкування книжкових фондів, а також про її найболючіше питання – необхідність докомплектування фондів Бібліотеки іноземною літературою та виділення на цю літературу відповідного фінансування⁴⁹. Через півроку УАН підтримала передачу цілісної бібліотеки колишнього Університету св. Володимира до фондів ВБУ без її розпорощення, сприяла передачі бібліотечного будинку університету⁵⁰. Спільне зібрання УАН схвалило організацію Бібліографічної комісії Академії наук та склад її Президії, до якої увійшли: М.В. Птуха – Голова Президії, С.П. Постернак – заступник, Ю.О. Меженко та М.І. Сагарда – члени Президії⁵¹.

Окрілена науковими досягненнями та визнанням свого внеску в бібліотечну справу, Бібліотека подала до Управління науки НКО доповідну записку про науково-дослідну роботу ВБУ з надією отримати для НДКБ статус науково-дослідної кафедри та відповідне підвищення співробітникам і аспірантам заробітної платні, що на той час була вкрай малою. У записці підкреслювалися здобутки НДКБ у науково-організаційному, науково-дослідному та науково-педагогічному напрямах, вирішу-

вані нею питання загальноукраїнського значення для діяльності державних та наукових бібліотек: розробка каталографічної інструкції; створення зведеного і алфавітного, систематичного й предметного каталогів; вивчення проблем читача; формулювання рекомендаційної та критичної бібліографії, бібліотечної та бібліографічної термінології; організація методологічного забезпечення підготовки кадрів тощо. Наголошувалося на спеціальних завданнях – збиранні україніки та створенні УБР тощо⁵². Й хоча статусу науково-дослідної кафедри бібліотекознавства та бібліографії НДКБ ВБУ не набула ні тоді, ані пізніше, її діяльність була схвалена і в цілому затверджена.

У 1927 р. ВБУ висунула клопотання стосовно свого перейменування у Національну бібліотеку України⁵³. Питання про повернення назви “національна” було схвалене на Спільному зібранні УАН від 18 квітня 1927 р.⁵⁴ Керівництвом Бібліотеки були враховані й зміни соціально-політичного характеру, що сталися за 10 років. У другому випуску “Бібліотечного збірника”, що видавався ВБУ в 1927 р., у передовій статті С.П. Постернака, який провадив обережний підхід у пристосуванні до політичних обставин у країні, поняття “національний” трактувалося у його державно-політичному значенні та підкреслювалася участь народних мас в цьому процесі – ВБУ розглядалася як “загальнонародний” український науково-бібліотечний центр. “ВБУ є дійсно національна бібліотека України, бо в утворенні її брало й бере участь громадянство України. Бібліотека не тільки купує книжки, чи набуває їх шляхом обміну, а й одержує численні подарунки. ... Найрізноманітніші установи, організації, видавництва, школи-фабзавкоми, хати-читальні, наукові товариства, мистецькі й літературні об’єднання, професори, вчені, державні, професійні, партійні та інші діячі, робітники й селяни передавали й передають у дар до ВБУ і цілі бібліотеки, і збірки, колекції книжок, рукописів, газет, карт, нот, плакатів, відоzw, усяких листівок та ін.”⁵⁵

Але, як цілком зрозуміло з позицій сьогодення, це питання було залишене без вирішення. У ті роки вже почалася послідовна радянська ідеологізація суспільних процесів, всього життя, й незабаром ВБУ дуже помітно відчула на собі докорінні зміни в змісті та напрямках своєї діяльності. X з’їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) та XI Всеукраїнський з’їзд Рад (травень 1929 р.) проголосили залучення новітніх культурних надбань у пролетарські та селянські маси та орієнтували видавництва на радянську масову книжку, підручники, дитячу літературу, шкільну та для професійної освіти, науково-популярну літературу, а культуру орієнтували на залучення цих книжок до широких робітничих та селянських мас⁵⁶. Цей процес, одночасно з позитивними рисами просвітництва широких кіл неписьменного населення, мав тяжкі наслідки для розвитку наукових бібліотек.

Впродовж 1928 р. зміня, що почали відчуватися у всьому суспільстві, ще не захопили ВБУ, вона жила надією на розгортання своїх завдань, на очікуваний переїзд до нового приміщення, що дозволив би

організувати нормальну роботу Бібліотеки, вдосконалити розміщення фондів, їх опрацювання, створити свій систематичний та предметний каталог, оптимізувати структуру Бібліотеки, зручно розмістити спеціалізовані фонди рукописів, стародруків, нот, обов'язкового примірника УСРР, орієнталії, графіки, картографії, волянсії⁵⁷. Почався новий етап осмислення майбутньої діяльності ВБУ, вдосконалення організації спеціалізованих відділів з орієнтацією на нове приміщення, що планувалося збудувати в 1930 р. Керівництво Бібліотеки було стурбоване обмеженим користуванням неопрацьованими фондами: багато матеріалів реально не були обліковані, не провадилась робота з фондами, що розміщувалися у будинках колишніх монастирів, а саме – Петровської, Лаврської, Софійської і Михайлівської філій. Хоча фонд бібліотеки колишнього Університету св. Володимира був переданий разом з інвентарними книгами та каталогами, що дозволяло практично відразу включити його у користування, необхідно було вирішити питання про його відповідне розміщення⁵⁸.

Планування переїзду до нового будинку дозволило переглянути функції ВБУ, передусім з боку розміщення та введення до суспільного обігу тих фондів, що були пов'язані із виконанням завдань, поставлених перед Бібліотекою Статутами 1919 та 1923 рр.

Ще наприкінці грудня 1927 р. було прийняте рішення про нову функціональну структуру Бібліотеки. Всі головні бібліотечні підрозділи стали називатися відділами: відділ НДКБ, відділ реєстратури, каталожний відділ, загальний, відділи періодики, україніки, стародруків, рукописів, бібліотекознавства, орієнталії; графіки; волянсії; ното-музичний; обмінно-комплектувальний відділ та відділ консультаційно-виставочний. Із структури ВБУ, крім Вінницької, зняли поняття “філії”: бібліотеку колишньої Духовної академії почали називати “Подільським відділом”, бібліотеки Стару лаврську, Флавіанівську, Видубицького та Миколаївського монастирів – “Лаврським відділом”; Михайлівського монастиря – “Михайлівським відділом”; Софійського собору – “Софійським відділом”⁵⁹.

Керівництво та провідні спеціалісти ВБУ приділяли багато уваги реорганізації структури й функцій Бібліотеки з орієнтуванням на суттєве поліпшення бібліотечної роботи в цілому, опрацювання фондів, каталогізацію та налагодження роботи її спеціалізованих відділів⁶⁰. Було розглянуто теоретичні та науково-практичні засади організації фондів, каталогів, наукової роботи в галузі бібліотекознавства та бібліографії. З метою розв'язання проблеми спеціалізованих фондів було прийняте рішення про відкриття музичного відділу (завідуючий відділом О.Т. Дзбановський, який переїхав до Києва з Харкова) та єврейського відділу (завідуючий відділом І.І. Міттельман). Згідно з пропозицією Кафедри єврейської культури було запропоновано створити у складі ВБУ відділ єврейства, що мав би стати центральною науковою бібліотекою з

цього питання. В Укрнауці ставилося питання й про створення польського відділу. Одвочасно було вирішене питання про започаткування в складі ВБУ збірки видань УАН як окремої топографічної одиниці, також обмірковувалася можливість створення такої ж топографічної одиниці видань НТШ у Львові⁶¹.

У березні 1928 р. у ВБУ почалося обговорення проблеми організації системи спеціалізованих підрозділів, комплектування фондами, опрацювання літератури, розміщення відділів у новому приміщенні⁶². Підготовлений та розглянутий попередньо на Президії НДКБ проект розміщення фондів концептуально виходив з принципу топографічної цілісності старих монастирських бібліотек як пам'яток культури, передусім, Києво-Печерської лаври та Софійського собору, а також деяких інших, список котрих планувалося створити під час перегляду фондів. Водночас, з урахуванням критичного стану будинку, передбачалося перевести до центрального корпусу бібліотечні фонди Подільської філії (але подальші події змінили це побажання, й фонди було перенесено до споруди на Володимирській, 62 лише на початку 90-х років, під час другого переїзду Бібліотеки в нове приміщення на проспекті 40-річчя Жовтня). Хоча й ставилося питання про пріоритетність завдання з обслуговування масового читача через загальний читальний зал, для наукових співробітників все ж відкрили науковий читальний зал. При проектуванні розміщення фондів було вирішено перевести до нового будинку найцінніші фонди: відділів рукописів та стародруків (відібрати з наявного великого фонду найцінніші видання та розмістити їх у північній частині будинку за міжнародними вимогами щодо цих фондів); відділ україніки з підвідділом обов'язкового примірника; загальні фонди; відділ періодики (без газетного фонду, який на певний час залишався на старому місці). В новому корпусі розміщувалися й каталоги. Неопрацьовані фонди Студентської бібліотеки, Духовної семінарії, дублетний та обмінний фонди мали залишитися у старому будинку⁶³.

Першорядна увага приділялася подальшому розвитку фонду "Україніка" та можливостям його топографічного виокремлення. Ряд засідань було присвячено розгляду різних проектів його організації та бібліографічної роботи з ним, а також удосконаленню, у зв'язку з цим, системи спеціалізованих фондів. У листопаді було розглянуто проект реорганізації ВБУ у зв'язку із переходом на структуру функціональних відділів; враховуючи зростання потоку книжок і значної кількості неопрацьованих фондів, ускладненням обробки фондів, обговорили необхідність створення на базі відділу реєстратури двох окремих відділів – комплектування та опрацювання; вирішили провести сортування та опрацювання незакаталогізованих фондів Бібліотеки. Вималювалася й нова структура основних відділів:

1. Комплектування з функціями організації по укладанню дезидерати, комплектування всіма засобами (обмін, купівля, дарунки, обов'язко-

ний привірюк); організація обмінного фонду; комплектування з нерозсортованих фондів; сортування й розподіл приросту (реєстратура).

2. Опрацювання – централізовані для усіх відділів, крім спеціальних.

3. Книгосховища з функціями: а) одержання й розстановки за окремими топографічними одиницями літератури, опрацьованої цілком, опрацьованої за спрощеним циклом і лише розсортованої; б) видачі до відділу книгокористування за вимогами читачів; в) контролю за зберіганням книжок.

4. Відділ книгокористування з підрозділами: загальної читальні (крім читальних залів, залишених у підпорядкуванні спеціалізованих відділів); централізованого абонементу; підручної бібліотеки; довідкової бібліотеки при науковому читальному залі; виставки.

5. Консультаційний відділ. Від нього була виокремлена виставочна робота та переведена до відділу книгокористування.

6. Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії, яка здійснювала дослідження в галузі бібліотекознавства, бібліографії та педагогічної діяльності, зокрема через аспірантуру, бібліотечні курси та бібліотечну самоосвіту.

7. Відділ україніки. Його формування та науково-методичні засади мали обговорюватися на спеціальному засіданні з участю всіх співробітників ВБУ⁶⁴.

Проведення таких структурних змін обґрунтовувалося майже рік. На засіданні Ради Бібліотеки від 19 березня 1929 р. було ухвалено організувати відділи комплектування та опрацювання, завідуючим відділом комплектування обрали М.І. Сагарду, а його помічником Ф.П. Максименка, залишивши за М.І. Сагардою керівництво відділом періодики до об'єднання періодичних видань ВБУ, використовуючи його й надалі як фахівця в справах періодики. Відділ опрацювання очолив В.О. Козловський, поступово зосереджуючи у себе обробку матеріалів відділів періодики, Україніки, бібліотекознавства і загального⁶⁵.

У доповіді С.П. Постернака з приводу святкування 10-річчя ВБУ вказувалося, що із десяти років існування ВБУ “4 роки припали на війни, інтервенції, руїни й голод і лише 5,5 років на планову роботу, не маючи і ці 5,5 років ні пристосованого й устаткованого будинку, ні достатнього штату й бюджету, – вона виросла проте в четверту за своїми розмірами бібліотеку СРСР, зібрала величезні кадри читачів, проробила колосальну працю, організаційну, політосвітню, краєзнавчу, наукову й педагогічну”. У 1928 р. ВБУ розміщувалася у 7 будинках загальним обсягом в 140 тис. куб. метрів. Фонд складався з 1 млн. 900 тис. книжкових та журнальних одиниць (серед них 100 тис. закаталогізованих книжок та журналів), а крім того – 100 тис. номерів газет, 200 тис. листівок; загальний метраж полиць становив 30 км; вартість фонду оцінювалася в 3 млн. 300 тис. крб. За 1928 р. було 143 тис. 914 відвідувань читачів, видано понад 422 тис. книг. Склад читачів репрезентував усі

верстви населення: наукові працівники від усіх наукових установ і фахової приналежності, кваліфіковані спеціалісти, студентство⁶⁶.

У 1928 р. Бібліотека, за репрезентацією її керівництва, відповідала тому іміджу, що мав бути їй притаманний як науковій та національній бібліотеці нового типу, що поєднувала в собі бібліотеку і науково-дослідну установу в галузі бібліотекознавства та бібліографії, розгорнула широку активну роботу з читачем, складала бібліографічні покажчики, надавала тисячі бібліографічних консультацій, видавала читачам сотні тисяч книг з прикладних наук, техніки, економіки, гуманітарних знань.

У межах Академії був сформований свій науковий напрям – бібліотеко- та бібліографознавство, організована НДКБ. За 3 роки існування НДКБ набула доволі вагомих успіхів, провела ґрунтовну наукову роботу, надрукувала три бібліотечні збірники і два номери “Журналу бібліотекознавства та бібліографії”; було підготовлено до друку 2 наступних бібліотечних збірники й кілька монографій. Крім того, члени НДКБ надрукували в інших виданнях УСРР і СРСР 152 статті і кілька книг, з 1928 р. були організовані бібліотечні курси⁶⁷.

Разом з помітними успіхами у діяльності ВБУ з причин обмеженого приміщення та штатних сил, в Бібліотеці накопичилась велика кількість незакаталогізованих фондів: понад 900 тис. книжок і журналів, 1 млн. 200 тис. газет і листівок. Оскільки річний приріст в 1928 р. склав понад 112 тис. книжок та журналів, 120 тис. газет, близько 42 тис. листівок, а штатні сили (86 осіб) дозволяли справитися лише з половиною обсягів поточної роботи, ВБУ постійно мала потребу у розширенні штатів хоча б до 140 одиниць. Порівняно з іншими бібліотеками СРСР ці обсяги були навіть скромні: Бібліотека Всесоюзної Академії наук при такому ж прирості мала штат у 170 співробітників, Всесоюзна бібліотека ім. В.І. Леніна у Москві – 312; Ленінградська публічна – 310; Пруська державна бібліотека – 307⁶⁸. Через рік штат Бібліотеки було збільшено до 140 штатних одиниць.

Другим важливим питанням було вкрай незадовільне комплектування Бібліотеки іноземною науковою літературою. Окремо наголошувалося й на фінансуванні зарубіжної Україніки. НДКБ не мала статусу науково-дослідної кафедри, хоча попередні рішення про це й приймалися в НКО (на той час у Всесоюзній бібліотеці у Москві був організований Науково-дослідний інститут бібліотекознавства, при Ленінградській публічній бібліотеці – Науково-дослідний інститут книгознавства). Впродовж 1924–1928 рр. Бібліотека спрямовувала свої зусилля на обслуговування науки УСРР, державних установ та усіх кваліфікованих діячів радянського будівництва⁶⁹.

Доповідь С.П. Постернака, виголошена ним на спеціальному засіданні в Укрнауці у червні 1928 р. та Колегії НКО УСРР 10 липня 1928 р., була останнім документом, де прозвучало словосполучення у назві “Національна бібліотека України”. Хоча на цих засіданнях після дебатів та

обговорення було прийнято рішення добудувати в 1928–1929 рр. приміщення, збільшити обсяги фінансування, в тому числі й на зростання штатних одиниць, замовлення іноземної літератури, операційні видатки, у Постанові вже відзначалася необхідність переходу ВБУ до завдань сучасності, питань соціалістичного будівництва, “збільшення надалі ув’язки роботи ВБУ з індустріалізацією краю, військовою обороною тощо”. Одночасно було вирішено передати ВБУ цінний колекційний фонд Волинського музею, залишивши у Житомирі книжки, що потрібні музею⁷⁰. ВБУ було дозволено святкувати 10-річний ювілей та приурочити його до відкриття нового будинку книгозбірні, було затверджено план святкування, рекомендувалося підготувати серії виставок: “Освіта Радянської України”, “Культура Радянської України”, “Київ та Київщина”, “Будівництво Радянської України”, “Революція на Україні”, “Шляхи індустріалізації на Радянській Україні”. Також було сформовано новий орган – Президію ВБУ, до якої входили директор, заступник директора та учений секретар, яким став з січня 1928 р. М.М. Іванченко⁷¹.

Період 1923–1928 рр. можна визнати як період стабілізаційного розвитку Бібліотеки, становлення її структури та технології, поширення наукових функцій, створення фундаментальних основ української бібліографічної науки. Ідея Національної бібліотеки продовжувала існувати та розвиватися, хоча Бібліотека поступово переходила “на рейки соціалістичного будівництва” і вже в 1928 р. розробляла свої плани з орієнтуванням на першу п’ятирічку.

У цей період були визначені основні технологічні процеси, розвивалися системи комплектування, опрацювання літератури і обслуговування читачів, постійно велися пошуки їх оптимальної структури, вдосконалювалися методи управління Бібліотекою, встановлювалися ділові та наукові контакти з найзначнішими бібліотеками і спорідненими науковими установами України, Росії, країн Західної Європи. В 1925–1928 рр. помітно позбавилася діяльність Бібліотеки, що проявилось у суттєвому зростанні кількості читачів та вдосконаленні їх обслуговування, розширенні методів роботи, опрацюванні фондів, стабілізації комплектування. Значного розвитку набула науково-дослідна робота в галузі бібліотекознавства та бібліографії, яка високо оцінювалася у професійних колах бібліотекознавців та академічних вчених. Рада Бібліотеки набула значення активного робочого органу, на засіданнях якого обговорювалися всі основні питання зовнішнього та внутрішнього життя Бібліотеки, колегіально приймалися науково-методичні, технологічні та кадрові рішення, розглядалися питання роботи відділів. Незважаючи на те, що Бібліотека вимушена була постійно пристосовуватися до змін у соціально-політичному устрої України, вона на той період фактично була самостійною в рішеннях щодо системи та напрямів свого внутрішнього розвитку й спочатку як наукова бібліотека не відчувала на собі істотного впливу нової ідеологічної парадигми в бібліотечній справі.

3.2. Реорганізація Бібліотеки 1929–1934 рр. та Проект Статуту 1934 р.

Починаючи з 1929 р. діяльність ВБУ докорінно змінилася. Здавалося, що надійшов час для реалізації мрій щодо побудови Національної бібліотеки. Хоча діяльність ВБУ здійснювалася в умовах пристосування до суспільно-політичних обставин часу, коли розпочався процес, спрямований на розбудову нової соціалістичної держави, проте і Президія Академії наук і НКО ставилися до Бібліотеки прихильно, що давало їй змогу розвиватися відповідно до своїх планів. Успіхи Бібліотеки першого десятиліття, які здійснювалися у надзвичайно скрутних умовах, подавали надії на її подальший розвиток, формування та використання універсальних і національних історико-культурних фондів, яким надавалася велика роль у становленні духовного життя українського народу. На жаль, за вкрай обмежений час Бібліотека постала перед фактом жорсткого зламу всіх її попередніх принципів, практично повної переорієнтації діяльності та кадрових чисток. Процес здійснювався в умовах подвійного впливу: як з боку ситуації з реформою бібліотечної справи, так і з повною реорганізацією діяльності Академії наук.

Вже у другий половині 20-х років у СРСР почалися фронтальне укріплення партійно-радянської влади у всіх сферах життя, відкриті політичні процеси, захоплення економічною монополією радянської держави, реконструкція та індустріалізація промисловості, побудова масової інтернаціональної радянської культури, що фактично протистояла національній. Одними з перших це відчули на собі видавнича, книжкова та бібліотечна справи. Починаючи з X з'їзду КП(б)У почала виходити серія постанов щодо завдань культурного будівництва та видавничої діяльності, спрямована на забезпечення якісно новою книжковою продукцією соціалістичного будівництва, підвищення загальнокультурного рівня пролетарських і селянських мас, орієнтування на професійну та самоосвіту, науково-популярну, педагогічну та дитячу літературу. Оголошена політика українізації масової літератури була спрямована на випуск літератури українською мовою, яка мала сприяти підвищенню культурного рівня та свідомості "українських трудящих мас"⁷². Почала перебудовуватися робота видавництва, книжкового ринку, бібліотек. Змінився видовий склад видавничої продукції, зміст та характер книжкових видань. Наукові видання були суттєво згорнуті на користь агротехнічної та технічної літератури, що пропагувала науково-технічні знання у різних формах, передусім, науково-прикладні, які обслуговували індустріалізацію, а пізніше колективізацію. Під гаслом "буржуазної науки" було засуджено дореволюційний та західний економічний і науково-технічний досвід. Фонди наукових та державних бібліотек швидко постарішали морально і наповнилися літературою соціалістичною за формою і змістом, серед котрої превалювала політична книга як засіб комуніс-

тичного виховання, а також лише та технічна, агротехнічна й виробнича книга, яка обслуговувала потреби індустріалізації та колективізації, перебудови соціалістичного господарства. Відповідно і діяльність бібліотек була переорієнтована на потреби побудови соціалістичної економіки, формування марксистсько-ленінської ідеології, масову освітню та агітаційну роботу.

За короткий проміжок часу почали народжуватися та функціонувати спеціалізовані постанови та розпорядження, що так чи інакше стосувалися бібліотечної справи: постанова ЦК ВКП(б) "Об обслуживании книгой массового читателя" (грудень 1928 р.); інші офіційні документи, зокрема, лист Управління Політосвіти НКО УСРР голові НКО В.Я. Чубарю про бібліотечну роботу (січень 1929 р.); циркуляр Агітпропу ЦК КП(б)У про проведення місячника української книги, пов'язаного з днем радянської преси (квітень 1929 р.); рішення Раднаркому УСРР про розгортання роботи по виданню технічної книги (липень 1929 р.); постанова ЦК ВКП(б) "Об улучшении библиотечной работы" (жовтень 1929 р.)⁷³.

Остання постанова мала істотні наслідки не лише для масових, а й для державних і спеціалізованих бібліотек. ЦК ВКП(б) визнала стан бібліотечної справи в СРСР незадовільним, таким, що відстає від культурного росту мас робітників та селян. Парторганізаціям, профспілкам і НКО союзних республік було запропоновано рішуче переглянути та перебудувати бібліотечну роботу у напрямі тіснішого зв'язку з трудящими масами. В усі бібліотеки був відкритий масовий доступ, їх діяльність переорієнтовувалася на диференційоване обслуговування потреб робітників та селян, мережа масових і профспілкових бібліотек суттєво розширювалася, комплектування орієнтувалося на виробничу й агротехнічну літературу, присвячену питанням сільського господарства, колективізації, розвитку промисловості. Було ухвалено переглянути склад книжкових фондів для очищення від "ідеологічно шкідливої, застарілої та непрофільної літератури", розвинути масові форми діяльності бібліотек усіх типів, перевірити протягом півроку наявний склад бібліотечних кадрів з боку відповідності політичним та спеціальним вимогам, залучаючи до цього робітничо-селянського читача; започаткувати плано-мірну підготовку кадрів, збільшуючи питому вагу представників робітничих та селянських мас⁷⁴. Через півтора року після постанови ВКП(б) вийшла постанова колегії НКО УСРР "Про стан бібліотечної роботи в УСРР" (червень 1931 р.), де зазначалися суттєві хиби у бібліотечній роботі, передусім нескоординованість роботи, відсутність єдиної політики у комплектуванні фондів, невідповідність завданням соціалістичного будівництва кадрового складу бібліотек, відсутність "класової лінії" в комплектуванні літературою, роботі з читачем, масовій роботі тощо. Негай-на перебудова бібліотечної роботи в напрямі створення єдиної мережі з метою забезпечення плановості, єдиного ідеологічного керівництва, ра-

ціонального використання коштів, підготовки та перепідготовки кадрів тощо була оголошена єдиною лінією партії і уряду. З утворенням в НКО центральної бібліотечної комісії змінився напрям науково-методичного керівництва бібліотечною справою, зміст професійних бібліотекознавчих та бібліографічних видань⁷⁵.

Державний контроль над видавничою продукцією та діяльністю видавництв проявився в організаційному об'єднанні найбільших видавництв, яких повністю позбавили прав самостійної діяльності. У 1930 р. був ліквідований ряд видавництв, а саме: Державне видавництво УСРР, "Книгоспілка", "Радянський селянин", "Пролетарій", "Український робітник", "Юрвидавництво", "Культура", "Теакіновидавництво", "Наукова думка" та ін. На їх базі при НКО утворилося єдине "Державне видавниче об'єднання УСРР" (далі – ДВОУ), що мало на меті організацію, загальне керівництво та планування державної видавничої справи в масштабах УСРР, розповсюдження творів та торгівлю супровідним товаром, але науковий напрям як окремий не був представлений, а розпо-рошений за науковими установами в цілому, які також, у свою чергу, перепідпорядковувалися у видавничій справі ДВОУ⁷⁶.

Тоді ж почався цілеспрямований тиск на Академію наук, події розвивалися дуже швидко – вже у 1928–1930 рр. у ВУАН почала працювати спеціальна комісія НКО, діяльність якої прямо вплинула й на подальшу долю ВБУ. Звинувачення керівництва ВУАН у відсутності нового Статуту, відповідного до завдань будівництва соціалізму, відірваності тематики досліджень від життя, недостатньому ідейному рівні та зберіганні старого дореволюційного укладу, правових основ "буржуазного" Статуту 1918 р., ігнорування процесу поповнення Академії молодими кадрами викликали пряме втручання влади у діяльність ВУАН, розробку нових положень про роботу Ради ВУАН і, головне, – нові пере-вибори Академії на користь радянських діячів⁷⁷. Конфлікт досяг свого апогею, коли академіками не були затверджені Ф.Г. Міщенко та К.В. Хар-лампович, вчені, що свого часу працювали професорами духовних ака-демій, та коли А.Ю. Кримський не був переобраний неодмінним секре-тарем⁷⁸. Вибори увійшли у конфронтацію з офіційними "побажаннями" і були припинені.

Ревізія Академії кардинально змінила її життя. З 1 грудня почала працювати нова Статутна комісія, НКО поставив питання про проведен-ня виборів нових членів, вийшла постанова РНК про організацію 10-річ-ного ювілею Академії. Вибори відбулися в червні 1929 р., і відбулися вони на користь радянських діячів: президентом було обрано Д.К. Заболот-ного, віце-президентами – О.Г. Шліхтера і К.Г. Воблого, неодмінним сек-ретарем – О.В. Корчак-Чепурківського, членом президії – М.І. Яворсь-кого. В середині 1929 – на початку 30-х років був організований процес "Спілки визволення України", пов'язаного з іменами С.О. Єфремова, М.Є. Слабченка та інших членів Академії. Під приводом боротьби з

“псевдовченими” з Академії наук звільнили багато талановитих науковців. Нові чистки в Академії в 1931, 1933, 1934 рр. та ліквідація “Старої Академії” мали незворотній вплив й на її Бібліотеку, адже гучні імена засновників ВБУ (до них, як відомо належали С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, С.П. Постернак, Г.П. Житецький, В.О. Кордт) були дискредитовані. Події, що розгорнулися навесні 1929 р., на жаль, прискорили смерть завідуючого відділом рукописів Г.П. Житецького, спровокували звільнення С.П. Постернака та деяких інших співробітників Бібліотеки⁷⁹.

Початок переслідувань керівництва та співробітників ВБУ відносився до кінця 1928 р., коли в газеті “Пролетарська правда” від 13 грудня 1928 р. з’явився фейлетон під заголовком “Великі хиби у Всенародній бібліотеці України” (а після пояснень ВБУ з цього приводу 30 грудня того ж року світ побачив ще один пасквіль – “Хто винен” за підписом “т. Іванова”), де керівництво ВБУ звинувачувалося в ряді ідеологічних та фахових недоліків. Основним “криміналом” вважалося кадрове питання: передусім, ігнорування у прийомі на роботу комуністів і комсомольців, натомість присутність у складі ВБУ дев’яти осіб з духовною освітою, інших вихідців з сімей духовних осіб. Стаття ставила в провину керівництву ВБУ велику кількість неопрацьованих фондів, відсутність ідеологічно спрямованих систематичних каталогів, слабку консультаційну діяльність з питань книги про соціалістичне будівництво, особистісне адміністрування керівництва ВБУ. С.П. Постернак у доповідній записці, написаній для Укрнауки, фактично спростував ці дані. В свою чергу, Президія УАН для перевірки діяльності ВБУ призначила спеціальну ревізійну комісію у складі К.Г. Воблого, О.Ю. Гермайзе, О.К. Дорошкевича, В.Я. Підгаєцького, представника “Пролетарської правди” (“т. Іванова”), представників місцевому ВБУ. Комісія УАН працювала наприкінці січня – у лютому 1929 р. і визнала звинувачення необґрунтованими, хоча й вказала на необхідність підсилення кадрового складу ВБУ “політично активними співробітниками”. Також комісією було запропоновано ряд заходів для поліпшення діяльності Бібліотеки в галузі каталогізації, обслуговування читачів, опису та розміщення фондів. Комісія навіть спробувала захистити так званих “духовних осіб” як таких, що вже відмовились від своїх поглядів, перед тим, як потрапити до ВБУ, працювали в радянських органах, а також мали великий бібліотечний досвід⁸⁰.

Проте, оскільки УАН сама в 1928–1929 рр. опинилася під тягарем політичних процесів, результати комісії відіграли роль, цілком протилежну тій, яка виходила з її висновків. У 1929 р. Київський Держфінконтроль провів спеціальну ревізію рукописних фондів ВБУ; фінансову й бібліотечну роботу ВБУ вивчала спеціальна бригада РСІ⁸¹.

Висновки Комісії, інформацію Голови Комісії К.Г. Воблого та доповідь С.П. Постернака з цього приводу було заслухано на Спільному зібранні, але ці висновки не задовольнили автора статті в “Пролетарській

правді”⁸². Питання про Всенародну бібліотеку, її функціонування за 10 років, проект резолюції, оголошений С.П. Постернаком, та співдоповідь Комісії по обстеженню ВБУ знову розглядалися та ухвалювалися на позачерговому засіданні Президії ВУАН 28 лютого 1929 р.⁸³ Але, незважаючи на підтримку Академією, доля С.П.Постернака вже була визначена: його звільнили з роботи⁸⁴.

На засіданні Ради ВБУ при ВУАН 21 травня 1929 р. було розглянуто пропозицію Президії реорганізувати Раду ВБУ та переробити статут Бібліотеки “в напрямку більшої демократизації існуючого органу Бібліотеки та більшої ув’язки з широкими робітничо-селянськими масами. Заступнику директора В.Ф. Іваницькому було доручено скласти до 1 жовтня проект нового статуту Бібліотеки, а засідання Ради ВБУ зробити прилюдними”⁸⁵.

У вересні 1930 р. було створено нову Комісію НКО, яка працювала під головуванням уповноваженого Укрнауки у Києві Л.М. Левитського та у складі представників від газети “Пролетарська правда” (Іванова), Київ, РСІ (Дай), СНР (Яременко), РОБОСу (Дзюбенко), ВУАН (Бейлін); ВКПб (Іноземцев), КІНГУ. Адміністрацію ВБУ у комісії репрезентували заступник директора В.Ф. Іваницький та представник місцевому Ф.П. Максименко⁸⁶. Комісія працювала три місяці, і її висновки, переважно ідеологічного змісту з усіх напрямів діяльності Бібліотеки, були фатальними для багатьох її співробітників.

Результати перевірки цілком вписувалися в згадану Постанову ЦК ВКП(б) про покращення бібліотечної роботи від 30 жовтня 1929 р. ВБУ інкримінувалося, передусім, відірваність від практики соціалістичного будівництва та відсутність контролю з боку радянських робітничих мас, антирадянська кадрова політика, антимарксистська методологія в науковій діяльності, брак самокритики й “задушлива атмосфера” у колективі. Характеризуючи кадри Бібліотеки, що склалися переважно з “осіб, які вийшли з нетрудових соціальних прошарувань”, комісія констатувала, що їм – професорам духовних шкіл, колишнім урядовцям, особам, які скінчили гімназії, була характерна “політична неграмотність”, “необізнаність з марксо-ленінською теорією, політикою партії, рішеннями уряду по генеральним питанням соціалістичного будівництва та радянською культурою”⁸⁷.

Відзначаючи велику видавничу діяльність НДКБ як єдиного осередку в галузі бібліотекознавства та бібліографії в Україні, її, в той же час, звинуватили у відсутності радянської методології у дослідженнях, зв’язку із практикою соціалістичного будівництва, свідомому ухиленні від сучасних бібліографічних розробок тем соціалістичної економіки та культури, випадковості у виборі тем та орієнтації на практику Заходу (Німеччину і Францію). Особливого засудження набули розробки в галузі історії та теорії книг, у відсутності класового підходу до соціальної ролі книги, передусім, до питань книги для масового читача, ідеоло-

гічного трактування проблем книгокористування. Були зроблені акценти й на те, що НДКБ кулуарно вирішувала питання основної діяльності ВБУ та певною мірою взяла на себе функції Ради Бібліотеки.

Робота з читачем та діяльність читального залу оцінювалася негативно. Засуджувалися принципи каталогізації: систематичний каталог, за висновками комісії, був побудований "за принципами буржуазної науки", не містив рубрик з класифікацією суспільних дисциплін радянської науки, таких, наприклад, як, марксизм-ленінізм, діалектичний та історичний матеріалізм тощо. Відсутність належної уваги до сучасної періодики і масової книги розцінювалася як свідоме ухилення від політичного впливу на читача. Структура, функції та кадровий склад ВБУ, за висновками Комісії, не відповідали новим завданням радянського будівництва. Комісія пропонувала реформувати відділ книгокористування та об'єднати з консультативним, зорганізувати відділ бібліографії, у науково-дослідній роботі основну увагу приділити вивченню читача. Наполягалось на необхідності розробити нову каталожну схему, прискорити складання зведеного каталогу, підсилити довідкову та підручну бібліотеки радянською літературою з питань поточної політики, марксистсько-ленінською літературою, укомплектуватися сучасною періодикою.

Висновки Комісії призвели до нових кадрових переміщень й звільнень. О.Є. Карпинська за необізнаність у радянській літературі була переведена з керівної посади на певний термін. За соціальне походження були зняті з наукової та керівної роботи заступник директора В.Ф. Іваницький, вчений секретар М.М. Іванченко (як урядовець царських часів – до революції працював у Санкт-Петербурзькій судовій палаті), за духовне походження – голова місцевому Ф.П. Максименко, М.І. Сагарда, секретар МК П.Ф. Терлецький. Т.Й. Маляренку були приписані матеріальні порушення, а справу про нього було передано до прокуратури⁸⁸. Заступництво колективу ВБУ та особисте звернення С.І. Маслова до Нарккому освіти УСРР М.О. Скрипника з приводу висновків Урядової комісії щодо звільнення В.Ф. Іваницького, О.Є. Карпинської, Ф.П. Максименка, М.І. Сагарди, М.М. Іванченка та інших, які були охарактеризовані як фахівці високої кваліфікації, вплинули на те, що вони були залишені на своїх посадах і не звільнені з Бібліотеки. Це було здійснено, швидше за все, завдяки особистому розпорядженню М.О. Скрипника, який завжди підтримував ВБУ.

Відтоді діяльність набула нового змісту, який супроводжувався кадровими чистками, переходом на безперервний робочий тиждень, систему функціональних відділів, запровадження нових методів у роботу всіх ділянок ВБУ⁸⁹.

На початок 1930 р. структура ВБУ, крім адміністрації, канцелярії, бухгалтерії та господарської частини, складалася з функціональних і спеціальних відділів. Функціональними були відділи комплектування, опрацювання, книгокористування, консультативно-виставочний, книгосхо-

вища, науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії. Спеціальними – рукописів, стародруків, нотно-музичний, єврейський, українські фонди (Україніка), бібліотекознавства. Україніка, як бачимо, згадувалася вже на 5-му місці у структурі спеціалізованих відділів.

У квітні 1930 р. було затверджено нового директора – Ничипора Мироновича Миколенка. Як активний член ВКП(б) та КП(б)У Н.М. Миколенко був направлений на роботу у ВБУ партією для зміцнення партійного впливу на колектив та діяльність ВБУ⁹⁰. Перша його публічна доповідь під час обговорення звіту ВБУ за 1930 р. була присвячена аналізу попередньої роботи Бібліотеки та її перспективам у світлі “шести вказівок т. Сталіна”, ним же був започаткований і “самокритичний перегляд” попередньої діяльності ВБУ, зокрема в галузі науки⁹¹. Миколенко почав перебудову Бібліотеки у напрямі завдань соціалістичного будівництва.

У першій половині 1930 р. було закінчене будівництво нового будинку, і влітку основні відділи перевели до нового приміщення по вул. Володимирській, 62. Впродовж 1931 р. остаточно завершилися ремонтні роботи, була налагоджена вентиляція, сигналізація, відремонтовані вікна та двері, теслярами ВБУ було виготовлене та пристосоване спеціальне обладнання (каталожні шафи, стелажі, полиці, тумби)⁹². Вперше за багато років було вирішене питання опалення приміщення. Переїзд продовжувався майже два роки. Але вже у січні 1932 р. було прийняте рішення про добудову книгосховища у зв'язку із відсутністю місця для нових надходжень⁹³.

У цьому будинку сконцентрувалися основні фонди та відділи, відкрилися нові загальний та науковий читальні зали, було введено додатково 128 читальних місць. Внаслідок запровадження нової структури було анульовано, як окремі відділи, – відділ реєстратури, каталожний, загальний, періодики, університетський, петровський, лаврський, михайлівський, софійський, хоча останні чотири відділи, що мали кожен окреме приміщення, обслуговувалися спеціальними співробітниками. З 15 грудня 1930 р. ВБУ стала працювати безперервно протягом робочого тижня, і частина професійних співробітників спеціалізованих підрозділів змушена була перейти до відділу книгокористування для обслуговування читачів, підсилення масової роботи серед них та активізації роботи в читальних залах.

Водночас у 1930 р. було здійснено й першу реформу бібліотечної справи у ВУАН. Перевірка НКО констатувала абсолютно незадовільний стан бібліотечної справи у ВУАН, оскільки “ні одна сторона бібліотечної справи ВУАН не продумана, не організована й не впорядкована: ні типізація бібліотек, ні комплектування, ні бібліотечна техніка, ні книгокористання” та пропонувала раціоналізувати її з урахуванням “реконструктивної доби, доби велетенських темпів соціалістичного будівництва та загостреної ідеологічної боротьби на всіх фронтах, в тому числі і на фронті науки”⁹⁴.

1931–1934 рр. були зламними у житті ВБУ. Наслідки перевірки та ситуація в Академії наук не завершилися лише “оздоровленням персонального складу” ВБУ, вони суттєво вплинули на принципові основи діяльності ВБУ, загальні напрями книгознавчої та бібліографічної діяльності в Україні, що призвело практично до знищення української школи бібліографознавців на Першій Всеукраїнській бібліографічній нараді в Києві в червні 1931 р., яка була скликана НКО УСРР та БК ВУАН⁹⁵. Нарада оголосила докорінну зміну курсу від старої буржуазно-реакційної бібліографії на бібліографію на засадах марксистсько-ленінської діалектики, застосовуючи єдиний план бібліографічної роботи та щільну ув'язку масової бібліографії з усією системою бібліографічної роботи. У загальнополітичному контексті нарада визначила необхідність повної перебудови діяльності бібліотек за умови самокритики попередніх національно-буржуазних поглядів та переходу до марксистсько-ленінської методології в бібліотекознавстві, книгознавстві, бібліографії та бібліотечній справі взагалі, впровадження теорії у практику бібліотечної діяльності для здійснення тіснішого зв'язку із практикою соціалістичного будівництва, планування робіт у “світлі завдань реконструктивної доби та ухвал наради”⁹⁶.

У 1931 р. у структурі Бібліотеки вже був відсутнім відділ українки (його фонди та функції були розподілені між консультативно-бібліографічним відділом та книгосховищем); згорнув українознавчу діяльність в галузі книгознавства, бібліотекознавства та українського бібліографічного репертуару НДКБ, переорієнтувавшись на новий зміст і частково передавши свої функції консультативно-бібліографічному відділу та музею-лабораторії бібліотекознавства. У січні 1932 р. був обговорений Статут Музею бібліотекознавства⁹⁷. Зорганізувалося спеціальне сховище, почала вилучатися “застаріла та ідеологічно шкідлива” література. Інструкція по вилученню (“Правила як опрацювати, перераховувати і видавати ідеологічно шкідливу літературу”) була підготовлена комісією у складі Н.В. Пискорської, Є.К. Косинського, О.Є. Карпинської, К.М. Грибівської. Вони базувалися на попередніх інструкціях Головліту й передбачали вилучення та обмежену видачу літератури. Виокремлювалися три категорії книжок: по-перше, вилучені за постановами відповідних органів з масового ужитку; по-друге, ті, які “критика визнала за ідейно й політично невитримані або спрямовані на шкоду диктатурі пролетаріату та соціалістичному будівництву, зокрема: а) біло-емігрантські, б) антисемітські, в) агітаційні різних контрреволюційних політичних партій та течій, г) фахово шкідницькі, г) націоналістичні та мілітаристичні, д) релігійно-містичні тощо”; по-третє – “бульварні, еротичні, порнографічні та халтурні”. Для цієї літератури передбачалися спеціальні позначення при індексуванні та спеціальні правила видачі винятково з науковою метою та за спеціальним письмовим дозволом⁹⁸.

Технологічні процеси були перерозподілені між відділами комплектування, опрацювання та книгосховищем, були затверджені основні поло-

ження й інструкції про ці відділи. В 1931 р. було змінено структуру ВБУ:

Відділ-секція опрацювання (завідуючий відділом В.О. Козловський, 34 шт. од.);

Відділ комплектування (завідуючий відділом Є.М. Марковський, 18 шт. од.);

Відділ книгосховища (завідуючий відділом М.Ф. Оксіюк, 17 шт. од.);

Відділ книгокористування (завідуюча відділом О.Є. Карпинська, 18 шт. од.);

Консультаційно-бібліографічний відділ (завідуючий відділом М.І. Ясинський);

Відділ рукописів (завідуючий відділом П.М. Попов, 3 шт. од.);

Відділ-секція стародруків (завідуючий відділом С.І. Маслов);

Музей-лабораторія бібліотекознавства (завідуючий відділом О.І. Полулях);

Відділ карт і графіки (завідуючий відділом В.О. Кордт, 3 шт. од.);

Єврейський відділ (завідуючий відділом М.Л. Ясногородський, 2 шт. од.);

Газетний відділ (завідуючий відділом Ф.П. Максименко, 8 шт. од.);

Ното-музичний відділ (завідуючий відділом О.Т. Дзбановський, 2 шт. од.);

Відділ аркушівок (кол. волянсія) (завідуючий відділом П.Ф. Іноземцев, 2 шт. од.);

Відділ орієнталії (завідуючий відділом В.Ф. Іваницький, 1 шт. од.);

Таємничий відділ (завідуюча відділом К.М. Грибівська, з грудня 1931 р. – О.К. Яворський)⁹⁹.

Нова структура Бібліотеки стала першим кроком у серії реорганізацій, що здійснювалися протягом 1931–1934 рр.

Події 1930-го року доповнилися боротьбою за правове положення ВБУ. В особовому фонді С.І. Маслова є різноманітні документи поточної діяльності ВБУ, що не залишилися у відомчому архіві. Так, зокрема, там збереглися варіанти проектів Статуту ВБУ, які яскраво демонструють процес переорієнтування всього життя Бібліотеки в кін. 20 – поч. 30-х років на нові завдання та нову ідеологію радянської держави.

Початок статутарної діяльності був пов'язаний, нашу думку, з ініційованими Головополітосвітою планами створення єдиної бібліотечної мережі та єдиного книжкового фонду, незалежно від підпорядкування, під егідою НКО УСРР, що виношувалися в 1929–1931 рр. У червні 1929 р. РНК УСРР розглянув питання про недоліки політико-просвітньої роботи і запропонував розробити план розвитку бібліотек та інших політико-просвітніх органів. Терміново була скликана Всеукраїнська конференція, яка запропонувала розробити план та єдині принципи побудови бібліотечної мережі. 1930-й рік був присвячений розробці основних принципів єдиного керівництва та діяльності бібліотек. У червні 1931 р. було прийнято постанову “Про перебудову бібліотечної роботи”, а сектор науки НКО УСРР розробив “Положення про єдину мережу бібліотек”¹⁰⁰. На

жаль, на практиці цим планом не дано було збутися. На колегії НКО УСРР 21 квітня 1932 р. М.О. Скрипник виступив з критичною доповіддю щодо можливостей структурного об'єднання бібліотек різних видів і типів й наголосив на трактуванні єдиного планування та єдиного методичного керівництва бібліотеками, координації їхньої роботи¹⁰¹. Плани НКО наочно проявилися в незатвердженому проекті Статуту 1930 р., які вписалися в загальну політичну ситуацію в країні, Академії та Всенародній бібліотеці.

Внаслідок рішення про реорганізацію Ради ВБУ та переробку Статуту розпочалося створення нового Статуту, який мав декілька стадій трансформації. У першому варіанті 1930 р. (означеному "Харків, 22 грудня 1930 р." і тому суттєво редагованому в НКО на основі типового статуту для науково-дослідних установ з урахуванням нових завдань соціалістичного будівництва) ще залишалася згадка про ВБУ як про Бібліотеку національну, хоча її функції були суттєво видозмінені, а підпорядкування Бібліотекою перейшло до НКО. В першому пункті зазначалося: "Всенародня Бібліотека України є основне книгосховище УСРР, її центральна національна наукова бібліотека і фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук, є державна науково-дослідча установа, що нею відає Народний Комісаріат освіти УСРР"¹⁰². Документ неоднозначно свідчив про прагнення до прямого підпорядкування ВБУ Комісаріатові освіти та повного виведення її з-під контролю ВУАН.

Повний контроль діяльності Бібліотеки та її підпорядкування з боку НКО відображалось в багатьох пунктах документа: про організацію діяльності та структуру ВБУ, планування роботи, призначення директора та його звільнення, визначення та затвердження складу наукової ради, наукових посад, ліквідації Бібліотеки за постановою РНК УСРР та передачу майна.

Згідно з Статутом НКО УСРР мав здійснювати загальне методологічне керівництво роботою Бібліотеки та контролювати її стосунки з іншими закладами. Бібліотеці надавалося право безпосередньо спілкуватися, у межах своєї діяльності, з усіма установами на території Союзу РСР, крім Центрального виконавчого комітету Союзу РСР, РНК Союзу РСР, Ради праці й оборони, а так само ВЦВК, РНК УСРР і Української економічної наради, що з ними Бібліотека мала підтримувати зв'язки через НКО¹⁰³.

Завдання Бібліотеки були перероблені відповідно до завдань радянської держави, але документ, створений на базі типового положення науково-дослідних установ, практично не враховував бібліотечної специфіки. Так, у пункті першому були об'єднані всі організаційні напрями та основні функції Бібліотеки, що взагалі необхідно було б розписати окремо (комплектування, систематизація, каталогізація, облік, обслуговування, бібліографування), натомість її ідеологічні функції розписувалися занадто детально. Тому перший пункт виглядав досить складним:

1). “Збирати, систематизувати, каталогізувати, переховувати, бібліографувати і подавати на використання за спеціально встановленими правилами та інструкціями кваліфікованим читачам всі друковані й рукописні матеріали всіма мовами зі всіх царин науки, мистецтва й літератури, незалежно від часу видання чи написання їх перед усім і переважно друковані і рукописні матеріали, що за мовою, змістом і значенням мають бути використані як джерело для вивчення історії України, її господарства, природних сил і культури”.

Разом з тим виділені такі основні завдання:

2). Проводити наукові дослідження в царині бібліотекознавства, бібліографії, щоб застосувати ці дослідження для потреб господарського культурно-соціалістичного будівництва УСРР.

3). Готувати нові кадри наукових робітників, викладачів шкіл та висококваліфікованих робітників у царині бібліотекознавства, бібліографії.

4). Обслуговувати потреби у використанні літературних джерел науковою консультацією, експертизами, виконанням потрібних для цього дослідів, розробкою окремих справ тощо.

5). Популяризувати наукові знання в царині бібліотечній і бібліографічній серед широких робітничо-селянських мас.

6). Об'єднувати свою науково-дослідну роботу з роботою наукових і науково-практичних установ інших урядництв.

Відносини з Академією наук були визначені як лише науковий зв'язок нарівні з іншими науковими та освітніми установами у 8 пункті: “Науковий зв'язок із Українською Академією наук, Всесоюзною Академією наук та іншими державними установами, вищими школами, господарськими і господарсько-науковими організаціями Союзу РСР і за кордоном та притягненням за потрібних випадків для участі в своїй роботі поодиноких фахівців”¹⁰⁴. У цілому в Статуті явно домінували управлінські розділи, підвищувалися просвітницькі завдання ВБУ, применшувался її науковий рівень, практично не згадувалися професійні принципи діяльності та фонди. Повний контроль за діяльністю Бібліотеки та її підпорядкуванням з боку НКО був відображений в декількох пунктах документа: про організацію діяльності та структуру ВБУ, планування роботи, призначення директора та його звільнення, визначення і затвердження складу наукової ради, наукових посад, ліквідацію Бібліотеки за постановою РНК УСРР та передачу майна.

Основні засади функціонування Бібліотеки відображали завдання соціалістичного будівництва, не зважаючи на те, що функції комплектування, опрацювання, бібліографування та обслуговування й оголошувалися пріоритетним: змінився соціальний зміст цих функцій.

Отримавши такий проект, співробітники ВБУ почали терміново його редагувати, щоб залишитися хоча б у подвійному підпорядкуванні, із основним – ВУАН та зміцнити її наукову роль, отримавши статус науково-дослідної установи. В НДКБ було розроблено новий варіант, що акцен-

тував увагу на головних функціях Бібліотеки: "Всеукраїнська Бібліотека при ВУАН є державна науково-дослідча установа всеукраїнського значення та основне книгосховище УСРР, центральна національна наукова бібліотека України і фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук". Разом з тим пункт 3 становив собою компроміс: "Всеукраїнська бібліотека України перебуває у віданні Народного Комісаріату Освіти УСРР"¹⁰⁵.

У цілому проект 1931 р., запропонований ВБУ, був спробою віднайти компромісний варіант між проектом, запропонованим НКО, та реальними основами діяльності ВБУ, тому й виглядав він надто комплікативно і мозаїчно у своїй меті – поєднати наукові та публічні функції радянської бібліотеки: значення спеціалізованих фондів применшувалося, національні функції та функції національної бібліографії не згадувалися взагалі. Головним змістом національного спрямування Бібліотеки було оголошено збирання матеріалів, що вийшли друком або були написані на Україні та за змістом стосувалися України: "... всі друковані й рукописні матеріали різними мовами зі всіх галузів науки, мистецтва й літератури, не залежно від часу й місця видання чи написання цих матеріалів, насамперед і переважно друковані й рукописні матеріали, що вийшли на території України за всі часи її існування, а також і матеріали, що їх за мовою, змістом і значенням можна використати як джерело для вивчення історії України, її господарства, продукційних сил і культури", а також "обслуговувати потреби Всеукраїнської Академії наук, збираючи літературу та проводячи бібліографічну роботу з тих фахів, що в них працюють академічні установи"; проводити наукові дослідження в царині бібліотекознавства й бібліографії, щоб застосувати ці дослідження для потреб соціалістичного будівництва УСРР; готувати нові кадри наукових робітників; популяризувати наукові знання в царині бібліотекознавства і бібліографії серед широких робітничо-селянських мас. Наголошувалося на ролі наукової роботи: "При Всеукраїнській Бібліотеці України існує, як її органічна частина, Науково-Дослідча Комісія бібліотекознавства й бібліографії, що складається зі всіх наукових робітників та наукових робітників у царині бібліотекознавства й бібліографії інших науково-дослідчих і науково-практичних установ і діє на основі окремого статуту, затвердженого від НКО".

Детальніше були розроблені права Бібліотеки з боку професійних вимог, чого не спроможні були передбачити в НКО, зокрема включення пункту про обов'язковий примірник видань Союзу РСР, два обов'язкових примірники всіх видань УСРР і п'ять примірників усіх матеріалів, друкованих у київських друкарнях" тощо¹⁰⁶.

Цей проект розглядався на Пленумі НДКБ ВБУ і не був затверджений ВУАН¹⁰⁷. Проте ще майже весь 1932 р. Бібліотека працювала за власно виробленим проектом. Керівний персонал ВБУ на 1 січня 1932 р. залишався майже незмінним: заступник директора – В.Ф. Іваницький,

вчений секретар Є.М. Марковський, завідувачі відділами: комплектування – П.Ф. Іноземцев, опрацювання – В.О. Козловський, консультативно-бібліографічного – М.І. Ясинський, книгокористування – О.Є. Карпинська, книгосховища – Є.К. Косинський, рукописів – П.М. Попов (з 1929 р.), стародруків – С.І. Маслов, мапографічного – В.О. Кордт, єврейського – І.І. Міттельман, орієнталії – В.Ф. Іваницький. Керувала Бібліотекою під головуванням директора Президія. З 1932 р., коли розроблявся новий Статут ВБУ, її склад зменшився до 7 осіб (адміністрація, 2 представники від наукових співробітників, представник від аспірантів та представник від місцевому). Склад Ради Бібліотеки, навпаки, було розширено¹⁰⁸.

Перехідний етап в існуванні Академії в 1930–1931 рр., що характеризувався руйнацією старої академічної структури, чистками та самокритикою, зміною кадрового складу і повним переходом на марксистську ідеологію, в 1932 р. вступив до більш стабільної фази. До влади в Академії прийшла нова генерація вчених-марксистів, а отже відпала нагальна необхідність прямого підпорядкування Губнаросвіті, тобто ВБУ залишилася, щоправда, на непевний термін, у складі ВУАН. Тим паче, ВУЦВК в 1932 р. було визнано, що ВУАН “пройшла шлях великого внутрішнього зростання, зміцнення та перебудови і на сьогодні стає справжнім центром науково-дослідної роботи, успішно розробляючи ряд наукових і практичних комплексних проблем з різних галузей соціалістичного будівництва”¹⁰⁹.

Користуючись ситуацією, що склалася навколо ВУАН, у ВБУ почали готувати черговий варіант Статуту. У звіті за 1932 р., складеному новим директором Бібліотеки Н.М. Мяколенком, спеціально підкреслювалося, що ВБУ одним із перших своїх конкретних завдань поставила “цілком і якнайповніше змобілізувати, доозброїти і переозброїти всі свої людські сили для активної і успішної участі в цій боротьбі за марксо-ленінський революційний світогляд, за марксо-ленінську науку, за соціалістичну свідомість мас, за опанування найновішої техніки, за те, щоб наздогнати й випередити т.з. передові капіталістичні країни”¹¹⁰. На жаль, навіть такі запевнення у повній підтримці партійного курсу керівництвом і співробітниками Бібліотеки не допомогли їй під час нової хвилі репресій.

1931 р., незважаючи на те, що штат було розширено до 140 осіб та суттєво збільшено зарплату адміністративному, науковому і бібліотечному персоналу, відзначився страшенною плинністю кадрів: протягом року звільнилися 57 співробітників¹¹¹.

Аналіз Статутів дав змогу зрозуміти політичний та ідеологічний підтекст ліквідації відділу українки. У 1931 р. на базі відділу українки з його бібліографічними підвідділами та консультативно-виставочного відділу був утворений єдиний консультативно-бібліографічний відділ, до функцій якого відносилося також влаштування тематичних виставок, що все разом звело нанівець роботу з українськими фондами. Тема-

тика консультаційної, виставочної та бібліографічної роботи спрямовувалася, в першу чергу, на потреби соціалістичного будівництва. Згідно зі звітом 1931 р., “консультаційний сектор відділу був забезпечений тільки науковими робітниками, що давали фахові консультації з філософії, марксизму-ленінізму, техніки, економіки, літературознавства, мовознавства, етнографії та мистецтвознавства”¹¹². Бібліографічний сектор успадкував роботу, яку провадив раніше бібліографічний підвідділ українці, але форми й методи цієї роботи кардинально змінилися. “Від простої реєстрації за розділами десяткової системи новоутворений консультаційно-бібліографічний відділ перейшов на тематичну бібліографію на актуальні для соцбудівництва теми. Разом з тим бібліографічний сектор вийшов за межі матеріалів УСРР, поширивши обсяг бібліографованих матеріалів на головнішу літературу РРФСР і почасти за кордону”¹¹³. Підвідділ обов’язкового примірника увійшов до складу консультаційно-бібліографічного відділу “як база для його консультативної роботи в галузі українського та українознавчого матеріалу”. Таким формулюванням українознавчі дослідження були обмежені обов’язковим примірником державного друку. План бібліографічної роботи в галузі був виконаний лише в частині “Економіка СРСР за 1930–1931 рр.”, а картотеки “Українознавство” та “Київ”, через переміщення кадрів на більш актуальну тематику, виконані не були¹¹⁴. Сектор “Україніка” складав дезидерату з тем “Техніка на Україні” та “Наука в СРСР”, комплектувався літературою з марксизму-ленінізму українською мовою¹¹⁵.

Бібліографічна тематика відділу в 1932 р. вже зовсім не містила українознавчого ухилу, а була переорієнтована на актуальні питання соціалістичного будівництва¹¹⁶. Консультаційно-бібліографічний відділ у своїй діяльності спрямовувався на роботу з основним колом читачів ВБУ, організацію читачьких конференцій, тематичних виставок, тісний зв’язок з відділом книгокористування. Замість поняття “Архів українського друку” вводився підвідділ “Другий обов’язковий примірник” як база бібліографічної роботи. Довідкова бібліотека відділу мала містити лише актуальну масову літературу. З цієї метою з її складу виокремлювалися наукова література та газетний, мапографічний і нотний примірники для обліку в спеціальних відділах. У відділі опрацювання вводилася конвеєрна система¹¹⁷. Кабінет бібліотекознавства перетворився на Музей-лабораторію бібліотекознавства із зобов’язанням збирати експонати, що мали ілюструвати сучасні досягнення бібліотечної техніки, актуальну бібліотекознавчу літературу, провадити виставки, педагогічну роботу та бути лабораторією для науково-дослідної роботи з бібліотекознавства й бібліографії¹¹⁸.

Без сумніву, ВБУ у період 1931–1934 рр., після переїзду до нового пристосованого приміщення (остаточно ВБУ звільнила будинок по бульвару Шевченка, 14 лише в 1934 р., хоча й залишила за собою приміщення філій з монастирськими бібліотеками) суттєво розширила об-

сяги внутрішньофункціональної діяльності, зокрема робіт, пов'язаних із комплектуванням, опрацюванням, каталогізацією фондів, обслуговуванням читачів, а також й бібліографічну та масову роботу, спрямовану на пропаганду бібліотечних фондів. У 1930 р. відкрилися читальні для наукових співробітників, членів-кореспондентів та академіків ВУАН, почала діяти постійна виставка нових надходжень монографічної та періодичної літератури, була заснована довідкова бібліотека наукового залу, започаткована колекція чужомовної літератури за поточний рік та зведений каталог чужомовної періодики бібліотек м. Києва за 1900–1930 рр. Право користуватися науковим читальним залом було надане усім членам секції наукових працівників, відповідальним працівникам партійних та професійних організацій, письменникам, кваліфікованим спеціалістам різного профілю. За 1930 р. наукова читальня видала понад 100 тис. книжок. Змінився склад відвідувачів наукового читального залу та були запроваджені нові соціологічні характеристики для читачів: науковий читальний зал відвідали 773 читачі, 72 члена партії та ЛКСМ, 702 члени профспілок, 731 особа з вищою освітою, 639 чоловіків, 134 жінки. Суттєво була переглянута застаріла література з фонду підручної бібліотеки загального читального залу, сам читальний зал відвідало 9 тис. 992 читачі: 1 тис. 715 – члени партії та ЛКСМ, 7 тис. 134 – члени профспілок, з вищою освітою – 2 тис. 006 осіб, чоловіків – 7 тис. 329; жінок – 2 тис. 593; а за 327 днів видано 341 тис. 574 книжки¹¹⁹. Число виданих на абонемент книжок значно знизилося: з 44 тис. 80 в 1928 р. до 24 тис. 586 в 1930 р. (це спричинилося через політичні процеси в Академії, а абонементом користувалися переважно члени ВУАН)¹²⁰. В 1931 р. внаслідок спеціального повідомлення Сектора науки НКО від 27 січня були переглянуті правила видачі книжок на абонемент; перелік осіб визначався списками ВУАН для академіків та членів-кореспондентів: був заборонений абонемент особам, які проходили по політичних процесах. Заборонялося видавати книжки без власноручного підпису, книжки з монастирських філій, скорочувався термін видачі з місяця до 2 тижнів, не можна було видавати книжки особам, які не підтверджували місця роботи. Не рекомендувалося згадувати бібліотеку Товариства природників, якою опікувалася ВБУ, та кабінет академіка Крилова. Міжміський абонемент встановлювався винятково для академічних установ, які мали бібліотеку та посаду бібліотекаря¹²¹. В 1933 р. було здійснено реорганізацію абонементної системи, проведено переоблік та нову реєстрацію читачів, зліквідовано старі і введено нові абонементні квитки¹²².

У 1931–1932 рр. були відкриті читальні зали відділу бібліотекознавства, нотомузичного, картографічного; суттєво підвищилося обслуговування читачів рукописного відділу та відділу стародруків¹²³. Щоправда, в 1931 р. Бібліотека зняла пріоритети наукових співробітників в обслуговуванні, перейшовши на систему єдиного читального залу і “рішуче

відмовившись від старого поділу читачів на наукових і ненаукових”, “обмежила число осіб, що користувалися правом брати книжки додому, залишивши це право тільки за членами ВУАН, штатними співробітниками ВБУ”¹²⁴.

Водночас зміст цієї роботи за 4 роки повністю змінився. З метою вдосконалення управління бібліотечним фондом та встановлення контролю було запроваджено принцип єдиного книгосховища, здійснено функціональний розподіл та об'єднання загальних фондів, зліквідовано проблему цілісності бібліотечних колекцій і зібрань, яка піддавалася вешадній критиці. Відділ українки перетворився на частину загальних фондів та змінив суспільно-політичний зміст: українознавча частина стала краєзнавчою як українські фонди, а обов'язковий примірник почав зберігатися як архівний примірник українського друку та згодом вже розглядався як база державної (тобто національної) бібліографії. Довідково-бібліографічне обслуговування орієнтувалося винятково на політичні потреби радянської влади, галузеві та науково-технічні напрями, пов'язані з економічним розвитком України та колективізацією. Пріоритетна роль віддавалася консультативно-бібліографічному відділу, який був поділений на сектори бібліографічний, консультативний та виставочний, а також на підвідділ обов'язкового примірника друку УСРР й довідкову бібліотеку. Внутрішня діяльність також змінилася: було запроваджено посади консультантів з питань філософії, марксизму, ленінізму, техніки, економіки та літературознавства і спеціалістів-бібліографів за напрямками наукових знань, які основну увагу приділяли складанню списків рекомендаційної бібліографії, переважно економічного та політичного змісту¹²⁵. Утворений у травні 1932 р. при консультативно-бібліографічному відділі виставочний сектор активно включився в пропаганду нової ідеології та масових знань, зокрема у святкування 15-ї річниці Жовтня, науково-популярної технічної книжки, белетристики, преси тощо. Протягом 1932 р. виставочний сектор організував 36 тематичних та 153 виставки поточної літератури з різних відділів ВБУ¹²⁶.

Змінився й зміст комплектування фондів. Ряд спеціальних постанов та розпоряджень ЦК ВКП(б), XVII партконференції, РНК УСРР, НКО УСРР докорінно змінили видавничу справу не лише організаційно: суттєво підвищилася роль та обсяги видань науково-технічної, науково-популярної, масової освітньої книги та дитячої літератури для робітничо-селянських мас¹²⁷. Важливого значення набули видання з питань політичної пропаганди та сучасна періодика, активізувалися надходження до газетного фонду ВБУ. Було встановлено черговість у комплектуванні та надходженні книжок до читачів, яка домінувала впродовж усього радянського періоду: 1) література з марксизму-ленінізму, видання компартій та Комінтерну, соціально-економічна та революційна література, офіційно-відомча література з цих джерел; 2) господарчо-економічна література згідно з тематичними планами наукової роботи науково-дослідних

установ УСРР; 3) соціально-культурна, просвітня, педагогічна; 4) інша література¹²⁸.

Діяльність ВБУ була спрямована на розкриття винятково цих фондів, на пропаганду радянського способу життя, матеріалів керівних органів, за рахунок яких суттєво збільшилися обсяги довідкової та консультаційної роботи, кількісні показники виставок нових надходжень. Серед тематичних виставок: "До дня колективізації", "Економічне становище України на XII річницю Жовтня", "Антирелігійна література", "Ленін", "Весняна засівна кампанія", "Міжнародний жіночий день", допоміжні матеріали до економічних та технічних курсів лекцій у вузах (наприклад, "Програмно-методична література з соціально-економічного циклу вищих шкіл"), матеріали до професійних з'їздів¹²⁹. У 1931–1932 рр. комплектування та виставочна робота активно відображали процес реконструкції промисловості та сільського господарства відповідно до основних гасел п'ятирічок. Бібліотека брала участь у грандіозній за розмахом Першій Київській оборонній виставці у 1931 р.¹³⁰ Розпочалася пропаганда матеріалів з'їздів та конференцій партії і радянських органів, а також класиків української й російської літератури, дозволених радянською владою (Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки, Максима Горького, В.В. Маяковського, М.М. Коцюбинського та ін.); пропаганда класиків марксизму-ленінізму (наприклад, картотека "Основная литература СССР 1918–1932 гг. о К. Марксе", картотеки праць класиків тощо), що стали частиною політосвітньої діяльності Бібліотеки¹³¹. Збираються матеріали до біобібліографії М.О. Скрипника, складається картотека "Шість історичних вказівок т. Сталіна в дії", "Оборона ССРСР". "Колективізація", "Профрух СРСР"¹³². З метою ліквідації "ідеологічної" неписьменності у Бібліотеці були організовані курси для підвищення кваліфікації, які ґрунтувалися на засвоєнні марксистсько-ленінської методології.

Бібліотека змінила й громадську роботу, активізувала пропаганду матеріалів XVI з'їзду ВКП(б) та XI з'їзду КП(б)У на виробництві, на засівкомпанії. Вона брала участь у ліквідації неписьменності, лекціях про соціальну та культурну роль книги, роль книги в соціалістичному будівництві, орієнтовану на широкі маси робітників та селян, широко розгорнула соціалістичне змагання з Білоруською центральною науковою бібліотекою. Брала шефство над "сталінськими бібліотеками" та бібліотеками навколишніх сіл, опрацьовувала червоноармійські полкові бібліотеки, художні читальні, проводила в масових бібліотеках лекції, створила групу культармійців, на базі введеного бригадного методу організації праці в Бібліотеці були впроваджені виробничі бригади та бригади соцзмагання¹³³.

У 1932 р. широко розгорнулося соцзмагання та ударництво як соціалістичний метод роботи, ним були охоплені понад 60 відсотків співробітників. ВБУ вступила в соцзмагання з Одеською центральною

науковою бібліотекою, були організовані курси по підвищенню кваліфікації, що забезпечило належне місце вивченню марксизму-ленінізму та питанням ідеологічної боротьби на "різних фронтах національно-культурного будівництва", культурно-політичній роботі у підшефних частинах Червоної Армії та на селі¹³⁴.

У 1932 р., внаслідок переорієнтування ВБУ на масового читача, значно зросла передплата та закупівля літератури суспільно-політичного характеру, хоча протягом 1928–1932 рр. хронічно знижувалися показники обмінних операцій, оскільки зменшувалася робота з фондами, зокрема, резервним, дезидератою та час на роботу з обмінним фондом; зросла кількість масового читача у загальному читальному залі: 7 тис. 982, що майже удвічі перевищувало кількість читачів в 1931 р. (4 тис. 259) за рахунок кваліфікованих фахівців та читачів з вищою освітою. У зв'язку із зростанням кількості читачів відділом користування було введено практику попереднього замовлення літератури до читального залу та на абонемент по телефону, організовано підручні полиці для актуальної політичної літератури та виставки рекомендованої літератури, введено таблицю з вказівкою на отримання літератури із сховища, а також здійснений попередній аналіз замовлень з метою виділення замовлень з "ідеологічно невитриманої" літератури для "відведення" читачів від неї¹³⁵.

З 1931 р. проводилося систематичне вилучення "ідеологічно шкідливої" літератури, але реально створення спецсектору та вилучення згаданої літератури було здійснене в 1933 р., коли була прийнята інструкція по вилученню літератури та карток із загального каталогу¹³⁶.

Основними завданнями Бібліотеки у цей період були "максимальне поширення серед читацьких мас літератури з циклу марксизму-ленінізму, техніки, сільського господарства й культури, що популяризувало генеральну лінію партії і радянської влади на соціалістичну реконструкцію народного господарства й культури і мобілізувало маси навколо здійснення завдань вирішального року п'ятирічки за 4 роки та своїм змістом і ідеологічним спрямуванням могло правити за джерело ґрунтовного опрацювання цих завдань"¹³⁷. Уся діяльність Бібліотеки у галузі комплектування, опрацювання і обслуговування читачів політичною та виробничо-технічною літературою (ґрунтовно перевіряючи репертуар цієї літератури з ідеологічного погляду), її бібліографуванні та організації виставок літератури – була підпорядкована цьому основному завданню. Одночасно була введена система нормування роботи, створені нові положення про відділи та робочі інструкції. Тематику НДКБ було переорієнтовано на нову проблематику, сформовану під час підготовки до першого Всеукраїнського бібліотечного з'їзду (не відбувся) та Київської бібліографічної наради, що проходила у Києві на початку літа 1931 р., на ґрунтовне вивчення марксистсько-ленінської книгознавчої, бібліографознавчої та бібліотекознавчої літератури і наукової методології.

У цей період невизначеності для Бібліотеки, коли здійснювалися масові кадрові зміни, коли її залишили найпрофесійніші працівники,

здійснювався своєрідний психологічний злам співробітників, фактично зупинилися роботи з українознавчими та дореволюційними фондами як морально застарілими, почалося виокремлення багатьох матеріалів у спецсховища, колекційні фонди монастирських та церковних бібліотек фактично були законсервовані.

Почалися й обмеження у комплектуванні західною науковою літературою, з орієнтуванням на суворий ідеологічний аналіз та протиставлення радянської і буржуазної науки. 70–80 відсотків іноземної літератури складали видання з науково-технічних та природничих наук, агротехнічних знань¹³⁸. Кошти, що й раніше були вкрай незадовільні для підписки на іноземні наукові журнали та монографічні видання, були суттєво зменшені. Почалися хронічні запізнення з надходженням книжок не лише закордонних, а й радянських видань, список замовлених журналів та монографічної літератури проходив цензуру, література з “ідеологічно ворожим змістом” вилучалася й не надходила до бібліотек¹³⁹. Якщо раніше Бібліотека не мала відповідних коштів у валюті та постійно шукала шляхи для набуття грошей або відповідної літератури на обмін, то в другій половині 30-х років почали поступово зростати асигнування, але Академія наук і Бібліотека значною мірою були позбавлені самостійності у виборі наукової іноземної літератури.

Керівний персонал ВБУ на 1 січня 1932 р. при новому директорі залишився попереднім¹⁴⁰. Кінець 1931 – початок 1932 рр. у ВБУ були періодом “цілковитого і безоглядного самокритичного визнання попередніх помилок у світлі марксо-ленінської методології”, які були примушені зробити деякі члени НДКБ, зокрема, М.І. Ясинський, В.О. Козловський, С.І. Маслов, М.І. Сагарда, яким інкримінувалися буржуазні підходи в книгознавстві та бібліотекознавстві, антимарксистські концепції і зв’язки з білоемігрантськими колами (передусім, Л.Ю. Биковським та І.І. Огієнком)¹⁴¹. У 1932 р. з Бібліотеки пішов видатний бібліограф М.І. Сагарда, який не зміг та й не хотів “самокритично поставитися до своєї роботи” і був звинувачений в ідеалізмі, напдемівщині, еkleктизмі¹⁴².

1933 р. проходив під гаслом відзначення 50-ї річниці від дня смерті Карла Маркса та підготовки комплексної виставки до цієї дати, шефської роботи. Водночас стан роботи з читачами був визнаний незадовільним, багато основних параметрів по опрацюванню ретроспективних фондів, каталогізації, іншим провідним формам діяльності, зокрема організаційній роботі у спеціалізованих відділах, залишилися невиконаними. Визнаючи неможливість перевірки реальної роботи практично всіх відділів через відсутність нормування технологічних процесів, зокрема, мапографічного, музичного, вирішено було раціоналізувати звітність. З цією метою в 1933 р. було запроваджено нову форму обліку роботи: щоденник праці співробітника, місячне та річне звітлення відділу¹⁴³. Була переглянута й робота аспірантів¹⁴⁴. З 1932 р. були запроваджені бібліотечні курси для бібліотекарів вищих шкіл та наукових установ

Києва¹⁴⁵. Разом з тим курси 1933 р. при Кабінеті бібліотекознавства, що охоплювали 50 бібліотечних робітників, закінчилися у березні, але у квітні новий набір після літньої перерви не відновився.

Впродовж 1933 р. почалися нові чистки вже партійного апарату ВУАН, нових академіків та її нова реорганізація¹⁴⁶. ВБУ знову перевірялася Урядовою комісією, яка “виявила ціле кубло націоналістичних класово-ворожих сил, що всю свою діяльність скерувало в напрямку пропаганди нацистщини, запроваджуючи в життя ВБУ методи буржуазної бібліотечної практики і насаджувало ворожі теорії в бібліотекознавстві”¹⁴⁷. “Націонал-фашистськими шкідниками” були визнані 40 осіб, переважно наукових співробітників, серед яких – директор Н.М. Миколенко, заступник директора В.Ф. Іваницький, учений секретар Є.М. Марковський, який багато років був зав. підвідділом обов’язкового примірника, заступник директора по науковій частині А.М. Яременко, керівник відділу опрацювання В.О. Козловський, заступник керівника консультаційного відділу Т.П. Алексєєв, науковий співробітник І.Л. Давідсон, завідувача відділом книгокористування О.Є. Карпинська, науковці – О.Г. Кисіль, Г.І. Коляда, К.О. Копержинський, Д.Ю. Серветник, Н.В. Пискорська, М.І. Фурса, Л.С. Білецький та ін. У жовтні 1933 р. керівництво Бібліотекою та її науковий склад було повністю змінено, усі згадані бібліотекарі та науковці змушені були залишити свої посади¹⁴⁸. Це була чергова велика чистка у ВБУ¹⁴⁹. Але власне в 1932–1933 рр. з Бібліотеки остаточно звільнилися останні представники інтелігенції з вищою та духовною освітою, такі як М.І. Сагарда (КДА)¹⁵⁰, В.Ф. Іваницький (КДА)¹⁵¹ та М.Ф. Оксіюк (КДА)¹⁵².

Нова хвиля репресій в сфері освіти, в Академії та партійному апараті викликала нові “чистки”. На директора ВБУ Н.М. Миколенка було організовано наклепницьку кампанію із звинуваченням його в буржуазному націоналізмі, спробах роз’єднати Україну з СРСР, закидах в адресу партії. На спеціальному засіданні Київського обкому КП(б)У від 21 липня 1933 р. було прийнято постанову з рішенням про виведення Н.М. Миколенка з керівних органів, з посад завідуючого облівно та директора ВБУ, виключення з лав партії. На сторінках газети “Пролетарська правда” 28 липня 1933 р. була опублікована цілком спровокована стаття С. Якубовського “Бур’ян”. На засіданні партосередку ВУАН, де Миколенко певний час був секретарем, 31 липня 1933 р. він, обурений несправедливими звинуваченнями, кладе партквиток на стіл. А тому засуджується ще і як опортуніст та місцевий націоналіст. Через місяць його було заарештовано. Н.М. Миколенку інкримінувалася участь та керівна роль в осередку Української військової організації (УВО), процес над представниками котрої охопив тоді усю Академію та керівництво науковими і освітніми закладами Києва. 14 лютого 1934 р. він був засуджений на 5 років виправно-трудового табору¹⁵³.

Практично відразу підпав під слідство й заступник Н.М. Миколенка, який був залишений замість нього виконувати обов’язки директора,

А.М. Яременко; він був причетним до арешту Миколенка, але його самого 21 серпня було знято з посади заступника директора і виключено з партії¹⁵⁴.

21 вересня ВБУ очолив новий директор – Василь Михайлович Іванушкін, член ВКП(б), учасник громадянської війни, за фахом агроном-економіст. Певний час він працював у галузі книгознавства¹⁵⁵. В.М. Іванушкін з ентузіазмом почав працювати у Бібліотеці: вся робота ВБУ в 1933–1934 рр. провадилася під гаслом ліквідації “наслідків шкідництва”, критикою та самокритикою співробітників.

Спеціальна бібліотечна комісія, яку очолив сам Іванушкін, перевірила весь технологічний цикл діяльності ВБУ та науково-дослідну роботу з боку усунення недоліків.

У результаті перевіркою стану комплектування відзначалося, що ВБУ не комплектувалася партійною літературою, були занедбані обмінні операції, констатувалося, що Бібліотека була перевантажена великою кількістю книжок, не придатних для обмінних операцій, не впорядковувалися ретроспективні книжкові фонди з підвалів. Дійсно, у підвалах накопичилася велика кількість колекційних фондів та бібліотечних зібрань, які було придбано цілісно у попередні роки. Бібліотека в умовах обмеженого штатного розкладу, професійно підготовлених для роботи з ретроспективним фондом кадрів (головним чином для роботи з літературою на іноземних та давніх мовах) та відсутності належних приміщень не спроможна була переопрацювати ці великі масиви книжок.

Відділу опрацювання ставилися в провину мала перепускна спроможність, рутинність процесів, заплутаність системи опрацювання фондів, спрощене опрацювання партійної та політичної літератури, антимарксистська побудова каталогів; сектору книгокористування – зменшення відвідувань, малий ідеологічний контроль за вимогами на книжки, що видаються читачеві, недостатня діяльність по спрямуванню читача на “серйозну наукову роботу з книгою”¹⁵⁶.

Розпочалася активна розробка старих нерозібраних фондів, почали проводитися суботники для ліквідації книжкових завалів. Після перевірки політичних знань в колективі були організовані курси підвищення кваліфікації кадрів, передусім з питань марксистсько-ленінської методології, затверджена серія інструкцій, пов’язаних із обслуговуванням читачів.

Але основна увага спрямовувалася на перегляд основ діяльності Бібліотеки та пристосування її завдань до нових умов. Наприкінці 1933 р. в Академії, що була повністю обезлюднена політичними процесами, зліквідувалася стара організаційна структура. Для цього було сформовано ліквідаційну комісію, що мала вирішити питання про те, які установи ВУАН повинні бути ліквідованими, та розробити пропозиції по новій структурі майбутньої Академії наук УРСР. В.М. Іванушкін увійшов до складу цієї комісії. ВБУ не увійшла до складу тих установ, що підлягали ліквідації. Змінивши назву на Державну бібліотеку Академії наук,

вона перейшла на час реорганізації у відання Президії Академії наук¹⁵⁷.

Проекти Статуту Бібліотеки кінця 1933 р. та липня 1934 р. в цілому були схожими, – вони орієнтувалися на кардинальну зміну значення та функцій Бібліотеки з урахуванням ситуації в Академії та в Україні, передусім, на створення єдиного бібліотечного фонду Академії, підпорядкованого Бібліотеці та єдиній мережі академічних бібліотек. Бібліотека з “національної” остаточно перетворилася в “державну”, а акценти у визначенні її назви залишилися сталими протягом тривалого часу радянської влади. Бібліотека набула значення “основного державного книгосховища і центральної наукової бібліотеки УСРР”, “основної бібліотеки наукових установ” Академії наук.

Тексти Статутів яскраво відобразили ті швидкоплинні зміни в Академії наук, що паралельно здійснювалися в першій половині 1934 р., передусім, ліквідацію відділів, комісій, установ та кафедр і долю їхніх наукових бібліотек, що передавалися до Бібліотеки та поповнювали її фонди, спочатку як окремі структурні підрозділи в складі фундаментальної бібліотеки, а потім як залучені до основних фондів згідно з бібліотечною класифікацією.

Політична ситуація потребувала зміни назви Бібліотеки та її основних функціональних завдань. У грудні 1933 р. було запропоновано новий проект Статуту Бібліотеки з новою назвою – “Державна Наукова Бібліотека Всеукраїнської Академії наук” як основне книгосховище і центральна наукова бібліотека УСРР¹⁵⁸. Перед ДНБ ВУАН були поставлені такі основні завдання:

“1) Зібрати і переховувати можливо повно книжкову, журнальну, газетну і взагалі друкарську продукцію всіх часів і народів, всіма мовами і, в першу чергу, друкарську продукцію Радянського Союзу, зокрема України.

2) Забезпечити якнайширше, найповніше та кваліфіковане обслуговування державних й наукових установ, партійних і професійних організацій та окремих громадян книжковими фондами Бібліотеки.

3) Провести науково-дослідну роботу в питаннях бібліотекознавства і бібліографії.

4) Готувати висококваліфіковані кадри фахівців для наукових бібліотек України.

5) ДНБ є основною бібліотекою наукових установ Всеукраїнської Академії наук, забезпечуючи їх всіма потрібними для науково-дослідної роботи матеріалами, зберігаючи в той час свій громадський характер, обслуговуючи установи і окремих громадян, що не працюють у ВУАН”¹⁵⁹.

Таким чином, поняття “національна” як визначення зникає з Статуту, перетворившись в 1933–1934 рр. в поняття “Державна центральна наукова бібліотека УСРР”. Разом з тим нове керівництво Академії розуміло необхідність підпорядкування ВБУ Українській Академії наук.

У затвердженому Президією Бібліотеки варіанті до загального фонду ВБУ включався увесь книжковий та рукописний фонд ВУАН, що збері-

гався в її інституціях. Бібліотека звільнялася від подвійного підпорядкування у зв'язку із переїздом влади до Києва та прямим підпорядкуванням ВУАН НКО. Положення про Бібліотеку, яка мала поєднувати наукові та публічні функції, було значно підсилене у спеціальному пункті: “§ 2. Бібліотека ВУАН разом з її філіалами при науково-дослідних інститутах ВУАН є основною бібліотекою наукових установ Всеукраїнської Академії наук, що забезпечує їх усіма потрібними для науково-дослідної роботи літературними матеріалами, разом з тим зберігаючи свій громадський характер, обслуговуванням установ і окремих наукових робітників і фахівців, які не знаходяться в системі ВУАН”¹⁶⁰, а також зазначено, що “друковану продукцію УСРР має бути зібрано з максимальною вичерпністю”.

Варіант структури Статуту 1934 р. вже враховував остаточне розміщення Бібліотеки, її фондів та пристосування штатного розкладу, де основна увага приділялася функціональним відділам фундаментальної Бібліотеки Академії і її фахових бібліотек як філій ДНБ. Незважаючи на те, що вона не була остаточно затвердженою, Бібліотека у своїй діяльності спиралася на цю структуру до 1936 р.¹⁶¹

У тексті Статуту 1934 р. був помітним вплив загальносоюзних методичних документів у галузі бібліотекознавства, особливо виділялося поняття “фундаментальна бібліотека” (власне фонди Бібліотеки), яке було поділено на такі частини:

1. Сектор книгосховища в складі основного книгосховища, російсько-української монографічної літератури, книгосховище іноземної монографічної літератури, відділ періодики та відділ довідково-відомчої літератури, відділ літератури народів СРСР і Сходу, відділ архівного українського обов'язкового примірника.

2. Сектор опрацювання книжкових фондів та алфавітного каталогу.

3. Сектор обслуговування читачів та читальних залів фундаментальної бібліотеки і філій при науково-дослідних установах, міського абонементу, міжбібліотечного абонементу, бюро пересувок, бюро поточної консультації та бібліотечної довідки.

4. Сектор наукової бібліографії та систематичного каталогу в складі відділу консультації, кабінету наукової бібліографії, групи активного комплектування і дезидерати, групи зведеного каталогу.

5. Сектор підготовки кадрів та масової роботи в складі групи аспірантури, групи перепідготовки та підвищення кваліфікації, редакційно-видавничої комісії.

7. Сектор фахових фондів з відділами таємним, стародруків, рукописів, газетним, музичним, мапографічним.

8. Адміністративно-господарча частина в складі секретаріату, бухгалтерії та господарської частини.

9. Бюро книжкового обміну із закордоном.

Це положення стало основоположним для визначення типологічної основи тієї сталої структури наукової бібліотеки, яка була згодом встановлена у всіх наукових бібліотеках СРСР. Структура Бібліотеки набула функціональної чіткості, визначеності технологічних процесів, а її діяльність була підпорядкована законодавчим положенням про бібліотечну справу в СРСР.

У 1934 р. при Бібліотеці існували деякі окремі установи: Постійний семінар наукових бібліотекарів м. Києва, Комітет по опису стародруків, Державний музей книги, Комісія по складанню зведеного каталогу бібліотек УСРР¹⁶².

Бібліотеки системи Академії наук перетворилися на філії Бібліотеки при науково-дослідних установах за списком Президії Академії наук. Кожна філія становила собою підручну фахову бібліотеку, що мала своїм призначенням обслуговувати поточну планову роботу цієї науково-дослідної установи. Список інститутів та установ, що мали бібліотеки, був складений в 1933 р., затверджений в 1934 р., до нього було складено список інших наукових і спеціальних бібліотек Києва¹⁶³.

Вищим науковим органом Бібліотеки визнавалася Рада Бібліотеки, до складу якої входили вже не лише науковці та фахівці, а й представники партійної, комсомольської та профспілкової організацій, вчені секретарі установ, що при них були філії Бібліотеки. З дорадчим голосом у засіданнях Ради брали участь усі співробітники Бібліотеки. Цей пункт дозволяв партійному та громадському контролю впливати на будь-яке рішення Ради. Керівництво роботою секторів здійснювали завідувачі секторами – наукові співробітники Бібліотеки, яких на подання директора Бібліотеки затверджувала Президія ВУАН. Керівники відділів рукописів, стародруків та газетного користувалися правами завідувачих секторами.

Значна увага у Статуті 1934 р. приділялася державним функціям Бібліотеки, кадровій політиці та комплектуванню фондів (зокрема, обов'язковому примірнику УСРР та СРСР), принципам обслуговування читачів як масових, так і абонементів¹⁶⁴.

Розробка принципів обслуговування читачів передбачала регулювання цих форм та прав доступу до фондів.

Основними формами обслуговування читачів були: читальний зал фундаментальної Бібліотеки і філій Бібліотеки, міський абонемент фундаментальної Бібліотеки, міжміський бібліотечний абонемент, пересувні бібліотеки з основного фонду, бюро рукописних та фотокопій.

Доступ до читальних залів регулювався доволі суворо і контролювався в залежності від категорій читачів. Читальним залом фундаментальної бібліотеки мали право користуватися всі громадяни, не позбавлені права голосу, які опрацьовували матеріали наукового і технічного характеру або займалися систематичною самоосвітою під керівництвом

консультаційного сектору Бібліотеки. Дозвіл на користування читальним залом видавався завідуючим сектором обслуговування читачів. Для наукових співробітників ВУАН, університету та членів СНР в складі читального залу виділялася окрема наукова читальня, дозвіл на користування яким видавався директором Бібліотеки або його заступником. Читальним залом філій Бібліотеки при науково-дослідних установах могли користуватися лише наукові співробітники ВУАН або члени СНР та ГТР за дозволом директора чи вченого секретаря відповідної науково-дослідної установи.

Міський абонемент обслуговував академіків та наукових співробітників ВУАН лише в межах теми, передбаченої тематичним планом Академії, професорів університету, наукових установ через колективний абонемент, членів СНР згідно з клопотанням відповідної науково-дослідної установи за дозволом директора Бібліотеки.

У Статуті вперше професійно чітко і ясно зафіксовані обмеження на видачу книг на абонемент, метою яких було збереження фонду, якщо враховувати загальну значимість його складу: книги на абонемент видавалися лише з основного фонду Бібліотеки. Книги з філій Бібліотеки, з відділу архівного українського примірника, а також з відділів стародруків, рукописів, газетного та мапографічного на абонемент не видавалися.

Результатом розвитку загальнодоступності ставав міжміський абонемент: "Міжміський та позаміський бібліотечний абонемент має обслуговувати провінціальних наукових робітників, вчителів, агрономів, інженерів, партійних, професійних та радянських робітників, політвідділів, МТС, радгоспів та транспорту, комскладу Червоної Армії та флоту через відповідні місцеві бібліотеки на засадах відповідальності бібліотек за своєчасне повернення книг."

Бібліотеці надавалося право керівництва бібліографознавством та бібліотекознавством усіх науково-дослідних установ ВУАН, що мало проводитися за єдиним планом, який затверджувався Президією ВУАН. Остаточний перехід на систематичний каталог нової класифікації було зафіксовано в Статуті офіційно. Насамперед мав вестися та видаватися каталог найбільш актуальних і важливих у науковому відношенні розділів систематичного каталогу та інформаційних видань з тематики, актуальної для соціалістичного будівництва. Бібліотека мала право утворювати навколо себе наукові товариства з питань бібліотекознавства та бібліографії, скликати наукові з'їзди, наради та збори з тих же питань, встановлювати й підтримувати зв'язки з радянськими та закордонними бібліотеками і науковими товариствами, організувати товариство друзів Бібліотеки. З'їзди й організація товариств мали скликатися згідно з постановою Президії ВУАН на подання Ради Бібліотеки.

21 липня 1934 р. проводилося обговорення Статуту. Слід віддати

належне розробці чіткої структури, яка вже базувалася на написаних союзною Академією варіантах та передбачала виконання тих соціальних функцій, що вимагала радянська влада. Бібліотека розглядалася як "одна з ланок у загальній системі диктатури пролетаріату і як один з неабияких чинників у справі творення української пролетарської культури, соціалістичної за змістом та національної за формою", а основним своїм завданням Бібліотека ставила "всіма властивими й приступними засобами здійснювати на відведеній їй ділянці культурного будівництва історичні завдання пролетаріату в його боротьбі за соціалізм"¹⁶⁵.

При обговоренні Статуту основні зміни запропонованого тексту торкалися винятково тієї частини тексту, що йшла, починаючи з параграфу 23. Політичні обставини трансформували зміст діяльності Бібліотеки протягом 1931–1934 рр. у напрямі до виконання завдань побудови соціалістичної держави, уніфікували загальносоюзні методологічні та методичні основи діяльності бібліотек.

Завершила процес перебудови Бібліотеки постанова ЦВК СРСР "О библиотечном деле в Союзе ССР" (квітень 1934 р.), яка містила серію критичних закидів до бібліотечної справи, зокрема масовим бібліотекам. Було вирішено створити бібліотечне управління при ЦВК союзних республік і покласти на створені з метою управління бібліотечною справою бібліотечні управління та Ради бібліотек при ЦВК союзних республік контроль за їхньою діяльністю, здійснити перепис всіх бібліотек з метою покращення управління справою, реорганізувати діяльність усіх цих закладів¹⁶⁶. Прийнята ЦВК СРСР постанова "О библиотечном деле в Союзе ССР" остаточно позбавила бібліотеки ініціативи, що виходила за межі прийнятих радянською владою правових основ загальносоюзного рівня. Наприкінці 1934 р. В.М. Іванушкін намагався здійснити чергову реформу діяльності Бібліотеки відповідно до цієї Постанови, але обезкровлений колектив не спроможний був на належному рівні реформувати відділи комплектування, опрацювання, книгокористання¹⁶⁷.

Увага ЦВК до питань бібліотечної справи, рішення перетворити Бібліотеку в державну та переїзд українського уряду до Києва викликали надію на можливість побудови нового приміщення для Бібліотеки, оскільки згідно з урядовим наказом від 29 березня 1934 р. № 64 ВБУ мала остаточно звільнити будинок по бульвару Шевченка, № 14 у зв'язку з розміщенням там НКО. З 1-го квітня 1934 р. почалося перевезення книжкових фондів, устаткування, меблів та всього іншого майна Бібліотеки до будинку 58-а по вул. Короленка (Володимирської, 62), до Петрівської філії, Софійського собору¹⁶⁸. Виникла нагальна потреба розміщення двохмільйонних фондів, і постало питання про необхідність нового будинку для відповідного розміщення бібліотечних фондів та функціональних підрозділів Бібліотеки. 22 липня 1934 р. Президент ВУАН О.О. Богомолець звернувся до РНК з проханням про побудову нового при-

міщення, що відповідало б “невідкладній потребі створити в Києві як столиці зразкову бібліотеку УСРР”¹⁶⁹. З метою підтримки цього проекту Бібліотека та Бібліографічна комісія ВУАН, де працював С.П. Постернак, який був звільнений у той час з-під арешту, розробили концептуальні основи ДНБ ВУАН як “керівної бібліотечної установи в Україні”, використовуючи зарубіжний досвід побудови бібліотек національного типу. У зв’язку з цим було розроблено серію наукових завдань щодо архітектурного обличчя найбільших світових бібліотек, схема бібліотечних процесів та територіальне розміщення відділів у приміщенні, вимоги до будинку, типи книгосховищ, читальних і каталожних залів, спеціалізованих підрозділів, таємного відділу, відділу опрацюванням систематизації, міжнародного відділу, господарчих приміщень, залу засідань, друкарні, фотолабораторії, палітурної майстерні тощо¹⁷⁰. Був сформований склад та колектив авторів спеціального збірника “Бібліотечні вимоги до побудови нового будинку Бібліотеки ВУАН”, що готувався протягом 1935 р., де ґрунтовно була опрацьована бібліографія, огляди спеціальної літератури (близько 2 тис. карток літератури та ілюстративних матеріалів), підготовлені ілюстрації, матеріали для професійних статей. Але наступні події 1935–1937 рр. стали перешкодою для цих планів, яким не судилося здійснитися.

У 1934 р. Бібліотека ввійшла в систему Академії наук УСРР. Включення Бібліотеки до нової структури установ соціалістичної держави було цілком закономірним. Семимільйонні фонди Бібліотеки в 1934 р. становили таке величезне книгосховище, яке мало слугувати радянській владі та її ідеологічним принципам.

Отже, укріплення партійно-радянської влади, розбудова соціально-економічних та політичних основ СРСР, впровадження масової інтернаціональної радянської культури, політичні репресії – все це болісно відбилося на Бібліотеці, її кадровому складі, змісті її фондів та основних напрямках її діяльності. Докорінні зміни у принципах використання та пропаганди її фондів, створення “спецхрану”, введення радянської бібліотечно-бібліографічної систематичної класифікації, впровадження нових напрямів педагогічної, наукової, видавничої та політпросвітньої роботи демонстрували повний відхід від первісної ідеї Національної бібліотеки та відображали нові соціально-політичні умови в Україні, коли поняття “національна” було замінене та ототожнене з поняттям “державна” Бібліотека¹⁷¹.

Широта підходу до поняття “Національна бібліотека” засновників ВБУ, які складали єдину спільноту однодумців-учених, полягала в тому, що вони знайшли рівновагу між поняттям змісту національного як етнічного та національного як державно-політичного, що не суперечили один одному та органічно вписувалися в національну українську культуру як складову націй і держав світу. Універсальність національного книжко-

вого фонду, його загальнодоступність як фізична, так й інформаційна, з внокремленням спеціального завдання збирання та бібліографування української і українознавчої літератури були тією зв'язуючою ланкою, яка сцементувала загальну ідейну основу Національної бібліотеки. На жаль, подальші події в країні деформували першооснову цих підходів, а Бібліотека як соціальний інститут не змогла уникнути процесів залучення до суспільної структури радянського соціалістичного устрою та відповідної ідеологізації. Тексти Статутів Бібліотеки, їх незатвержені ВУАН проекти та варіанти 1930–1934 рр. розкрили цей процес в його внутрішній драматичній динаміці, наочно показавши механізм перетворення НБУ в радянську ідеологічну установу.

Розділ 4
**ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ФОНДИ І
КАТАЛОГИ БІБЛІОТЕКИ
(1924–1934)**

**4.1. Комплектування загальних фондів і збирання
бібліотечних колекцій та зібрань. Принципи каталогізації й
каталоги загального фонду**

Впродовж 1924–1934 рр. комплектування загальних фондів здійснювалося декількома способами: надходженням обов'язкового примірника, купівлею, обміном, поповненням за рахунок передач зібрань та колекцій реорганізованих установ, а також внаслідок урядових постанов про перерозподіл бібліотечних фондів між різними установами-фондоутримувачами (освітніми установами, бібліотеками, музеями тощо). Найбільшим за обсягом було надходження 2-х комплектів безкоштовного обов'язкового примірника творів друку через УКП у Харкові, а також з 1924 р. – через Російську центральну книжкову палату та книжкові палати союзних республік. Обов'язковий примірник швидко набув значення пріоритетного у системі формування фондів, каталогізації, зберігання та обслуговування читачів. У 1924–1934 рр. було прийнято ряд доповнень у законодавчу базу стосовно безкоштовного обов'язкового примірника друку України (до ст. 623 Кодексу законів про народну освіту УСРР, надісланих до УКП). Отримання обов'язкового примірника набуло постійного характеру, його зберігання, опис і облік почали регулюватися у державному порядку, спеціальні постанови запровадили систему першочергового його опрацювання та бібліографування.

У 1927–1928 рр. законодавство щодо обов'язкового примірника продовжувало розвиватися у постановах ВУЦВК та РНК УСРР “Про обов'язкові примірники творів друку” від 31 серпня 1927 р., “Про кількість обов'язкових примірників видань, що їх надсилають до Української книжкової палати” від 14 грудня 1928 р. Ними було введено єдину загальносоюзну систему обов'язкового примірника та передбачалося заснування визначеної законом між СРСР та союзними республіками системи постачання обов'язкового примірника.

Закон “Про обов'язкові примірники творів друку для книгарень” від 15 листопада 1931 р. започатковував систему платного обов'язкового примірника та систему його розподілу через бібліотечний колектор для бібліотек, що не мали такого права¹. Почав розвиватися видовий склад

обов'язкового примірника. Він становив основу фондів актуальної для радянської влади інформації, в основному було здійснено каталогізацію, ними обслуговувалися головні категорії читачів бібліотек.

Безкоштовна передача творів друку вимагала значного державного фінансування, але гарантувала безперерйне поповнення фондів бібліотек літературою, що слугувала б інтересам радянської влади. Само законодавство про обов'язковий примірник протягом 20-х років ще формувалося й не мало остаточно встановлених норм. Так, наприклад, у 1927 р., у зв'язку із скороченням ряду установ, котрим Російська центральна книжкова палата надсилала обов'язковий примірник, було зроблено спробу відмовити ВБУ у обов'язковому платному примірнику російських газет. Це питання було спеціально обговорене на декількох засіданнях Ради ВБУ. Опрацювання газет у повній кількості обов'язкового російського газетного примірника вимагало великих кадрових та матеріальних затрат, але представники Бібліотеки і Академії наук висловилися, виходячи із завдань Бібліотеки як національної, за необхідність мати в Україні хоча б єдину бібліотеку, яка б збирала повний комплект російських газет². У Постанові ЦВК і РНК СРСР від 23 серпня 1931 р. "О снабженні важнейших государственных книгохранилищ всеми изданиями, выходящими на территории СССР", що закріплювала систему платного та безкоштовного обов'язкового примірника в межах СРСР, вже не ставалося питання про обмеженість постачання обов'язкових примірників для України, яка поступово, як й інші союзні республіки, втягувалася в бібліотечну систему СРСР. ВБУ, разом з іншими вісьмома найбільшими бібліотеками СРСР, отримала право мати повний безкоштовний примірник видань. У 1931 р. згідно з власним проектом Статуту "Всемирная Библиотека Украины одержує обов'язковий примірник усіх видань Союзу РСР, два обов'язкові примірники всіх видань УСРР і п'ять примірників усіх матеріалів, друкованих у київських друкарнях"³.

Найбільш стабільним надходженням був союзний обов'язковий примірник, який одержували з УКП, Державної центральної книжкової палати РРФСР, Білоруської, Азербайджанської, Грузинської, Вірменської, Узбекистанської та Туркменської книжкових палат, – він займав домінуюче місце у комплектуванні. Обсяги надходжень обов'язкового союзного примірника до виходу Постанови ЦВК і РНК СРСР від 23 серпня 1931 р. можна уявити зі статистичних даних за 1924–1930 рр.⁴ (Див. табл. 1).

Впродовж 1924–1934 рр. ВБУ отримала понад 2 млн. творів друку через систему безкоштовного обов'язкового примірника (не враховуючи газет та листівок). Система обов'язкового примірника комплектувала поточні надходження та формувала сучасні радянські фонди, дозволяла здійснювати ідеологічний державний контроль за складом бібліотечних фондів. У 1931 р. були ліквідовані колектори при видавництвах та створена єдина система бібліотечних колекторів. Введення централізованого комплектування бібліотек дозволяло сформувати суттєву пере-

вагу радянських видань у складі практично всіх найбільших бібліотек, визначити тематичні переваги суспільно-політичної та науково-технічної літератури відповідно до завдань реконструкції народного господарства, індустріалізації та колективізації.

Таблиця 1. Обсяги надходжень обов'язкового союзного примірника до фондів ВБУ (1924–1930)

Вид матеріалу	Роки						
	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Книжки	32458	30862	37326	50529	48041	15320	13947
Брошури						38723	38283
Графіка	1372	1892	3220	4520	6481	3452	1007
Ноти	1150	1496	1618	1723	1992	2136	1600
Газети	56474	71810	85516	109959	100170	119684	138853
Архивні документи	30120	10396	11975	40573	11905	66877	4453

Політика контролю за видавничою продукцією та формуванням книжкового фонду країни призвела до того, що бібліотеки наповнилися книжками про партійні з'їзди, конференції, пленуми ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, виданнями про першу п'ятирічку, соціалістичне змагання, ударництво, підвищення продуктивності праці, раціоналізацію виробництва, підготовку кадрів, агротехніку, індустріалізацію промисловості та колективізацію сільського господарства⁵. Ці процеси охопили не лише масові бібліотеки, а й спеціальні та наукові, зокрема й Національну бібліотеку – ВБУ. Вони були проявом історичного часу і відображали новий зміст суспільно-політичного устрою України. Разом з тим уся попередня література, пов'язана з історичним розвитком України до революції, а також та, що об'єктивно відображала період громадянської війни, відійшла на другий план, була законсервована в коморах та філіях, сконцентрувалася у спеціальних сховищах. Її опрацювання, каталогізація та впровадження до наукового обігу помітно зменшилися.

Наприкінці 20 – поч. 30-х років прискорилося зростання книжкової продукції як в СРСР, так і в Україні: з 29 тис. 646 найменувань в 1926 р. до 129 тис. 429 – в 1931 р.; суттєво зріс випуск періодичних видань, передусім, агітаційно-пропагандистського та виховного значення, що надходили до Бібліотеки як обов'язковий примірник. До створення в 1930 р. об'єднання ДВОУ в Україні основними постачальниками поточних надходжень у другій половині 20-х років були видавництва ДВУ, "Книго-

спілка", "Пролетарій", "Український робітник". Продукція "Наукової думки" та інших наукових видавництва, що у 1930 р. увійшли до складу ДВОУ, перестала домінувати в загальному обсязі поточних надходжень ВБУ⁶. Водночас суттєво зросли надходження художньої літератури українською мовою та мовами інших народів, які проживали на території України, функціонували видавництва "Центроніздат", "Культурліга"⁷.

На початок 30-х років обов'язковий примірник агітаційно-пропагандистського та науково-популярного характеру становив основну кількість поточних надходжень. Найбільший приріст у ці роки належав журналам та книжкам з соціально-політичних, економічних і точних наук, прикладних знань, газетам. Кількісно обов'язковий примірник СРСР перевищив обов'язковий український примірник у 5 разів: 593 тис. 016 кн. од. склали надходження обов'язкового примірника СРСР та 50 тис. 958 кн. од., 28 тис. 708 журналів, 20 тис. 998 газет – обов'язкового примірника УСРР⁸.

Наступним способом комплектування ВБУ було надходження літератури через міжнародний та всесоюзний книгообмін і придбання книжок. У 1924–1934 рр. міжнародний книгообмін та систематичне комплектування ВБУ іноземною літературою розвивалися значною мірою стихійно і суттєво залежали від суспільно-політичної ситуації в Україні. Певну роль відіграло створення Всесоюзного та Всеукраїнського товариств культурного зв'язку із закордоном, які допомагали у придбанні книжок, але значного розмаху цей почин в Україні не набув. За період свого існування у 1926–1929 рр. Всесоюзне товариство передало для України до 10 тис. видань науково-технічної літератури⁹. Разом з тим це комплектування мало переважно випадковий характер, оскільки воно фактично перерозподіляло видання між 18 великими бібліотеками СРСР¹⁰. З 1927 р. ВБУ підписала угоду зі Всесоюзним об'єднанням "Міжнародна книга", яке фактично монополізувало міжнародний книгообмін в СРСР. Через посередництво цієї організації Бібліотекою було замовлено та обміняно чимало іноземної й української літератури, почали надходити видання Ліги націй¹¹.

На жаль, систематичного поповнення фондів необхідною науковою літературою через міжнародний книгообмін або за валютні кошти не було організовано. Комісія, створена для складання списків закордонної літератури при Головпрофосвіті, працювала не регулярно й залежала від загальної фінансової ситуації в уряді. Якщо й виділялися дуже обмежені валютні кошти, вони йшли переважно на придбання закордонних періодичних видань через Народний комісаріат зовнішньої торгівлі та НКО й стосувалися, як правило, природничих, технічних, фізико-математичних та економічних наук: в 1929 р. з 178 назв періодичних іноземних видань їм належало близько 160 назв¹².

Активну участь у замовленні закордонної літератури у 20-х роках брали вчені Академії наук. Серед них були: О.О. Богомолець, М.М. Гришко, С.О. Єфремов, Д.І. Багалій, Д.К. Заболотний, М.П. Кравчук, М.М. Кри-

лов, А.Ю. Кримський, О.В. Палладін, Є.О. Патон, М.В. Птуха, П.А. Тутковський, М.Г. Холодний, І.І. Шмальгаузен та ін. Вони листувалися з відомими вченими за кордоном, стежили за спеціальною науковою періодикою, допомагали визначати найбільш цінні видання, складали списки для затвердження їх НКО. Надзвичайну допомогу за рахунок особистих зв'язків у книгообміні, придбанні наукової літератури та подарунків надали С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, М.В. Птуха.

У 1924–1928 рр., коли ВБУ мала право на певну ініціативу у визначенні партнерів книгообміну, нею були налагоджені стосунки практично з усіма великими торговельними фірмами, бібліотеками та науковими товариствами світу з орієнтацією переважно на обмін рідкісними виданнями із дореволюційних зібрань, що були в Бібліотеці у необхідній кількості. Активні зусилля ВБУ у проведенні міжнародного книгообміну дозволили встановити ділові стосунки з понад як 460 кореспондентами. Серед організацій, що підтримували постійний обмін з ВБУ, були: Національний музей у Львові, Спілка інженерів та техніків українців у Празі, НТШ у Львові, Товариство охорони сліпих у Варшаві, Український педагогічний інститут у Празі, Публічна бібліотека у Варшаві, Народна бібліотека Софії, Стокгольмська королівська бібліотека, Українська господарча академія в Подебрадах, Токійський державний університет, західні видання “Центральна Європа”, “Світло”, “Українські щоденні вісті” тощо¹³. Західні бібліотечні асоціації допомагали ВБУ у збиранні наукових періодичних видань, монографій, збірок: так, Американська бібліотечна асоціація сприяла Бібліотеці у придбанні американських науково-технічних журналів за 1914–1924 рр. загальною кількістю понад 1 тис. примірників, дари були отримані від Іспанського бібліотечного товариства, деяких західноєвропейських університетів¹⁴. І все ж до 1930 р. подарунки складали не більше 10 відсотків від загальних міжнародних надходжень. Найбільш важливими надходженнями у період 1924–1928 рр. були дари у вигляді монографічної літератури та періодичних видань від Американської бібліотечної асоціації та Нью-Йоркської публічної бібліотеки.

Внутрісоюзний книгообмін активізувався після Постанови ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1929 р. про розвиток бібліотечної справи, в якій спеціально наголошувалося на необхідності обміну фондами між бібліотеками. Постійні книгообмінні зв'язки були встановлені з 18 найбільшими бібліотеками СРСР, передусім із Державною бібліотекою ім. В.І. Леніна, Бібліотекою Академії наук СРСР, Державною публічною бібліотекою ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, Бібліотекою комуністичної Академії, а також з більш ніж 120 бібліотеками та установами.

Комплектування бібліотечних фондів набуло організованого характеру після переїзду до нового приміщення та створення в 1930 р. відділу комплектування, який повністю реорганізував свою роботу, було складено інструкції з питань комплектування та визначено основні засади оптимального функціонування системи комплектування для умов ВБУ.

Відділ розглядався як основний, тобто такий, який визначав політику та відповідав за склад фондів Бібліотеки, що виконувала завдання національної, публічної та наукової бібліотеки, науково-дослідного осередку України в галузі бібліотекознавства і бібліографії з урахуванням планів соціалістичного будівництва у державному та союзному масштабах. Положення про відділ закріпило напрями діяльності, джерела та засоби комплектування ВБУ.

На засіданнях Ради Бібліотеки ВБУ в 1930–1934 рр. постійно розглядалися питання про створення каталогу дезидерати, поповнення фондів за рахунок розшуків необхідної літератури за цим каталогом, каталог установ-джерел комплектування, необхідність пошуків приватних фондівласників, які могли б передавати ВБУ літературу, організацію системи різноманітних стосунків з книжковим ринком, зокрема книго-торговельними установами та антикварними магазинами для розшуків можливостей придбання видань, що не увійшли до системи обов'язкового примірника (передусім, літографії) тощо.

У складі відділу комплектування знаходився підрозділ, що реєстрував усі надходження до Бібліотеки, розподіляв їх за відділами, штампував, підкладав до них друковані картки, робив статистичний облік, контролював фізичний стан книжок, що потребували опрацювання. У відділі комплектування почав працювати відділ дезидерати, який з 1931 р. складав картотеки з науково-технічної літератури, марксизму, науки в УСРР, здійснював поповнення газетного фонду, фонду масової та суспільно-політичної літератури.

У 1930 р. була реорганізована система обліку нових надходжень й відповідно робота реєстратури у зв'язку із збільшенням кількості надходжень: книжкові надходження приймалися, статистично оброблялися і згідно з актами передавалися до бібліотечних відділів-фондоутримувачів за цільовим призначенням. Такі акти мали значення спрощеного опису й одночасно облікових документів, оскільки після опрацювання в підрозділах на цих актах проставлялися топографічні номери книжок. Нова система збільшувала роботу реєстратури, але вона також надавала можливостей для суттєвого скорочення трудомісткості облікових затрат в цілому у ВБУ та прискорення введення книжок в обіг для користування, а також всіх облікових операцій в Бібліотеці та вдосконалення статистичного обліку книжкових фондів. У 1930 р. ВБУ зареєструвала 304 тис. 552 од. нових надходжень¹⁵.

З 1933 р. у структурі сектору комплектування виокремили бюро обміну, завданням якого було "переводити обмін видань ВУАН на видання інших радянських і закордонних наукових установ та виконання доручень на підбір і висилання для цих установ антикварної літератури з обмінного фонду Бібліотеки"¹⁶. В 1934 р. при Бібліотеці було започатковане самостійне Бюро книжкового обміну із закордоном, де сконцентрувалися всі обмінні операції із науковими, бібліотечними та видавничими

установами західних держав поза межами СРСР, що здійснювалися на базі фонду ВБУ та мережі академічних бібліотек, які увійшли до складу книжкового фонду фундаментальної Бібліотеки ВУАН¹⁷.

У 1930–1934 рр. з початком перебудови суспільства на соціалістичний лад, у період політичних переслідувань співробітників ВУАН комплектування іноземною літературою суттєво погіршилося у зв'язку з тим, що основними замовниками закордонної літератури були на той час вже репресовані академіки ВУАН. З 1934 р. комплектування та обмінні операції із-за кордону набули більш системного характеру, але вони орієнтувалися винятково на забезпечення наукових досліджень нової Академії наук УСРР і знаходилися під повним контролем уряду.

Реорганізація ВБУ в Бібліотеку Академії наук УСРР та створення її філій з академічних бібліотек доповнили вже встановлену до 1934 р. систему комплектування. Комплектування філій Бібліотеки при науково-дослідних установах ВУАН проводилося за списками, складеними дирекціями відповідних науково-дослідних установ, за рахунків бюджету цих установ, але під контролем відділу комплектування Бібліотеки. Список часописів як радянських, так й іноземних, що передплачувався Бібліотекою, для уникнення дублювання погоджувався з усіма науково-дослідними установами ВУАН і затверджувався Президією ВУАН. Були визначені найбільш доцільні форми організації фонду фундаментальної Бібліотеки та бібліотек мережі: часописи, що мали обслуговувати фахові потреби лише однієї науково-дослідної установи ВУАН, зберігалися у філії Бібліотеки при цій установі, решта – у фундаментальній Бібліотеці. Розподіл часописів між філією і фундаментальною Бібліотекою також затверджувався Президією ВУАН¹⁸.

Кожне видання повинно було бути в Бібліотеці по можливості принаймні в двох примірниках. До обмінного фонду могли виділятися лише примірники, не потрібні для обслуговування постійного контингенту читачів Бібліотеки. Насамперед, вирішено було придбати літературу за замовленнями науково-дослідних установ ВУАН¹⁹.

Упродовж 1924–1934 рр. найбільш значні надходження здійснювалися за рахунків придбання та передачі ВБУ книжкових бібліотечних зібрань і колекцій з різних націоналізованих установ й за рахунків перерозподілу книжкового фонду між різними бібліотеками, зокрема масовими та науковими. Це було викликане рішеннями радянського союзного та українського урядів, спрямованими на централізацію видавничої і бібліотечної справи й повний контроль за складом і змістом бібліотечних фондів.

Процес набув масового характеру з 1929 р., коли розпочалися докорінні зміни у бібліотечній справі. Вони були започатковані постановою ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1929 р. “Об улучшении библиотечной работы”, яка спрямувала перебудову бібліотечної справи відповідно до політичних завдань стосовно перетворення бібліотек на центри мобілізації мас для виконання планів соціалістичного будівництва, та постановою

НКО УСРР "Про перебудову бібліотечної роботи" (червень 1931 р.) у напрямку створення єдиного керівництва бібліотеками та єдиної мережі бібліотек (остання, як вже згадувалося, була ліквідована у 1932 р.). Ці постанови мали відношення й до ВБУ. Розвиток ідеї масових бібліотек визначив також і перерозподіл дореволюційних фондів, їх переміщення у центральні наукові бібліотеки України, чистки фондів від "застарілої та ідеологічно шкідливої літератури", звільнення від так званого їх "засмічування".

У 1931 р. офіційно був створений таємний відділ, куди потрапляла "ідеологічно шкідлива" література; за Статутами 1933 та 1934 рр. визначенням поняття "таємний відділ" було – "Концентрація книжкових фондів інших бібліотек, де вони використовуються не за призначенням". Частина з цих фондів потрапляла до спеціального сховища, частина – до фонду "концентрації" або до філії Бібліотеки на Подолі²⁰. Цей фонд було започатковано ще у 1922 р., коли Бібліотека одержала право на обов'язковий український примірник конфіскованого друку. Так, згідно з Схемою розподілу обов'язкових примірників, введеною з 1 серпня 1922 р., та згідно з постановою РНК "О конфіскації подлежащих изъятию и распространению произведений печати" від 16.03.1923 р. серед 30 примірників для розповсюдження, що передавалися до Книжкової палати, 4-й примірник отримувала ВБУ²¹.

У другій половині 20 – поч. 30-х років для ВБУ почався черговий етап надходжень малих та великих бібліотечних зібрань з різних міст України, де залишилися дореволюційні фонди. Цей процес був викликаний новим імпульсом стосовно розвитку ідеї про необхідність централізації старих бібліотечних фондів у великих книгосховищах.

У зв'язку із чистками фондів та продовженням реорганізації установ, організацій і закладів, які не відповідали ідеологічним засадам нового ладу, радянська влада на власний розсуд вирішувала долю бібліотечних збірок дореволюційних установ та духовного відомства, і, хоча загальний потік надходжень приватних бібліотек значно зменшився, фонди ВБУ в 1929–1932 рр. суттєво поповнилися бібліотеками ліквідованих та реорганізованих установ. Як згадувалося, за ВУАН та ВБУ було закріплено декілька монастирських бібліотек разом із будинками, де вони розміщувалися. Але доля їх не була остаточно визначена, оскільки будинки формально належали ВУАН. Серед них найбільш значною вважалася бібліотека КДА.

Лише наполегливість А.С. Криловського у боротьбі за фонди КДА та невтомні клопотання ВБУ, із залученням до цієї справи Археографічної комісії ВУАН, Археологічного комітету та Комісії старого Києва стосовно закріплення будинку за ВУАН, дозволили на багато років залишити бібліотеку КДА у приміщенні Братського монастиря, перетворивши його на Подільську філію ВБУ і таким чином зберігши це унікальне зібрання, яке протягом декількох років практично залишалось навіть без охорони²².

З 1925 по 1932 рр. Бібліотека прийняла ряд монастирських колекцій та зібрань, окремих збірок, що були націоналізовані радянською владою, але рішення про їх фактичну передачу довго не приймалися. Згідно з рішенням Управи ВУАН у відання ВБУ передавалися бібліотеки Видубицького, Миколаївського, Михайлівського та Лаврського монастирів. Перші три з названих бібліотек на той час опинилися практично без догляду, хоча певну, але не досить дбалу опіку при них здійснював уповноважений від ВУАН Федір Морозов. Видубицька бібліотека містилася біля помешкань монахів без охорони, її каталоги були передані до ДПУ; Миколаївська бібліотека розміщувалася в незачинених шафах у прохідній кімнаті, що була зайнята житловим кооперативом; двері Лаврської бібліотеки закривалися на декілька колодок. У кращому стані була Флавіанівська бібліотека у Лаврі: вона розміщувалася в окремому будинку, більш-менш пожегобезпечному, книжки зберігалися у шафах, мали друкований каталог, який дозволив при прийнятті фонду звірити наявність книжок. Представник ВУАН та деякі бібліотекарі ВБУ працювали там ще в 1922–1924 рр., сортуючи і каталогізуючи книжки. Михайлівською бібліотекою опікувався та впорядковував її фонди В.І. Барвінок²³, зібрання Софійського собору – позаштатний співробітник ВУАН В.Г. Черський. Передача бібліотеки Софійського собору реально здійснилася лише у січні 1931 р.²⁴ Монастирські бібліотеки поступово сконцентровано в будинку Мазепинського корпусу КДА (Подільської філії). Й хоча цими фондами Бібліотека обслуговувала переважно академіків ВУАН через абонемент, вони знаходилися практично на консервації.

Найбільша робота здійснювалася з фондами, що зберігалися у приміщенні Михайлівського монастиря. У його складі, крім власне бібліотеки самого монастиря, були книжки з бібліотек Софійського духовного училища, Інституту шляхетних дівчат, Учительської семінарії²⁵. В.І. Барвінок розсортував їх, систематизував, відокремив і розподілив на: рукописи, церковнослов'янські та російські друковані видання, часописи, видання іноземними мовами. Він звірив рукописи та книжки, відмітив частину книжок, що не збереглися, за опублікованими виданнями та інвентарями М.І. Петрова, а також ті, що не позначалися в рукописному каталозі²⁶.

Крім монастирських зібрань, Бібліотеці були передані й фонди ліквідованих учбових закладів. Так, протягом 1924–1925 рр. ВБУ набула значні бібліотечні фонди Білоцерківської гімназії, куди були завезені декілька бібліотечних регіональних зібрань Білоцерківщини²⁷.

У 1926–1927 рр. вирішувалася доля бібліотеки Університету св. Володимира: чи розформувати її та передати різним вузам за профілем, чи створити окрему наукову бібліотеку, чи передати її до ВБУ. Нещодавно створені Медичний та Геологічний інститути претендували на профільні фонди, а Укрнаука, якій на той час підпорядковувалася ВУАН та Бібліотека, схилилася до підтримки прохання інститутів (медичний відділ бібліотеки Університету налічував понад 150 тис. книжок, а гео-

логічний – до 50 тис.). Бібліотека Університету розміщувалася у великому приміщенні, що належало КІНО, який наполягав на своєму праві відібрати частину книжок до своїх фондів²⁸. ВБУ наполегливо обстоювала думку про необхідність збереження Університетської бібліотеки у цілісності та передачі їй, ВБУ, півмільйонних за обсягом фондів. Нарешті, згідно з постановою Спільного зібрання ВУАН, було винесено остаточний вердикт: не розпорошувати фонд університетської бібліотеки, яка вважалася найціннішим зібранням України того часу. У ВБУ було створено спеціальну комісію під керівництвом С.П. Постернака із залученням до складу М.П. Василенка та А.М. Лободи як представників Академії наук для вирішення питання про доцільність передачі бібліотеки Університету до фондів ВБУ. Проаналізувавши склад фондів бібліотеки, Комісія визнала, що бібліотекам Медичного та Геологічного інститутів необхідні сучасні підручники, тоді як основний склад медичного та геологічного відділів університетської бібліотеки, започаткованих на початку ХХ ст. і сформованих переважно за рахунок наукових видань книжок ХІХ – поч. ХХ ст., вже не відповідав завданням сучасної студентської бібліотеки. З іншого боку, концепція ВБУ як національної і, водночас, центральної наукової бібліотеки дозволяла сконцентрувати у її фондах медичну і геологічну літературу, створивши, таким чином, книжкову базу для наукових досліджень, доступну для всіх читачів, а не лише студентів та викладачів певних інститутів. Було вирішено залишити за ВБУ й рукописну колекційну частину університетської бібліотеки всупереч прагненням Центрархіву. За бібліотекою КІНО залишилися лише ті книжки, що були придбані цим інститутом після 1920 р.²⁹

З огляду на цілісність зібрання Університету було остаточно вирішено зберегти його як єдину колекцію, а штатні одиниці та майно бібліотеки пропорційно розділити між КІНО та ВБУ (внаслідок такого розподілу В.О. Кордт перейшов остаточно до постійного штату ВБУ), залишивши ВБУ книжкові шафи бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського – цієї важливої частини університетської колекції – як невід'ємну частину її інтер'єру³⁰. Викладачам КІНО було надано певні пільги для того, щоб вони мали змогу працювати не лише з фондами Університету, а й Бібліотеки взагалі: професорам та викладачам надавалося право абонементу на 30 томів терміном на 6 місяців, якщо не буде нового замовлення на цю книжку; кабінетам та семінарам КІНО – колективний абонемент на один тримістр; студентам – право брати додому на 2 тижні до 5 книжок, надрукованих не раніше 1850 р., у разі, якщо викладач засвідчував, що ці книжки потрібні для наукової роботи студента³¹.

Згадане спеціальне засідання Спільного зібрання ВУАН відбулося 21 березня 1927 р. Отже, за КІНО залишалися: книжки, що закупив або одержав у дар власне Інститут; бібліотеки Вищих жіночих курсів та

колишнього Українського державного університету, книжки, передані КІНО Педагогічним музеєм; рештки бібліотеки Фребелівського інституту, студентська бібліотека колишнього Університету; семінарські й кабінетні бібліотеки, не утворені з фондів бібліотеки колишнього Університету, а також частина довідкового відділу, який розподілявся між КІНО та ВБУ. У жовтні 1927 р. почався власне розподіл та переїзд бібліотечних фондів до нового приміщення³².

У 1924–1929 рр. продовжувалося послідовне комплектування ВБУ літературою за картотекою дезидерати, розгорнулася збирацька діяльність з метою придбання дублетів видань з книгосховищ Росії. З цією метою було налагоджене листування понад з 150 бібліотеками та видавництвами, обмін списками літератури. Але все ж найбільш надійним засобом докомплектування фондів залишилася система спеціальних відряджень.

Так, наприклад, у 1926 р. до Ленінграда було відряджено Ф.П. Максименка для придбання книг з Ленінградського відділу Державного книжкового фонду РРФСР та інших сховищ. Протягом майже півроку він обстежував фонди Бібліотеки Академії наук та Ленінградського державного видавництва, Ленінградської публічної бібліотеки, Ленінградського відділення Центрархіву, Академії історії матеріальної культури, бібліотеку Геологічного та мінералогічного музею АН СРСР, Державного інституту медичних знань тощо. За допомогою В.І. Вернадського, який написав декілька листів з рекомендаціями та проханнями про допомогу, а також завдяки власній наполегливій роботі Ф.П. Максименко зміг придбати для ВБУ в дар, на обмін та за рахунок пільгових цін кілька тисяч книжок: 4 тис. 27 – з Державного книжкового фонду, 127 – з Ленінградської публічної бібліотеки; 1 тис. 463 – з Ленінградського відділу Центрархіву; 80 – з Академії історії матеріальної культури тощо. Крім того, ним було привезено 5 цінних для історії України рукописів³³.

Наприкінці 1927 р. ВБУ придбала бібліотеку львівської “Просвіти”. У доповідній записці від 30 листопада 1927 р. М.І. Ясинський, який разом з М.Ф. Оксіюком переглянули її фонди, обґрунтував необхідність придбання зібрання, мотивуючи це тим, що згадана бібліотека слушно доповнила б придбані раніше бібліотеки київської “Просвіти” та “Старої громади” і за своїми фондами була дуже близькою до фонду “Україніка”: “вона вся майже без виключення має цінність для ВБУ в зв’язку з тим завданням, яке стоїть перед Бібліотекою – створити книжкову базу, яка б допомогла в справі складання Українського бібліографічного репертуару”. Ця бібліотека мала виняткову цінність ще й тому, що була корпусним зібранням монографічних і періодичних видань Галичини та про Галичину, а також мала значний комплект підручників, які були цінним матеріалом для дослідження шкільної справи в Галичині. Особливий інтерес, на думку експертів, мали праці Драгоманова, видані в Женеві і Софії, видання Шевченкіани, окремі книги Подолинського та

ін. За обсягом бібліотека львівської "Просвіти" складалася з семи з половиною тисяч томів, і, на думку М.І. Ясінського, могла коштувати 1600 руб.³⁴.

Подарунки до ВБУ надходили щорічно і складали хоча й невеликий відсоток від усіх надходжень, але цінний за змістом та складом: в 1929/30 операційному році (з 1 жовтня 1929 р. по 1 жовтня 1930 р.) вони склали 17 тис. 310 книжок, 17 тис. 673 брошури, 9 тис. 947 журналів, 235 рукописів, 378 од. графіки; 19 тис. 273 нотні видання, 8 тис. 150 газет, 832 аркушівки. Серед установ, що передали найбільші надходження, були: профспілка Радторгслужбовців, Клуб водників, музичний сектор Всесоюзного держвидаву, ДВУ, а також деякі районні бібліотеки та трудові школи Києва, що переглядали свої фонди і передавали непрофільну літературу до ВБУ. Купівля особистих бібліотек та окремих найважливіших книжок продовжувалася і в 1924–1934 рр. Так були придбані книжки проф. Преображенського (130 од. зб.), С.В. Шамрая (1 тис. 25), О.З. Попельницького (498)³⁵.

Важливим надходженням були подарунки від вчених ВУАН та їх нащадків. У період з 1924–1934 рр. ВБУ було подаровано близько 200 тис. од. зб.: зібрання акад. А.Ю. Кримського (понад 2 тис. од. зб.), О.Т. Дзбановського (1 тис. 830 од. зб.), акад. М.М. Крилова (близько 9 тис. томів, що згодом були сформовані в окремий персональний кабінет), проф. В.П. Образцова і А.З. Промислової (2 тис. 443 кн. од.)³⁶, Товариства природників (35 тис. книжок), решту матеріалів проф. С.Т. Голубева³⁷, зібрання проф. Г.Д. Салівона (1 тис. 829 кн. од.); проф. Пальмова (937 кн. од.); Ф. Вольської (405 кн. од.); М.К. Грунського (285 кн. од.); К.І. Осьмака (134 кн. од.), М.М. Промислової (192 кн. од.) та багатьох ін.³⁸.

За перші 15 років існування ВБУ за рахунок поточного комплектування та постійних великих надходжень бібліотечних зібрань ліквідованих установ створився колосальний за обсягом фонд літератури, який зростав швидше, ніж його можна було опрацювати наявним кадровим складом ВБУ. Протягом 1929–1930 рр. під час підготовки до переїзду були проведені попередня ревізія та сортування комор з неопрацьованою літературою, опис за децимальною системою та виділення для спеціальних підрозділів стародруків, україніки, бібліотекознавства та обмінного фонду на замовлення Держторгу УСРР.

На середину 30-х років склалася система фонду, яка розподілялася на діючу та резервну частини. До діючої належали центральне книгосховище з діючим фондом, архівний примірник радянського періоду друку, а також фонди спеціальних відділів, кабінетів, філій.

Система організації фонду визначилася вже від періоду фундації ВБУ – це був форматний принцип. Впродовж 1930 р., після зауважень комісії стосовно нерозподіленості фондів, центральне книгосховище розділило їх на фонди вітчизняної та зарубіжної літератури XIX–XX ст., поточні надходження радянських видань та вітчизняної і зарубіжної періо-

дики. Журнали розподілялися за двома форматами. Книжкові колекції та зібрання зберігали попередню розстановку. Монографічна література, серійні і багатотомні видання були виокремлені значно пізніше³⁹.

Резервний фонд фактично складався з власне резервного, обмінного та фонду концентрації. У цей фонд надходили історичні бібліотеки, колекції та зібрання. Якщо на них не збереглися друковані або карткові каталоги, книжкові зібрання залишалися у фонді концентрації. У разі, коли бібліотеки та зібрання мали друкований або картковий каталог, вони розміщувалися за тим принципом, що відображений в існуючому каталозі, та ставилися на полиці у сховищах для обслуговування читачів.

У Бібліотеці завжди існувала проблема розміщення фондів, оскільки зростання фондів не супроводжувалося збільшенням приміщень. Систематичне та планове опрацювання ретроспективних фондів фактично почалося лише в 1930 р., коли ВБУ переїхала до нового приміщення, але здійснювалося воно дуже повільно у зв'язку із збільшенням поточних надходжень та недостатньою кількістю штатів. Відділ опрацювання, який обробляв літературу із загального фонду, фондів україніки, періодики, бібліотекознавства, ПБ, до 1930 р. був розкиданий по різних приміщеннях. На 1930 р., тобто на час реорганізації системи комплектування, склад та опрацювання фондів статистично розподілялися так⁴⁰ (див. табл. 2).

Масовий розбір фондів супроводжувався спрощенням описом, який дозволяв швидко опрацювати фонд та включити його в систему обслуговування. На початок 30-х років розгорнулася робота за фізичну збереженість фондів. До такого стану бібліотечних фондів призвів той факт, що чимало книжок завозилися з різних міст та установ, декотрі з яких багато років не були доглянуті, через що книжки вражалися грибковими захворюваннями та шкідниками, а потім ще й зберігалися у непристосованих приміщеннях ВБУ протягом 20-х років. У книгосховищі створили спеціальну групу по догляду за фізичним станом фондів, почалось вивчення спеціальної літератури.

З 1929 по 1932 рр. НКО провадив цілеспрямовану політику концентрації універсальних книжних фондів та збирання старих колекцій і зібрань у декількох центрах, серед яких ВБУ була найзначнішим. У грудні 1929 р. музеям було заборонено збирати універсальні книжкові фонди й бібліотеки та приписано усім державним і окружним музеям переглянути склад своїх фондів, зайві для музею книжки передати до найближчої наукової бібліотеки – або до Всенародної бібліотеки України в Києві, або до Харківської чи Одеської центральних наукових бібліотек⁴¹.

Наслідком цього наказу була нова хвиля надходжень до ВБУ, які потрапляли після спеціального розгляду зібрань Сектором науки НКО. Одним з найбільших і найцінніших надходжень того часу стала бібліотека Волинського музею, що налічувала понад 100 тис. кв. од. і передача якої почалася з березня 1931 р., для чого до м. Житомира були від-

ряджені двоє співробітників. Вони детально ознайомилися із змістом та станом книжкових фондів Волинського державного науково-дослідного музею та встановили найдоцільніші форми розподілу й перевезення цих фондів. За їх допомогою найцінніша частина призначених наказом НКО для передачі ВБУ фондів, зокрема інкунабули та рукописні книги, була перевезена до Києва. Колосальна значимість передачі цього книжкового фонду визначалася тим, що зібрання складалося з низки окремих бібліотек з готовими каталогами, інвентарями та відображало величезний пласт культури Волині попередніх епох. Характеризуючи склад бібліотеки, О.Т. Дзбановський писав, що серед найбільш значних зібрань Волинського музею – бібліотека колишньої православної Волинської духовної семінарії, бібліотеки католицькі – римсько-католицького єпископського капітулу, бібліотека римсько-католицьких єпископів та православні – Тригорського монастиря, православної духовної семінарії та ін. Цінність бібліотеки визначалася не лише численними інкунабулами і рукописними книгами, стародруками до 1800 р. незалежно від їх змісту, а й одержаними в цілісному виді окремими особистими, тематично підібраними волинськими бібліотеками та колекціями польської літератури, іноземної періодики, англійської і французької збірок, фондом довідкових видань, бібліографіями та енциклопедіями, особистими збірками – баронів Шодуарів, Мезенцева, Шленкера та багатьма іншими⁴².

Передача бібліотеки Волинського музею фактично почалася з 13 травня 1932 р., коли до Житомира вїхала комісія в складі представника сектору науки Ю.А. Кулаковського, заступника директора ВБУ А.М. Яременка та наукового співробітника Ф.П. Максименка. Комісія повинна була домовитися з музеєм про розподіл фонду, в свою чергу ВБУ – організувати робочі процеси, приймання, пакування, відсилку книжок. Голова комісії А.М. Яременко, погодивши цю справу з культвідділом міськнаркому та з інспектурою Наросвіти, 15 червня скликав спеціальну нараду з представників Волинського музею, Наросвіти. Ознайомившись у загальних рисах із книжковими збірками музею, комісія залишила в Житомирі Ф.П. Максименка, через певний час туди приїхав М.В. Гепшенер. Для ВБУ з бібліотек музею було взято 91 тис. 40 кн. од. (за даними звіту за 1932 р. – 90 тис. 178 кн. од.; з них 83 тис. 958 книжок і брошур, 3 тис. 560 од. журналів та газет, 850 од. нот, 110 карт і графіки, 1 тис. 695 од. рукописів, 162 інкунабули)⁴³, для Харківської ЦНБ – 8 тис. 450 кн. од. (8 вагонів до Києва та 1 вагон до Харкова)⁴⁴.

С.І. Маслов та Б.І. Зданевич протягом 1931–1932 рр. переглядали зібрання Київської Центральної Робітничої бібліотеки ім. ВКП(б) (колишня КМБ), що за профілем передавалися до ВБУ відповідно до розпорядження НКО. Серед фондів найбільшу цінність становили книжкові колекції Д.С. Трощинського, М.В. Юзефовича, І.В. Лучицького, які Київська Центральна Робітничка бібліотека ім. ВКП(б) запропонувала придбати ВБУ. Внаслідок цієї купівлі означені фонди опинилися в складі колек-

цінних фондів Бібліотеки, серед них було чимало цінних рукописів та унікальних видань XVI – поч. XX ст.⁴⁵

Таблиця 2. Склад та стан опрацювання фондів ВБУ на 1930 р.

Назва підрозділу	Опрацьовано повністю, од. зб.	Опрацьовано частково, од. зб.	Неопрацьовано, од. зб.	Разом, од. зб.
Загальний	539123	470713	338524	1528360
Університетський	484796			484796
Петрівський	162645			162645
Лаврський	29550	11910		41460
Софійський	4363			4363
Михайлівський	5446			5446
Всього	1225923	482623	339524	2228270
Нотний		55000	25000	80000
Рукописний				115138
Газетний	79307		952027	1031334
Аркупівок			286355	286355
Картографічний			27411	27411
Всього	79307	55000	1290793	1436638

У тому ж 1932 р. на підставі спеціального розпорядження НКО (№ 330) заступник директора В.І. Четверіков та представник ВБУ при ВУАН П.Ф. Павловський провадили дослідження бібліотеки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та місцевого крайового музею (було вивезено 49 тис. 816 од., з них 35 тис. 970 брошур, 11 тис. 794 од. журналів, 1 тис. 882 рукописи, 124 од. карт і графіки, 46 нот); Російського педтехнікуму в Києві (було вивезено 6 тис. 48); Технічну бібліотеку Управи водошляхів у Києві, бібліотеки 49-ї трудшколи (2 тис. 563) та технікумів Києва; Київської філії Сільськогосподарської академії (6 тис. 964); Київської філії Академії постачання (12 тис. 109); Фінансово-економічного інституту (7 тис. 527); Музею мистецтв у Києві тощо. Після перегляду фондів цих установ було в цілому передано ВБУ 178 тис. 106 книжок⁴⁶. Значним надходженням з Кам'янця-Подільського були матеріали з

Інституту соціального виховання, коли до ВБУ та Харківської бібліотеки ім. В.Г. Короленка були відібрані 50 тис. 144 од. книжок та документів. ВБУ було передано 668 західних та 502 слов'янських стародруки, 4 тис. 874 книжки з україніки, 3 тис. 401 – з іноземної літератури, 8 тис. 284 – з російської літератури, 5 тис. 840 журналів, 1 тис. 717 рукописів, 124 мапи, 46 нотних видань⁴⁷.

У 1932 р. разом з реорганізацією УНІКу, який повністю переорієнтував свою діяльність, було відповідно переглянуто й склад його бібліотеки. Як результат, частина власних фондів Інституту передавалася ВБУ⁴⁸. За цей період до Бібліотеки надійшло 1 тис. 737 книжок, 5 тис. 309 брошур, 543 журнали, 486 од. графіки, 2 нотних од., 8 тис. 575 од. газет, 109 од. волянсі⁴⁹.

У 1929 р. була придбана частина бібліотеки О.З. Попельницького. Частину своєї бібліотеки (україніку та книгознавство) О.З. Попельницький продав одному з київських букіністів, але й після цього у нього залишалася ще значна колекція книжок з різних галузей знання. Особливо цінною вважалася збірка друкованих та рукописних матеріалів про селянську реформу, а також видання з мистецтва, етнографії, історії, чимало раритетів. Свою бібліотеку О.З. Попельницький погодився продати за 8 тис. крб. з тим, щоб цю суму виплачували йому щомісячно по 75 крб., а після його смерті (О.З. Попельницькому на той час було 80 років) стільки ж грошей щомісячно його дружині⁵⁰.

Основний масив ретроспективних та спеціалізованих історико-культурних фондів склався в 20-ті роки як результат першої великої хвилі збирацької діяльності, пов'язаної з ліквідацією радянською владою дореволюційних установ та відомств, еміграції фондovласників. Пізніше менша за обсягом, але не менш значна за цінністю хвиля надходжень припала на 1934–1936 рр. і була пов'язана з політичними репресіями кінця 20–30-х років. У першій половині 1934 р. до Бібліотеки надійшли практично повністю фонди ВУАН, ВУАМЛПН, а також документи та книжкові збірки, конфісковані під час арештів учених. Бібліотеки I та II відділів ВУАН потрапили до загальних фондів ВБУ, до рукописного відділу ВБУ було передано архів Академії наук, що містив матеріали наукової, організаційної та адміністративної діяльності ВУАН в 1918–1934 рр.

Значна частина бібліотечних зібрань осідала у резервній частині загальних фондів, яка фактично не працювала “на читача” і розміщувалася в коморах та приміщеннях Подільської філії. Співробітники Бібліотеки постійно переглядали старі фонди, здійснювали облік та списання дореволюційних боргів: величезний фонд КДА переглядався декілька років, і лише в 1933 р. втрачена його частина була списаною згідно з документами боржників⁵¹. Бібліотека провадила постійну роботу з розсортуванням та описанням комор, де у 5 приміщеннях були сконцентровані великі масиви нерозібраних та несорттованих дореволюційних видань і періодики, прийнятих на зберігання ще в перші роки існування Бібліо-

теки. При сортуванні відразу виокремлювалися обмінний фонд, фонди рукописів, стародруків, нотних та музичних видань, графіки і волянсії. За браком часу, в умовах обмеженості штату та необхідності постійної уваги до зростаючих обсягів поточної літератури, ці фонди протягом довгого періоду залишилися нерозібраними, що давало привід численним ревізіям та комісіям 30-х років завжди звертати увагу на недоліки у концентрації неописаних фондів.

Впродовж 1930 р. книгосховище, що існувало як частина 4-х відділів (загального, періодики, університетського та україніки), перетворилося на окремий підрозділ ВБУ, тоді ж почалося вилучення його із фондів відділів. Функція топографізації перейшла до відділу опрацювання, комора – до відділу комплектування. До функцій відділу відносилися зберігання, видача у відділ книгокористання, контроль за фізичним станом, а також догляд за фондами Петровського, Лаврського, Софійського та Михайлівського монастирів.

У 1930–1931 рр. змінилася загальна бібліотечна політика в масштабах країни, в її організаційних формах та функціях. Це мало прояв, передусім, у тому, що домінуючого значення набув принцип централізації управління бібліотечним фондом та уніфікації організації бібліотечної справи, організації мережі бібліотек з відповідною підпорядкованістю (про спроби повного підпорядкування бібліотек, зокрема й ВБУ, безпосередньо НКО, вже згадувалося в розд. 3), єдиних принципів комплектування, зберігання, опрацювання і репрезентації фондів у каталогах та бібліографічних виданнях. Стосовно фондів це проявилось в остаточній концентрації старовинних бібліотечних колекцій, зібрань, що залишилися з дореволюційних часів у декількох бібліотечних центрах, якими стали наукові бібліотеки загальноукраїнського рівня (а серед них, крім ВБУ, – Харківська, Одеська, Дніпропетровська), яким було дозволено збирати, зберігати, обслуговувати книжками та книжковими зібраннями, зберігати заборонену літературу, провадити експертизу, вилучати із загального обігу “застарілу та шкідливу” літературу.

Отже, джерелами комплектування книжковою продукцією загального фонду Бібліотеки в 1924–1934 р. були:

союзний обов’язковий примірник;

несортовані фонди ВБУ, що були зібрані у попередні часи, над якими відділ комплектування постійно працював (крім газет, що впродовж 20-х років не отримували фінансування, аж до відкриття окремого газетного відділу в 1931 р.);

книжки, що отримувалися шляхом операцій через обмінний фонд для поповнення фондів ВБУ (розпочаті роботи по створенню картотеки та інструкцій для обмінного фонду, облік обмінних видань ВБУ, заведені списки дублетних видань спеціальної обмінної стандартизованої форми для обміну літературою, почали налагоджуватися систематичні зв’язки із зарубіжними організаціями для обміну літературою, які до того часу не могли бути реально встановленими);

іноземні українознавчі книжки, що комплектували фонд "Україніка" через систему кореспондентів українського походження і які, як правило, отримувалися в дар;

фонди реорганізованих уставов та приватних осіб;

дари від окремих осіб та організацій;

фонди, що потрапляли внаслідок так званого "перерозподілу" або внаслідок переміщення до ВБУ "непрофільної" літератури інших бібліотек;

фонди вилученої та переданої за урядовими розпорядженнями "ідеологічно шкідливої літератури" та обов'язкові примірники конфіскованих видань.

Згідно зі звітами 1934 р. фонди Бібліотеки в цілому налічували більш 7 млн. од. зб.:

Загальне книгосховище	3061909
Відділ стародруків (разом з стародруками Київського університету, КДА, КПЛ, Софійського собору, Волинського державного музею, бібліотеки Кам'янець-Подільського)	298735
Музичний відділ	91955
Відділ картографії	44099
Кабінет бібліотекознавства	17963
Обмінний фонд	302680
Газетний	307731
Всього	7012268

Разом з тим в активному обігу для обслуговування завдань соціалістичного будівництва використовувалося не більше десяти відсотків від усього наявного фонду Бібліотеки.

Каталоги і система каталогізації пройшли в 1924–1934 рр. серію трансформацій та реорганізацій. Визнавши за основу децимальну систему класифікації, що була запропонована Міжнародним бібліографічним інститутом, ВБУ, розуміючи обмежені можливості існуючих таблиць, належну увагу приділила розробці питань по створенню предметного каталогу, каталографічної інструкції та питанням розробки системи каталогів для наукових бібліотек, які були поставлені в бібліотечній науці на I конференції наукових бібліотек у Києві в грудні 1925 р. Основні теоретичні напрацювання в галузі предметного каталогу були апробовані на підручній бібліотеці ВБУ – в 1926 р. в ньому налічувалося вже понад 13 тис. карток.

На жаль, усі ці активно обговорювані питання не знайшли практичної реалізації у житті наукових бібліотек України. Історичні реалії 20 – поч. 30-х років призвели до виникнення великої кількості локально розроблених інструкцій з каталогізації, системи каталогів та картотек, що могли використовуватися у окремо взятих бібліотеках як пошукові засоби. Основну роль відіграла тоді алфавітна каталогізація.

Історичні зібрання та колекції, як правило, потрапляли до Бібліотеки з уже готовими картковими або друкованими каталогами, укладеними попередніми власниками, і відразу надходили до широкого читачького загалу, як, наприклад, бібліотека Університету, КДА, Києво-Печерської лаври тощо. Старі зібрання та іноземна література з колекцій, що передавалися з націоналізованих установ або непрофільних бібліотек без каталогів, затримувалися в обмінно-резервному фонді ВБУ і, у зв'язку із великим потоком нових надходжень обов'язкового примірника та іншої актуальної для радянської влади літератури, фактично були законсервовані там на багато років. Водночас і каталогізація нових надходжень не завжди встигала за невпинним зростанням фондів.

У 1924 р. почалося створення генерального алфавітного каталогу на базі попередніх карток-чернеток, що були підготовлені за скороченим описом. Лише з середини 20-х років, як зазначалося, картки були зв'язані з книгами загального книгосховища та підручною бібліотекою. У 1927 р. було створено першу інструкцію з алфавітної каталогізації. У 1930 р. генеральний алфавітний каталог налічував понад 120 тис. карток, що відображали фонди загального відділу, але він мав службовий характер і через те не був доступним для читачів. Водночас його створення значно полегшило обслуговування читачів. За рахунок спрощеної каталогізації та надходжень обов'язкового примірника на початок 1933 р. генеральний алфавітний каталог налічував вже 320 тис. карток для загального та 12 тис. – для підручного фондів⁵².

Крім каталогів загального фонду, у 1930 р. існували: алфавітний та систематичний каталоги україніки та підручної бібліотеки; алфавітний – періодики, зведений – закордонної періодики, систематичний – відділу бібліотекознавства, робочі каталоги відділів. Впродовж 1931–1934 рр. каталоги підручної бібліотеки, відділу бібліотекознавства та україніки були включені до генерального алфавітного каталогу⁵³.

У зв'язку із величезним попитом на газетно-журнальну продукцію в активному опрацюванні та обігу знаходився алфавітний каталог періодики, що був складений вже на початок 1926 р., а в 1927–1929 рр. суттєво поповнений журнальною періодикою університетського зібрання та налічував понад 60 тис. карток. У 1930 р. вісім алфавітних каталогів періодичних видань були остаточно об'єднані в єдиний алфавітний каталог періодики, що налічував 12 тис. назв та 250 тис. примірників журналів; було завершено систематичний каталог російських та українських видань. Каталог було повністю упорядковано, відредаговано та виставлено для читачів у читальному залі⁵⁴. В тому ж 1930 р. завершилася робота по укладанню зведеного каталогу закордонної періодики, що створювався за дорученням Управи ВУАН з метою обліку та систематизації зарубіжних періодичних видань в усіх 158 київських наукових бібліотеках не лише ВУАН, а й різних інших установ за період 1900–1930 рр.⁵⁵

До 1930 р. ВБУ користувалася повними таблицями десятичної системи у виданні французькою мовою Міжнародним бібліографічним інститутом в Брюсселі, виданням Є.Н. Добржинського "Десятичная классификация", скороченими таблицями Когана російською мовою та Ю.О. Меженка українською мовою, надрукованими у "Бібліотечній техніці" у видавництві ДВУ 1922 р. та ін.⁵⁶

Перебудова наукових бібліотек у напрямі "демократизації", перетворення їх на загальнодоступні наукові та культурно-просвітницькі центри, активне впровадження масових форм роботи з читачем, книгою, пропаганда літератури, надання допомоги у самоосвіті, реорганізація довідково-бібліографічної роботи з фондами визначили необхідність наближення каталогізації та бібліографування до широкого читацького загалу, організації централізованої каталогізації, складання зведених каталогів, спеціалізованих картотек, списків рекомендаційної бібліографії, на що зверталася пильна увага в 30-х роках.

Ідеологізація суспільства та бібліотечної справи вимагала розробки власної, радянської, системи класифікації інформації та каталогізації літератури. Після перевірки діяльності ВБУ Комісією НКО в 1930 р., що закинула Бібліотеці чимало докорів щодо каталогів та каталогізації літератури, які, за її висновками, не відповідали завданням соціалістичного будівництва і не враховували ідеологічних змін у радянському суспільстві, починаючи з цього періоду ВБУ вирішено було перезести на нову систему каталогізації літератури. У жовтні 1930 р. ВУАН затвердила план переопрацювання каталогів ВБУ, створення нової схеми систематизації та каталогізаційної інструкції, які враховували б нові соціальні зміни та координували єдиний формат і структуру каталожної картки. Співробітники ВБУ разом з представниками ВУАН формували нові рубрики систематичного каталогу з урахуванням марксистсько-ленінської ідеології та нової системи знань. З 1930 р. фактично були запроваджені новий систематичний та алфавітний каталоги, створені за новою схемою, що розроблялася з урахуванням тогочасних суспільно-політичних обставин та редагування розділів філософії, логіки, етики, політики, праці й робітництва, економічної організації та економічного стану СРСР й інших країн, марксизму-ленінізму, військової справи, народної освіти тощо⁵⁷. Каталоги "прониклися" партійною спрямованістю: відкрилися такі рубрики, як "ВКП(б)", "Рада Народних Комісарів", "ВЛКСМ", "КП(б)У", обласні комітети партії⁵⁸. Разом з тим велика кількість предметних рубрик, пов'язаних з релігією, "буржуазною наукою" та ідеологією, були вилучені з рубрикаторів систематичних каталогів. Розгорнулися роботи по редагуванню каталогів, проведенню спрощеного опрацювання та каталогізації "малоактуальної літератури", було введено поняття "колективного автора", зокрема при описанні дореволюційної літератури.

4.2. Створення концепції спеціалізованих підрозділів ВБУ та історія формування їх фондів

Формування та комплектування спеціалізованих фондів Бібліотеки в 1924–1934 рр. були підпорядковані загальним тенденціям, що характеризували розвиток бібліотечної справи у ці роки, але здійснювалися надзвичайно швидкими темпами, що обумовлювалося загальною стратегією радянської держави на централізацію фондів та забезпечення державного ідеологічного контролю над ним. Зміцнення радянської влади супроводжувалося розгортанням діяльності державних видавництв, правовим регулюванням обов'язкового примірника творів друку, різким зростанням видавничої продукції, яка стала поповнювати фонди бібліотек. З іншого боку, впродовж 20–30-х років було здійснено нову серію реорганізацій у державному управлінні. Вона супроводжувалася і реорганізацією науки та культури, ліквідацією старих установ, політичними процесами, перерозподілом бібліотечного та рукописного фондів у межах бібліотечної і архівної систем, формуванням якісно нового бібліотечного фонду, переорієнтацією бібліотек на ідеологічні функції. Внаслідок цього спеціалізовані фонди особливо відчутно змінили склад фондів та напрями діяльності, пристосовуючись до умов, створених новим суспільно-політичним ладом.

Фонди українки. В організаційний період формування Бібліотеки практичної робота над виокремленням фонду "Україніка" практично не провадилася з причин відсутності приміщення. Складності фізичної організації фонду та його топографічного виокремлення з величезного обсягу книжок і бібліотечних зібрань, що масово приймалися у ті роки Бібліотекою, пояснювалися ще й відсутністю основних принципів і реальної методики формування фонду. Економічна та політична нестабільність в Україні, відсутність правового регулювання українського обов'язкового примірника викликали й нерівномірність комплектування виданнями поточного українського друку, що, значною мірою, мало стихійний характер. У цей період розроблялися лише наукові підходи до реалізації декларованих фундаторами Бібліотеки принципів національного фонду.

Після П.Я. Стебницького керівником відділу українки було призначено помічника бібліотекаря університетської бібліотеки в м. Кам'янці-Подільському М.І. Ясинського, відомого фахівця, який мав бібліотечний і бібліографічний досвід та глибоку обізнаність у питаннях українознавства⁵⁹. Фактично з його появою почалося реальне формування фонду, яке відзначилося прийняттям до відділу українки рукописів та книгозбірні Старої Громади, збірки О.Я. Кониського та інших, зокрема Товариства "Просвіта"⁶⁰, яке ще раніше прийняло спеціальну постанову про передачу книжок та рукописів до відділу українки Бібліотеки. М.І. Ясинському було доручено організувати передачу книгозбірні, за що він узявся з великим ентузіазмом⁶¹.

Для налагодження комплектування українськими фондами було підготовлене спеціальне звернення до громадян, установ, краєзнавчих осередків, товариств за підписом директора ВБУ та завідуючого відділом україніки, що було розіслане по Україні та за її межами. В тексті звернення визначалася роль Бібліотеки, її загальні та спеціальні завдання й містилося прохання про допомогу у комплектуванні: “Всенародна бібліотека України в Києві – є центральна бібліотека УСРР. Окрім загального завдання – на зразок великих світових бібліотек зібрати в собі літературу з усіх галузей наук усіх віків і народів, усіма мовами, друковану та писану, – має вона й своє спеціальне завдання – організувати якнайповніший відділ Україніки”.

М.І. Ясинський підтримував широкий підхід до поняття “україніки”: з одного боку, – як до національної історичної пам’яті народу; з другого, – як до відбору видань, що характеризувалися державно-територіальним принципом, розробленим як основний його попередниками. Тому у зверненні наголошувалося, що ВБУ має збирати: “1) всі твори всіма мовами про український народ, де б і коли б він не жив, про територію України та про всі народи, що жили або живуть на цій території; 2) всі твори українських письменників і діячів незалежно від змісту й мови; 3) усі друковані матеріали з території України”⁶².

Розуміючи важливість та складність такого завдання, Бібліотека звернулася з проханням також до відомих діячів української культури, письменників і вчених “допомогти їй у цій великій справі й, перш за все, надіслати та надсилати й надалі всі Ваші видання, твори, статті, відбитки, переклади Ваших творів на інші мови й таке інше, якщо можливо – також бібліографію Ваших творів і список Ваших псевдонімів, якщо такі були. В умовах економічної розрухи у кожний конверт надсилалися для безкоштовної пересилки три талони”⁶³.

Беручись за справу, М.І. Ясинський в 1924–1928 рр. розгорнув активну діяльність по комплектуванню фонду, налагодженню громадських зв’язків, листуванню з різними установами, що видавали та збирали українську друковану продукцію. Серед останніх найважливішими були українські закордонні товариства, окремі українські діячі науки та культури, видавництва. Усі відрядження до Росії для придбання літератури мали спеціальне завдання виокремлення та пріоритетного відбору матеріалів для фонду “Україніка”.

Комплектування іноземними книжками, отриманими з-за кордону, спочатку було пов’язане з труднощами, що стосувалися високих митних податків та подолання бюрократичних вимог. Яскравим прикладом була ситуація з виданнями НТШ у Львові, що були надіслані в дар Національній бібліотеці одними з перших: транспорт з виданнями Галичини надійшов до ВБУ влітку 1922 р., за нього було заплачено понад 150 млн. крб.⁶⁴ На той час Харківська центральна бібліотека вже була звільненою від мита і мала право прямого отримання, без догляду з боку НКВС, науко-

вих книжок, креслень, гравюр та рукописів з-за кордону⁶⁵. Її приклад допоміг ВБУ домогтися безмитної передачі іноземної літератури, зокрема україніки, у фонди ВБУ.

Наприкінці 1922 р. на Україну поширився закон РРФСР від 15 березня 1922 р. про надання науковим установам звільнення від мита, який суттєво вплинув на інтенсивність комплектування книжками з українознавства зі Львова, де цим питанням певний час займався В.В. Дорошенко. Повністю ситуація з митними податками на наукову літературу була вирішена у 1924 р.

До 1925 р. комплектування фонду "Україніка" монографічними виданнями здійснювалося через купівлю, дари, обмін, відбір з фондів концентрації, які сортувалися та переглядалися співробітниками ВБУ. Складалася картотека дезидерати на українські фонди, вивчалися книготорговельні каталоги, обмінні списки бібліотек СРСР. Комплектування цього фонду не мало систематичного характеру, але все ж за рахунок спрямованої та наполегливої діяльності М.І. Ясинського було сформовано фонд монографічної літератури XIX – XX ст., значну частину якого складали ретроспективні видання дореволюційного характеру. Спеціалізовані види видань залишалися у спеціалізованих підрозділах – газетному, рукописів, стародруків, мапографічному.

З 1925 р. Бібліотека почала комплектуватися обов'язковим першим та другим примірниками українського друку, що заклало бібліографічно-архівну базу для розуміння України не як етнографічної території, а як державно-територіального формування. Відповідно було поставлене питання про створення поточного бібліографічного покажчика та відкриття спеціального залу у ВБУ для користування цими матеріалами, і вже незабаром у новоствореному залі були виставлені алфавітний та систематичний каталоги, бібліографами-українознавцями надавалися кваліфіковані консультації.

Друкована продукція, що виходила в Україні, або, за офіційною назвою, – "осередок другого обов'язкового примірника України" – почала збиратися з 1925 р., надходячи спершу, за наказом Укрнауки, до УНІКу, а з бюджетного 1926/27 р. – вже безпосередньо до ВБУ (згідно з розпорядженням НКО від 5 серпня 1926 р.), і швидко зростала із валагодженням видавничої діяльності радянської України. Цьому сприяла постанова 29 вересня 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР "Про обов'язкові примірники творів друку" у рамках постанови "Про доповнення Кодексу законів про народну освіту УСРР"⁶⁶. Ця постанова розширила ареал обов'язкового примірника за межі України: обов'язковому депонуванню підлягали не лише ті видання, що виходили у рамках державної території України того часу, а й ті, що видавалися на території СРСР на замовлення українських видавництв, а також надруковані за межами СРСР на замовлення видавництв СРСР. Розсилка покладалася на видавництва⁶⁷. До 1928 р. фонд обов'язкового примірника зібрав 15 тис. 883 од. книжок,

7 тис. 259 журналів, 33 тис. 813 газет, 1 тис. 335 од. графіки, 504 од. нот, 17 од. календарів, 22 тис. 751 од. волянсій⁶⁸.

Заснований з метою створення бібліографічного осередку та архівного книгосховища, розрахований на поточну науково-дослідну бібліографічну роботу, а також на накопичення й зберігання всієї друкованої продукції України, підвідділ другого обов'язкового примірника України протягом 1925–1926 рр. не зміг, природно, бути повністю укомплектованим літературою, існували лакуни у виданнях попередніх років, хоча його матеріали вже були топографічно виокремленими, функціонував читальний зал⁶⁹.

Ось як згадував про цей підвідділ С.В. Рклицький: “Ліворуч од входу до Всенародньої Бібліотеки України, на третьому поверсі її, уже за всіма чотирма кімнатами відділу україніка, в сутінку останньої невеличкої кімнатки знайшло поки-що собі куточок-притулок це слово. Точніше – всі витвори друкованої продукції на Україні, або за назвою офіційною “осередок другого обов'язкового примірника України”. Молодий ще віком (з 1926–1927 бюджетного року), відомий переважно колу наукових дослідників, вбого ще устаткований, осередок цей проте виконує велику й почесну роль: це є перша бібліографічно-архівна база наша в розумінні бази вже не етнографічної України, а державно-територіальної, наш, сказати-б, тривкий індекс, поточний покажчик до тої молоді в нас дисципліни, що сама покликана вимогами творчої сучасності правити за ключ до всіх наук, с.-т. до бібліографії”⁷⁰.

Накопичення архівного примірника швидко опинилося в центрі уваги ВБУ, оскільки його зберігання та використання було функціональним обов'язком усіх національних бібліотек світу. Крім того, його стан постійно контролювався НКО. Спеціально підготовлена група бібліотекарів-бібліографів, спираючись на фонди обов'язкового примірника, почала роботу по укладенню бібліографічно-критичних оглядів з найрізноманітніших галузей знань: економіки, сільського господарства, природознавства, фольклору тощо. На початок 1927 р. була прийнята систематизація обов'язкового примірника УСРР за роками; у межах року – за видовою ознакою; книжки, журнали, газети, графіка, листівки класифікувалися за мовою, а в межах мови – розставлялися за алфавітом; журнали й газети – за алфавітом назв й за числами; ноты – за алфавітом авторів; канцелярський і конторський матеріал та відривні календарі не сортувалися. Для систематичного каталогу фонди розписувалися за місцем друку, видавництвом, періодичністю видань, мовами. Починаючи з 1928 р. на газети були заведено реєстраційні картки американського зразка⁷¹.

Нова постановка проблеми топографічного розміщення фонду та роботи з ним, принципової методикки виділення видань для формування україніка активізувалися у зв'язку із плануванням переїзду до нового приміщення наприкінці 1928 – поч. 1929 рр. У грудні 1928 р., під час

обговорення проектів реорганізації структури ВБУ, були розглянуті й деякі питання організації відділу україніки, запропоновані М.І. Ясинським. Для якнайповнішого висвітлення україніки, що зберігалася у спеціалізованому відділі зокрема і в усій Бібліотеці в цілому, була розроблена спеціальна програма, згідно з якою передбачалося залучення фахівців-українознавців для надання консультацій співробітникам функціональних відділів у їх роботі з українськими матеріалами.

У разі виокремлення як окремої топографічної одиниці відділ україніки, за задумом М.І. Ясинського, мав би:

1) виконувати всі функції в своєму підвідділі обов'язкового примірника (але комплектуватися через відділ комплектування);

2) проводити планові практичні бібліографічні роботи з обсягу української бібліографії;

3) допомагати функціональним відділам в їх роботі з українськими фондами⁷².

Тоді ж активно вирішувалося питання про надання обов'язковому примірникові статусу архівно-облікового, для чого Бібліотека звернулася з такими пропозиціями до Укрнауки: 1) визнати за обов'язковим примірником архівно-облікове значення; 2) видати декрет про друкування принаймні десяти обов'язкових примірників на папері вищої якості й найкращими фарбами; 3) виділити певні кошти на поліпшення обставин зберігання обов'язкового примірника по книгосховищах⁷³.

Виділення фонду обов'язкового примірника як окремого підвідділу, його наповнення літературою сприяло формуванню, зберіганню та опрацюванню цих матеріалів. Але, разом з тим, формування власне ретроспективних видань етнічної україніки поступово згорталось, здійснювалося спочатку деяке нівелювання поняття "україніка", потім його поступова заміна терміном "українські фонди", а згодом і повне забуття. Державний обов'язковий примірник набув значення твору національного друку й отримав пріоритетне значення при його обробці, зберіганні та бібліографуванні.

Але у 1928 р. ця тенденція була ще не була загрозливою, хоча проблема розміщення та топографування залишалася актуальною. Обов'язковий примірник надходив у декілька підрозділів відповідно до видової специфікації: книги та брошури – до україніки; журнали і газети (до виокремлення газетного фонду) – до відділу періодики; мапографічні видання, листівка та плакати – до мапографічного відділу; ноты – до нотомузичного. Картки, що отримували із Книжкової палати, та самі видання опрацьовувалися у відповідних відділах. Для обслуговування профільними виданнями існували консультанти при читальному залі україніки.

Через рік, 29 грудня 1929 р., Рада Бібліотеки повернулася до проблеми відділу україніки, обговорюючи питання створення відділу згідно з проектом С.П. Постернака, який запропонував ідею топографічного

виокремленням україніки як друків українською мовою і українознавчої літератури та систему предметного і алфавітного каталогів з україніки. У процесі обговорення виявилися дві протилежні думки про доцільність топографічного виокремлення фонду (М.І. Ясинський вважав за доцільне виокремити “україніку”; Н.В. Пискорська висловилася проти виокремлення фізичного, відстоюючи ідею бібліографічного опрацювання українських фондів)⁷⁴.

Навіть в умовах постійного згортання національного фонду патріотично настроєні бібліотечні працівники не облишили надії про збереження для наступних поколінь хоча б найбільш цінного ядра фонду “Україніка”. Так, на розгляд Ради Бібліотеки були представлені деякі пропозиції стосовно реорганізації українських фондів ВБУ С.І. Маслова та М.І. Ясинського.

У записці С.І. Маслова “До проекту реорганізації робіт з українськими фондами ВБУ” було проведено аналіз стану відділу на 1928 р., у якому відзначалася очевидна розпорошеність українських фондів, нерозмежованість української періодики та монографіки, українських та неукраїнських матеріалів, відсутність карток на відокремлені українські фонди, неповнота окремого каталогу на українські фонди та незакаталогованість певних фондів україніки. Так само, як в період становлення Бібліотеки, через десять років на порядку денному стояло гостре питання організації повних та зручних каталогів, унормовування користування ними та визначеність з топографічним розміщенням українських фондів.

Цілком закономірним був той факт, що монографічні й періодичні українські фонди знаходилися майже у всіх закаталогованих збірках, колекціях і бібліотеках, які увійшли до складу ВБУ протягом 20-х років – Університетському, Подільському, Лаврському відділах, відділі Колегії Павла Галагана, бібліотеці Першої гімназії, КДА тощо). За пропозицією П.Я. Стебницького, як уже згадувалося вище, з огляду на штатні можливості Бібліотеки, у 1923–1928 рр. українські фонди не підлягали вилученню з тих збірок, на які вже були заведені інвентарні книги або каталоги; картки на ці фонди до окремого українського каталогу не заносилися.

Виняток було зроблено лише для монографічних українських фондів ХІХ та ХХ ст., які за мовним та змістовим принципами виділили до відділу україніки і створили для них окремий систематичний каталог. Окремий каталог був напрацьований також для користування архівним українським примірником, що описувався за спеціальною інструкцією і був заборонений до виносу з приміщення ВБУ.

Завдяки матеріалам стосовно ситуації з українікою у 1929 р., що збереглися донині у особовому фонді С.І. Маслова, можна відновити уявлення про стан фондів та повноту каталогів відділу. Визнаючи наявність у відділі двох проблем, а саме: проблеми фондів, що зберігалися в

різних сховищах та фізично були не виокремленими, та проблеми відсутності належних зведених каталогів на всі фонди україніки, вчений вважав першочерговими завданнями такі:

запровадити зведений алфавітний каталог на всі фонди ВБУ, вливши у нього картки на українські фонди;

організувати зведений систематичний каталог на всі фонди ВБУ, додавши до нього картки на монографічні українські фонди і виділивши для зручності в кожній систематичній рубриці картки на книжки українською мовою;

існуючий окремий систематичний каталог на українські фонди реорганізувати, склавши його лише за одним принципом (тільки за змістом) і перетворивши, таким чином, на український;

всі каталоги зосередити в одному місці і зробити доступними для наукових співробітників та кваліфікованих практиків, мати при каталогах для допомоги читачам спеціального бібліотекаря.

С.І. Маслов цілком справедливо вважав каталоги найважливішою ланкою у виконанні основної функції Бібліотеки, а саме її доступності. З добре організованими каталогами та достатньо продуманою й зосередженою в одному місці видачею книг, вважав він, читачеві не довелося б витрачати свій час на відвідування різних приміщень Бібліотеки, і його мало обходити питання про те, чи стоять українські фонди окремо чи разом з іншими фондами.

Підтримавши давню пропозицію П.Я. Стебницького про те, щоб не вилучати з уже закаталогізованих фондів матеріали, що мали б належати відділові, С.І. Маслов висловив думку про доцільність включення цих відомостей до всіх каталогів україніки. Це не вносило б розладу у вже налагоджену існуючу систему, а просто дозволяло б завжди мати інформацію про наявність видань з українознавства в різних зібраннях та колекціях ВБУ.

Незакаталогізовані старі й нові фонди С.І. Маслов вважав за необхідне обробляти вже таким чином, щоб виділяти з них українські фонди: як монографічні (їх пропонувалося вилучати за змістом і мовою), так і періодичні (мали вилучатися за тими ж принципами, включаючи ще й окреме топографування).

Особлива увага С.І. Маслова, з огляду на те, що він, як ніхто інший, знав той сумний період з історії Бібліотеки, коли вона поневірялася без власного приміщення і розміщувалася у непристосованих підвалах та напівзруйнованих будівлях, була звернена на збереженість саме українських фондів, враховуючи їх загальнонаціональне значення. Лише після переїзду Бібліотеки до спеціального будинку (Володимирська, 62) стало можливим цілеспрямоване розміщення та організація опрацювання фондів.

С.І. Маслов був прихильником організації окремого відділу комплектування із спеціалістом з україніки в його складі, а також виховання спеціального українознавчого фахівця для всього технологічного циклу опрацювання, каталогізації та обслуговування фондами Бібліотеки⁷⁵.

Конкретні пропозиції стосовно створення книгосховища української літератури ВБУ були представлені М.І. Ясинським. На його думку, воно мало складатися з двох основних частин:

“1) першої частини, яка буде існувати цілком окремо і буде створена з першого примірника видань, що виходять на території УСРР, починаючи з 1917 р.; 2) другої частини як окремої топографічної одиниці в межах цілого книгосховища ВБУ, яку буде створено з:

а) другого примірника (з великим відбором) видань, що, починаючи з 1917 р., виходять на території УСРР;

б) з видань (з відбором), що вийшли на етнографічній Україні в 1801–1916 рр.;

в) з тих видань поза меж України, які виходили, виходять і будуть виходити українською мовою, змістом торкаються України й написані, видані чи перекладені українськими авторами.

Третю частину українського книгосховища будуть складати неопрацьовані українські фонди”⁷⁶.

Досить детально М. Ясинський зупинився на висвітленні власного бачення таких понять, як “національна бібліографія” та “українські фонди”.

Перша частина “українського книгосховища” (а саме так Ясинський називає україніку) має ретельно відбиратися за комплексними ознаками мови, змісту, території й авторства. Укладення “другої основної частини українського книгосховища” може відбуватися за аналогічними принципами, проте різними шляхами, наприклад: 1) шляхом вилучення відповідних матеріалів з усіх фондів ВБУ; 2) шляхом комплектування з неопрацьованих фондів та з усіх майбутніх надходжень. Перший шлях М. Ясинському видавався досить нелегким через практичну неможливість вирізнити всі видання українською мовою й майже всі видання, що вийшли на території України, за змістом і, що ще важче – за авторством. Отже, автор віддавав перевагу другому шляхові⁷⁷.

Обговорення ідеї створення україніки як окремого топографічно внокремленого фонду на новому етапі реорганізації Бібліотеки визначило необхідність вирішення декількох проблем, пов’язаних з тим, про що попереджав свого часу, у 1922 р., С.М. Іваницький-Василенко, а саме із вирішенням ієрархічних стосунків відділу україніки з іншими функціональними відділами Бібліотеки.

Розглядалися два варіанти розв’язання проблеми:

1). Створити “дві рівнобіжних функціональних системи – одну для українських фондів, другу – для неукраїнських”⁷⁸.

Рада Бібліотеки відхилила цей варіант як надзвичайно трудомісткий: “він ускладнює структуру, має всі хибні й незручності рівнобіжної роботи, потребує спеціальних форм зв’язків, може утруднити користування фондами для читачів, без сумніву вимагає більше робочої енергії і в деяких процесах не може бути доцільно організованим за неможливістю провести доцільний поділ праці”.

2). Запровадити одну систему функціональних відділів для українських та неукраїнських фондів.

На думку Ради Бібліотеки, ці функціональні відділи (комплектування, опрацювання, книгосховище, книговикористання й консультації) "виконують усі відповідні функції й над українськими фондами, окрім підвідділу обов'язкового примірника. Щоб забезпечити найкраще виконання різних функцій над українськими фондами по функціональних відділах і в бібліотеці в цілому, треба доручити по можливості всю роботу над українськими фондами в функціональних відділах українознавцям та пов'язати з функціональними відділами відділ україніки, поклавши на нього обов'язок ідейно допомагати функціональним відділам в їх роботі над українськими фондами".

Відділ україніки тоді мав би змогу вичленитися в окремий відділ на чолі з завідуючим і виконував би такі функції:

- 1) провадив би власними силами роботу в своєму підвідділі обов'язкового примірника;
- 2) виконував би планові практичні бібліографічні роботи з україніки;
- 3) допомагав би ідейно функціональним відділам в їх роботі над українськими фондами"⁷⁹.

Другою великою проблемою на період 1928 р. залишалося обґрунтування доцільності та шляхів топографічного виокремлення українських фондів. У залежності від прийнятого рішення, це питання могло б, на думку М. Ясинського, розвиватися так:

- 1). Нічого не виокремлювати.
- 2). Відокремити українські фонди за мовою й змістом, які доповнювалися б обов'язковим примірником, тобто дореволюційні українські фонди зі всього світу.
- 3). Відокремити всі українські фонди за мовою і змістом, використовуючи другий обов'язковий примірник.
- 4). Виокремити всі українські фонди в обсязі бібліографічного репертуару".

Друга та четверта пропозиції були визнані неспроможними для практичної реалізації, оскільки друга розривала б сучасну українознавчу літературу та літературу українською мовою дореволюційного періоду, що надійшла з-за кордону, четверта ж вимагала виконання колосальної дослідницької роботи по виявленню літератури українською мовою в бібліотеках не лише України, а й Москви, Ленінграда, Кракова, Львова та інших культурних центрів світу. Збирання фонду в обсязі бібліографічного репертуару не видавалося можливим через матеріальну скруту у придбанні ретроспективних та сучасних зарубіжних видань. Невирішеним залишилося також питання про виокремлення українського репертуару рукописного та картографічного матеріалів, листівок, оскільки організація їх зберігання, опрацювання та обслуговування не могла бути уніфікована з іншими підрозділами.

Планувалося створення каталогу обов'язкового примірника, окремих предметного та систематичного каталогів на українські фонди, картотеки перекладів з української мови на інші, вливання карток до зведеного алфавітного та систематичного каталогів⁸⁰.

Отже, проблема топографічного виокремлення фонду "Україніка", що ставилася на початку заснування Бібліотеки, в її теоретичній повноті з урахуванням комплексу принципів – мовного, етнографічного, територіального, державно-політичного, походження, світового впливу (перекладів), залучення до фонду рукописних книг, архівів, стародруків, картографічного та музичного матеріалу – не була вирішена і сконцентрувалася на створенні бібліографічного репертуару. Підвідділ в книгосховищі, який М.І. Ясинський називав "першою частиною фонду "Україніка", залишився просто збіркою монографічних українських фондів ХІХ і ХХ ст.

У зв'язку із складністю питання було вирішено переглянути його ще раз, залучивши до цього А.Ю. Кримського, М.П. Василенка, М.С. Грушевського, С.О. Єфремова, О.В. Корчака-Чепурківського⁸¹. Але хвиля політичних репресій, наслідками якої стали переслідування провідних учених, прихильників концепції виділення українознавчих фондів, звільнення з їх посад, не дала змоги завершити реалізацію концепції "україніки" та "українських фондів" в її повноті. Поступовий перехід на нову бібліотечну теорію й практику, який базувався на перебудові бібліотек у напрямку нової державно-політичної ідеології, класової свідомості, прямо торкнувся не лише кадрового складу, а й усіх напрямів діяльності, структури Бібліотеки, позначився на функціонуванні відділів ВБУ, зокрема фонду "Україніка".

Під репресії підпали прихильники різних підходів до визначення концепції україніки та українського бібліографічного репертуару, а реорганізація діяльності ВБУ призвела до реорганізації структури, котра фактично закрила питання про створення українських фондів – пріоритетного напрямку функціонування ВБУ як національної установи⁸². "Кудись" зникли слова "український" та "національний", – на зміну їм прийшло слово "радянський"⁸³. У штатному розкладі 1930 р. відділ україніки фактично перестав існувати як окрема структурна одиниця, частково вливаючись у загальні фонди, частково – як підрозділ обов'язкового примірника українського друку консультативно-бібліографічного відділу на чолі з М. Ясинським⁸⁴.

Після роботи Комісії Укрнауки у звіті за 1929–1930 рр. М.І. Ясинський, намагаючись врятувати ідею україніки хоча б у вигляді бібліографічної діяльності, писав: "Протягом зведеного року в зв'язку з переходом Бібліотеки на систему функціональних відділів, від(діл) україніки зазнав значних змін. Низка функцій, що виконував раніше відділ україніки (як то – схемографія, комплектування, обслуговування читачів, збереження книг), перейшла до інших відділів за функціональною озна-

кою. Замість того відділ поглибив свою роботу в ділянці української бібліографії. Після проведення реорганізації він продовжував свою роботу в складі двох підвідділів⁸⁵.

Поглиблення роботи у напрямі української бібліографії, однак, також не було успішним: воно обмежалося лише реєстрацією та бібліографічними рекомендаційними списками з видань обов'язкового примірника. У 1931–1932 рр. практично повністю переглядаються основи діяльності Бібліотеки, концентруючись винятково на комплектуванні та бібліографуванні обов'язкового примірника, який став ототожнюватися із поняттям “українські фонди”. З 1933 р. розформовується й картотека україніки, здійснюється її злиття із загальним каталогом за новою систематичною класифікацією⁸⁶.

Проекти Статутів Бібліотеки, матеріали обговорення топографічного виокремлення україніки, співвідношення з формуванням УБР розкривають сумні сторінки історії ВБУ 1930–1934 рр., поступову деформацію ідеї “україніки” та її повне зникнення з офіційних документів 1934 р. Цей рік став зламом у становленні бібліотечної справи та бібліографії: було здійснено їх методологічну та методичну централізацію і єдину організацію, що запроваджувалися Постановою ЦВК СРСР від 27 березня 1934 р. “Про бібліотечну справу у Союзі РСР”. У Статуті Бібліотеки 1934 р. поняття “україніка” вже не згадувалося⁸⁷. Останнім кроком до перетворення бібліотечної справи в Україні на радянську за формою та змістом, була Постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У 1936 р., коли головній Бібліотеці УСРР були надані лише функції створення бібліографії в межах адміністративно-політичного поділу України. Репресії над керівним складом Бібліотеки 1934 р. завершилися в 1936 р. політичним звільненням “останнього з могікан” старої генерації М.І. Ясинського.

Рукописний відділ та його фонди. Відділ рукописів продовжував працювати переважно в галузі комплектування фондів, провадив екскурсії, готував тематичні виставки, обслуговував читачів через власний читальний зал, популяризував свої фонди. Оскільки у ці роки у відділі рукописів працювало лише 2 співробітники, опрацювання фондів здійснювалося дуже повільно у зв'язку з величезними надходженнями, які треба було сортувати, переглядати та приймати на облік. За 1923–1928 рр. обсяг фонду виріс майже вдвічі, головне за рахунок придбання рукописного відділу бібліотеки Університету св. Володимира, монастирських зібрань та інших менших за обсягом надходжень (наприклад, рукописів М.В. Остроградського, які були передані з допомогою С.О. Єфремова з Полтавської бібліотеки й сформували окремий особовий фонд видатного математика)⁸⁸.

Значні ускладнення у роботі відділу рукописів по обслуговуванню дослідників були пов'язані з активізацією підготовки нових кадрів в Академії, формуванням специфічного складу читачів, збільшенням відвідувань аспірантів. Консультаційна допомога та постійний ручний пошук

матеріалів забирали багато часу й у завідуючого відділом: Г.П. Житецький змушений був не лише розшукувати рукописи серед нерозібраного фонду для потреб академічних досліджень, а й вести фактичний семінар з питань палеографії, джерелознавства, етнографії, філології, права, історії тощо.

Переїзд до нового приміщення поставив питання про об'єднання всіх рукописних фондів ВБУ та її філій. Частина цих фондів була зовсім неописана, навіть не заінвентаризована і не занумерована, частина описана надто примітивно. Необхідно було зібрати до одного приміщення розкидані по різних місцях рукописні фонди та упорядкувати їх, значну частину описати, майже всі розставити за форматним принципом та перетопографувати. Про реальний стан діяльності відділу рукописів давали уявлення доповідні записки та звіти Г.П. Житецького, датовані 1928 р. Готуючи доповідну від 20 червня 1928 р., Г.П. Житецький ставив питання про збільшення штату відділу до 5 одиниць і наводив, охарактеризувавши склад фонду та його стан, приблизний обсяг – 150 тис. первісно облікованих рукописних одиниць⁸⁹.

За своїм складом фонд поділявся на два підвідділи:

I-й підвідділ – рукописних текстів, або власне рукописів (книжки, листи та окремі документи) з підрозділами: а) стародавніх (до 1800 р.), б) нових (XIX ст.) та в) новітніх (XX ст.) рукописів – українських, слов'янських і іншомовних, – всього до 104 тис. од. У ньому на момент 1928 р. було науково описано до 3 тис. 500 рук. од., заінвентаризовано до 20 тис. 500, не опрацьовано до 80 тис., в тому числі – систематизовано до 50 тис., а 30 тис. рук. од. – взагалі не розібрано.

II-й підвідділ – автографів і спеціальних колекцій (рукописні ноты, плани, мапи й інша графіка та літографовані видання) до 50 тис. од. Цей підвідділ, за браком робочої сили, не було розібрано зовсім, тому обсяг його неможливо було встановити⁹⁰.

У зв'язку з переїздом Г.П. Житецький розробив основні положення про відділ та принципи його діяльності, а, плануючи переїзд до нового будинку, запропонував струнку програму опрацювання фонду.

Для упорядкування відділу рукописів, з'ясування змісту його фондів та залучення їх для дослідницької роботи треба було провести значну роботу: 1) зібрати підручну довідкову бібліотеку; 2) систематизувати й підготувати до опису нерозібрані матеріали (до 30 тис.); 3) скласти охоронний опис усіх незаінвентаризованих рукописів (провести точний облік, пронумерувати аркуші, заштампувати й зареєструвати – в кількості до 80 тис.); 4) скласти інвентарний опис і затопографізувати ці рукописи; 5) скласти зведений каталог усіх рукописних фондів (104 тис.); 6) скласти покажчики до нових описів: предметний, географічний, хронологічний та особовий; 7) вилучити з усіх фондів ВБУ та побіжно заготувати автографи, рукописну графіку і літографічні видання (переглянути до 600 тис. книжок і рукописів з несортованих фондів); 8) скласти інвентар-

ний опис та топографізувати автографи й колекції (до 50 тис.); 9) скласти алфавітний каталог автографів та колекцій (до 50 тис.); 10) скласти систематичний каталог автографів і колекцій через копіювання карток алфавітного каталогу; 11) науково описати всі рукописні фонди (до 150 тис.); 12) скласти бібліографічний репертуар рукописної україніки⁹¹.

Головний зміст діяльності відділу рукописів Г.П. Житецький бачив у зведенні фондів і створенні бібліографічного репертуару рукописної україніки як окремої частини загального УБР⁹². Каталоги відділу рукописів були підпорядковані системі опису за відділами, але для полегшення пошуку склалися іменні, хронологічні, предметні та топографічні покажчики, карткові каталоги.

За підрахунками Г.П. Житецького, для виконання зазначених робіт по упорядкуванню відділу рукописів, крім двох керівників (фахівців з рукописної україніки та "стародавнього" письма), потрібно було 68 робітників на рік, а при збільшенні постійних штатів відділу до 5 чоловік – для тимчасових додаткових робіт – 50 робітників на рік або 10 робітників на 5 років і 5 робітників на 10 років. До того ж характер рукописного матеріалу ("стародавнє" письмо, грецька, латинська, польська та інші мови текстів, надзвичайна строкатість матеріалу щодо форми й змісту тощо) і наукові завдання відділу вимагали від співробітників, зокрема від керівників, спеціальної підготовки та високої кваліфікації⁹³.

На той час у відділі накопичилася величезна кількість рукописних та архівних документів, які Бібліотека придбала або прийняла під час конфіскації майна різних націоналізованих та ліквідованих установ і приватних осіб. У зв'язку з тим, що принциповим підходом фундаторів Бібліотеки та її колективу до поняття "бібліотеки як до місця, де зберігаються скарби науки та культури", то характерним для них було врятування якомога ширшого кола документів, через що у фонди потрапила й певна кількість матеріалів з діловодства та службової діяльності ліквідованих установ, яким загрожувало знищення у часи безвладдя.

Формування бібліотечної та архівної систем, які певний час працювали без чіткого узгодження комплекторської діяльності, гостро поставило питання про розподіл "сфер впливу" та профілю комплектування в галузі рукописної і архівної спадщини.

Це набуло особливої актуальності у зв'язку із початком централізації управління архівною системою, створенням державного архівного фонду, зберіганням документів у межах Єдиного державного архівного фонду (1922 р.) та розробкою ряду правових і нормативних документів. 21 січня 1927 р. побачила світ постанова Укрцентрархіву та Президії Укрнауки про необхідність розмежування функцій бібліотек, архівів, музеїв та їх фондів. 17 лютого 1927 р. Окрархів на підставі наказу Укрцентрархіву від 21 січня 1927 р. висунув вимогу до відділу рукописів ВБУ про надання йому списків рукописних матеріалів, зазначивши, які з них мають бути надіслані до Окрархіву⁹⁴.

Ці питання розглядалися на Паритетній комісії з питань розподілу документів між Бібліотекою та Окружним архівним управлінням, основну роль в діяльності якої відіграли Г.П. Житецький, С.І. Маслов та В.Ф. Іванницький, відстоюючи права наукових бібліотек збирати рукописні матеріали за профілем їхньої діяльності, а також ідейну концепцію Національної бібліотеки про створення "архіву духовного життя українського народу".

У 1927–1928 рр. Г.П. Житецький, беручи активну участь у роботі комісії по розподілу рукописного та архівного матеріалу між архівами, музеями і бібліотеками, розробив теоретичне обґрунтування такого розподілу, яке можна вважати фундаментом сучасного вирішення спірних питань між цими трьома соціальними інститутами⁹⁵.

Згідно із запропонованими архівним управлінням положеннями до архівного профілю були спочатку віднесені будь-які рукописні документи, гравюри, креслення, а також і стародруки. Г.П. Житецький критично поставився до такої ідеї повного об'єднання рукописного та архівного матеріалу, розпорошеного по багатьох сховищах різних архівів, бібліотек, музеїв, і обґрунтував її недоцільність. Його пропозицією була нагальна розробка основних принципів профілю комплектування бібліотек, архівів та музеїв документами з чітким їх розмежуванням за соціальною роллю та функціями. Спираючись на соціальні функції бібліотек у суспільстві, Г.П. Житецький запропонував відвести до бібліотечного профілю комплектування документи творчого характеру, рукописні книги та стародруки⁹⁶.

Обґрунтовуючи зв'язок рукописних відділів з бібліотеками, вчений вважав його не випадковим, а таким, що склався історично внаслідок цілеспрямованої діяльності бібліотек по збиранню пам'яток з історії книги та письма як фактів національної і світової культури, маючи на увазі передусім культуру духовну і підкреслюючи спорідненість рукописних та друківаних фондів бібліотек. Збирання рукописного матеріалу у бібліотеках здійснювалося з метою його активного залучення до наукового обігу на відміну від музеїв, що збирають видатні пам'ятки для виконання лише меморіальної функції.

Ставлячись до архівів так, як розуміли їх європейські та російські науковці-архівісти, Г.П. Житецький запропонував поділяти рукописний матеріал за таким принципом: до архівів віднести переважно матеріали офіційно-юридичного, актового, ділового та довідково-діловодного характеру, а в рукописних відділах великих бібліотек зберігати матеріали літературно-наукового характеру в широкому розумінні слова – рукописні книжки, збірники рукописів, документів, мемуарів, життєписів, автографи, листування тощо. "Зараз, – писав Житецький, – на рукописні відділи переважно покладається збирання і охорона матеріалів літературно-наукового характеру задля використання їх дослідувачами історії, економіки, юридичних справ, побуту, літератури, мистецтва, культів, життєписів видатних наукових, громадських діячів та письменників, доби, в

якій вони жили, окремих творів наукових, літературних, критичних, художніх, релігійних, умов життя людності можна сказати про ті чи інші часи минулого тощо”⁹⁷.

Аналізуючи досвід архівних та бібліотечних установ, Г.П. Житецький підкреслював, що архівні установи – це сховища тих рукописних матеріалів, що відбивають факти і події життя об’єктивного характеру, що відтворюють факти офіційного діловодства в установах, а у відділах бібліотек зберігаються матеріали переважно суб’єктивного характеру, міркування, думок, мрій, згадок, тлумачення фактів і подій того ж таки людського життя в найширшому значенні цього слова.

Музеї, на думку Житецького, на першому плані повинні мати завдання “збирати і охороняти речову продукцію людської творчості, і остільки лише книжки (крім спеціальних музеїв книги, друкарства) та рукописи, оскільки вони мають відношення до речового матеріалу, а в меморіальних художніх спеціальних музеях (наприклад революції, гравюр XVIII в., первісного письменства) чи музеях окремих видатних людей, що належать до завдання того чи іншого характеру і мети будівництва самого музею”.

Разом з тим, мислячи масштабно, він виступав прихильником зведеного державного обліку документів з метою їх охорони державою.

Думки Г. Житецького, висловлені під час роботи Комісії по розподілу, відіграли вирішальне значення і за підтримкою інших членів Комісії заклали фундамент сучасного стану профілю комплектування архівів, музеїв та бібліотек.

Критикуючи невдале розуміння виразів “рукописні матеріали” і “архівні матеріали” як тотожних, які майже нічого не залишають для бібліотек, бо все дійсно рукописне вважається матеріалом архівним або таким, що до нього належить, а в невеликій частині – спеціально музейним, С.І. Маслов, який разом з Г.П. Житецьким працював в цій Комісії, запропонував типологізувати цей матеріал за трьома категоріями: рукописні книжки, листування та документи (останні треба чітко відрізнити від актового матеріалу).

Новий етап діяльності відділу рукописів почався після смерті Г.П. Житецького. Значення відділу рукописів, як основного Бібліотеки після відділу україніки, поступово відходить на задній план, через що співробітниками було втрачено надію на розширення штатів, проведення опрацювання фондів та українознавчих досліджень у галузі створення репертуару рукописної україніки тощо. На короткий час завідуючим відділом було призначено Ю.П. Діяківського⁹⁸, а 28 травня 1929 р. на цю посаду Радою ВБУ за рекомендацією С.І. Маслова, який аналізував склад претендентів на посаду, було обрано П.М. Попова⁹⁹.

П.М. Попов, приймаючи відділ рукописів, склав спеціальну доповідну записку про стан фондів, що характеризувала собою склад облікового апарату та наявність інвентарних описів. Було обліковано: по I відділу –

1664 рукописів, по II – 7133 рукописів; по III – 11 зшитків з номерами 1–11, 129¹⁰⁰. На частину фондів попередніми власниками були складені друковані каталоги, інвентарні списки та акти передачі (на рукописну збірку Церковно-археологічного музею, частину збірки Університетського відділу тощо). У відділі на той час працювало два штатних співробітники – завідувачий відділом П.М. Попов та співробітник Ю.П. Діяківський. У перевезенні матеріалів тимчасово допомагала Н.М. Бауер.

На прохання П.М. Попова відділ через певний час одержав ставку, на яку було призначено М.В. Геппенера, який у 1929 р. за рекомендацією В.М. Артоболовського та С.І. Маслова вступив до аспірантури ВБУ. Він почав працювати у відділі не лише як аспірант, а й як співробітник. Починаючи з 1930 р. М.В. Геппенер опрацьовував фонди КДА, проводив палеографічні дослідження, складав списки рукописних матеріалів з історії філософії на Україні (Б.І. Зданевич – стародруків), вивчав фонди Вінницьких збірок, у Житомирі – Волинського науково-дослідного музею¹⁰¹. На жаль, доля М.В. Геппенера склалася так, що в його особовому архівному фонді не збереглося матеріалів цього періоду, крім його наукових розробок¹⁰².

У 1929 р. відділ рукописів почав переїзд до нового приміщення, в якому він знаходиться й нині. Тоді ж П.М. Попов передав Окружному архівному управлінню 21 пакунок архівно-діловодчої документації, яка, згідно з рішенням Паритетної комісії, підлягала цій передачі¹⁰³. Матеріали діяльності Паритетної комісії залишилися в архіві С.І. Маслова та у відомчому внутрішньому архіві Інституту рукопису. На жаль, списки матеріалів, що передавалися, не збереглися, відомо лише те, що багато документів, споріднених з колекціями відділу, було передано Окрарху. З матеріалів П.М. Попова довідуємося, що він був прихильником передачі лише тих матеріалів, що, безумовно, відносилися до архівних (діловодчі архіви установ). Вони відразу були передані з комор, без перевезення до нового приміщення¹⁰⁴. При розборі матеріалів частину з них було надамо іншим підрозділам Бібліотеки, зокрема, нотну збірку Розумовських – музичному відділові, єврейські рукописи – до єврейського відділу та частину друків – до УНІКу¹⁰⁵. Згідно з концепцією Г.П. Житецького та П.М. Попова, відділ рукописів мав бути “всеукраїнським сховищем рукописних матеріалів наукового та літературного змісту”.

В.Ф. Іваницький виступив з доповіддю про розподіл малюнків та креслень “всякого роду” з огляду на те, чи можуть вони бути рівноправною частиною бібліотечних фондів. Він спеціально наголошував, що бібліотечна практика відбиває на собі всю випадковість історичної спадщини, а бібліотечна теорія порушеного питання не ставить. Поняття “бібліотека” та “книги” є теж наскрізь спірним. Правильно вирішити це питання, на його думку, можна було лише з урахуванням історії бібліотек та міркувань загальноорганізаційного характеру. Історія бібліотек, за В.Ф. Іваницьким, свідчила про все більшу спеціалізацію в організації бібліотеч-

ної справи, а мотиви організаційної діяльності вимагали простору і можливої єдності функцій та процесів. Тому – малюнкам усякого роду слід було б міститися в музеях мистецтва, а мапам та нотам – у відповідних спеціальних відділах бібліотек¹⁰⁶.

Переїзд здійснювався протягом 1930 р. Під час переїзду було здійснено ґрунтовне сортування фондів, коли частина матеріалів була виокремлена та передана до інших підрозділів, до ното-музичного – нотна бібліотека Розумовських та друковані нотні видання, що потрапили до відділу випадково; до єврейського відділу – папери А.М. Кагана; а також у відповідні підрозділи – певну кількість нот, газет, графіки, мап, малюнків, стародруків¹⁰⁷. Відповідно до розподілу в Окрархів передано 24 пакунки різних документів про діяльність ліквідованих установ, передусім, в ЦДІА – архів Богоявленського Братства та архів правління КДА. Робота урядової Комісії ВУАН–ВБУ–УНІК по обслідуванню архівів, що працювала з 19 січня по 12 березня 1930 р., призвела до вилучення з фондів відділу рукописів чергової партії матеріалів актуальної політичної ваги, що розцінювалися як документи архівного характеру¹⁰⁸. В обмін ЦДІА передав архівну збірку дисертацій КДА¹⁰⁹.

Лише в 1931 р. почалися знову роботи у відділі, головне – перевірка та облік наявності. В 1931 р. штат відділу рукописів складався з 3-х співробітників: П.М. Попова, С.В. Ркліцького та Ю.П. Діяківського.

Величезною заслугою П.М. Попова є те, що він протягом декількох років організував облік та здійснював передачу документів за відповідними актами, із списками матеріалів і книжок, що передавалися через відділ комплектування та безпосередньо до відділу, розпочав систему археографічного опису рукописних матеріалів.

З 1931 р. знову активізується комплектування відділу: за звітом на 1931 рік надійшло 3062 рукописи (з них 25 – XVI–XVIII ст.): передача з інших установ – 525; придбання купівлею – 83, подарунки – 1124; передача з інших відділів – 345; з фонду концентрації з філій – 985 од.¹¹⁰ В 1932 – 1934 рр. до ВБУ були передані матеріали з Комісії української писемної доби промислового капіталізму ВУАН (495 рукописів виняткової цінності, автографія Шевченка та інших видатних українських письменників), Етнографічної комісії ВУАН, збірки Б.Д. Грінченка та П.О. Куліша з ВУАН, Софійської бібліотеки, зібрання О.З. Попельницького, Волинського музею та ін.¹¹¹

Одночасно проводилися дезинфекція, розстановка, сортування рукописів, їх інвентаризація та каталогізація. Було створено спеціальну археографічну інструкцію для інвентарних записів та карткового каталогу листування (III розділ за структурою фондів) відділу рукописів, яка передбачала прискорений опис листів у інвентарній книзі та у каталозі для швидшого залучення їх до наукового обігу. Було прийнято за основу обліковувати кожний окремий лист та записувати його окремим числом до інвентарної книги, провадити класифікацію листів за корес-

пондентами (адресатами та авторами) і відобразити їх у каталозі. Правила передбачали провадити одночасно інвентаризацію та опис, що відразу вдосконалило опрацювання фондів: із визначенням адресатів та адресантів, дат і змісту листів, місця написання та відправлення, мови, формату, дефектів, оригінальності або копійності, кількості аркушів, додатків (конверти, вкладинки тощо), походження (від кого надійшло, коли, акти) тощо¹¹². Одночасна каталогізація рукописного фонду дозволила в 30-х роках створити алфавітний та іменний каталоги на літературні матеріали, епістолярію, а також розпочати ведення хронологічного каталогу на фонд історичних документів.

У 1932 р. надійшло понад 7 тис. рукописів, і загальна кількість рукописних одиниць сягла 117 тис. 652 рукописи. Серед них – Житомирська збірка з цінною колекцією рукописної книги XV–XVIII ст.; потні рукописи XVII–XVIII ст.; архів баронів Шодуарів; документи католицьких та православних установ Волині; збірка Михайлівського монастиря, особиста збірка Жигецьких у кількості 1273 од., що містила автографи М.І. Костомарова¹¹³.

У 1933 р. надійшла перша партія рукописів з Кам'янець-Подільських зібрань, Софійської бібліотеки, особисті рукописи Н.Д. Романович-Ткаченко, П.М. Ардашева та Т.Д. Флоринського¹¹⁴.

Наприкінці 1933 р. починаються надходження з бібліотек та рукописних збірок ліквідованих установ і структурних підрозділів ВУАН: 2483 од. від Комісії української літератури доби промислового капіталізму ВУАН, а також рукописні фонди II відділу – величезні архіви П.О. Куліша, Б.Д. Грінченка та інших діячів української науки й культури, що зберігалися при бібліотеці II відділу ВУАН. Було прийнято також рукописну збірку Київської філії Інституту літератури ім.Т.Г. Шевченка, що складалася з 12 рукописів українських письменників в обмін на 21 автограф Тараса Шевченка. Тоді ж з Медичного інституту надійшов цінний архів І.М. Королькова, а від окремих осіб були придбані 4 пергаменні грецькі рукописи лексиконів XI–XIV ст., листування П.О. Куліша з І.П. Хильчевським тощо¹¹⁵.

Останні великі за обсягом матеріали надійшли до відділу рукописів у 1934 р.: архів ВУАН та її величезні бібліотеки I та II відділів, що надійшли в першій половині 1934 р., колекційна збірка Ніжинського педагогічного інституту (колишнього Ніжинського історико-філологічного інституту ім. кв. Безбородька), яка була передана за особистим розпорядженням Наркому освіти В.П. Затонського і складалася з ряду цінних слов'янських та грецьких рукописів, автографів М.В. Гоголя (автографи його творів "Тарас Бульба", "Портрет", "Тяжба", "Лакейская", авторизована копія "Мертвых душ") та ін. У 1934 р. рукописний відділ поповнився також колекцією Уманського державного краєзнавчого музею, де зберігалися колекції автографів видатних діячів XVI–XVIII ст.¹¹⁶

Одночасно історико-культурні спеціалізовані фонди поповнилися матеріалами реорганізованих філій монастирських бібліотек, фондами

закритих монастирів (в т. ч. Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Миколаївського, Видубицького).

У цей період, як зазначено в інших розділах, повністю змінилася орієнтація роботи спеціалізованих відділів, зокрема й рукописного. Вони почали узгоджувати роботу з планами п'ятирічок та завданнями соціалістичного будівництва, активізували популяризаторську роботу. Щорічно проводилися екскурсії (не менш як сто на рік) для учнів професійних шкіл, ФЗУ, робітників, політагітаторів та ін.¹¹⁷ П.М. Попов, який дуже обережно ставився до політичних ситуацій, організував збирання матеріалів про функціонування заводів та шкіл, життя й діяльність партійних і громадських діячів науки, культури, уклав фонд стінних газет¹¹⁸. Повністю змінилася тематика виставок, її було спрямовано на антирелігійну пропаганду, популяризацію науки та техніки, творів класиків марксизму.

У 1934 р. П.М. Попов перейшов на роботу до Київського державного університету. Відділ рукописів очолив Микола Володимирович Геппенер (1934–1938) М.В. Геппенер вже на той час закінчив аспірантуру в Бібліотеці під керівництвом С.І. Маслова і, працюючи декілька років у відділі рукописів, мав ґрунтовні наукові знання в галузі книгознавства, бібліографії, палеографії, археографії, був добре обізнаний з фондами відділу. Наступний складний період у житті Бібліотеки був тісно пов'язаний з його ім'ям і не лише як завідуючого відділом рукописів, а й як директора Крайової бібліотеки при об'єднаному бібліотечному комбінаті – так званої Центральної бібліотеки, що була створена у будинку ВБУ на Володимирській, 62 на базі залишених у Києві фондів Бібліотеки в 1942–1943 рр.¹¹⁹

Відділ стародруків. Фактичний розподіл рукописів та стародруків почався у 1920 р. У 1922–1923 рр. було здійснено велику роботу з організації фондів рукописів та стародруків, їх класифікацію та формування за колекційними принципами. Після переїзду та розміщення фондів були розроблені інструкції для опису і каталогізації фондів, але сам опис провадився час від часу. Більш-менш регулярна робота з фондами відділу стародруків почалася з 1 травня 1926 р., коли відділ одержав окремі штати і його завідуючим було затверджено Сергія Івановича Маслова (1880–1957), відомого літературознавця, книгознавця, педагога¹²⁰. Його помічником офіційно призначався Борис Іванович Зданевич (1886–1966), відомий фахівець у галузі давніх та східних мов, мовознавець-лінгвіст, книгознавець, бібліограф¹²¹. Б.І. Зданевич фактично працював у Бібліотеці, починаючи з 1919 р., допомагаючи штатним співробітникам у комплектуванні фондів, сортуванні та виокремленні стародруків з фондів концентрації, розподіляючи їх за ознаками мови. Знання східних мов визначили й те, що Б.І. Зданевич опікувався й фондами орієнталії та юдаїки-гебраїки до 1928 р., часу, коли офіційно був створений єврейський відділ.

З їхнім приходом до відділу стародруків почалася наполеглива ро-

бота з фондом, який вимагав копіткої щоденної праці та високої фахової підготовки. На той час у відділі вже накопичився виокремлений, але не розібраний фонд – 40 тис. 800 кн. од., і він щорічно поповнювався. Вилучення окремих колекцій (інкунабули, палеотипи, альди, етьєни, плантени, ельзевіри та ін.) та їх розстановка на полицях за принципами форматів і століть, а в межах століть – за алфавітом авторів, – були визнані основними завданнями на цей період. Така схема попередньої систематизації без детального опису книжок була розроблена внаслідок визнання необхідності скорішого залучення книжок до обслуговування читачів. Співробітники підрозділів-фондоутримувачів спробували знайти компромісні форми залучення фондів до обігу на базі поєднання принципу топографічної та форматної розстановки і попереднього обліку документів, що було реалізовано не лише у стародруках, а й в інших спеціалізованих підрозділах, де зберігалися ретроспективні фонди. Як вже наголошувалося, для ретроспективних фондів, що містилися у загальному відділі, був обраний шлях форматної розстановки за принципами алфавітизації та скороченого опису. У відділі стародруків було обрано шлях початкового систематичного розподілу фондів за видавництвами, хронологією та алфавітом. Це дозволяло без деталізованої каталогізації розібрати фонд та обслуговувати читачів¹²². Одночасно Б.І. Зданевич розпочав розробку системи опису інкунабул та підготовку наукового каталогу за фондами Бібліотеки, а С.І. Маслов розробив питання опису українських стародруків.

С.І. Маслової на той час було обрано головою Комітету з опису українських стародруків XVI–XVIII ст., організованого в 1924 р. при Археографічній комісії ВУАН¹²³. Тоді ж ним було підняте питання про створення репертуару української стародрукованої книги¹²⁴. На справедливий думку С.І. Маслової, українським репертуаром цих часів необхідно вважати видання усіх друкарень, що розміщувалися на території українських земель, зокрема, й польських, вірменських, єврейських усіма мовами і різної матеріальної форми, в тому числі й аркушевого матеріалу, а не лише книги у вигляді кодексу¹²⁵. Це ставило великі завдання перед відділом, але подальший розвиток ВБУ не сприяв роботі з репертуаром, а вимагав проведення великої бібліотечної роботи з комплектування, розстановки фондів, їх початкового опису, що забирало у співробітників багато дорогоцінного часу.

Щорічний приріст надходжень на той період був дуже значним для відділу стародруків та визначався постійним поповненням фондів Бібліотеки новими надходженнями колекцій і зібрань, переглядом комор Бібліотеки і значно менше – купівлею. На 1928 р. фонд відділу стародруків налічував вже 42 тис. 768 кн. од., а в 1932 р. – 43 тис. 523 кн. од., з них – 392 інкунабули¹²⁶. За мовами написання текстів стародруки відділу поділялися на:

1) Слов'яно-українською та старою українською мовою – 200 кн. од. (в 1930 р. – 550 кн. од.); 2) слов'яно-російською та російською – 2 тис.

600 кн. од.; 3) польською – 5 тис. кн. од.; 4) латинською – 7 тис. кн. од.; 5) французькою – 25 тис. кн. од.; 6) іншими мовами – 3 тис. кн. од.¹²⁷

Робота над описом та каталогізацією у 1930 р. була розпочата з найціннішої частини фонду – інкунабул; її провадив Б.І. Зданевич.

У 1930 р. до відділу був прикомандирований Г.І. Коляда, який допомагав у переїзді відділу до нового приміщення, розміщенні фондів, їхньому обліку. В 1930–1933 рр. одночасно провадилася робота по виокремленню стародруків та рідкісних видань з нових надходжень бібліотек і зібрань – Київської духовної семінарії та бібліотеки О.З. Попельницького, зібрань Києво-Софійської філії, Кам'янець-Подільської збірки, Університетської бібліотеки, Волинського державного музею, Вінницької філії та ін¹²⁸.

Тоді ж серед історико-культурних спеціалізованих фондів у штатному розкладі передбачалися відділи, що відали монастирськими бібліотеками – Петрівський (КДА), Лаврський (КПЛ), Софійський та Михайлівський (Києво-Софійського та Михайлівського Золотоверхого монастирів)¹²⁹. Впродовж всього періоду 1924–1934 рр. співробітники відділу стародруків постійно працювали, допомагаючи діяльності філій ВБУ, опису та класифікації їхніх фондів, що за складом і змістом відповідали профілю та спеціалізації відділу стародруків. Й хоча завідувачі філіями офіційно відповідали за їхню діяльність, С.І. Маслов та Б.І. Зданевич витрачали багато часу на опис та переоблік цих фондів. Обслуговування філіями читачів здійснювалося дуже обмежено – виконувалися лише деякі замовлення для наукового читального залу та абонементу за спеціальним дозволом, але працювали вони лише раз на декаду, а видача книжок здійснювалася пересічно. Постійно провадилася робота по аналізу стану бібліотеки КДА, яка, як відомо, переходила з рук в руки, та переобліку заборгованих книжок ще з часів КДА¹³⁰. Ґрунтовно була досліджена Флавіанівська бібліотека, що спочатку зберігалася у Києво-Печерській лаврі, а потім, у 1931 р., у Всеукраїнському музейному містечку. В травні 1931 р. фахівці відділу стародруків разом із завідувачим Софійської бібліотеки В.Г. Павелком-Черським перевезли її фонди до свого відділу та відділу рукописів¹³¹. Протягом 1931–1932 рр. до приміщення будинку КДА були переміщені збірки Михайлівського та Лаврського монастирів за допомогою М.Ф. Оксіюка та В.І. Барвінка, які опікувалися цими фондами¹³².

Але цілком закономірно, що у зв'язку із складнощами опису фондів, постійним відривом від основної праці на перегляд монастирських зібрань, постійною участю С.І. Маслова та Б.І. Зданевича у прийомі та розборі фондів у Кам'янець-Подільському, Житомирі, Вінниці, інших великих бібліотеках, фонди яких надходили до ВБУ, опис провадився повільно: на 1 січня 1933 р. з 43 тис. 811 од. зб. у відділі було неопрацьовано 33 тис. 107¹³³.

З 1930–1931 рр. у ВБУ поступово почав змінюватися характер діяльності не лише функціональних, а й спеціальних відділів: робота

привстосовувалася до планів соціалістичного будівництва, зросла кількість читачів, масових екскурсій для учнів профтехучилищ, представників робітничого класу та селянства¹³⁴. Після визнання урядовими комісіями ідеологічних недоліків у діяльності відділу стародруків в Бібліотеці в 1932 р. почалася кампанія по їх викоріненню. Згідно з постановою Президії ВБУ від 14 березня 1932 р. констатувалося, що "відділ не приділив достатньої уваги виконанню актуальних частин плану – складанню каталогу матеріалістичної літератури і найактуальніших з погляду реконструктивної доби раритетів і виставок, збільшивши опрацювання польських видань та слов'янських стародруків..."¹³⁵

Внаслідок цих подій відділ стародруків розпочав виокремлення матеріалістичної літератури для складання загальнобібліотечної тематичної виставки, почав провадитися спеціальний семінар ідеологічного перенавчання, складатися картотека з діалектичного матеріалізму. Відділ підготував виставки з тематики, актуальної для радянської влади: матеріалістичної та антирелігійної літератури, історії революційного руху у Франції, 50-річчя від дня смерті К. Маркса та ін.

У 1934 р. бібліотечні фонди суттєво поповнилися за рахунок багатьох організацій, реорганізованих владою: передусім, монастирські зібрання закритих Києво-Михайлівського (2 тис. 200 кн. од.), Пустинно-Миколаївського, Видубицького монастирів, Києво-Печерської лаври. Тоді ж надійшли фонди Суспільно-історичного музею Уманщини, з Корсуня та Коростишева (1 тис. 317 кн. од.), Музею письма та друку Всеукраїнського музейного містечка (62 кн. од.) У зв'язку з реорганізацією ВУАН та ВУАМЛПН Бібліотека прийняла до своїх фондів великі зібрання цих академій¹³⁶. У 1934 р. штат відділу складався з 5 штатних одиниць (крім С.І. Маслова та Б.І. Зданевича – М.Н. Петровський, В.Н. Вайсблат, А.Г. Адаменко). Відділу надавалася тимчасова допомога кадрами для впорядкування західноєвропейських видань, але ріст фонду випереджав його опрацювання.

Величезні надходження 1933–1934 рр. визначили й швидке зростання фонду відділу: на 1 січня 1934 р. у відділі зберігалось 74 тис. 90 кн. од. (з них – 457 інкунабул)¹³⁷. На 1 січня 1935 р. у відділі було 80 тис. 881 кн. од., переважна більшість яких належною мірою не була опрацьована¹³⁸.

Музичний відділ. Проект реорганізації ВБУ 1928 р. у зв'язку з переїздом до нового приміщення дозволив започаткувати два нових історико-культурних підрозділи – музичний та єврейський.

Музичний відділ створювався за ініціативою Олександра Тихоновича Дзбановського (1870–1938), українського композитора, музичного критика, педагога, співака¹³⁹. Він, мріючи про музичну бібліотеку, але розуміючи, що створення такої бібліотеки за існуючих умов практично неможливе, в 1927 р. подав прохання завідуючому відділом мистецтв НКО про відкриття музичного відділу, де розглядав його як Всеукраїнську музичну бібліотеку. 26 червня 1927 р. записку було передано до Вищої

музичної ради, яка визнала пропозиції О.Т. Дзбановського доцільними та такими, що заслуговували на особливу увагу, а тому вимагали докладання певних зусиль для проведення їх у життя. Цьому сприяло й те, що ідея, висловлена Дзбановським, цілком вписувалася в загальну концепцію ВБУ як Національної бібліотеки. Завдання перед відділом ставилося так: “стати за головне нотосховище України, бути за наукову базу для студій українських учених у галузі музикознавства, бути за одне з знаряддів поширення музичної культури серед широких мас працюючого люду України”. При ньому планувалося закласти також історично-музичний музей.

Рада ВБУ розглянула доповідну записку Дзбановського на засіданні 11 листопада 1927 р. й висловила підтримку цієї ідеї та готовність створити таку музичну бібліотеку на правах музичного відділу ВБУ¹⁴⁰. Для укомплектування відділу, який був започаткований значно пізніше, аніж уся Бібліотека, за усталеною традицією ВБУ було запропоновано звернутися до громадськості України, до установ, організацій, окремих громадян з проханням про пожертву: а) нотних рукописів; б) нотних стародруків, старих музичних підручників, книжок, журналів, газетних вирізок; д) портретів й автографів музичних діячів, фотографій, програм вистав з музикою й концертів, реліквій музичних діячів та ін.¹⁴¹

О.Т. Дзбановський особливо наголошував на тому, що відділ не міг розглядатися як “нотний” і просив правління ВБУ переглянути постанову Ради про комплектування музичного відділу, що розглядала відділ як нотний. Він вважав, що музичний відділ як спеціальний відділ не може розглядатися лише як зібрання одних нот, про що свідчить сама назва “Музичний відділ”, а не “Нотний відділ”.

“Існування музичного відділу, – писав О.Т. Дзбановський, – (який являється Всеукраїнською музичною бібліотекою) лише як нотної бібліотеки – без книжок з музики, журналів тощо не має значної цінності і ніяк не може бути “за головну базу для студій українських вчених в галузі музикознавства”. Розпорошення музичних матеріалів по різних відділах та бібліотеках не тільки ускладнює, а й гальмує працю наукових робітників музичного відділу. Потрібно, щоб всі матеріали, що мають відношення до музичного мистецтва (ноти, етнографічно-музичний матеріал, книжки, журнали, газети, рукописи тощо), що поступають до ВБУ, передавалися до музичного відділу”¹⁴². Дзбановський мріяв про кімнату для нототеки, каталогізаційної частини, кабінетів для читання нот, які були б забезпечені музичними інструментами (рояль, піаніно тощо).

Спочатку музичний відділ не мав власного приміщення. Доводилось працювати у відділах стародруків та рукописів, вишукувати музичні матеріали по Києву, знайомитися з музфондами Бібліотеки, складати плани обладнання відділу, вести значне листування з установами.

Згідно з Постановою Колегії НКО від 11 жовтня 1928 р. було дозволено Держвидаву передати УКП безоплатно по одному примірнику видань

Музсектора і націоналізованих видань на суму до 25 тис. крб.¹⁴³ На прохання НКО України про допомогу в організації музичного відділу при ВБУ відгукнувся й НКО РРФСР: Бібліотеці було виділено деяку кількість дублетів нот, книг і журналів із музичних бібліотек Москви і Ленінграда. Наркомос визнав за необхідне надіслати до Києва по одному примірнику всіх видань музичного сектору Держвидаву і націоналізованих видань у тих випадках, коли це виділення буде можливим з торгових міркувань. Відбір таких музичних видань НКО планував провести разом з представником України¹⁴⁴.

Різке зростання кількості музичних фондів, а також прагнення якнайшвидше надати читачам можливість працювати з музичними матеріалами примусило О.Т. Дзбановського відмовитися від складання каталогів і зосередити всю увагу на прискореному, але детальному сортуванні наявних матеріалів та на систематичному розміщенні їх за відділами, розділами, алфавітом композиторів, опусами чи видавничими каталогами. Це дало змогу ще наприкінці 1929 р. відкрити відділ (хоч і неофіційно) для читачів, яких на 1 жовтня 1930 р. було 109 осіб¹⁴⁵.

З першого березня 1929 р. під музичний відділ було виділено 3 кімнати; на посаду старшого бібліотекаря була призначена співробітниця з бібліотечним стажем та музичною освітою – Катерина Миколаївна Масленникова (дочка видатного українського композитора Миколи Лисенка).

Перший організаційний період характеризувався винятково сортуванням видань, що були зібрані в Бібліотеці до заснування музичного відділу, розбором старих фондів та перенесенням музичних матеріалів до приміщення відділу. Одночасно ноті й книжки були розміщені за розділами та за алфавітом авторів.

Звернення до уряду та окремих видавництв отримало свої результати: вже протягом першого року до відділу надійшли значні надходження від різних державних та музичних видавництв України і Росії. Так, протягом декількох місяців розпаковували та реєстрували тюки від Музичного сектора Держвидаву СРСР, надісланих до Києва з Москви, яких було біля 100. В перших розпакованих 21 тюку було близько 1 тис. 750 прим. нот. Далі розпакували три невеликі пакунки від “Харківського пролетарія” (133 прим. нот), 4 тюки від крамниці “Моно”, 1 тюк від Житомирської крамниці, 1 тюк від Одеської крамниці та ін. Одночасно з працею над розбором музичних матеріалів О.Т. Дзбановський весь час розшукував такі матеріали в Києві.

О.Т. Дзбановський був відряджений до Ленінграда, де йому вдалося суттєво поповнити фонди відділу: купити 130 кн. од. з бібліотеки А. Преображенського, 142 кн. з бібліотеки Фіндейзена та ін. О.Т. Дзбановський вів розмову з членами правління, писав до НКО про передачу бібліотеки Товариства ім. М.Д. Леонтовича до музичного відділу ВБУ. Нарешті було отримано дозвіл прийняти бібліотеку разом з музичними інструментами. Уже на другий день О.Т. Дзбановський почав приймати і перевозити її

до музичного відділу. Перевезли понад 4 тис. прим., серед них рукописи М.Д. Леонтовича, Я.С. Степового, К.Г. Стеценка та ін. На решту було накладено заборону Української філармонії, яка оголосила себе власником майна товариства¹⁴⁶. Комплектаторська діяльність забирала багато часу, й тому музичний відділ ще й у середині 30-х років не вийшов із стадії організації та комплектування.

На 1 жовтня 1930 р. у відділі було понад 80 тис. прим. нотних видань, провадилося їхнє сортування, каталогізація. Після 1931 р. відділ активно поповнювався обов'язковим примірником музичних видань і фондами реорганізованого відділу україніки (1 тис. 400 кв. од.). У 1931 р. відділ отримав нові надходження з Історичного музею ім. Шевченка, частину бібліотеки Розумовських (701 од.), Ленінградської консерваторії (189 од.), Музичного т-ва "Пролетмуз" (2 тис. 410 од.), музичного сектора Держвидаву (контр. прим.), музичні видання Вукоспілки (375 од.). У цей період формується й традиція подарунків Бібліотеці: від самого О.Т. Дзбановського (41 од.), а також окремі надходження від О.М. Андріяшева, В.А. Золотарьова, Кауфмана та ін.¹⁴⁷

На 1 січня 1933 р. у відділі зберігалось вже 95 тис. 415 нот, книжок, журналів тощо, 600 грамофонних платівок¹⁴⁸. Для їхнього опрацювання та обслуговування в 1934 р. у відділі працювали 3 співробітники.

Розроблялася й система каталогів відділу: алфавітний (музикознавчої літератури з фондів відділу та основного книгосховища, нотних видань за окремими напрямками, революційних пісень, українського романсу), систематичний – на колекцію бібліотеки Товариства ім. М.Д. Леонтовича, хронологічний нотних видань, з 1932 р. створюється предметний – на ноти масової пісні¹⁴⁹. Поряд з каталогізацією розробляється методична база діяльності по обслуговуванню читачів цією специфічною літературою. Дзбановським було написано інструкцію для опису нот та рекомендації по обслуговуванню читачів¹⁵⁰.

У 30-х роках відділ включається в пропаганду фондів та складання репертуару музичних видань для революційних свят і кампаній, до ювілеїв видатних музикантів організуються виставки, проводяться музичні вечори революційної та масової пісні¹⁵¹.

Газетний відділ. Починає свою діяльність як самостійний у вересні 1931 р. на чолі з Федором Пилиповичем Максименком (1897–1983), відомим бібліографом та книгознавцем¹⁵². До цього часу газетний підвідділ належав до структури відділу періодики фактично номінально: відсутність належних кадрів не давала змоги упорядкувати ту частину газетного фонду, що надходила до ВБУ як обов'язковий примірник, як подарунки, а обмежувалися упорядкуванням архівного примірника УСРР та опрацюванням актуальних газет, що передплачувалися для читальні.

Обсяги надходжень були досить значні: лише в 1931 р. до відділу потрапило 280 тис. 812 прим. Відділ розподіляв газети до відповідних підрозділів ВБУ. Так, з тих, що надійшли в 1931 р., до архівного відді-

лені 26 тис. 209 од.; єврейського – 9 тис. 1 од. За рік відділ значно поповнився газетними виданнями.

На 1 січня 1932 р. газетний фонд за 1917–1930 рр. складав: 1. млн. 356 тис. 739 од.; архівний – 168 тис. 75 од. Збірка архівного газетного примірника була найбільш повна у Києві. В ньому ж зберігалися й комплекти та окремі примірники дореволюційного фонду газет.

Ф.П. Максименко у 1931 р. створив нормативно-інструктивну базу діяльності відділу. Були визнані широкі обов'язки газетного відділу, головна увага приділялася сучасним газетам: "Газетний відділ у своїй роботі як відділ Всенародної бібліотеки України та основного книгозховища УСРР дбає насамперед за газети, що стосуються соцбудівництва УСРР та подають матеріали для історії нацкультбудівництва України, звертаючи поруч з цим увагу й на максимальне докомплектування основних (центральных та крайових) газет, починаючи від Жовтневої революції та соціалістичних газет дореволюційних часів"¹⁵³. Газетний відділ збирає два примірники усіх газет на території УСРР, один з яких передавався для укомплектування фонду обов'язкового примірника.

З цього часу газетний відділ розпочав велику роботу по розборці, сортуванню, опису, поповненню фонду. Незважаючи на декларацію про те, що газетний відділ віддавав перевагу сучасним виданням, що було цілком ясно за умов 1931 р., Ф.П. Максименко почав й опрацювання дореволюційних газет, газет 1917–1930 рр., зокрема і з таємного відділу за 1917–1920 рр.¹⁵⁴ Відділ вів свій алфавітний каталог назв газет, планував створення зведеного каталогу усіх газет, що зберігаються в інших підрозділах та у м. Києві, а також топографічний каталог¹⁵⁵. При газетному відділі почала створюватися довідкова бібліотека, розвиватися виставочна діяльність – до 60-річного та 35-річного ювілею державної і політичної діяльності М.О. Скрипника, створюватися біобібліографічний покажчик та виставка газет.

У 1932 р. було прийняте рішення максимально активізувати роботу з описом українських газет, обмеживши на цей рік роботу лише провідними газетами СРСР, звернути увагу на докомплектування, картотеку Університетського відділу, ввести опрацювання та зшивання газет, провести роботу з виокремленням газет єврейськими та східними мовами, передати примірники до відповідних відділів¹⁵⁶.

Фонди газетного відділу зростали досить швидко: на 1 січня 1932 р. налічувалося 1 млн. 347 тис. 738 од.; на 1 січня 1933 р. – 1 млн. 801 тис. 192 од. Наприкінці 1933 р. було опрацьовано архівний примірник 1917–1920 рр., зокрема 20 тис. 323 од., що надійшли до ВБУ через УНІК та матеріали самої ВБУ, які накопичувалися у коморах і не були попередньо опрацьовані – 12 тис. 243 од.¹⁵⁷.

1933 р. було змінено завідуючого відділом. Визнання "шкідницької" діяльності Ф.П. Максименка, як і всієї ВБУ, ґрунтувалося на тому, що вони "концентрували старі, націоналістичні буржуазні газетні фонди,

ігноруючи справу концентрації та зберігання сучасних радянських газетних фондів та даючи вороже настановлення в бібліотечній роботі”¹⁵⁸.

На 1 січня 1934 р. загальний обсяг фонду сягнув 2 млн. 326 тис. 176 од. Було складено картотеку “Головної газетної літератури УСРР за 1918–1932 рр. про К. Маркса і Ф. Енгельса” – до 50-річчя з дня смерті К. Маркса; “Ленініану в газетах УСРР за 1917–1923 рр.” – до 10-річчя з дня смерті В.І. Леніна; виставку “Шляхи розвитку більшовицької преси”¹⁵⁹.

Відділ орієнталії та єврейський відділ. З 1926 р. розгортається реальна робота по створенню відділу орієнталії, яка була доручена В.Ф. Іваницькому та Б.І. Зданевичу. У спеціальній доповідній записці В.Ф. Іваницький писав, що “умови історичного життя України поставили її в близькі стосунки з різними так званими “східними” народами й культурами. Тому спеціальне вивчення цих народів і культур є історичним завданням України, воно потрібне не тільки для розуміння її минулого, а й для усвідомлення сучасного та нормального розвитку в майбутньому”. Глибоке розуміння цих своєрідних умов розвитку української культури й стало причиною появи в складі історико-філологічного відділу УАН спеціальної кафедри сходознавства, а в складі ВБУ – як закладу, допоміжного науковій роботі ВУАН, – відділу орієнталії. Вже в середині 1920 р. було запрошено спеціального співробітника – відомого гебраїста Я.І. Израельсона. З початку 1921 р. у складі відділу було вже 2 співробітники, але у середині 1922 р. роботу було припинено у зв’язку із скороченням штату Бібліотеки. Я.І. Израельсон виїхав з Києва¹⁶⁰. Певна робота все ж таки провадилася: було складено топографічну інструкцію, фонди поповнювалися через подарунки, й на 1926 р. відділ мав 7 тис. кн. од. Було організовано асоціацію сходознавців: розгортання сходознавчих досліджень вимагало ґрунтовної наукової бази, якою були бібліотечні фонди, тому робота, хоча й повільно, але все ж таки велася.

Організація відділу передбачала укладання підручної бібліотеки, активне ретроспективне комплектування за рахунок виділення фондів під час сортування комор та за ініціативним пошуком жертводавців, створення зведеної картотеки сходознавчої літератури у фондах ВБУ та бібліотек м. Києва, координацію діяльності з арабо-іранським кабінетом. Основну увагу В.Ф. Іваницький приділяв роботі з єврейськими фондами, оскільки вони не лише репрезентували історію національних меншин України, а й були тісно пов’язані із культурним розвитком України того часу. Основне значення приділялося формуванню фонду гебраїки-юдаїки та бібліографічній роботі з фондами: підготовка бібліографії виданого на Україні й того, що є у наявності у бібліотеках Києва з цієї теми¹⁶¹.

Рішення про відкриття окремого єврейського відділу було прийняте в червні 1928 р.; завідуючим відділом призначили І.І. Міттельмана¹⁶².

У вересні 1929 р. Інститут єврейської культури ВУАН запропонував проект об’єднання єврейських книжкових фондів ВБУ з фондами Інституту: замість двох окремих наукових бібліотек – єврейського відділу

ВБУ та бібліотеки Інституту – було запропоновано створити єдину Єврейську академічну бібліотеку під назвою: “Бібліотека Інституту єврейської культури при ВУАН, Єврейського відділу ВБУ”. До складу цієї бібліотеки запропоновано було включити всі книжкові фонди бібліотеки Інституту, бібліотеки ВБУ та її філій єврейською та гебрайською мовами, “юдаїки” (літератури різними мовами про євреїв), крім тематичної україніки, по одному примірнику. Автори цих пропозицій бачили єдину бібліотеку, куди надійшов би також весь фонд всесоюзного обов’язкового примірника єврейських друкованих матеріалів, прийнятих ВБУ. Бібліотека повинна була перейти до приміщення Інституту єврейської культури та передати цій бібліотеці всі свої штати¹⁶³. Але ці пропозиції були відхилені ВБУ, яка виступала проти розпорошення своїх фондів.

На спеціальному засіданні Ради ВБУ при ВУАН 23 листопада 1929 р. це питання було детально розглянуте. Обговорення поставленої проблеми мало важливе значення для формування позиції ВБУ щодо її фондів. Після 1926 р., коли вирішувалася доля Університетської бібліотеки, питання про функції та можливості розподілу фондів обговорювалися вдруге. На цій Раді остаточно завершилося формування єдиного підходу до фондів Бібліотеки та можливостей вилучення з них комплексних матеріалів або споріднених частин фонду, що потрапили як окремі зібрання.

Члени Ради констатували, що ВБУ як національна має завдання збирати й зберігати літературу, що стосується всіх народів УСРР, та обслуговувати всі національності, які проживають на її території. Наслідуючи ці функції, ВБУ мала неподільний масив видань, цінність яких визначалася їхньою сукупністю та універсальним змістом. В цьому була найважливіша перевага Національної бібліотеки. Задовольняючи, насамперед, потреби наукових співробітників, ВБУ в той же час у своїй загальній читальні обслуговувала всі кола читачів, задовольняла якомога ширші запити.

Євреї, за статистикою щорічного звітування ВБУ, посідали друге місце серед користувачів Бібліотеки, що виглядає цілком закономірним, вивчаючи історію України. Для задоволення вимог на єврейську книгу ВБУ треба було мати відповідний фонд не лише власне єврейських, а й інших видань. Але, на думку Ради, це був лише загальний підхід. Найбільш проблематичним виглядало питання про можливість виокремлення єврейського фонду, тому що багато видань, пов’язаних із різноманітними проблемами українознавства, сходознавства та інших наук, були спільною спадщиною українського, російського та єврейського народів. Отже, вилучаючи юдаїку й гебраїку, треба було б не тільки порушити цілість ВБУ як Національної бібліотеки, але й знецінити єдині за походженням й змістом колекції ВБУ, послабити фонди з різних інших наукових дисциплін.

Перешкодою було й те, що літературу закаталогізували, і вона була включена в різні каталоги, а на частину навіть були друковані каталоги.

Тому, вилучаючи її, довелося б провести величезну роботу перекаталогізації та пов'язаних з нею процесів вилучення карток з багатьох каталогів, виправлення друкованих, вилучення з інвентарів, шафних описів тощо.

Рада визнала за неможливе й недоцільне погодитися з пропозицією Інституту єврейської культури передати йому літературу з гебраїки та юдаїки із старих закаталогізованих фондів ВБУ та відмовитися на користь Інституту від частини союзного обов'язкового примірника, порушити, таким чином, ідею всенародності Бібліотеки та розбити, зруйнувати опрацьовані вже колекції ВБУ. Разом з тим ВБУ погодилася всебічно сприяти тому, щоб Інституту передали потрібні книжки з резервних та обмінних фондів Бібліотеки, завести розширений, колективний абонемент, сприяти утворенню при Інституті зведеного каталогу гебраїки та юдаїки¹⁶⁴.

У відділі почалася робота по опрацюванню гебраїки-юдаїки, газет, відбору матеріалів з комор, проводилися консультації з відомими вченими в галузі опису фондів, історії єврейської культури. В червні 1931 р. І.І. Міттельман брав участь у нараді єврейських наукових бібліотек в Ленінграді¹⁶⁵. В 1932 р. було закінчено всю попередню роботу по опрацюванню обов'язкового примірника, виокремленню матеріалів із загальних фондів¹⁶⁶.

Але відділу не судилося стати справжнім осередком єврейської книги та її вивчення. Під час перевірок та репресій діяльність відділу фактично було різко згорнуто. В грудні 1931 р. І.І. Міттельмана з посади звільнили, обов'язки завідуючого знову були покладені на В.Ф. Іваніцького, а потім – на М.Л. Ясногородського¹⁶⁷.

Відділи графіки та мапографічних матеріалів, волянсії і орієнталії періодично вводилися у штатний розклад ВБУ, для них відділ комплектування та інші підрозділи постійно виокремлювали матеріали, але за браком кадрів вони фактично не функціонували до початку 30-х років. Переїзд до нового приміщення дозволив розгорнути роботу з фондами цих підрозділів. Але концепція відділів укладалася вже з огляду на нові суспільно-політичні обставини.

З призначенням на посаду завідуючого мапографічним відділом наукового співробітника В.О. Кордта, а на посаду завідуючого графічним підрозділом М.І. Івасюка ці структури почали активну організаційну роботу. На 1 січня 1931 р. у відділі налічувалось 27 тис. 655 різних мапографічних матеріалів, починаючи з XVIII ст., які не були опрацьовані, а лише відібрані для майбутньої роботи.

У червні 1931 р. було прийняте положення про мапографічний відділ, підготовлене В.О. Кордтом, у якому були поставлені основні завдання та принципи діяльності цього підрозділу Бібліотеки:

“1). Мапографічний відділ збирає та перераховує в своїх словищах усі друки, що їх призначено не до читання, а до зорового сприймання, і що

в них друкований текст не має самостійного значення, становлячи тільки текстовий додаток до мапографічних матеріалів.

2). Мапографічний відділ збирає в своїх сховищах тільки окремо друковані мапи та графічні матеріали або цілі збірки цих матеріалів. Мапи та витвори графічного мистецтва, додані до книжкових матеріалів, переходять в загальному книгосховищі, а мапографічний відділ складає на ці матеріали відповідну картотеку за спеціальною інструкцією.

3). Всі рукописні мапографічні матеріали переходять у відділі рукописів. Мапографічний відділ на ці матеріали складає картотеку за спеціальною інструкцією.

4). Всі стародруковані мапографічні матеріали переходять в мапографічному відділі. Виняток становлять тільки частини непорушених колекцій, що переходять у відділі стародруків і що на них мапографічний відділ має скласти картотеку за певною інструкцією¹⁶⁸.

Було вирішено прийняти форматне розміщення, а в межах формату розташовувати за змістом, на фонди складати алфавітний і спеціальний систематичний каталоги.

У 1932 р. відділ налічував уже 36 тис. 705 од. зб., мав три штатні одиниці та відкрив читальний зал для обслуговування читачів. При відділі було організовано підвідділ графіки, фонди якого сформувалися значною мірою за рахунок сортування зібрань та колекцій, що провадилося Г.І. Колядою. Сам В.О. Кордт на той час займався історією картографічної України, склав перший картографічний покажчик, що відображав потреби середини 30-х років: "Карті першої п'ятирічки"¹⁶⁹.

З метою вдосконалення обслуговування у середині 30-х років почав створюватися пошуковий апарат на картографічні фонди, укладалися каталоги та картотеки на комплексні і регіональні атласи, географічні та спеціальні мапи й атласи, які відображалися у алфавітному, систематичному (за назвами) і топографічному каталогах.

Реальне створення відділу волянсії припадає на серпень 1932 р., коли ВБУ почала роботу над аркушевим матеріалом, маючи на увазі створення каталогу "революційних аркушів часів громадянської війни та історії Жовтневої революції", після звинувачень ВБУ в аполітичності та буржуазному націоналізмі. За пропозиціями завідуючого відділом П.Ф. Іноземцева, що були викладені у його доповіді "Наукові принципи організації відділу волянсії ВБУ при ВУАН" 25 грудня 1932 р., він особливо наголосив, що "волянсія являє собою вид друку, що в певній своїй частині виконує роль не тільки колективного пропагандиста та агітатора, але й організатора, що дозволяє широко використовувати її особливо в моменти великих соціальних зрушень". У радянській бібліографічній та бібліотечній практиці було визнане соціальне значення та вартість матеріалу відділу волянсії, через що й почалася систематична робота стосовно вивчення листівок, плакатів, інших аркушевих матеріалів, виходячи, передусім, з їх політичного та ідеологічного значення як історичних джерел.

Критерієм відбору та опрацювання аркушівок стала актуальність цих матеріалів для соціалістичного будівництва, а систематизація повинна була провадитись на основах, що дозволили б "відбити діалектичну динаміку розвитку сучасної доби"¹⁷⁰. У зв'язку з тим, що до 1930 р. відділ волянсії у своїй роботі обмежувався лише прийманням матеріалів, що їх Бібліотека одержувала через відділ комплектування, на 1 січня 1930 р. фонди відділу налічували 286 тис. 355 од. За рахунок обов'язкового примірника фонди відділу зростали і за три роки збільшилися майже на 100 тис. од.: на 1 січня 1932 р. їх налічувалося 331 тис. 667 од.; на 01.01.1933 р. – 367 тис. 617; на 01.01.1934 р. – 373 тис. 931 од. зб.¹⁷¹

Відділ орієнталії як окремий структурний підрозділ так і не було організовано відповідно до його функцій. Відбір матеріалів для відділу здійснювався Б.І. Зданевичем та І.І. Міттельманом. На 1 жовтня 1930 р. в його складі налічувалося 33 тис. 738 друкованих матеріалів (рукописні матеріали передавалися до відділу рукописів, а періодика – до відділу періодики). Широко був представлений книжковий фонд на різних східних мовах та мовах фінно-угорської групи. На 1 жовтня 1932 р. серед іншомовних видань налічувалося 14 тис. 437 од. зб. татарською, вірменською, азербайджанською, грузинською, узбецькою, китайською, башкирською, казахською, туркменською, киргизською, бурятсько-монгольською, чуваською, марійською, мордовською, фінською, комі, удмуртською, ойратською, адигейською, карачево-балкарською, кумицькою, чеченською, інгуською, осетинською, лакською, аварською, калмицькою, кабардинською, перською, лезгінською, татською, черкеською, даргінською, корейською, таджицькою, ногайською, якутською, хакаською, каракиргизською, уйгурською, арабською, циганською, тюркською, турецькою, каракалпацькою, шорською, дунайською, фарсі, японською, шунганською мовами¹⁷².

Відділ бібліотекознавства (кабінет бібліотекознавства) з 19 вересня 1931 р. було реорганізовано в музей-лабораторію бібліотекознавства із завданням стати лабораторією наукової роботи НДКБ та базою для навчальної роботи аспірантів, тимчасовими бібліотечними курсами та семінарами при ВБУ. В ньому передбачалося збирати й бібліотекознавчі експонати. Завідуючим кабінетом та музеєм протягом декількох років був Олександр Іванович Полулях. У 1931 р. там працювали 2 штатних співробітники. При кабінеті та лабораторії був створений фонд спеціальної бібліотекознавчої літератури, формування та опрацювання якого здійснювалося М.І. Фурсою. На 1930 р. у відділі зберігалось 16 тис. 846 книг 6 тис. 150 номерів журналів (всього – 22 тис. 996 од. зб.). У музеї бібліотекознавства зберігалось 650 експонатів. Відділ бібліотекознавства почав активізувати комплектування спеціальною методичною та іншою фаховою літературою. Через рік налічувалося вже 26 тис. 692 книги, 7 тис. 744 номери журналів (всього 34 тис. 436 од. зб.)¹⁷³ Науково-методична література відділу сприяла відкриттю в ньому з 1932 р. курсів

підвищення кваліфікації, які раніше існували в Бібліотеці, для бібліотекарів вузів та наукових установ України.

З середини 30-х років з'явилася велика кількість нових спеціалізованих фондів, які вже прямо не пов'язувалися з концепцією спеціалізованих підрозділів як історичної пам'яті українського народу, а простували за логікою нового історичного етапу. Перестав існувати як окремий підрозділ відділ україніки; відділи рукописів та стародруків приймали колосальні фонди в умовах, коли їх штати були абсолютно недостатніми для опрацювання ретроспективних фондів, – матеріали фактично консервувалися. Переорієнтували свою діяльність на пропаганду радянських видань та плани соціалістичного будівництва відділи періодики, газетний, мапо-графічний, музичний, волянсії.

* * *

Отже, у 1918–1934 рр. у ВБУ сформувався найцінніший фонд національного і світового історико-культурного значення, основу якого склали книжкові фонди, що відображали всю історію розвитку науки та культури України й інших країн світу. Серед них найціннішу для української історії частину репрезентували спеціалізовані колекційні рукописні та книжкові фонди, що збиралися культурно-просвітницькими установами України в ХІХ – поч. ХХ ст., громадськими науковими та культурними товариствами, окремими діячами української науки і культури. Ядро основного фонду та фондів спеціалізованих підрозділів в їх сукупності становив фонд “Україніка” в тому його розумінні, яке надавалося йому фундаторами Бібліотеки. Основний масив сучасних фондів історичних колекцій та зібрань, рукописів і стародруків, музичних, графічних й архівних матеріалів надійшов до Бібліотеки власне у період 1918–1934 рр. і був розподілений між спеціалізованими відділами, склад яких сформувався до 1934 р. Протягом 1918–1934 рр. у ВБУ накопичилося понад 7 млн. кн. од., а відділи проводили велику збірницьку діяльність, опрацьовували та формували фонди, налагоджували обслуговування ними. Впродовж 1924–1934 рр. динаміка комплектування поступово змінювалася: новий етап історії України у складі СРСР сформував новий зміст книжкового фонду, який, без сумніву, теж є частиною нашої історії. Доля людей й книжок нерозривно пов'язані. Незважаючи на трагічну долю бібліотекарів та вчених, завдяки їхній невтомній праці, прагненням до високих ідеалів у розбудові України, вірі в її майбутнє, на сьогодні НБУ є власником найціннішого за змістом національного бібліотечного фонду, що зберігся в його повноті та різноманітності часів, мов, культур.

Урятування фондів від втрати для української культури було головним результатом діяльності ВБУ у цей період. Завершальними надходженнями стали монастирські зібрання, архів та бібліотеки відділів ВУАН. Розгорнути діяльність по опрацюванню та організації цих фондів ВБУ

не змогла через постійну відсутність приміщення і кадрів, тяжкий фінансовий стан, а у 30-х роках і через постійні "чистки" кадрового складу та зміни ідеологічних орієнтирів України. Характеризуючи стан роботи з цими фондами, можна визначити його лише як початковий етап – період розробки основних науково-методичних та нормативних положень роботи з фондом.

Для цього періоду був характерним спрощений опис ретроспективних фондів, викликаний суворою необхідністю через брак приміщення, кадрів, зростання масового читача, бажання залучити якомога більшу кількість книжок до соціального та культурного обігу.

Розвиток та зміцнення радянської влади визначали й зміни змісту фондів, їхнє наповнення літературою нового політичного змісту, початок переходу на уніфіковану каталогізацію фондів за новою систематизацією, прообразом радянської бібліотечно-бібліографічної класифікації, яка відображала нову теорію та методологію знання. Разом з тим науковий профіль Бібліотеки й водночас її національне значення дозволяли зберегти її історико-культурні фонди, усю книжкову продукцію попередніх історичних часів, підвищуючи меморіальне значення фонду, хоча на певний час він й виключався з активного соціального обігу.

Реорганізація кінця 20 – поч. 30-х років, переслідування та політичні репресії повністю зруйнували кадровий склад ВБУ, змінили її структуру та функції. ВБУ втратила людей, що стояли біля її витоків та розвивали ідеї Національної бібліотеки. Спеціалізовані відділи втратили своє пріоритетне значення, що його заклали фундатори Бібліотеки, і перетворилися на відділи, які збирали матеріали з історичної спадщини України та поточні надходження СРСР. ВБУ було втягнуто у загальні тенденції, що визначали роль, функції та ідеологічний зміст її діяльності в умовах радянської держави.

Врятування книжкових та рукописних зібрань і колекцій, книжкових фондів від забуття, їх збереження, залучення до української культури є заслугою видатних особистостей бібліотечної справи, чий імена протягом десятиліть не отримали визнання: С.П. Постернака, В.Ф. Іваницького, М.І. Ясинського, Г.П. Житецького, С.І. Маслова, Б.І. Зданевича, Ф.П. Максименка, О.Т. Дзбавовського, В.О. Кордта, М.Ф. Оксіюка та багатьох інших співробітників Бібліотеки. Завдяки їх зусиллям, патріотизму, науковій та загальнонародській культурі склад фондів Бібліотеки, робота з ними, формування та їх організація свідчать про підтримку традицій Національної бібліотеки: головна ідея засновників Бібліотеки – зберегти у фондах духовну спадщину українського народу – реалізувалася і розвивалася в умовах, не завжди сприятливих для української культури.

Розділ 5
НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ
У ГАЛУЗІ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА,
БІБЛІОГРАФІЇ ТА КНИГОЗНАВСТВА
(1918–1934)

5.1. Науково-дослідна, науково-організаційна та науково-педагогічна діяльність у галузі бібліотекознавства та бібліографії (1918–1928)

Прагненнями фундаторів Національної бібліотеки Української держави національна книгозбірня створювалася не лише як своєрідний український центр бібліотечних фондів, а й як науково-дослідна установа, що мала вивчати та впроваджувати науково-методичні основи бібліотечної діяльності. Вона була покликана розробляти бібліотекознавчий, бібліографознавчий та книгознавчий напрями досліджень в Україні, організувати підготовку кадрів та провадити видавничу діяльність. Таким чином, вона була тісно пов'язана з Академією наук, яка розглядала її не лише як базу для проведення досліджень, а й як самостійну наукову установу, що провадила власні науково-практичні й науково-дослідні розробки¹.

Перший Статут Бібліотеки 1918 р., передбачаючи створення Ради Національної бібліотеки, окреслював її наукові функції та науково-організаційне значення: до Ради, крім власних дійсних членів, мали залучатися діячі бібліотечної справи та вчені з дорадчим голосом на правах почесних членів та членів-кореспондентів Бібліотеки. Серед численних функцій Ради відзначалися не лише затвердження науково-методичних розробок й інструкцій основних технологічних процесів, а й розгляд наукових праць, подання їх до друку, утворення наукових інституцій, які торкалися б бібліотекознавства та бібліографії, передусім "Товариства прихильників Національної Бібліотеки" чи її відділів.

Основні напрями та форми наукової діяльності Бібліотеки формувалися протягом першого десятиліття.

Від дня заснування Бібліотеки розпочалася популяризація її фондів. Висвітлення принципів Національної бібліотеки, питань формування зібрання та її окремих відділів, розкриття історико-культурних надбань здійснювалися у серії публікацій на сторінках преси, у фахових виданнях, літературно-наукових та історичних журналах, виданнях Академії наук, спеціальних статтях².

Наукова діяльність ВБУ почалася з перших днів її існування. Важливим практичним напрямом діяльності було дослідження та впровад-

ження досягнень світового досвіду організації та функціонування національних бібліотек в Європі і Америці, тому вже на перших засіданнях ТК були розіслані спеціальні звернення до світових бібліотек з проханням надіслати відповідні методичні та організаційні матеріали. У 1918–1923 рр. основні засади діяльності Бібліотеки як національної були розглянуті в серії оглядових публікацій, підготовлених членами ТК та провідними бібліотекарями ВБУ, зокрема В.І. Вернадським, В.О. Кордтом, В.В. Міяковським, Л.Ю. Биковським, І.І. Кревецьким³.

Впродовж 1918–1923 рр. Бібліотека основну увагу спрямувала на підготовку нормативно-інструктивної бази для найпростішої бібліотечної технології, структурної організації діяльності, опису та каталогізації фондів, що існували в несприятливих умовах перевантаження сховищ неописаною літературою, обмеженої кількості кадрів, постійних переїздів та переміщень фондів. Складні соціально-політичні обставини, в котрих Бібліотека функціонувала в ті часи, хронологічно відсунули вирішення теоретичних питань бібліотечної науки та науки про книгу.

Перший етап науково-методичної діяльності у галузі створення бібліотечних технологій був пов'язаний з періодом переїзду Бібліотеки до постійного приміщення в 1920 р., коли нарешті стали можливими розміщення фондів та обслуговування читачів. Необхідність налагодження сталої організації фондів, їх опрацювання, розробки оптимальної структури Бібліотеки, засад функціонування відділів актуалізувало необхідність ґрунтовного аналізу світового та вітчизняного досвіду, дослідження специфіки бібліотечної справи України, організації Національної бібліотеки.

Перші методичні розробки організації фондів, їх систематизації та каталогізації належали завідуючим відділами: загальнобібліотечним та газетним підвідділами – Є.О. Ківлицькому; україніки – І.І. Кревецькому (останній власноручно написав не лише методичні пропозиції стосовно внокремлення фонду, а й розпочав вести каталог книг з української тематики); стародруків – М.М. Марковському; рукописів – Г.П. Житецькому; періодики – І.М. Балінському, орієнталії – В.Ф. Іваницькому⁴. Ю.О. Меженко як прихильник десятичної системи класифікації бібліотечних фондів брав участь у складанні інструкції з обліку, опрацювання та каталогізації фондів для загального відділу. Але ці розробки не були технологічно поєднаними й мали переважно тимчасовий характер в умовах пошуків оптимальних технологій того часу. Необхідно було створити координуючий структурний підрозділ, який дозволив би поєднати усі науково-методичні розробки в єдину систему, вивчати та впроваджувати досвід бібліотек України, Росії та інших країн у діяльність ВБУ.

З цією метою наприкінці 1922 р. було розпочато організацію відділу бібліотекознавства, де почалося збирання спеціальної літератури, налагодження контактів з бібліотечними осередками, науковими товариств-

вами, книгознавчими та бібліографічними центрами⁵. Листування з національними бібліотеками світу дозволило зібрати великий матеріал про їх діяльність, особливості організації та функціонування. Їх досвід активно пропагувався на сторінках бібліотечного журналу "Книжний вісник" у 1919 р. Ці матеріали започаткували спеціальний фонд "Бібліотекознава" ⁶.

Велику допомогу надала в 1923 р. бібліографічна підкомісія інтелектуального співробітництва Ліги націй, запропонувавши ВБУ встановлення наукових зв'язків, передусім у галузі бібліотекознавства та бібліографії, завдяки котрим Бібліотека з часом стала отримувати усі видання та науково-методичні матеріали в галузі зарубіжних досягнень у бібліотечній справі цієї міжнародної організації⁷.

У кінці червня 1923 р. на Раді бібліотекарів було обговорене питання про необхідність розвитку бібліографічних та бібліотекознавчих досліджень в Україні, розглянуто пропозиції Ю.О. Меженка щодо проведення у Харкові в 1923 р. спеціальних книгознавчих зборів, організованих УНІКом та Книжковою палатою як наради наукових співробітників книги з метою обговорення бібліографічних питань впровадження десятичної системи та індексування книг. Теоретичні підстави бібліографічної класифікації, зокрема підтримка десятичної системи як провідної для наукових бібліотек, були обґрунтовані у період перебування Ю.О. Меженка на посаді голови Ради бібліотекарів в 1920–1922 рр. та й надалі, коли ВБУ визнала доцільним запровадити їх у практику після обговорення спеціальної статті Ю. Ковалевського, де розглядалися теоретичні засади бібліографічної класифікації у співставленні з різними існуючими системами класифікації⁸. Тому в процесі підготовки до цих зборів ВБУ вважала за доцільне розширити їх до більш комплексного характеру і надати їм загальнонаукового значення, обговоривши питання не лише про десятичну систему, а й поставивши ряд інших актуальних питань з наукових досліджень книги. Такими проблемами мали стати: необхідність формування національного бібліотечного фонду та концентрації у бібліотеках старовинних книжок, видання українських та переклад іноземних підручників з питань книгознавства, бібліографії, бібліотекознавства, відкриття бібліотечних курсів чи школи, відповідної кафедри у КІНО. Рада бібліотекарів обґрунтувала потребу у створенні спеціального наукового журналу, де були б поставлені питання розвитку книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства, розробила концепцію бібліотечного журналу та форми участі ВБУ у всеукраїнському книгознавчому журналі⁹.

З метою розвитку бібліотечних та бібліографічних досліджень в Україні у кінці 1923 р. у ВБУ було організовано 2 бібліотечно-бібліографічні семінари, на яких розглядалися питання про об'єднання зусиль бібліотечної та бібліографічної діяльності в Україні, окреслювалося коло проблем, актуальних для української науки. Співробітники ВБУ орга-

нізували власні курси підвищення кваліфікації у галузі бібліотекознавства для своїх працівників, які не мали попереднього досвіду бібліотечної роботи¹⁰.

Якщо в 1918–1922 рр. бібліотечні науково-методичні питання розглядалися у контексті формування підрозділу “Бібліотековіана” (він же став базою для відділу бібліотекознавства) та на засіданнях ТК і Ради бібліотекарів, то після 1923 р. – на спеціальних засіданнях Ради Бібліотеки. Розвиток бібліографічної діяльності спочатку був пов'язаний винятково з виставочною роботою: склалися перші бібліографічні списки до виставок та бібліографічні покажчики ВБУ у створеному в 1924 р. консультативно-виставочному відділі. Недосконалість такого підходу дуже швидко стала очевидною, і після серії нарад у тому ж 1924 р. ВБУ реорганізувала цей відділ у довідковий та виставочний, хоча й певний час відділ виконував консультаційну роботу¹¹.

У тому ж році на прохання Бюро Академічної секції бібліотекарів виник кабінет бібліотекознавства, створений для методичної допомоги усім академічним бібліотекам м. Києва “на зразок колишнього Румянцевського кабінету”. Згідно з проектом “він мав би складатися з літератури по бібліотекознавству та з бібліотечного музею. За основу кабінету береться відділ бібліотекознавства ВБУ, котрий має бути поповнений літературою з інших академічних бібліотек, із зберіганням права власності тих бібліотек. Слід створити зведений каталог та спільний музей, матеріали якого будуть збиратися всіма академічними бібліотеками, але із збереженням власності”¹².

У 1924 р. відділ бібліотекознавства фактично існував як запропонований кабінет бібліотекознавства для академічних бібліотекарів. У ньому збиралася спеціальна література, організовувалися консультаційні семінари для бібліотекарів академічних установ, а науково-методична робота провадилася у відповідних підрозділах Бібліотеки¹³. У перший період свого існування кабінет бібліотекознавства сконцентрував увагу на внутрішніх питаннях організації фонду бібліотекознавчої літератури: кабінет написав ряд науково-методичних документів, а саме – проект переходу до систематично-алфавітної розстановки фондів, інструкцію по використанню децимальної системи для класифікації літератури з бібліотекознавства тощо. У розробці питань підвищення кваліфікації та організації спеціального навчання бібліотечних працівників було обґрунтовано основи бібліотекознавчого та бібліографічного знання в цілому¹⁴. Певна замкненість кабінету бібліотекознавства викликала цілий ряд незручностей в організації праці у ВБУ. Відсутність координуючого центру для організації цілісної технології не сприяла організації праці у ВБУ й потребувала аналізу її діяльності у масштабах Бібліотеки та власних технологічних розробок. Налагодження стосунків з бібліотеками СРСР та інших країн світу, науковими організаціями України, Росії та за кордоном, у свою чергу, також вимагали узагальнення. Прикладні

функції відділу бібліотекознавства не могли перетворити його на центр, координуючий наукову роботу серед бібліотек України.

Осмиленню цих завдань сприяла й участь співробітників ВБУ у Першій Всеукраїнській нараді робітників книги в листопаді 1923 р., де були представлені працівники книгознавчих, бібліографічних та бібліотечних установ і Наукового комітету НКО¹⁵. За спогадами В.О. Козловського, нарада мала відомчий характер, але звернула пильну увагу на проблеми книжної та видавничої справи, бібліотечні проблеми, дала змогу отримати необхідні зв'язки, розпочати міжвідомче спілкування¹⁶.

У 1925 р., розуміючи необхідність проведення наукових досліджень, було обгрунтовано план активізації наукової праці у ВБУ, пов'язаний з розробкою основних методичних питань організації діяльності Бібліотеки з метою залучення до цієї праці усіх співробітників, які займали наукові посади відповідно до напрямку своєї роботи, розроблено план видавничої та бібліотечно-педагогічної діяльності. Для проведення суто наукових досліджень для наукових співробітників виділялося 3 години робочого дня¹⁷.

Визнаючи актуальність спеціального органу друку для вирішення завдань бібліотекознавства, ВБУ, що не мала ще тоді міцної видавничої бази, почала випуск машинописно-тиражованого "Бібліотечного журналу", завданням котрого було висвітлення проблем бібліотечної справи в академічних бібліотеках, їх функціонування в СРСР та за кордоном, теорії бібліотекознавства, політосвітньої праці, бібліографії¹⁸. Журнал надходив до провідних бібліотек Києва, УНІКу та Книжкової палати. Для академічних бібліотекарів організувалися курси бібліотекознавства. На них С.П. Постернак й В.О. Козловський прочитали 36 лекцій, у відділах безпосередньо було проведено 24 год. практичних занять з бібліотекарями інших академічних бібліотек¹⁹.

Але найбільш суттєві розробки науково-організаційної діяльності ВБУ були проведені в липні 1924 р., коли відбувся Перший Всеросійський бібліографічний з'їзд у Москві та конференція академічних бібліотек, де брали участь також і бібліотечні працівники ВБУ, зокрема, – С.П. Постернак²⁰. Й хоча з'їзд обговорював широке коло питань, передусім перспективи розвитку масових бібліотек, бібліотечної роботи на селі, роботи дитячих та профспілкових бібліотек, він не обійшов увагою й питання розвитку наукових бібліотек, зокрема, розглянув основні завдання бібліотек у галузі бібліотекознавства та бібліографії і висловив ідею про необхідність кооперації й координації діяльності наукових бібліотек, створення регіональних наукових центрів, що мали провадити та координувати науково-дослідну і науково-методичну роботу, розробляти шляхи наближення наукових бібліотек до вирішення актуальних завдань науки, техніки, виробництва, завдань культурного будівництва та політичної освіти, нових форм обслуговування читачів²¹.

Це положення отримало широкий розголос серед бібліотекарів ВБУ, які висловилися за принципову постановку питання про створення та-

ких центрів, справедливо наголошуючи на тому, що вони не могли б бути організованими як окремі наукові інституції у відриві від фондів і мали б організуватися винятково на основі значних бібліотек, котрі були в змозі стати практичною базою досліджень²². Тому ВБУ ставила перед Укрнаукою НКО питання про необхідність координації діяльності наукових бібліотек та скликання спеціальної конференції для вирішення актуальних питань теоретичних і науково-практичних засад їх діяльності та координації. Вирішення цих питань було викликано тими завданнями, що виникли перед ВБУ як перед Національною бібліотекою, а також тими умовами, у котрих опинилася бібліотечна справа України, вирішуючи проблеми організації фондів національної та наукових бібліотек, їх класифікації, опрацювання та каталогізації, обслуговування читачів різних категорій.

На громадських засадах, разом з відділом бібліотекознавства, 21 березня 1925 р. було створено новий відділ ВБУ – Науково-дослідний інститут бібліотекознавства. Згідно з проектом до функцій Інституту увійшли науково-дослідна робота на Україні в галузі бібліотекознавства та споріднених й допоміжних дисциплін; науково-педагогічна робота – підготовка наукових співробітників у галузі бібліотекознавства; науково-організаційна робота – керівництво науково-дослідною роботою всіх відділів ВБУ в галузі бібліотекознавства та координація наукової діяльності бібліотечних працівників Києва і України. Було висловлено й прагнення перетворення Інституту в осередок бібліотекознавства на Україні та реорганізацію його з часом із добровільного об'єднання у сталу інституцію²³.

З цього періоду почалися перші спроби становлення розподілу основних напрямів між УКП, УНІКом та ВБУ.

Згідно з положенням, розробленим провідними фахівцями ВБУ, керівництво Інститутом мала здійснювати спеціально створена Президія, але НДІБ у своїх рішеннях повинен був підпорядковуватися Раді Бібліотеки. Таке подвійне управління мало поєднати науково-дослідні розробки теоретичного плану та їх науково-практичне впровадження у практику Бібліотеки. Штат Інституту складався з С.П. Постернака, В.Ф. Іваницького, В.О. Козловського, М.І. Сагарди, М.І. Ясинського, Я.Л. Маяковського, О.Є. Карпинської, Н.В. Пискорської, О.І. Полуляха, Ю.П. Діяківського, Д.А. Балики, Б.І. Зданевича, Ф.П. Максименка, Г.П. Житецького²⁴.

У 1925 р. ВБУ сформулювала наукові підходи до бібліотечної науки, власний предмет дослідження. У зв'язку з анкетуванням, що провадилося тоді УКП під час обліку наукових бібліотек та аналізу їхньої наукової діяльності, В.Ф. Іваницьким було здійснено першу спробу проаналізувати поняття “наукова діяльність” щодо наукової бібліотеки взагалі та ВБУ зокрема. Він підкреслив подвійність поняття наукової роботи Бібліотеки на відміну від науково-дослідної інституції: робота мала складатися з технічних операцій по комплектуванню, організації фон-

ду, каталогізації та класифікації і власне теоретичних розробок ("наукова творчість"). У перший період становлення Бібліотеки, природно, переважала "технічна" діяльність. Водночас, наукова робота Бібліотекою все ж мала провадитися, але лише у тісному зв'язку з її головними завданнями, з такими напрямками як бібліотекознавство, якому надавалося значення головного, бібліографія та у меншому обсязі – книгознавство. Певне місце займала й діяльність у галузі вивчення фондів, їхньої популяризації, підготовка публікацій на основі рукописного фонду, різноманітної бібліографічної та археографічної продукції, передусім, довідників і покажчиків. Серед "технічних" процесів лише опрацювання рідкісних фондів, зокрема рукописів та стародруків, яке вимагало глибоких різноманітних знань та спеціальних додаткових досліджень, було віднесене до наукової роботи²⁵. У доповіді В.Ф. Іваницького на Першій конференції наукових бібліотек у грудні 1925 р. ці тези знайшли підтримку, наукова діяльність Бібліотеки, "щоб бути реальною і дійсно науковою силою, повинна не просто комплектувати свої фонди, а й вивчати, досліджувати, встановлювати самі принципи, методи, прийоми комплектування; повинна не просто зберігати свої книжкові багатства, але й досліджувати умови їх збереження; повинна не просто описувати книги, а й вивчати й вироблювати принципи, методи, техніку цього опису; вона повинна не просто активно обслуговувати потреби свого читача щодо книги, але вивчати й саму книгу з погляду її впливу на читача, і самого читача як об'єкта бібліотечної роботи, і методи встановлення найтіснішого зв'язку між ними... Вся організація наукової бібліотеки з усіма її навіть технічними процесами повинна мати дослідну установку; для наукової бібліотеки ці технічні процеси мають не тільки самостійне значення, а й значення матеріалу для роботи наукової. При такій організації вся наукова бібліотека, в цілому, буде справжньою лабораторією наукової творчості, науково-дослідної роботи"²⁶. Обговорення запропонованих підходів проходило як дискусія, що остаточно визначила колективну думку ВБУ стосовно ролі та місця наукової роботи у Бібліотеці.

Паралельно в 1925 р. розроблялися заходи стосовно організації науково-педагогічної діяльності: так, В.Ф. Іваницький розробив "Положення про аспірантуру ВБУ", де було обґрунтовано засади підготовки наукових працівників – бібліотекарів вищої кваліфікації у ВБУ та відкриття 3-річної аспірантури, а до її офіційного затвердження НКО на правах аспірантів було прийнято на роботу 5 асистентів²⁷. Керівництво аспірантурою провадилося до офіційного визнання винятково на громадських засадах.

НДІБ почав активну діяльність: перше засідання – у травні 1925 р. відкрив своєю доповіддю про західноєвропейські наукові бібліотеки В.Ф. Іваницький.

Разом з тим громадський характер такої організації як звичайного наукового осередку викликав певну незадоволеність невизначеністю її

стану. 22 червня було прийняте рішення вважати Інститут організаційною структурою ВБУ на правах відділу з Президією у складі провідних науковців ВБУ в галузі бібліотекознавства та бібліографії – С.П. Постернака, В.Ф. Іваницького, В.О. Козловського, М.І. Сагарди та М.І. Ясинського. Перші наукові доповіді були присвячені питанням українізації в Бібліотеці (М.І. Ясинський), налагодженню та методам краєзнавчої діяльності (Д.А. Балика, О.Є. Карпінська), створенню алфавітного та предметного каталогів (Н.В. Пискорська, Ю.П. Діяківський, В.О. Козловський)²⁸.

У 1925 р. Укрнаука з допомогою ВБУ провадила перевірку стану бібліотек, що знаходилися у її віданні, яка показала відсутність координації у діяльності наукових бібліотек в галузі комплектування фондів, їхнього опрацювання, створення каталогів, підготовки кадрів. Тому в 1926 р. НКО вирішив з метою централізації музейних і бібліотечних фондів та вдосконалення керівництва ними з боку влади, поєднати споріднені установи, для чого провести серію реорганізацій. План реорганізації роботи був підготовлений Музейно-бібліотечною секцією в кінці 1925 р.

Обговорення цього плану слухалося на засіданні Ради Бібліотеки ВБУ, де 12 грудня 1925 р. було виголошено доповідь уповноваженого В.В. Дубровського, яка стала основою його наступного виступу на Першій конференції наукових бібліотек України наприкінці грудня 1925 р.²⁹ Реорганізацією передбачалося з метою ліквідації роздрібності утворити 4 наукових бібліотечних осередки: у Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. В Харкові об'єднанню підлягали Центрально-навчальна та Державна публічна бібліотеки; в Одесі – Бібліотека вищих шкіл та Державна публічна бібліотека; в Києві – бібліотека колишнього Університету св. Володимира та ВБУ; реально обговорювалося питання про можливість приєднання УНІКу до ВБУ³⁰. З метою координації діяльності було вирішено підвищити значення ВБУ як науково-організаційного бібліотечного центру України, організувати відповідні наукові дослідження, передбачити відкриття аспірантури при ВБУ та інших головних бібліотечних осередках. Найближчим завданням було проведення Всеукраїнської наради наукових бібліотек, вирішення питання про вдосконалення діяльності наукових бібліотек, про наближення бібліотек до реального життя, розширення краєзнавчої роботи тощо³⁰. В тому ж році УНІК, з метою підвищення наукового статусу Інституту, звернувся до НКО з пропозицією увійти до складу ВУАН, на що йому було відмовлено³².

Визнання Бібліотеки бібліографічним та бібліотечним центром України дозволило їй розпочати роботу по координації цих досліджень. Першим організаційним кроком стало проведення опитування усіх бібліотек з метою виявлення стану бібліографічної роботи в Україні, для чого туди були розіслані спеціальні анкети. Наслідком цієї акції було встановлення контактів ВБУ з 214 бібліотеками, аналіз стану бібліографічної роботи в Україні в цілому та за профілем діяльності бібліотек зокрема³³.

Водночас ВБУ висунула ідею об'єднання бібліотечних працівників академічних та наукових бібліотек: в Україні наприкінці 1925 р. налічувалося 35 спеціальних бібліотек, що функціонували переважно при вищих навчальних закладах, науково-дослідних установах, музеях та інших організаціях. Це об'єднання створили спочатку як секцію академічних бібліотекарів з певною кількістю комісій та гуртків, центром об'єднання якої була ВБУ. Були проведені додаткове опитування бібліотек наукових установ, уніфікація статистики в академічних бібліотеках, окреслені їх проблеми. Найбільш актуальним питанням діяльності наукових бібліотек того періоду було створення зведеного каталогу.

Для обговорення завдань вищезгаданих наукових закладів, координації їх діяльності на базі ВБУ 28–31 грудня 1925 р. була організована спеціальна нарада академічних бібліотек. Спочатку Укрполітпросвіта планувала проведення вузької конференції лише для 5 бібліотек власного підпорядкування, але у підготовчий період виявилось, що проблема розвитку наукових бібліотек є надзвичайно актуальною, і кількість учасників суттєво збільшилася – на нараді були присутні 67 делегатів та 137 гостей.

Фактично конференція з вузько відомчої перетворилася на першу конференцію наукових бібліотек УСРР. Оргкомітет наради складався з представників ВБУ (С.П. Постернак, В.Ф. Іваницький та Я.Л. Маяковський), секції академічних бібліотекарів (М.Т. Хохол – бібліотека Київського кооперативного технікуму) та Українського інституту книгознавства (М.М. Іванченко)³⁴.

Попереднє обговорення питань порядку денного в Інституті бібліотекознавства дозволило сформулювати суть, завдання, характер, обсяг та головні напрями науково-дослідної роботи, застосування наукових методів розкриття та впорядкування бібліотечних фондів, засобів їх найкращого використання, організацію каталогів і картотек, внутрішню структуру бібліотек, розвиток кадрових питань, тарифікацію кадрів відповідно до бібліотечної праці тощо.

Конференція зібрала найкращі наукові сили України в галузі книжкової та бібліотечної справи, бібліографічної діяльності. На конференції було заслухано 22 доповіді, працювали 12 комісій, які розробили 19 проєктів резолюцій за всіма напрямками наукової, організаційної і методичної діяльності наукових бібліотек. Від ВБУ та НДІБ було присутні 14 представників, які зробили 8 доповідей³⁵. ВБУ провела анкетування делегатів конференції, здійснила аналіз модусу представництва. Конференція була репрезентована представниками Укрнауки, Укрполітосвіти, УКП, Головнауки РРФСР, ВБУ та її Вінницької філії, УНІКу, Харківської центральної наукової бібліотеки, Харківської публічної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, Одеської публічної бібліотеки, Київської публічної бібліотеки, Катеринославської публічної бібліотеки, Одеської державної бібліотеки, а також співробітниками бібліотек Інституту Праці, Кому-

ністичного університету ім. Артема, Інституту марксизму, Інституту соціально-гуманітарних наук, Комітету НКЗС Держплану УСРР, Білоруської державної бібліотеки, Всесоюзної бібліотеки ім. В.І. Леніна, об'єднання академічних бібліотек м. Києва та багатьох інших бібліотек різних наукових установ³⁶.

Основні доповіді були присвячені визначенню основних напрямів у політиці подальшого розвитку бібліотечної справи про: мережу наукових бібліотек (В.В. Дубровський, С.П. Постернак); науково-дослідну роботу в наукових бібліотеках та підготовку наукових кадрів (В.Ф. Іванницький); основні проблеми бібліографії (М.А. Годкевич, М.І. Сагарда, С.Л. Рубінштейн, М.І. Ясинський, В.Д. Отомановський); каталогізацію та уніфікацію роботи наукових бібліотек, каталографію (В.О. Козловський); статистику (О.Є. Карпинська); НОП (Ф.С. Лісник); проблеми обслуговування читачів (Д.А. Балака, Б.О. Борович, В.О. Козловський); комплектування бібліотек вітчизняною та іноземною літературою (С.Л. Рубінштейн, М.В. Рошко, А.І. Козаченко); зв'язок наукових та політосвітніх бібліотек (Я.С. Розанов); кадрові питання та питання тарифікації (Я.Л. Маяковський, М.Т. Хохол)³⁷.

Провідна роль у діяльності наради належала ВБУ, яка не лише брала активну участь в організації наради, а й включила у план роботи ґрунтовні питання: складання УБР, підготовку кадрів, обслуговування читачів, каталографію, підготовку зведеного каталогу наукових бібліотек України тощо.

В.В. Дубровський як представник Укрнауки НКО у своїй доповіді "Організація мережі наукових бібліотек та найближчі завдання в їх роботі" чітко окреслив спрямування політики радянської влади на централізацію бібліотечної справи та системи наукових бібліотек. Основною тезою його промови було: "Оскільки спадщина науково-бібліотечних закладів УСРР, як вона збереглася під час революційної освітянської перебудови, досі не переведена в систему ні щодо єдності відання ними, ні щодо єдності планування їх роботою, ні з боку ув'язки їх з загальними перспективами культурного будівництва, треба, в першу чергу, звернути увагу на вирішення цих питань"³⁸.

У згаданій доповіді перед науковими бібліотеками були поставлені три завдання: а) бути основними державними сховищами республіки; б) провадити та координувати науково-бібліографічну, науково-дослідну працю в галузі бібліотекознавства та книгознавства; в) організувати підготовку кадрів через аспірантуру у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії. Також оголошувалася реорганізація управління науковими бібліотеками: 4 основні бібліотечні осередки мали отримувати обов'язковий примірник та їх повинні були перевести з відання Укрпрофосвіти та Укрполітосвіти до Укрнауки і, таким чином, створити єдиний центр наукових бібліотек. За цими бібліотеками закріплювався статус об'єднуючих центрів для інших категорій наукових бібліотек,

що вже існували (спеціальні та навчальні вузівські), а також тих, що могли бути створеними у майбутньому (стосовно останніх декларувалося, що вони мали створюватися лише у плановому порядку та у найбільших містах³⁹).

У свідоповіді С.П. Постернака про організацію мережі наукових бібліотек та її основні завдання яскраво простежувалася теза про необхідність пристосування наукових бібліотек до нового суспільно-політичного устрою. На його думку, бібліотеки мали стати книжковою базою для наукової та навчальної роботи, але особливу увагу в цьому процесі слід було б звернути на питання економічні (створити базу для вивчення продуктивних сил народного господарства УСРР); політично-культурні (перетворитися на джерело комуністичної освіти й соціалістичної культури), національні (стати поштовхом до розвитку української та інших національних культур на Україні).

С.П. Постернак висловив думку про спеціалізацію діяльності наукових бібліотек: бібліотеки з універсальними фондами повинні були б стати науковими бібліотеками широкого використання; наукові бібліотеки з спеціальними фондами (відомств, вузів, установ) – перетворитися на профільні бібліотеки; бібліотеки певного фаху за своїми фондами мали комплектуватися та обслуговувати всіх працівників певної галузі. Кожна наукова бібліотека повинна була мати комплекс зв'язків та відносин, що потребували б певних організаційних рішень з науковим підходом при їх вирішенні: налагодженні зв'язків з іншими бібліотеками з метою координації своєї роботи відповідними партійними, науковими, адміністративними, господарчими, громадськими установами, профспілками; утворення наукової книжкової бази до їхньої праці, відповідне пропагування фондів. Разом з тим, виходячи із завдань власне Національної бібліотеки, що підпорядковувалася ВУАН, С.П. Постернак наголосив на необхідності розвитку цими бібліотеками тіснішого зв'язку із установами, у підпорядкуванні котрих вони перебували, виконуючи їх виробничу функцію. Наближення до сучасного життя УСРР через зміну структури, організації, методології, на думку С.П. Постернака, повинно було стати основним завданням усіх наукових бібліотек⁴⁰.

Обговорюючи питання про необхідність розвитку наукових функцій бібліотек, С.П. Постернак, користуючись присутністю В.В. Дубровського, вніс до резолюції конференції й те, що не відзначалося в його доповіді, але мало місце в кулуарних бесідах, а саме йшлося про необхідність активізації видавничої діяльності бібліотек, надання їм статусу науково-дослідних кафедр, включення у планування будівництво приміщень для бібліотек, необхідність підвищення їх матеріального забезпечення тощо⁴¹.

На конференції були визначені основні напрями функціонування наукових бібліотек, проблеми бібліотечної справи. По доповіді І.Ф. Іванницького були прийняті такі рішення: а) необхідність організації при

головних бібліотеках Укрнауки інституту аспірантури для підготовки бібліотекарів вищої кваліфікації та курсів для бібліотечних робітників; б) здійснення розподілу обов'язків між ВБУ та УНІКом у галузі підготовки бібліотекознавців та книгознавців⁴².

Серед найважливіших питань слід відзначити завдання бібліографічної роботи в галузі УБР. Це питання стало головним для бібліографів 20-х років в Україні. Вперше питання про створення всеохоплюючого УБР було висунуто в 1919 р. Українським бібліографічним інститутом Головної книжкової палати як основне в галузі бібліографічної діяльності в Україні. Ці розробки мали важливе значення для розвитку українського бібліографознавства, яке протягом десятиліть вирішувало складні завдання, пов'язані з поняттями "нація" та "державна", створенням різних концепцій україніки, національної та ретроспективної державної бібліографії⁴³. В 20-ті роки українські бібліографи завдяки всеукраїнській дискусії про бібліографічну роботу та місце УБР в ній наблизилися до розробки основних принципів ретроспективної національної бібліографії, бібліографічного репертуару та бібліографічної україніки через створення їх єдиної концепції.

Цим питанням на конференції були присвячені доповіді М.А. Годкевича (Книжкова палата); С.Л. Рубінштейна (Одеська бібліотека); М.І. Сагарди, М.І. Ясинського (ВБУ), В.Д. Отомановського (Вінницька філія ВБУ)⁴⁴. В резолюціях конференції було записано: "1. Вважати за основне завдання бібліографічної роботи на Україні складання українознавчого бібліографічного репертуару. 2. За складові частини цього репертуару вважати: а) всю друковану літературу, видану на території етнографічної України за всі віки та всю рукописну літературу на території України до початку друку; б) всю літературу всіма мовами про Україну поза межами етнографічної України за всі віки; в) всю літературу українською мовою поза межами етнографічної України за всі віки; г) всі твори авторів-українців, де б вони не жили"⁴⁵. Для виконання цих завдань при Укрнауці планувалося створити спеціальну комісію з представників цієї установи, ВБУ, УКП та УНІКу, на яку покладалася б розробка проекту УБР та науково-організаційні заходи по розподілу цих завдань, ведення загальної і спеціальної бібліографії, пов'язаної з потребами тогочасної радянської науки.

Були визначені основні форми бібліографічної діяльності: а) бібліографічний опис за науковими принципами; б) різні форми бібліографічної роботи у зв'язку з потребами читачів; в) бібліографія стосовно комплектування фондів бібліотек; г) бібліографічний репертуар українознавства; д) розробка наукових основ і методології бібліографічної роботи. ВБУ, наділена статусом НБУ, поставила собі за мету зібрати якнайповніший матеріал, що еднав би українську науку із вселюдською, створити абсолютну колекцію літератури з УБР та розробити методологічні і організаційні засади для проведення роботи в межах наукових бібліотек України⁴⁶.

Для виконання цієї мети на УНК покладалася бібліографічна робота в галузі книгознавства та бібліографічна діяльність у контакті з бібліотеками універсального типу й бібліографічними комісіями загального характеру; УКП мала провести реєстрацію творів друку та скласти державну бібліографію УСРР з 1917 р. в контакті з відповідними установами; було прийняте рішення про створення зведеного каталогу, починаючи з каталогу бібліотек України, періодики й цінних фондів наукових бібліотек УСРР; розглядалися питання публікації бібліографічних видань, зокрема й "Літопису українського друку", де провадився б бібліографічний розпис статей; ставилося питання про публікацію каталографічних карток й інвентарів обов'язкового примірника, насамперед монографічних видань та періодики; видання УКП списків заборонених, конфіскованих або знищених видань, виділення спеціальних коштів на цю роботу. Була вирішена проблема передачі місцевого обов'язкового примірника до головної наукової універсальної бібліотеки міста, незважаючи на те, має вона назву центральної чи ні (відповідно до декрету ВУЦВК від 30 квітня 1925 р.).

На конференції також було поставлено питання про створення єдиного державного книжкового фонду УСРР, викликане необхідністю зберегти книжки дореволюційного характеру, що масово знищувалися тоді в бібліотеках, що підпорядковувалися Політосвіті та Укрпрофосвіті, оскільки ці фонди не відповідали завданням установ, куди вони були передані. До цього фонду мали увійти книжки, що залишилися після ліквідації радянською владою дореволюційних установ, книжки різного походження, що випадково потрапили у фонди масових бібліотек не через планове комплектування, а й ті, що не пов'язані з профілем діяльності бібліотек установ політосвіти та профосвіти, зайві дублеті, закордонні, що надійшли шляхом обміну на обов'язковий примірник. Це дозволило б державі облікувати таку літературу та контролювати її раціональний розподіл відповідно до призначення, заборонити конфіскацію та знищення книжок без участі уповноважених представників⁴⁷. Конференція клопотала й про надання УКП права отримувати додатковий обов'язковий примірник спеціально для утворення державного книжкового фонду.

За ініціативою ВБУ вперше в Україні були розглянуті й проблеми координації науково-методичних питань бібліотечної справи: активно обговорювалися питання про єдині науково-методичні основи каталогізації та створення взаємопов'язаної системи каталогів. У доповіді В.О. Козловського розглядалися важливі питання каталогізації, класифікації, роботи з каталогами; було прийняте рішення про уніфіковані друковані картки, що мало супроводжуватися визначенням принципів бібліографічного опису на картці (автор, зміст, зовнішня характеристика, анотація до змісту й доступу до книжки, класифікаційні дані – індекси, предметні рубрики та ін.). По доповіді В.О. Козловського конференція прий-

няла рішення про необхідність створення єдиної каталографічної інструкції, починаючи з наукових бібліотек, в перспективі з поширенням на всі бібліотеки УСРР. В основу було запропоновано покласти англо-американську інструкцію, пристосувавши її до вимог України⁴⁸.

Спеціальне обговорення було присвячене проблемі видів та типів каталогів (предметного, систематичного, алфавітного) у бібліотеках різного характеру. В центрі уваги знаходилася доповідь Б.О. Боровича (Харківська державна бібліотека), де автор, не піддаючи сумнівам необхідність залишити алфавітні каталоги, наголошував на перевагах для наукових бібліотек предметних каталогів перед систематичними. Ним переконливо доводилося, що предметний принцип у змозі охопити усі напрями знань та культури, деталізуючи їх відповідно до потреб розвитку сучасної науки, оперативно пристосуватися до зміни системи знань, деталізуватися для різного рівня підготовки читачів, що не може бути виконане методами десяткової класифікації⁴⁹.

З цією конференцією було пов'язано й обговорення методів та форм діяльності наукових бібліотек відповідно до завдань, що були поставлені радянською владою. Й хоча теза про націлення всіх наукових бібліотек на виконання завдань соціалістичного будівництва та впровадження марксистської ідеології ще не набула домінуючого значення, вона вже звучала рефреном не лише в парадних промовах В.В. Дубровського та С.П. Постернака, а й у доповіді Д.А. Балики, присвяченій активізації роботи наукових бібліотек. Останнім було висунуто три напрями діяльності цих закладів: перший – науково-культурологічний (“бібліотека як центр науки та культури”); другий – суспільно-політичний (“бібліотека як установа, що має брати активну участь у політико-економічному житті держави”); третій – краєзнавчий (бібліотека як українознавчий заклад). Це мало створюватися не лише для обслуговування спеціаліста, а й масового читача, тобто мова йшла про перебудову організації довідково-бібліографічної роботи, розробку рекомендаційних списків літератури, створення орієнтованих на ці проблеми тематичних та предметних каталогів й картотек; показчиків літератури, проведення консультацій та виставок, запровадження інших форм пропаганди знання про книгу (лекцій, семінарів, диспутів тощо)⁵⁰. Обговорювалися питання педагогічної роботи стосовно виховання громадськості через активний вплив на масового читача, шефства над робочими районами для обслуговування науковою та науково-популярною книгою, вивчення читачького контингенту та питань роботи з ним.

У контексті українізації і проведення українознавчої та краєзнавчої роботи Д.А. Баликою було запропоновано ряд організаційних рішень: каталогізаційне та топографічне відокремлення української книги для її наближення до мас; складання рекомендаційних списків із анотуванням змісту; організацію читачьких гуртків для вивчення місцевого краєзнавства та окремих питань українознавства; ув'язка роботи з краєзнавчи-

ми комісіями, створення комісій або центрів такої роботи⁵¹. Поняття "україніка" та "українознавство" в доповіді Д.А. Балики вже прямо пов'язувалися внятковно з краєзнавчою роботою.

На конференції було розглянуто й питання системи номенклатури та тарифікації посад у науковій бібліотеці, їх посадові обов'язки (Я.Л. Мажковський). Ухвалили також і типову структуру посад: науково-адміністративний апарат – директор, заступник директора, учений секретар; науково-бібліотечний персонал – учений бібліотекар-керівник, бібліотекар-асистент, бібліотекар-лаборант; середній спеціально-бібліотечний персонал – бібліотекар, старший помічник бібліотекаря, помічник бібліотекаря; технічно-бібліотечний персонал – старший кваліфікований технічний бібліотечний співробітник, технічно-бібліотечний співробітник⁵².

Серед інших доповідей слід відзначити пропозицію Ю.О. Меженка про проведення перепису бібліотек УСРР у 1926 р., доповіді П.М. Попова про створення Музею книги при ВБУ та В.Ф. Іваницького – про підготовку бібліотечних фахівців вищої кваліфікації і основні засади аспірантури як системи підготовки фахівців вищої кваліфікації – з бібліотечознавства та бібліографії у ВБУ й інших наукових бібліотеках, а книгознавців – в УНІКу⁵³.

Конференція окреслила широке коло питань з розвитку теорії і практики наукових бібліотек, а саме: з науково-дослідної роботи в галузі УБР та окремих бібліографій, зокрема краєзнавчої бібліографії, каталографії, предметного каталогу, підготовки кадрів, організації праці, і показала наявність міцного, єдиного в своїй професійній спрямованості інтелектуального потенціалу в бібліотечній справі⁵⁴.

Наслідком цієї конференції було створення на засіданні Президії Укрнауки 22 березня 1926 р. наукової комісії по розробці проекту єдиної каталографічної інструкції в складі М.А. Годкевича (УКІП), В.О. Козловського, С.Л. Рубінштейна (Одеська публічна бібліотека), Ю.О. Меженка (УНІК) під головуванням С.П. Постернака⁵⁵.

У січні 1926 р. НДІБ провів серію обговорень планів своєї діяльності. За наслідками конференції ВБУ вирішила пріоритетно поставити питання про створення УБР. Методологічне та методичне забезпечення і розробка основних підходів до його створення були покладені на М.І. Ясинського (вивчення досвіду Росії та РРФСР у галузі бібліографії монографічних видань), М.І. Сагарду (вивчення досвіду Західної Європи і Америки, аналіз міжнародної бібліографії та національні бібліографічні репертуари) і П.Є. Горянського (досвід західнослов'янських держав у створенні національного репертуару). Розглядалися й конкретні завдання Бібліотеки в галузі бібліографії, а саме: створення серій УБР в межах відділів ВБУ ("бібліотековіана", фонд "Україніка", бібліографія про Київ, Шевченкіана, матеріали про продуктивні сили та народне господарство України, її краєзнавство тощо).

Другим важливим теоретичним напрямом, що активно обговорювався на засіданнях Інституту, був напрям, пов'язаний з першим, а саме: вирі-

шення проблеми створення каталогів наукових бібліотек, зокрема предметного, та питання про зведений каталог Києва і власне методичку каталогізації (В.О. Козловський, Ю.П. Діяківський, Н.В. Пискорська, Д.А. Балика). З цього приводу були виконані переклади відповідних праць з російських та італійської каталографічних інструкцій (О.З. Бродовська, Г.О. Якобі), проведене студювання іноземної літератури (Л.О. Грузиненко, С.М. Мотовілова), зроблені перші спроби систематизації каталогу ВБУ (Л.О. Грузиненко, Н.В. Пискорська, О.І. Полулях) та запредметизована ПБ (С.М. Мотовілова, Д.А. Балика, О.Є. Карпинська).

До складу комісії по фундації Музею книги увійшли Г.П. Житецький, О.І. Полулях, Б.І. Зданевич, яким було доручено підготувати план-проект створення музею на базі вивчення історії бібліотек та бібліотечної справи в Україні й поза її межами від найдавніших часів до того дня.

На порядку денному засідань Інституту завжди фігурувало питання про підготовку кадрів, зокрема про проблеми діяльності аспірантури з теорії, історії та сучасного стану книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, а також відкриття бібліотечних курсів для працівників Києва й України у цій галузі: за аспірантуру відповідав заступник директора В.Ф. Іваницький, за бібліотечні курси – В.О. Козловський. Ними був підготовлений загальний план навчання аспірантів, визначені основні напрями їх теоретичної підготовки, що здійснювалася за такими спеціально прочитаними лекціями, обумовленими ідеологічними настановами того часу:

1). “Поглиблення марксистського світогляду й знайомство з основами радянського будівництва” (С.П. Постернак); “Вступ до наукознавства та ознайомлення з головними течіями красного письменства” (В.Ф. Іваницький); “Історія й система народної освіти на Україні, у СРСР та за кордоном” (С.П. Постернак); “Зв’язка марксистського світогляду з місцем, що його займають бібліотеки” (Я.Л. Маяковський).

2). “Історія, сучасний стан та організація книгознавства взагалі (загальні питання книгознавства, історія письма й книги, історія друку, книжкової торгівлі тощо)” (Я.Л. Маяковський, С.І. Маслов).

3). “Бібліографія (історія, теорія, сучасний стан)” (М.І. Ясинський); “Бібліотекознавство (теорія бібліотекознавства, історія, сучасний стан та організація бібліотек)” (В.О.Козловський).

4). “...Окремий напрям в умовах оголошеної партією та урядом політики набуває загострення питання про роботу з книгокористувачем, вивчення читача з боку його соціального походження, бібліопсихології, соціології читання” (Д.А. Балика)⁵⁶.

У червні 1926 р. ВУАН разом з видавничими організаціями України та Книжковою палатою проводила науковий семінар і спеціальні заходи, спрямовані на популяризацію української книги й видавничої продукції України, було створено комітет при культкомісії місцевому ВУАН для організації з 11 червня 1926 р. вечорів-студій з українською

книгою, які проводилися ВБУ. За 4 вечори було прочитано та обговорено 8 доповідей: Г.К. Голоскевича – “Загальні питання популяризації української книги”; О.К. Дорошкевича – “Філософія книги”; Ю.О. Меженка – “Історія української книжки від початку до 1920 р. (видавництва й продукція)”; В.М. Іванушкіна “Сучасна продукція української книги УСРР (метод порівняння продукції української книги з продукцією іншої книги на Україні)”; С.П. Постернака, М.І. Ясинського “Тематика української книги” й “Українські газети та журнали”; Вейсблата “Техніка виробництва української книжки”; А.М. Черкаського “Сучасні українські видавництва”; Шура “Сучасна організація поширення української книги у ВБУ (читач української книжки, авторське право, тираж і ціна)”⁵⁷.

Великого значення для розвитку науково-дослідного напрямку у ВБУ набув Перший з'їзд бібліотекарів, що розглянув основоположні питання української бібліографії та бібліотекознавства, а також деякі конкретні питання бібліотечної справи⁵⁸. В.В. Дубровський, на той час завідуючий музейно-бібліотечним відділом Укрнауки НКО, виступив з програмною доповіддю “Про українську наукову бібліографію”, де розглядалися питання про зміст поняття “бібліографія”, її основні види та розподіл між бібліотечними і бібліографічними установами України. Зміст виступу було скоординовано з Радою ВБУ та Книжковою палатою. Визнаючи велике значення бібліографії для пропаганди друкованої продукції усіх держав взагалі, В.В. Дубровський розділив цей підрозділ історичної науки на універсальну (незалежно від змісту та мови), яка здійснюється у бібліографуванні видавничої продукції без ув'язки з країною чи нацією, в масштабі всього світу; крайову – у масштабі даної країни (“росіка”, “україніка”, “тавріка” тощо); спеціальну, таку, яка охоплює друковані твори незалежно від мови за спеціальністю; топо-бібліографію, до якої належить все, що відноситься до даної місцевості – міста, поселення (як приклад – бібліографія, що її започаткувала Вінницька філія ВБУ для вивчення Поділля); допоміжну – це бібліотечні каталоги: систематичні, алфавітні, предметні; бібліографію, що має спеціальні завдання: вона може бути рекомендаційною, анотаційною, утримувати в своїй пам'яті дезидерату та ін. Головним, за Дубровським, був розподіл обов'язків, що вже склався в Україні між установами, покликаними виконувати такі функції (Книжкова палата, УНІК, українські публічні, масові, наукові бібліотеки).

Зміст бібліографічного репертуару україніки складався з двох головних завдань: 1) бібліографії з окремих наукових дисциплін, що пророблялися певними установами ВУАН та науково-дослідними закладами взагалі (така бібліографічна робота вважалася підсобною й повинна була використовувати бібліографічні довідники інших країн); 2) укладання УБР україніки від найдавніших часів до 1917 р. (це завдання могли виконати лише українські установи). Центром наукової бібліографії украї-

ніки (власне створення УБР) мав стати єдиний авторитетний з наукового боку осередок – БК ВУАН, куди планувалося залучити представників ВБУ, УКП, УНІКу, наукових й головних політосвітніх бібліотек, спеціальних бібліотек наукових установ та уряду. Центром, де збиралися б картки бібліографічного репертуару, запропоновано було вважати ВБУ, центром по теорії та методології бібліографії – УНІК, центром по державній бібліографії – УКП⁵⁹. Плани бібліографічної діяльності кожної бібліотеки мали координуватися через БК ВУАН, створену в 1925 р.

Програмна доповідь В.В. Дубровського була пов'язана із концепцією про бібліографічну діяльність УКП, УНІКу та ВБУ, яку розробляли провідні представники Бібліотеки – Ясинський, Сагарда, Маслюв та інші у зв'язку із невизначеністю функцій між зазначеними організаціями в галузі бібліотекознавства, бібліографії та українського репертуару. Основні положення цієї концепції було викладено ВБУ у спеціальних доповідних записках Укрнауці про сучасний стан в галузі книгознавства та завдання УНІКу і ВБУ від 23 березня та 16 вересня 1926 р. після прийняття проекту структури УНІКу, який передбачав для цього окремі структурні підрозділи – секції бібліотекознавства та бібліографії на правах відділів⁶⁰. Позиція ВБУ полягала в тому, що науковим осередком роботи у галузі бібліотекознавства і бібліографії Києва повинна була стати та організація, яка збрала б максимальну кількість наукових співробітників, які опанували б бібліотекознавство й бібліографію. Мова йшла про ВБУ: “Процес концентрації у Всенародній бібліотеці найвидатніших київських наукових робітників у галузі бібліотекознавства є неминучим. А умови науково-дослідної роботи у ВБУ можуть бути найсприятливіші, бо вона становить собою колосальну лабораторію, а разом і базу для науково-дослідної роботи в галузі бібліотекознавства й бібліографії. Отже, при таких умовах перенесення осередку науково-дослідної роботи в галузі бібліотекознавства й бібліографії з Всенародної бібліотеки до УНІКу й організацію відповідних секцій при УНІКу призвело б до нераціонального використання сил, до одриву науково-дослідної роботи від її готової лабораторії, від природної книжкової та людської наукової бази. З другого боку, така організація УНІКу, без сумніву, розпорошила б його увагу, стушувала і ослабила б його роботу по дослідженню книгознавства”⁶¹.

На цьому з'їзді було схвалено й доповідь “Класифікація друкованих творів за соціальним призначенням” Д.А. Балики, який одним з перших розробив проблематику соціальної ролі книги в контексті класифікації творів друку в науково-довідковому апараті та системі каталогів наукових бібліотек⁶².

Свої пропозиції ВБУ підкріпила й організаційно, створивши не лише інститут на громадських засадах, а й запланувавши для себе у майбутньому створення 2-річних бібліотечних курсів за прикладом Російської публічної бібліотеки та Всесоюзної бібліотеки ім. В.І. Леніна (спо-

чатку також на громадських засадах). Проект курсів був затверджений НКО в 1927 р. Лекції з питань історії та діяльності бібліотек, бібліотечних технологій, теорії бібліотекознавства та основ бібліографії планувалося провести за 7 місяців (210 год., з них 20 год. – на українську книгу), 2 місяці – на практику щорічно. Ідея курсів виникла ще в 1923/24 рр., коли у ВБУ були організовані річні “самокурси” з семінарами, а в 1925/26 рр. – семінари для секції академбібліотекарів⁶³.

На жаль, тоді вже почав впроваджуватися в життя процес активної ідеологізації суспільства, що не дозволило співробітникам ВБУ створити Інститут бібліотекознавства, за прикладом Росії, та провадити роботи по створенню УБР: вже у 1924–1925 рр. правлінням політосвіти УСРР пріоритетною було визнано підготовку рекомендаційних списків науково-популярної, масової та політосвітньої літератури, що пропагувала завдання соціалістичної розбудови та формування марксистської ідеології⁶⁴. Ці завдання, як уже згадувалося, розглядалися на Першому Всеросійському з'їзді бібліотечних працівників в 1924 р. у Москві та на Першому Всеукраїнському бібліотечному з'їзді 1926 р. у Харкові. Ідеї, що висловлювалися ВБУ стосовно методів опрацювання та організації фонду, предметного каталогу, УБР та роботи з читачем, поступово втрачали актуальність для влади. Почався перехід на нову тематику, хоча спочатку це не відчувалося у повсякденному житті Бібліотеки.

Перший крок у цьому напрямі нині пов'язується з тим, що на засіданні Президії Укрнауки НКО 17 липня 1926 р. було відхилене прохання про організаційне оформлення НДІБ, а замість нього запропоновано обмежитися діяльністю НДКБ⁶⁵. Протягом 1926 р. було розроблено новий Статут НДКБ, його прийняв НКО лише у лютому 1927 р.⁶⁶ Наступним кроком була відмова Укрнауки від фінансування Другої конференції наукових бібліотек на 1926–1927 рр, про що у вересні 1926 р. сповістили ВБУ: кошторис НКО на 1926–1927 р. на скликання Другої конференції наукових бібліотек УСРР не передбачався⁶⁷. Бібліотеці було запропоновано обмежитися участю та розглядом цих питань на Першому Всеукраїнському з'їзді бібліотекарів, що відбувся у червні 1926 р. у Харкові⁶⁸. Різка відмова у спеціальному проведенні конференції наукових бібліотек була викликана й тим, що доповіді, і, зокрема, основна – В.В. Дубровського, були підготовлені з урахуванням ідей, які постійно висловлювалися ВБУ стосовно розподілу бібліографічної роботи в Україні.

Водночас, на початок 1926 р., НДІБ ще працював в галузі актуальних для ВБУ бібліотекознавчих та бібліографознавчих питань. Крім основного – УБР та питань створення системи каталогів, розроблялася можливість укладання бібліографії з книгознавства разом з УНІКом та підготовки бібліотечного термінологічного словника (О.І. Полулях, Л.О. Грузиненко, Н.В. Пискорська, О.І. Чолганська), розгорталася проблематика по вивченню читацького контингенту наукової бібліотеки та диференційованого підходу до нього, випускалися анкети для опитування читачів різ-

них категорій (Д.А. Балака, О.Є. Карпинська). Передбачався й розгляд цілого ряду науково-практичних питань організації бібліотечної справи та її окремих сфер, передусім, каталогізації, класифікації і розстановки фондів, консультаційно-виставочної роботи, вдосконалення форм обслуговування у читальному залі⁶⁹.

Розгляд книгознавчих питань розпочався у той період, коли свою роботу у ВБУ розпочав С.І. Маслов. У 1926 р. до складу НДКБ, крім нього, були прийняті П.Є. Горянський, Л.Ю. Биковський (останній планував повернутися до ВБУ після завершення навчання)⁷⁰. Тоді ж і почали проводитися семінари з історії книги та українських стародруків⁷¹; історію видавничої справи і журналістики в Україні читав Г.П. Житецький (на матеріалах журналу "Киевская старина"); проблематика української книги новітнього часу розкривалася у семінарах, підготовлених М.І. Ясинським ("Бібліографія продуктивних сил України") та Н.Г. Козель ("Україніка, заборонена в царській Росії")⁷².

У Москві в листопаді – на початку грудня 1926 р. відбувся Другий Всеросійський бібліографічний з'їзд, у Ленінграді – Друга Всеросійська конференція наукових бібліотек. Досвід ВБУ був представлений там доповідями її співробітників: у них піднімалися питання крайової бібліографії (М.І. Сагарда), алфавітного каталогу та колективного авторства (В.О. Козловський, С.П. Постернак), міжбібліотечного обміну, використання "Книжної летописи" для каталогів, питань зведених каталогів (В.О. Козловський), вивчення читача (Д.А. Балака)⁷³.

Розвиток концепції ВБУ про організаційні форми науково-дослідної роботи на Україні та основні напрями наукових досліджень в галузі бібліотекознавства і бібліографії продовжувався й після з'їзду, великого значення набуло практичне впровадження висунутих ідей та популяризації діяльності через Бібліотечний збірник, де систематично публікувалися статті про принципи, форми й напрями діяльності ВБУ та НДКБ. Передусім, це були ґрунтовні статті М.І. Сагарди, який уважно проаналізував наукові розробки в галузі міжнародної бібліографії й національних бібліографічних репертуарів, зміст бібліотекознавчих розробок на Заході. З огляду на те, що НДКБ ВБУ стала цілком новою для України інституцією й своєрідною науково-дослідною організацією, яка утворилася на міцній бібліотечній базі і за ініціативою знизу (на Україні досі не було установи, що фактично провадила б поглиблене, організоване й систематичне вивчення та наукове дослідження питань бібліотекознавства і бібліографії), їй дано було розпочати розвиток бібліотекознавства та бібліографії із урахуванням специфічних обставин України, здійснювати підготовку перших кваліфікованих бібліотекарів, бібліографів і наукових дослідників у галузі бібліотекознавства та бібліографії, в природному для неї бібліотечному оточенні, не лише в межах організаційних форм, а й цілком органічно з'єднаною з Бібліотекою та її діяльністю. Концепція НДКБ передбачала ідею тісного зв'язку науково-дослід-

вої роботи з емпіричною базою досліджень, великою лабораторією, на досвіді котрої базувалися і одночасно в практику котрої впроваджувалися результати наукових розробок. Власне ж НДКБ розглядалася як науково-дослідна кафедра бібліотекознавства та бібліографії⁷⁴.

Незважаючи на те, що Інститут не було затверджено, НДКБ у 1927–1928 рр. розгорнула активну діяльність у галузі бібліографознавства, бібліографії та бібліотечної справи, паралельно проводячи роботу Бібліографічної комісії ВУАН. У квітні 1927 р. відбувся перший пленум БК ВУАН, де виступили С.Л. Постернак, М.І. Ясинський, Д.А. Балика. Пленум визначив основні проблеми бібліографії на Україні, її обсяг та значення.

У НДКБ за 1927–1928 рр. було прочитано понад 50 доповідей у секціях бібліотекознавства, серед них: з питань бібліотекознавчої та бібліографічної термінології (Козловський), типології анотацій й методів їх складання (Д.А. Балика), з проекту інструкції топографізації книжок і розподілу літературного матеріалу між відділами історії та соціальних наук в систематичному каталозі (Н.В. Пискорська); схема систематизації книгознавства (О.І. Полулях); питання організації та предметизації ПБ (О.Є. Карпинська), методики бібліографічного опису (О.З. Бродовська, Н.В. Кравченко, В.О. Козловський).

У 1927–1928 рр. науково-дослідні праці побачили світ, в основному, через розробку індивідуальних та колективних досліджень. У галузі бібліотекознавства продовжувалися колективні праці на теми: а) проект каталографічної інструкції, б) теорія та методологія предметного каталогу, в) проблеми систематичного каталогу в наукових бібліотеках, г) проект зведеного каталогу бібліотек УСРР, д) вивчення української книги та читача для належного стану бібліотечної і видавничої роботи з книгою.

У галузі бібліографії колективними працями були: а) розробка конкретного плану УБР та основних завдань бібліографії на Україні; б) принципи й методологія рекомендаційної, критичної та за соціальним призначенням бібліографії; в) складання бібліографії української бібліографії; г) складання бібліографії Дніпропетровщини та Дніпробуду; д) підготовка програми, тез та матеріалів до Першого Всеукраїнського бібліографічного з'їзду (наради).

У науково-педагогічній галузі продовжувалася робота з аспірантами та підготовка середнього персоналу для наукових бібліотек на курсах практикантів. ВБУ й надалі клопотала про організацію дворічних вищих бібліотечних курсів.

У ВБУ було організовано публічні засідання, де обговорювалися всі питання діяльності Бібліотеки, теоретичні та практичні проблеми бібліотекознавства і бібліографії, організації колективних й індивідуальних робіт.

І досі вражає широта охоплення бібліографічних питань як теоретичного, так і науково-практичного спрямування у доповідях М.І. Сагарди – “Про засоби міжнародного співробітництва в галузі бібліографії на Заході”, С.І. Маслова – “Проект інструкції для реєстрації та опису

стародруків у зв'язку з складанням репертуару українських видань XVI–XVIII ст.”; Б.І. Зданевича – “Про каталогізацію та вивчення інкунабул на Україні”; М.І. Ясинського та Ф.П. Максименка – “Про теоретичні питання українського бібліографічного репертуару”; М.І. Ясинського – “Проект інструкцій бібліографії української бібліографії”; Ф.П. Максименка – “Про методичні підвалини української краєзнавчої бібліографії”; Є.М. Марковського – “Про питання фахової бібліографії”; Д.А. Балаки, В.О. Козловського та М.І. Сагарди – “Про періодику”. Тоді ж побачили світ перші розробки в галузі бібліопедагогіки (Д.А.Балика). Важливе місце зайняли питання каталогізації, організації алфавітного, систематичного та предметного каталогів. Актуальними стали проблеми, що торкалися складу бібліотечних фондів (В.Ф. Іваницький), організації та управління мережею академічних бібліотек (В.О. Козловський), кадрових та структурних питань (Я.Л. Маяковський)⁷⁵.

У 1927–1928 рр. були підготовлені два випуски “Журналу бібліотекознавства та бібліографії” як органу ВБУ і Бібліографічної комісії ВУАН⁷⁶. Науковий колектив ВБУ виступив з цілісною концепцією про зміст бібліотекознавства та його завдання. М.І. Сагарда, розглядаючи основні напрями науково-дослідної діяльності ВБУ, обґрунтував теоретичні основи бібліотекознавства як науки. Виходячи з координуючої ролі ВБУ, її авторитету та кадрових можливостей, він визначив поняття бібліотекознавства як комплекс дисциплін, що висвітлювали і досліджували різні питання щодо діяльності бібліотек: їх історію, сучасний стан у різних країнах, типи та види, їх місце в культурному розвитку, бібліотечне законодавство, організацію мережі бібліотек, управління ними, фінансування, устаткування, організацію бібліотечної праці, підготовку кадрів, матеріальний стан, комплектування, зберігання та опрацювання книжок, каталоги, методологію бібліотечної роботи з читачем, консультаційно-інформаційну роботу, виставки тощо⁷⁷. С.П. Постернак, насамперед, розглядав бібліотекознавчі питання в контексті соціальних функцій Бібліотеки, підкресливши, що оскільки її було засновано з виразно визначеною ідеєю (вона мала бути одночасно НБУ, основною бібліотекою УАН і, разом з тим, ще й НПБ), то і завдання її мали виходити з необхідності виконання цього комплексу специфічних функцій. Таку Бібліотеку, на думку С.П. Постернака, можна було організовувати тільки на солідних наукових підвалинах, за науковими принципами, відповідно до сучасних досягнень наукового бібліотекознавства та бібліографії, розвитку наукових методів і форм праці⁷⁸. За результатами наукових досліджень Укрнаука у червні 1927 р. прирівняла НДКБ до науково-дослідних кафедр Академії наук стосовно її матеріального забезпечення⁷⁹.

У 1928–1929 рр. були створені підкомісії НДКБ, діяльність яких була спрямована на реальне впровадження науково-методичних розробок у практику: це були підкомісії предметного, систематичного та зведеного каталогів, каталографічна і термінологічна. Практичними завданнями роботи підкомісій мала стати “а) розробка проекту каталогра-

фічної інструкції для бібліотек та бібліографії; б) створення рубрикатора українознавчої літератури з урахуванням здобутків теорії і методики предметного каталогу; 3) вдосконалення систематичного каталогу в наукових бібліотеках; 4) проект складання зведеного каталогу; 5) форми бібліотечної статистики та звітності, 6) історія бібліотеки на Україні, 7) роль бібліотек в крайовій та краєзнавчій бібліографії”.

Бібліографічна підкомісія розробляла питання стосовно конкретного складання УБР, бібліографії української бібліографії та української періодики, тематичної бібліографії з актуальної соціально-політичної тематики (у 1928 р. – це бібліографія Дніпрельстану та Дніпробуду), краєзнавства, покажчика наукової літератури за 10 років.

Підкомісія книгокористування спрямувала свою діяльність на створення рекомендаційної та критичної бібліографії, бібліографії за соціальним призначенням, визначення української книжки й читача, розробки проблем бібліологічної педагогіки і психології, організації ПБ тощо.

У цей період почав провадитися семінар з історії бібліотечної справи, де лекції прочитали О.З. Бродовська, Я.Л. Маяковський, В.О. Козловський, В.О. Кордт, С.І. Маслов, А.С. Криловський, В.Ф. Іваницький, М.В. Гепенер, а також термінологічний та педагогічний семінари⁸⁰.

НДКБ постійно здійснювала науково-методичне керівництво повсякденною діяльністю Бібліотеки, її члени брали участь у вдосконаленні технологічних процесів відповідних підрозділів: у каталожному відділі – для вдосконалення роботи над алфавітним каталогом, з’ясовуючи та виявляючи авторів для індивідуалізації, складаючи картотеку покажчиків біобібліографічного характеру та утворюючи спеціальну довідкову бібліотеку; було проведено редагування відділів і створення нових у систематичному каталозі; у відділі періодики продовжувалася робота над складанням зведеного каталогу бібліографічного репертуару української періодики; у консультативно-виставочному відділі, крім щоденної роботи, складалися для журналу “Життя й Революція” бібліографічні покажчики на різні теми та бібліографія творів акад. М.С. Грушевського. Відділ україніки працював над виявленням псевдонімів українських авторів, над вивченням особливостей бібліографічного опису матеріалів з україніки і, в міру можливості, виявляв прогалини в своїх фондах, складаючи списки дезидерати; у відділах рукописів та стародруків йшла робота над вивченням і описом рукописів Бібліотеки, вивченням інкунабул, українських видань XVI–XVIII ст.

У 1928–1929 рр. основну увагу було сконцентровано на новій організаційній структурі Бібліотеки у зв’язку з переїздом до нового приміщення та об’єднанням усіх фондів, переходом на систему функціональних відділів. Розглядалися основні питання діяльності ВБУ (С.П. Постервак), функціонування загального відділу (В.О. Козловський, Н.В. Пискорська, Ф.Л. Максименко); відділів україніки (М.І. Ясінський, Г.Ф. Вовк), періодики (М.І. Сагарда), резервного (В.Ф. Іваницький), графіки та карто-

графічних матеріалів (М.М. Іванченко, В.О. Кордт), стародруків (С.І. Маслов, Б.І. Зданевич), комплектування (П.Є. Горянський, В.О. Козловський); довідкової ПБ наукової читальні (О.Є. Карпинська), системи каталогів Бібліотеки як центральної наукової (С.П. Постернак) та національної (В.Ф. Іваницький)⁸¹.

У 1929 р. до Президії НДКБ входили: С.П. Постернак, зав. секціями бібліотекознавства – В.Ф. Іваницький, бібліографічної – М.І. Сагарда, книгокористування – Д.А. Балика, два члени – С.І. Маслов та В.О. Козловський, від аспірантів – Г.І. Коляда⁸². На засіданнях Президії були заслухані доповіді С.П. Постернака та М.І. Ясинського про роботу з українознавчими фондами, Є.М. Марковського – про організацію підвідділу обов'язкового примірника УСРР та про принципи роботи в ньому; Д.А. Балики – про ефективність бібліотечної роботи; В.О. Козловського – про терміни та визначення предметного і споріднених каталогів; О.Є. Карпинської – про статистику наукових бібліотек та ін. У цей період співробітники ВБУ, користуючись можливостями видання власного журналу “Журнал бібліотекознавства та бібліографії” систематично публікували на його сторінках наукові праці й огляди діяльності, наприклад, М.І. Сагарди – про організацію бібліографічної діяльності на Україні, М.І. Ясинського – про бібліографію на радянській Україні в 1926–1928 рр.

У 1929 р. здобутки Бібліотеки були визнані на міжнародному рівні: ВБУ отримала запрошення Американської та Лондонської бібліотечних асоціацій вступити членом до цих престижних об'єднань⁸³.

У 1927–1929 рр. ВБУ паралельно провадила координаційну роботу БК ВУАН. Ця комісія була створена 15 листопада 1925 р. і затверджена рішенням Президії Укрнауки від 23.08.26 р. за ініціативою і при безпосередній участі вчених ВБУ з метою організації, координації та планування бібліографічної діяльності в Україні.

БК ВУАН розглядалася її організаторами як регіональний центр бібліографічної роботи. Основними завданнями БК були визнані: “а) спрямування бібліографічної роботи всіх наукових установ УСРР до обслуговування науково-дослідної діяльності на те, щоб використати для державного будівництва УСРР; б) координація бібліографічної роботи всіх наукових установ через встановлення методологічної єдності та єдиного плану бібліографічної роботи УСРР; в) створення внаслідок колективної роботи всіх наукових та спеціальних бібліографічних установ УСРР вичерпного бібліографічного репертуару як бібліографічної основи, щоб вивчати розвиток і становище української культури та, зокрема, щоб вивчати продуктивні сили України. Роботами комісії керують пленум та президія”⁸⁴.

Склад БК визначався за принципом представництва: від відділів ВУАН по одному від кожного; б) 2 представники від ВБУ; в) представник від УНІКу, г) УКП; д) Інституту марксизму-ленінізму; е) за кооптацією від державних бібліотек науково-дослідних установ УСРР, що

проводять бібліотечну роботу, та вчені спеціалісти. До Президії за обранням Пленуму увійшли М.В. Птуха, С.П. Постернак – заступник, директор УНІКу – Ю.О. Меженко, УКП – М.А. Годкевич – уповноважений від Харкова, директор Одеської центральної бібліотеки – С.Л. Рубінштейн; а також М.І. Сагарда як вчений секретар. На початку 1928 р. до БК ВУАН приєдналася каталографічна комісія, організована згідно з постановою Першої конференції наукових бібліотек як підкомісія⁸⁵.

У своїй роботі БК спиралася на ВБУ. Комісія встановила зв'язки з бібліографічними та бібліотечними установами Союзу, налагодила співробітництво з НТШ у Львові, зокрема у справі УБР, щоб охопити якнайбільшу частину території етнографічної України та з'ясувати основні завдання бібліографічної роботи у всеукраїнському масштабі. Серед видань Академії наук планувалося утворити спеціальну науково-методологічну серію “Українська бібліографія” із завданням “спеціальної уваги на крайову та її краєзнавчу бібліографію як основу для всебічного вивчення УСРР”⁸⁶.

Було опубліковано три видання серії БК ВУАН: “Методологічний збірник” (К., 1928) (в ньому було надруковано “Правила скороченого бібліографування”, розроблені ВБУ, “Рекомендаційна та критична бібліографія” Д.А. Балаки тощо); “Євген Кирилюк. Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього” (К., 1929); “Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка: 1847–1918” (К., 1929).

Перший Пленум БК ВУАН, проведений 11–14 квітня 1927 р., визначив основні проблеми бібліографії в Україні, її обсяг, значення, завдання, накреслив шляхи розвитку та методи координації діяльності у межах Академії наук.

У роботі Пленуму взяли участь сім дійсних членів БК ВУАН: акад. В.І. Липський та акад. М.В. Птуха; від ВБУ – С.П. Постернак і М.І. Сагарда, від УНІКу – Ю.О. Меженко, від УКП – М.А. Годкевич, від УІМЛу – Р.М. Шпунт, а також представник від Укрнауки В.В. Дубровський. Крім того, персонально були запрошені (з дорадчим голосом): акад. С.О. Єфремов, С.І. Маслов (ВБУ), С.Л. Рубінштейн (Одеса), К.В. Дубняк (Харків), Я.С. Розанов (Київ), М.І. Ясинський і Д.А. Балака. Засідання, відкриті й для сторонніх, відбувалися в приміщенні ВБУ. На засіданнях було зачитано й обговорено вісім доповідей: “Підсумки бібліографії на Україні” (М.І. Ясинський); “Основні проблеми українського бібліографічного репертуару” (М.І. Сагарда); “Завдання бібліографії на Україні” (Ю.О. Меженко та М.А. Годкевич); “Організаційні питання рекомендаційної бібліографії на Україні”; (Д.А. Балака); “Бібліографія на Україні XIX–XX ст.” (М.І. Ясинський); “Організація бібліографії наукової літератури на Україні” (С.Л. Рубінштейн); “План діяльності Бібліографічної Комісії та її Президії” (з проектом анкети – С.П. Постернак) і “Організаційні питання”⁸⁷.

Пленум прийняв рішення про публікацію окремих розділів класифікаційних таблиць Міжнародного бібліографічного інституту за новим виданням у перекладі українською мовою (5, 6 розділи – теоретичні й прикладні науки); про розробку інструкції, єдині правила опису літератури, транскрипції, метод впорядкування покажчиків, анотацій, бібліографічне оформлення різних видів бібліографії: крайової, краєзнавчої, національної, УБР, а також про налагодження інформування стосовно поточної бібліографічної інформації у своїй країні та закордоном. З урахуванням наукового значення УБР було вирішено присвятити йому наступний пленум БК ВУАН.

Після першого Пленуму основна робота БК була спрямована на організаційні питання та підготовчу роботу по генеральному обліку бібліографічних установ і діячів бібліографії. Передусім, були розроблені спеціальні анкети Генерального бібліографічного опитування, що надсилалися різним науковим установам, бібліотекам, товариствам, організаціям, окремим дослідникам та фахівцям–практикам, за допомогою котрих планувалося провести вичерпний облік та отримати різноманітну інформацію про всю бібліографічну роботу на терені України з точними відомостями, які саме установи, товариства й організації проводять бібліографічну роботу, з якою метою, в якому обсязі, якими методами й силами. У спеціальному Зверненні за підписом акад. М. Птухи, Голови БК УАН, розглядалися завдання бібліографії відповідно до вимог сучасного державного, економічного і культурного будівництва як в науковому плані, так і в практичній роботі, ставилося питання координації та погодженості дій, планів, організації бібліографічної роботи в Україні⁸⁸.

За допомогою спеціальних звідомлень планувалося проведення щорічного обліку та реєстрації кожної роботи у спеціальній картотеці Генерального обліку бібліографічної роботи. Анкети були розіслані до наукових установ, передусім УАН та УАМЛПН, усіх масових, державних та спеціальних бібліотек, основних музеїв. В анкетах вказувалося місто, назва, термін заснування, ступінь регулярності роботи та її стан, ступінь розробленості, характер бібліографічних розробок, публікації, види бібліографії, теоретичні засади та практичні розробки. Було проведено й опитування бібліографів і наукових співробітників, що мали відношення до підготовки бібліографічних покажчиків з метою охоплення персонального складу українських бібліографів та визначення їх наукових і практичних досягнень у різних галузях знань. Серед них були О.Ю. Андрієвський, С.М. Базилевич, І.І. Болсунов, В.В. Гуцура, Р.Р. Виржиковський, Є.М. Витошинський, М.К. Вітте, М.С. Грушевський, С.Г. Грушевський, С.О. Єфремов, Є.В. Зверезомб-Зубовський, М.Е. Іваненко, П.В. Клименко, І.А. Кухаренко, П.П. Кудрявцев, С.Г. Кондра, І.Г. Козякин, С.Г. Козуб, І.Г. Лютий, С.Н. Ландкаф, Г.Н. Лозовик, М.З. Левченко, С.В. Михайловський, Ю.О. Меженко, В.П. Радников, О.П. Савич, В.Д. Юркевич, А.І. Ярошевич⁸⁹.

Особливо напружено НДКБ працювала над проблемою українознавчого репертуару. Було проведено 14 засідань комісії за такими напрямками: Є.М. Марковський – про обсяг та склад українського бібліографічного матеріалу; В.О. Козловський – про основні положення бібліографічного опису та підпорядкування матеріалу в УБР; Ф.П. Максименко – про джерела бібліографічних матеріалів для репертуару, планування робіт з УБР; В.О. Козловський – про пристосування міжнародної десятичної класифікації УБР; Є.М. Марковський – про державну бібліографію в Книжковій палаті; Б.І. Зданевич – про зведений каталог інкунабул; С.В. Ркліцький – про хиби друку в періодичних виданнях УСРР⁹⁰. Секція книгокористування вивчала психологію читача із залученням соціологічних методів (Д.А. Балика, Ф.Ю. Вияснівський)⁹¹.

Увесь 1928 р. НДКБ працювала над концепцією УБР. Цей програмний документ знайшов свій прояв у спеціальному документі “Український бібліографічний репертуар. Резолюції бібліографічної секції НДКБ”, прийнятому в 1928 р.

УБР розглядався як основний напрям української бібліографії в її цілісності, але такий, що “має самостійне й спеціальне завдання описати й систематизувати у формі каталогу (картотеки або друкованого покажчика) весь бібліографічний матеріал, що його визначаємо відповідно до цільового спрямування репертуару”, української бібліографічної основи для вивчення розвитку й сучасного стану культури України⁹². Проект БК ВУАН та ВБУ передбачав й організаційно-технологічні рішення співпраці різних установ у галузі УБР.

Обговорення концепції УБР, що була висловлена ВБУ, набуло всеукраїнського масштабу. У 20-х роках сформувалися три великих бібліографічних центри – ВБУ, УКП та УНІК, які взяли на себе розробку і співпрацю в галузі розвитку науково-бібліографічного напрямку. С.П. Постернак підкреслював, що вчені й фахівці бібліологічних спеціальностей висловили чимало різних думок, часом досить відмінних і навіть діаметрально протилежних. Зокрема, УБР розглядався як українська бібліографія в цілому; як генеральний план бібліографічної роботи; як повний каталог літератури України. Один з варіантів передбачав висвітлення УБР за такими трьома ознаками: авторство, мова, зміст. Відомо, що Ю.О. Меженко був прихильником мовної ознаки при формуванні репертуару. Висловлювалися й ідеї про недоцільність включення до обсягу УБР літератури з-поза меж України, хоча й українською мовою, змістом про український народ й Україну, які слід було включати не до УБР, а до відповідних бібліографічних репертуарів: польського, чеського тощо.

Концепція ж ВБУ та БК ВУАН передбачала широкий національно-культурологічний контекст, той самий, що був висловленим Першою конференцією наукових бібліотек у її резолюції. Переважна більшість дослідників все ж таки визнала, що єдиний послідовний погляд полягав у тому, щоб “в основу обсягу УБР покласти територіальну ознаку, зано-

сячи до нього як стражневу його частину всю продукцію, друковану на терені етнографічної України, й тим створюючи бібліографічну базу для вивчення, передусім, продуктивних сил республіки та культур усіх народів, що жили або живуть на її терені"⁹³.

Додатки до УБР, за рекомендаціями учасників дискусії, повинні були складатися з друкованої поза межами етнографічної України літератури за ознаками мови (твори українською мовою) і змісту (твори, що стосуються України та всіх народів, що жили або живуть на території України). Літературу з-поза меж етнографічної України за ознакою авторства (твори авторів-українців), що ні мовою, ні змістом не стосувалися України, як правило, до УБР не рекомендували заносити, бо ознака ця, здебільшого, була надто розпливчатою й спірною. Вважалося, що до УБР доцільно було включати лише тих авторів-українців, що брали участь у процесі творення української культури й науки та частину творів, які ні мовою, ні змістом не стосувалися України, друкувалися за її межами.

Оглядаючи період розвитку українського бібліотекознавства в 1917–1927 рр., В.О. Козловський підкреслював, що бібліотекознавство як окрема дисципліна, яка вивчає бібліотеки й бібліотечні процеси для того, щоб встановити правильні принципи організації бібліотек і винайти найдоцільніші методи бібліотечної роботи, набула в Україні суттєвих успіхів. Він, аналізуючи роль наукових працівників ВБУ та інших бібліотек і профільних установ, писав, що в Україні, завдяки організації конференцій, нарад, бібліотечних асоціацій, постійного обміну думками, створився провідний науковий колектив бібліотекознавців, який опанував увесь комплекс сучасних бібліотекознавчих ідей, утворилися бібліотекознавчі школи з власними бібліотечними світоглядами децималістів і антидецималістів, предметників та антипредметників; оборонців аналітичної методи вивчення читачів проти прихильників синтетичної методи, прихильників спеціалізації бібліотек, що виступали проти ідеї універсальності в бібліотеках та ін. Констатувалося, що вже було накопичено достатній практичний досвід, зібраний надзвичайно плідний матеріал як для наукових узагальнень на підставі емпіричних даних, так і для перевірки здобутих в теорії ідей, написано чимало статей, що чекають опублікування. Важливим завданням у плані розвитку бібліотекознавчого напрямку В.О. Козловський бачив залучення до наукової роботи перспективних фахівців, розширення та уточнення організаційних форм співробітництва, створення міцної видавничої бази для видання спеціальних видань як суто наукового змісту, так і пристосованих до практики, забезпечення підготовки нових бібліотечних та науково-бібліотечних кадрів⁹⁴.

В.О. Козловський та Д.А.Балика були визнаними лідерами в українському бібліотекознавстві. Але ВБУ прагнула залучити весь творчий колектив до обговорення питань науково-методичної діяльності. У 1927–1928 рр. широко розгорталися бібліотекознавчі дослідження, в яких

брав участь практично увесь колектив ВБУ. На засіданнях НДКБ було обговорено доповіді В.О. Козловського – “Бібліотекознавча та бібліографічна термінологія” (наслідком цієї доповіді було утворення при секції спеціальної підкомісії для складання бібліотечної та бібліографічної термінології), “Типи, система управління та мережа бібліотек в УСРР”, “Український бібліографічний репертуар та зведений каталог наукових бібліотек України”; Д.А. Балики – “Анотації” (типи й методи складання); Н.В. Пискорської – “Проект топографізації книжок” і співповіді: Н.В. Кравченко – “Топографізація старих українських серіальних видань” та Г.Ф. Вовк – “Топографізація пореволюційних серіальних видань у відділі україніки ВБУ”; Н.В. Кравченко – “Аноніми в бібліотечній роботі”; Н.В. Пискорської – “Розподіл літературного матеріалу між відділами історії та соціальних наук в систематичному каталозі”; О.І. Полуляха – “Схема систематики книгознавства”; О.Є. Карпинської – “Підручна бібліотека”; Я.Л. Маяковського – “Правове становище та підготування бібліотечних робітників УСРР”, М.Т. Хохла – “Бібліотеки ВИШів у системі бібліотечного будівництва УСРР” (ВИШ - вища школа); М.І. Сагарди – “Обсяг поняття періодика (до проблеми зведеного каталогу періодичних видань у бібліотеках України)”; Б.І. Зданевича – “Інкунабули України (стан та умови їх вивчення)”; Г.П. Житецького – “Розподіл рукописного матеріалу між архівами, бібліотеками та музеями”; Д.А. Балики – “Бібліологічна педагогіка (визначення, предмет, межі)”; В.Ф. Іваницького – “До питання про нормальний склад бібліотечних фондів”; М.Ф. Оксіюка – “Зведений каталог чужоземної періодики київських бібліотек”⁹⁵.

У період, коли бібліотекознавству та бібліографії радянською владою активно нав'язувалися пріоритети марксистсько-ленінської ідеології, класифікації знань на базі класово-партійного підходу, масової роботи з читачем, ВБУ захищала свою специфіку наукової бібліотеки національного рівня, намагаючись поєднати вимоги суспільно-політичної ситуації та зберегти ідею фундаторів Національної бібліотеки, а в деяких питаннях – виступити проти політизації функцій бібліотеки. Це проявилось не лише у спробах класифікації фонду за предметними ознаками, принципах організації систематичного каталогу, а й в питаннях обслуговування читачів. Так, у своїх виступах, зокрема “Про класифікацію творів друку по соціальним ознакам” на Другому Всеросійському бібліографічному з'їзді (М., 1926) й “Вивчення читача в Бібліотеці АН УСРР” на Другій Всеросійській конференції наукових бібліотек (Л., 1926), Д.А. Балика проводив ідею диференційованого обслуговування читачів, виступаючи проти механічного перенесення форм масової політико-просвітницької роботи на наукові бібліотеки, наполягав на необхідності вивчення особливостей різних категорій читачів, пропонував підходити з позицій не лише групового, а й індивідуального обслуговування, створити систему спеціалізованих читальних залів для читачів

різної професійної підготовки та освіти. З його ініціювання ВБУ провела перші спроби соціологічного дослідження, що визнані були не лише в Україні, а й поза її межами⁹⁶.

Бібліотекознавчі дослідження співробітників ВБУ високо оцінювалися як у період 20–30-х років, так і значно пізніше, оскільки принципи та методи побудови основних її концепцій розроблялися з позицій високої науки⁹⁷.

Незважаючи на розбіжності між Ю.О. Меженком та НДКБ у підходах до принципів наукової діяльності Бібліотеки та УНІКу в галузі бібліотекознавства і бібліографії, а також критеріїв формування УБР (мовного, прихильником якого був Меженко, або етнічно-територіального – у концепції Сагарди, Ясинського, Маслоу), вони не впливали на професійні стосунки й не відображалися на співпраці українських бібліотекознавців та бібліографів. Передусім це проявилось в участі співробітників ВБУ у діяльності УНІКу. На матеріалах фондів Бібліотеки вивчалася національна книга, її соціальні функції, етапи історії рукописних книг та стародруків, книгознавча термінологія; співробітники ВБУ опублікували ряд спеціальних книгознавчих видань, систематично друкували свої статті на сторінках “Бібліологічних вістей” – серед них Л.Ю. Биковський, С.І. Маслоу, М.І. Ясинський, В.В. Міяковський, І.І. Кривецький, Д.А. Балика⁹⁸. Спільними були й концептуальні основи поняття книгознавства, яке наближалось до сучасного розуміння загального книгознавства як дисципліни та комплексної науки, предметом котрої є книга, всі аспекти книжної справи – історія книги, її створення, розповсюдження, зберігання та пропаганда⁹⁹. М.І. Ясинському, М.І. Сагарді, Д.А. Балиці належать теоретичні розробки понятійного апарату у книгознавстві, бібліотекознавстві, бібліографії, зокрема, центральних понять УБР – “українська книга” “бібліографічний репертуар”, “індивідуальна” (персональна) бібліографія, “періодика”, “бібліографія бібліографів”, “бібліографічний реєстр українознавства” тощо. Дуже важливими є спільні науково-методичні розробки в галузі бібліографування, створення системи каталогів, теоретичних проблем класифікації, що відігравали важливу роль для розвитку бібліотечної справи України¹⁰⁰.

Діяльність НДКБ та БК ВУАН займала важливе місце у формуванні української школи бібліографознавців, які розглядали бібліографію не лише як допоміжний засіб для науки, виробництва, освіти, й як окрему галузь наукового знання, багатофункціональне явище, визначила напрями теорії бібліографії та розвивала загальну бібліографію, окремі напрями бібліографознавства та практичної бібліографії, зокрема такі, як рекомендаційна та критична бібліографія у контексті вивчення бібліопсихології, критичної методики читання, бібліосоціології¹⁰¹. Українським ученим вдалося поєднати два напрями в бібліографії, які в Росії викликали протистояння: національно-культурної ролі бібліографії та її прикладних функцій. Певний час вони протистояли офіційній лінії,

що нав'язувала суто практичну спрямованість і допоміжність бібліографії, пов'язану із соціальними змінами 20-х років – появою “масового читача”, використанням бібліографії не тільки з науковою метою, а, перш за все, на допомогу освіти та самоосвіті, політико-виховній роботі¹⁰². Ними було висунуто розуміння бібліографії як єдиної дисципліни бібліологічного комплексу, яка має дві складові – практичну (діяльність по створенню бібліографічних посібників) та наукову, які співіснують в органічному сполученні¹⁰³.

Колектив учених ВБУ розвивав не лише питання УБР, а й теоретичні основи науково-допоміжної бібліографії, які були розроблені М.І. Ясинським, з ім'ям якого пов'язується зародження та розвиток бібліографії бібліографії. Йому належить заслуга укладання першого ретроспективного покажчика української бібліографічної продукції, яка з'явилася у дореволюційні роки і перше десятиріччя радянської влади, а також видання поточної бібліографії бібліографії в УРСР. У своїй практиці він вдало застосував досвід роздільного бібліографування теоретико-методичних і бібліографічних матеріалів, друкуючи їх щорічні огляди паралельно. Він обмежив об'єкт бібліографії бібліографії винятково бібліографічними посібниками і пропонував широко відображати матеріал у визначених межах, розробив принципи використання літератури в бібліографії бібліографії, багато уваги приділяв питанням опису, анотуванню бібліографічних посібників та їх групуванню, складанню допоміжних покажчиків. Проект інструкції для складання “Бібліографії української бібліографії” був розробленим під керівництвом і за участю М.І. Ясинського¹⁰⁴. По суті, вона стала першою теоретико-методичною працею у галузі української бібліографії бібліографії. В ній вказувалося на підсумовуючу функцію бібліографії бібліографії, підкреслювалося її значення для різних категорій читачів. Теоретичне обґрунтування питань бібліографії М.І. Ясинський вдало поєднував з практичною роботою над українознавчим та краєзнавчим репертуаром, працюючи у відділі україніки. Зібрані ним бібліографічні матеріали були подані в щорічних покажчиках “Бібліографія бібліографічних покажчиків” за 1926–1928 рр., які він публікував в “Журналі бібліотекознавства та бібліографії” за 1927–1930 рр. на базі обов'язкового примірника, що його одержувала ВБУ¹⁰⁵.

Праці з історії й методики краєзнавства були зібрані в “Бібліографічному покажчику краєзнавчої літератури на Україні (1917–1926)”, складеному Д.А. Баликою та О.Є. Карпинською¹⁰⁶. Суттєвий внесок у розвиток краєзнавчої бібліографії зробила в 1926–1928 рр. Вінницька філія ВБУ, зокрема В.Д. Отомановський, який як керівник філії розгорнув краєзнавчу діяльність у створеному ним Кабінеті вивчення Поділля та бібліографічну роботу, зокрема “топобібліографію”¹⁰⁷.

У той період почав свою діяльність Ф.П. Максименко, аспірант ВБУ, який плідно працював у галузі УБР та бібліографії українознавчої

літератури¹⁰⁸. У 1930 р. вийшла друком його праця “Матеріали до краєзнавчої бібліографії на Україні”, що й понині є українською бібліографічною класикою. Він був одним з учасників дискусії щодо створення репертуару української книги, збирав “Матеріали до бібліографії української книжки ХІХ ст.”¹⁰⁹

Визнаючи головним лідером щодо книгознавства УНІК, ВБУ, яка декларувала зв'язок науки з фондами та діяльністю Бібліотеки, у книгознавстві обмежувалася, головним чином, питаннями історії книги.

Значний внесок у наукову діяльність цього періоду зробили С.І. Маслов, Б.І. Зданевич, Г.П. Житецький, які працювали з рідкісними фондами Бібліотеки. Про роль Г.П. Житецького в укладанні наукового опису рукописних книг, теоретичних обґрунтувань розподілу рукописного матеріалу між установами-фондоутримувачами вже йшлося. Він наполегливо працював у галузі популяризації рукописних фондів, на сторінках літературних та історичних журналів публікував листування видатних письменників з фондів відділу рукописів, ознайомлював широку громадськість з матеріалами експедиції О.І. Бутакова, в якій брав участь Т.Г. Шевченко, провадив дослідження українських рукописних пам'яток, огляди рукописних фондів тощо.

Великий внесок в інкунабулознавство було зроблено Б.І. Зданевичем, який описав колекцію інкунабул ВБУ та опублікував з часом їх каталог з фондів ВБУ у своїй праці “Каталог інкунабул” (К., 1974).

Хоча С.І. Маслов й брав участь у всіх напрямках діяльності Бібліотеки, як провідний фахівець він очолив книгознавчий напрям у Бібліотеці. Його дослідження ґрунтувалися на глибокому вивченні фондів давньої української книги¹¹⁰. Разом із Б.І. Зданевичем, який спеціалізувався на вивченні інкунабул, С.І. Маслов постійно працював з фондами колекцій та збірок, зокрема колекційними монастирськими, описував стародруки, формував репертуар українських стародруків та методи його опрацювання, опублікував етюди з історії стародруків, огляди фондів, писав нариси з історії друкарства на Україні в ХVІ–ХVІІІ ст., обґрунтовував принципи створення репертуару українських стародруків тощо¹¹¹. С.І. Маслов розумів поняття стародрукованої книги широко, включаючи до репертуару усі види друку, а поняття “український бібліографічний репертуар” розумів як “державний” репертуар видань, що вийшли на етнічній території України. Цей принцип проведений у його науковій праці про друкарство в Україні, а також у колективній праці про українську книгу ХVІ–ХVІІІ ст.¹¹²

Внесок діячів ВБУ у розвиток української бібліографії надзвичайно важливий. Велике розмаїття теоретичних питань, що їх розглядали українські бібліологи, висвітлюючи різні аспекти поняття “сутність бібліографії та її суспільна роль”, започаткований у 20-х роках процес опрацювання теоретичних питань бібліографії характеризувався надзвичайно широким колом поставлених проблем, більшість з яких і зараз є

актуальними. Вирішити до кінця окреслені проблеми здебільшого не вдалося: вже з початку 30-х років необґрунтованій критиці були піддані ВБУ, УНІК, УКП, що призвело до політичних репресій, від'їзду з України таких діячів, як Ю.О. Меженко, Д.А. Балака, Ф.П. Максименко, усуненню від улюбленої праці М.І. Ясинського, М.І. Сагарди та ін.¹¹³

Колектив ВБУ виступив з єдиною концепцією бібліотекознавства та бібліографії як окремих наук та науково-допоміжних засобів науки взагалі. Наукове обґрунтування ідеї залучення великих бібліотек до бібліографічної роботи та практичний внесок ВБУ у бібліографічні розробки відіграли вирішальну роль для української бібліографії. Діяльність НДКБ у галузі бібліотекознавства та бібліографознавства, використання багатих книжкових фондів й довідкового апарату, який складався у 20-ті роки, підготовці висококваліфікованих кадрів бібліотекарів, поширення наукових знань, організація наукових семінарів, бібліотечних курсів, аспірантури – все це сприяло піднесенню української науки. Створення БК ВУАН, залучення академічних учених, зокрема, акад. В.І. Липського, А.Ю. Кримського, М.В. Птухи до вирішення питань української бібліографії тощо, позитивно впливало на розробку теоретичних і методичних питань бібліографії, створенню УБР. Спираючись на ВБУ, БК ВУАН багато зробила для координації, організації та планування бібліографічної роботи в системі Академії наук та інших наукових бібліотеках УСРР, шляхом опитування провела генеральний облік наукових установ, їх бібліотек та стану бібліографічної роботи в УСРР.

Важливе значення мали й періодичні наукові видання ВБУ, що сприяли поширенню та науковому обговоренню теоретичних і науково-практичних проблем бібліотекознавства, зокрема – “Бібліотечний збірник” (три тематичних випуски в 1926–1927 рр. були присвячені матеріалам Першої конференції наукових бібліотек, досвіду наукової та практичної діяльності ВБУ, УБР та проблемам індивідуальної і рекомендаційної бібліографії, а також щорічний журнал ВБУ “Журнал бібліотекознавства і бібліографії” (1927–1930 рр.), де висвітлювалися теоретичні питання бібліотекознавства та бібліографії, обговорювалися питання створення зведених каталогів тощо.

ВБУ виступила організатором координації наукових бібліотек України, підготувала їх Першу конференцію. За її ініціативи були обговорені питання науково-дослідної роботи, підготовки кадрів, бібліографічної роботи, обслуговування читачів, уніфікації каталогів, комплектування наукових бібліотек тощо.

Підсумовуючи розвиток Бібліотеки у період 1917–1927 рр., С.П. Постернак підкреслив основні здобутки того часу: “ВБУ витворила своєрідний на Україні тип бібліотеки, що сполучає в собі бібліотеку й широку науково-дослідну інституцію в царині бібліотекознавства й бібліографії – це ідеальне сполучення науково-дослідної праці з самим виробництвом, де бібліотека з усіма своїми різноманітними й складними робочи-

ми процесами, функціями і завданнями становить колосальну робочу лабораторію для постійних спостережень, експериментів, дослідів, висновків – для широкої й поглибленої науково-дослідної роботи в галузі бібліотекознавства та бібліографії. ВБУ створила книжкову базу не тільки для всіх наук і всіх наукових інституцій з Українською Академією наук на чолі, не тільки для бібліотекознавства і бібліографії, а й для вивчення самої книги, як продукту людської творчості, для вивчення рукописної й друкарської книги, старовинної – від XV сторіччя й до наших днів, чужомовної й української”¹¹⁴.

Події 1929 – 1930 рр., робота комісії НКО, звинувачення колективу ВБУ в буржуазних концепціях уповільнили подальшу розробку теоретичних питань бібліотекознавства та бібліографознавства, відсунули на задній план національно-культурний напрям у бібліографії.

5.2. Спад і переорієнтація наукової діяльності Всенародної Бібліотеки України (1929–1934)

За 1929/30 операційний рік науково-дослідна робота була по суті згорнута, оскільки він проходив під знаком різних обслідувань Академії наук, НКО, Держфінансу, спеціальної комісії по обстеженню рукописних фондів. Ці ревізії повністю порушили нормальну діяльність Бібліотеки. Вони якраз збіглися з початком переїзду ВБУ до нового приміщення, переходом на систему функціональних відділів та переорієнтацією діяльності НДКБ на внутрішні технологічні процеси, здійснилися кадрові перестановки та переорієнтування на обслуговування читачів, опис фондів у зв'язку з переходом на безперервний робочий тиждень, що викликало суттєві зниження обсягів наукової роботи. Плани, розроблені на 1929/30 операційні роки в галузі науково-дослідної діяльності, не було здійснено.

У 1930 р. було прийнято лише одного аспіранта – Д.Ю. Серветника, хоча проведення колоквіумів та занять з аспірантами провадилося більш-менш систематично, проведено було дві конференції з аспірантами на тему “Бібліотечні каталоги, їх система та вибір у зв'язку з типом даної бібліотеки й інтересами її читачів” і “Методологічні питання та організація роботи з аспірантами”.

Після комісії НКО напрями наукової діяльності ВБУ почали переорієнтовуватися. Директором було призначено Н.М. Михоленка, його заступником – А.М. Яременка, а ученим секретарем – М.М. Іванченка. Н.М. Михоленко очолив Президію НДКБ. Згідно з рекомендаціями НКО у Бібліотеці почав впроваджуватися бригадний метод, секції у НДКБ замінили на бригади, призначили бригадирів. З керівної роботи був звільнений і переведений на посаду бібліотекаря-спеціаліста М.І. Сагарда. М.І. Ясінський, після реорганізації відділу україніки, очолив бібліографічну підсекцію, була також згорнута робота над українознавчим репертуаром, у звітах НДКБ превалювали рецензії на праці, що вийшли друком або були підготовлені до друку в галузі бібліографії¹¹⁵.

Здійснилася зміна персонального складу НДКБ: до її складу було обрано О.Г. Киселя, П.М. Попова, О.Т. Дзбановського, Б.О. Боровича, М.В. Геппенера та Г.І. Коляду. Наукова діяльність сконцентрувалася на вирішенні проблем каталогізації та створення системи каталогів, зокрема систематичного (В.О. Козловський, О.І. Полулях, О.Г. Кисіль). Були проведені оглядові лекції з питань організації ното-музичних фондів (О.Т. Дзбановський), "Бібліотека Должикова – "Аптека для душі" (С.І. Маслов), "Національна та університетська Бібліотека в Ієрусалимі" (І.І. Міттельман); обговорення наукової пропозиції В.О. Козловського щодо підготовки загального "Проекту положення про центральні керівні органи і центральні органи управління бібліотек УСРР".

На п'яти засіданнях бібліографічної секції було заслухано й обговорено доповіді: М.І. Ясинського "Індивідуальна бібліографія: спроба методики" та "Шевченківська бібліографія"; Є.М. Марковського "Аналіз видавничої продукції Української книжкової палати", М. Яновського "Періодика та її основні види". Наукова робота в секції книгокористування протягом 1931 р. року не проводилася¹¹⁶.

У липні 1930 р. С.П. Постернака було звільнено з-під першого арешту і дозволено повернутися до роботи в Академії. Його було обрано на посаду керівника БК ВУАН на засіданні Президії ВУАН, але НКО не затвердив С.П. Постернака на керівну посаду, і він почав працювати лише заступником голови БК¹¹⁷. У цих умовах С.П. Постернак підготував для Першої бібліографічної наради доповідь "Стан та завдання бібліографії в УСРР і зокрема у Києві в зв'язку з реконструктивною добою", де спробував перейти на нову ідеологічну політику, гостро критикуючи УБР та висунувши на перше місце рекомендаційну бібліографію, закликав організувати воєвоначу критичну бібліографію¹¹⁸. Розуміючи політичне положення України, він почав пристосовуватися до потреб часу й спробував фундаментально розробити тему "Ленін і теорія бібліографії"¹¹⁹.

Наприкінці 1930 р. БК ВУАН було подано доповідну записку в Сектор науки НКО про потребу скликати восени 1931 р. Український бібліографічний з'їзд з метою вирішення питань методології бібліографії у світлі теорії марксизму-ленінізму, проведення генерального обліку бібліографічної роботи в УСРР, визначення завдань бібліографії у зв'язку із реконструктивною добою. На з'їзді планувалося затвердити проект координаційної діяльності з УБР, розглянути питання каталографічної інструкції, зв'язків УБР з рекомендаційною бібліографією, бібліографією індустріально-технічних та сільськогосподарських наук, історією революційного руху тощо. Проведення з'їзду не було дозволено, але ідея бібліографічної наради сприйнялася позитивно¹²⁰.

Відтоді розпочався новий етап в історії ВБУ. У 1931 р розгорнулася широка кампанія ідеологічних дискусій у гуманітарних та економічних науках. Важливу роль для долі ВБУ відіграла дискусія, що була започаткована на сторінках центральної преси СРСР (газет "Правда", "За

коммунистическое просвещение”, журналу “Красный библиотекарь”) з питань книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства, а також обговорення їх актуальних завдань на засіданнях Київського товариства воєнничих матеріалістів-діалектиків (травень-червень 1931 р.).

У травні 1931 р. у Києві було проведено Всеукраїнську нараду, що розглянула бібліографічну діяльність бібліотек УСРР. Київська філія Українського інституту марксизму-ленінізму організувала дискусію “з приводу ідеологічних проривів на книгознавчому фронті”, “викрила низку ідеологічних збочень...”, “значні ідеологічні хиби констатовано і в минулій науковій роботі ВБУ”¹²¹. Нарада була підтримана рядом статей в українській партійній пресі, що акцентував увагу на відсталості бібліотекознавства та бібліографії “як ділянок культурного фронту, куди не просякла ще марксо-ленінська методологія, де мали притулок буржуазні ідеалістичні теорії”, почалася широка кампанія приниження успіхів в бібліографії та книгознавстві, перегляд попередніх позицій, повна переорієнтація тематики бібліотекознавчих та бібліографознавчих напрямів¹²². Під зневажливу критику підпали провідні установи України, що провадили бібліографічні дослідження – УКП, ВБУ й УНІК і їх бібліографічні здобутки, повністю змінила зміст та форму бібліографічна діяльність, були переглянуті теоретичні основи бібліографознавчої науки, зокрема й концепції УБР як репертуару українського національного друку, що були запропоновані УНІКом, ВБУ та УКП, бібліографічні погляди відомих учених, які працювали у різних напрямках ретроспективної, індивідуальної, рекомендаційної та інших видів бібліографій.

“Самокритичний аналіз” наукової діяльності книгознавців, викликаний широкою дискусією на сторінках преси щодо ідеологічної функції та соціальної ролі книги, був ініційований в СРСР співробітниками Інституту книги, документа і письма Академії наук у Ленінграді, зокрема І.В. Новосадським (а пізніше – і М.М. Берковим). Орієнтуючись на офіційну лінію ВКП(б), дискусія 1931 р. “На книгознавчому фронті” фактично ініціювала першу хвилю ідеологічних звинувачень на адресу “старої школи” книгознавців та бібліографів, зокрема на таких конкретних її представників, як М.М. Лісовський, М.М. Куфаєв, М.І. Щелкунов¹²³. На Україні подібну роль відіграла праця К.А. Довганя “До питання про соціальну функцію книги” (Х., 1931) та його виступ на бібліографічній нараді у Києві у червні 1931 р., де він запропонував класово-методологічну схему основних проблем соціальної функції книги з позицій марксизму-ленінізму і гостро критикував “ідеалістично-формалістичні концепції” М.О. Рубакіна, М.М. Лісовського, М.М. Куфаєва та їх послідовників на Україні, зокрема Ю.О. Меженка, М.І. Ясинського, М.І. Сагарду, М.А. Годкевича, В.А. Ігнатієнка та ін.¹²⁴ Розгорнулася партійна критика діяльності УКП, ВБУ та УНІКу.

Наслідки критичних виступів наради були підсумовані у резолюціях, що започаткували централізований розподіл бібліографічної ді-

яльності між УКП, які надавалися не лише державно-реєстраційні функції, а й функції дослідницької інституції, та бібліотеками УСРР, були повністю перебудовані методологічні основи та науково-практичні засади бібліографії. Серед усіх основоположних бібліографічних понять були залишені два – “державна бібліографія УСРР” та “масова бібліографія УСРР”. Поняття “Український бібліографічний репертуар” зникло з теорії та практики української бібліографії, замість нього виникло всеохоплююче – “державна бібліографія УСРР”, вивчення якого було повністю покладене на УКП із наданням їй функцій державного бібліографічного інституту УСРР.

До галузі досліджень УКП та державної бібліографії були включені: поживтнева й поточна видавнича продукція УСРР, а також видання українською мовою та українознавчі видання, що виходили в інших радянських республіках; видавнича продукція Західної України та капіталістичних держав “як матеріал для вивчення класової боротьби навколо соціального й національного визволення українських трудящих мас і тієї закордонної та емігрантської українознавчої “науки”, що є зброєю імперіалістів в антирадянській політиці”. До обсягу державної бібліографії увійшла доживтнева продукція, “що мовою, темою є місцем для вивчення історії класової боротьби на Україні й історії української книги – продукту і чинника в цій боротьбі”, а також інші категорії видавничої продукції, що їх “вимагатимуть чергові актуальні потреби соціалістичного будівництва УСРР”¹²⁵. Було запроваджене поняття “ідеологічного складу видавничої продукції”, принципи його аналізу та відбору літератури. УКП розробила методологічні та технічні проблеми бібліографії і стала координаційним центром, що запроваджував у життя ідею єдиного державно-бібліографічного плану. ВБУ та БК ВУАН були позбавлені права створення ретроспективної національної бібліографії.

Критиці була піддана також і діяльність УНІКу, ВБУ та БК ВУАН у галузі масової бібліографії. Зазначалося, що ці організації та їх теоретики бібліографії (передусім, С.П. Постернак, Ю.О. Меженко, М.І. Ясинський, М.І. Сагарда), “на словах нібито працювали над питанням масової бібліографії, по суті нехтували її організацію, ігнорували її існування та відмовлялися від праці в цьому напрямку”¹²⁶.

Після бібліографічної наради в червні 1931 р. БК ВУАН провела засідання президії, на якому було прийняте рішення про перебудову своєї діяльності¹²⁷. Серед завдань БК намічалось здійснити перегляд бібліографічної продукції членів БК ВУАН та її видань, з точки зору критики і самокритики; розгорнути боротьбу з ворожою соціалістичною ідеологією на бібліографічному фронті (у зв’язку з чим з членів Президії БК ВУАН було виведено Ю.О. Меженка, оскільки він “поставив себе за межі радянського книгознавства та книгознавчо-бібліографічного процесу”); увільнити БК ВУАН від переданих УКП організаційно-координаційних функцій у масштабах УСРР; розробити нові принципи ді-

яльності БК і ув'язати плани з проектом організації окремих бібліографічних комісій при Відділах ВУАН. У планах на 1932 р. виникла й теорія масової бібліографії – участь мас в бібліографічній роботі і взаємини масової фахової бібліографії. З огляду на ухвалу, бібліографічні наради перетворювали на організаційний центр бібліографії в УКП, з планів роботи БК ВУАН було знято координаційну діяльність у межах УСРР, зокрема, розгляд планів бібліографічної роботи різних установ тощо.

У 1931 р., зокрема після затвердження висновків комісій НКО, основне завдання полягало в тому, щоб спрямувати всю бібліотечну та бібліографічну роботу на потреби соціалістичного будівництва. ВБУ розробила “організаційні та методологічні засоби, що в найкоротший час можуть перетворити книгу та бібліотеку на могутню зброю трудящих мас у боротьбі за соціалізм”, а перед НДКБ “повсталала потреба шляхом розгорнутої самокритики переглянути і переоцінити усі попередні бібліотекознавчі і бібліографознавчі праці і, відкинувши геть усе хибне, вороже, нерадянське, рішуче перейти на шлях розробки марксівської теорії бібліотечної справи”¹²⁸.

Восени 1931 р. НДКБ розгорнув широку самокритику всієї своєї попередньої роботи в світлі завдань доби соціалістичного будівництва, постанов партії та уряду і ухвал Всеукраїнської бібліографічної наради. 1931–1932 рр. характеризувалися розгортанням широких дискусій одночасно за всіма напрямками гуманітарних знань в СРСР – літературним, філософським, історичним, економічним тощо¹²⁹.

Процес так званого “масового самокритичного перегляду попередньої роботи Бібліотеки, поглибленого аналізу своїх колишніх методологічних настанов”, через котрий, як через Рубікон, мали перейти усі головні фахівці ВБУ, розпочався доповіддю М.І. Ясинського “Лист т. Сталіна до редакції журналу “Пролетарська революція”. З того часу майже всі наукові співробітники ВБУ почали використовувати свої доповіді для критичних і самокритичних оглядів як роботи Бібліотеки в цілому, так і своєї власної. На спеціальних прилюдних пленумах НДКБ 13 січня – 4 лютого 1932 р. були виголошені “покаяння” та самокритичні виступи В.О. Козловським (“Бібліотекознавча робота ВБУ за минулий час і моя в ній участь”), М.І. Сагардою, С.І. Масловим¹³⁰.

У обговоренні самокритичних виступів М.І. Ясинського, В.О. Козловського, С.І. Маслова, П.М. Попова, О.Є. Карпівської, М.І. Сагарди брали участь усі члени НДКБ, зокрема й УНІКу¹³¹. Обурений полемічними перекручуваннями К.А. Довганя своєї діяльності, М.І. Сагарда відмовився визнати його правоту у критичних нападах на “стару” школу книгознавців та особисто на себе, побудувавши доповідь як наукову полеміку з Довганем. Позиція Сагарди, який не зміг себе зламати і відмовитися від “Єфремівської Академії наук”, від вживання поняття “Національна бібліотека”, не став визнавати несправедливі звинувачення у його прихильності до етнографічного принципу побудови УБР замість

етнографічно-територіального, а свої принципи – націоналістично-буржуазними, що “протистоять платформі культури, національної за формою і інтернаціональної за змістом” та ін., – призвела до його остаточного звільнення з Бібліотеки¹³².

У 1932 р. це було єдине звільнення, але “тиша” затрималася ненадовго. Наприкінці 1932 р. НДКБ активно переглядав свої попередні наукові розробки, визнаючи в них наявність еклектизму, формалізму та буржуазного ідеалізму, обговорював питання про діалектично-матеріалістичне висвітлення бібліографічних процесів у друкованих роботах ВБУ до 1931 р. Новий методологічний напрям очолив представник молодшої генерації вчених А.М. Яременко, який повністю переглянув принципи бібліотечного обслуговування та методи консультаційної і бібліографічної роботи, критично поставився до змісту та й власне до всього “Журналу бібліотекознавства та бібліографії”, внаслідок чого останній було реорганізовано. А.М. Яременко як заступник та певний час виконуючий обов’язки директора ВБУ (після арешту Н.М. Миколенка) ненадовго очолив НДКБ й виступив із серією програмних доповідей: “Рационалізація наукового процесу ВБУ на порозі другої п’ятирічки”, “Матеріалістично-діалектичне висвітлення процесів у бібліотекознавстві та бібліографії”, “Діалектична система наук та її практична роль в каталогізації та інших процесах ВБУ” тощо. У цих доповідях було піддано нищівній критиці попередні бібліографічні праці, ставилися завдання діалектично-матеріалістичного висвітлення бібліотечно-бібліографічних процесів у друкованих працях ВБУ та осмислення книгознавства як діалектично-матеріалістичного процесу. В цьому контексті й були перебудовані основні завдання діяльності ВБУ.

Починаючи з 1932 р. наукові відділи під впливом загальнополітичної тенденції почали поступово відходити від теоретичної роботи в галузі бібліотекознавства та бібліографії й концентрувати свою увагу на науково-методичних й конкретно-технологічних процесах організації фондів, опису літератури, вивчення читача. Було здійснено зміну наукової проблематики. Так, на конференції наукових бібліотек м. Києва О.І. Полулях виступив з доповіддю “Проблема бібліотечних кадрів у наукових бібліотеках”, Г.Д. Біла – “Талузеві асоціації наукових бібліотек”. У доповідях В.О. Козловського (“Центральні державні і спеціальні бібліотеки та їх місце в єдиній бібліотечній мережі” і “Спеціальні завдання наукових бібліотек за доби соціалістичного будівництва”) було переосмислено методологічні принципи побудови і організації бібліотекознавства та єдиної бібліотечної мережі, визначено місце державних і спеціальних наукових бібліотек.

Упродовж 1931–1932 рр. більшість доповідей співробітників НДКБ мала прикладний характер: здебільшого це були звіти про відрядження, про хід каталогізації та систематизації книжок, тези доповідей М.І. Ясинського та Є.М. Марковського на бібліографічній нараді, про організацію

консультативно-бібліографічного відділу ВБУ, звіти аспірантів, рецензії на бібліографічні праці. Основна увага спрямовувалася на методологічні виступи А.М. Яременка ("До питання про діалектичне висвітлення бібліологічних процесів") та В.О. Козловського ("Завдання й методологія бібліотекознавства за доби соціалістичної реконструкції"). П.М. Поповим, М.В. Геппеном та В.Ф. Іваницьким було поставлене питання про створення єдиного рукописно-книжкового фонду у зв'язку з завданнями відділу рукописів ВБУ та станом рукописних збірок на периферії. Визнавалися численні ідеологічні помилки, зокрема згадувалася й робота С.П. Постернака "Всенародна Бібліотека України" (К., 1923 р.), яка критикувалася за буржуазно-націоналістичне спрямування. П.М. Попов "поширив" марксистсько-ленінське вчення до періоду початку книгодрукування; В.О. Козловський терміново дослідив питання про марксистську класифікацію наук та її роль у бібліотечно-бібліографічних процесах; М.І. Ясинський та О.І. Полулях провели критичне рецензування радянської та зарубіжної бібліографії і бібліотекознавчої літератури за 1931–1932 рр. На прилюдних засіданнях НДКБ були прочитані доповіді "Ухвали ЦК ВКП(б) щодо видавничо-бібліографічної справи і чергові завдання бібліографічної роботи ВБУ" (М.І. Ясинський), "До питання про діалектичне висвітлення бібліографічних процесів" (А.М. Яременко), "Завдання й методологія бібліотекознавства за доби соціалістичної реконструкції" (В.О. Козловський), "Запровадження схеми систематичного каталогу з філософських й соціально-економічних наук" (В.О. Козловський, Г.Г. Барзілович, О.В. Рабчинська, Н.В. Пискорська) та ін.¹³³ Спеціально розглядалися наслідки відряджень співробітників ВБУ для вивчення досвіду московських та ленінградських бібліотек, переглядалися концептуальні положення про мережу бібліотек в УСРР: доповіді "Організація книгосховищ великих бібліотек" (Є.К. Косинський), "Охорона та збереження книжок" (Є.К. Косинський), "Методи бібліотечного опрацювання книжок у світлі завдань соціалістичного будівництва та п'ятирічки" (Н.В. Кравченко)¹³⁴.

Спеціалізовані відділи розпочали пропаганду власних фондів з орієнтуванням на завдання соціалістичного будівництва: "Огляд мап першої п'ятирічки" (В.О. Кордт); "Фонд антирелігійної музичної літератури" (О.Т. Дзбановський); "Матеріалістична філософія XVII–XVIII ст." (Б.І. Зданевич)¹³⁵.

Відділ-музей бібліотекознавства закінчив опрацювання каталогів книготорговельних та видавничих закладів, почав збирати картотеку статей та видання бібліографічних покажчиків на базі книжкових та журнальних літописів, завдяки курсам й практиці бібліотекарів провів науково-методичні роботи з підвищення кваліфікації бібліотечних співробітників, обслуговував читачів та практикантів. 18 виставок нової бібліотекознавчої та бібліографознавчої літератури висвітлювали нові методологічні засади бібліотечної справи, найбільша з них була підготов-

лена до конференції бібліотекарів наукових бібліотек у м. Києві, що відбулася в березні 1931 р.¹³⁶

Бібліографічна робота цього періоду активно спрямовувалася на критику буржуазної та білоемігрантської бібліографії (М.І. Яворський); було здійснено спеціальний критичний огляд "Українська білоемігрантська бібліографія на послугах інтервенції" (спільна робота М.І. Яворського, Л.С. Білецького, К.М. Грибівської, Г.Д. Білої)¹³⁷.

Консультаційно-виставочний відділ підготував бібліографічні картотеки "Ленінізм", "На ідеологічному фронті", "Національне питання", провів рецензування актуальних політичних видань у "Бібліографічному бюлетені", де було вміщено понад 300 рецензій¹³⁸.

У цей період О.Є. Карпинська розпочала дослідження читача ВБУ та аналіз книгокористування, а саме: склад читачів на базі анкетування, відповідні методи обслуговування та реорганізації ПБ для масового читача, правила користування абонементом, правила видачі ідеологічно невтриманої та шкідливої літератури¹³⁹. О.Г. Кисіль сконцентрував увагу на системі каталогів ВБУ: теорія і практика, питання класифікації, систематизації, індексації, сам опрацював декілька загальних відділів десяткової класифікації, проводив формування українознавчого каталогу. М.Ф. Оксіюк та М.І. Сагарда створили картотеку закордонної літератури по бібліотеках Києва¹⁴⁰.

У проекті Статуту 1931 р., підготовленому НДКБ ВБУ, вже чітко просліджувалися зміни у змісті науково-дослідної роботи, хоча ВБУ й фігурувала як головна бібліотека України. В ньому було записано, що "при Всенародній Бібліотечі України існує як її органічна частина Науково-Дослідча Комісія Бібліотекознавства й Бібліографії, що складається зі всіх наукових робітників та наукових робітників у царині бібліотекознавства й бібліографії інших науково-дослідчих і науково-практичних установ і діє на основі окремого статуту, затвердженого від НКО." Її основними завданнями були: проведення наукових досліджень в галузі бібліотекознавства й бібліографії для потреб соціалістичного будівництва УСРР; підготовка нових кадрів наукових співробітників, викладачів різних шкіл та висококваліфікованих спеціалістів з бібліотекознавства й бібліографії; популяризація наукових знань з бібліотекознавства і бібліографії серед широких робітничо-селянських мас.

На НДКБ згідно з Статутом покладалася розробка наукової марксистсько-ленінської методології у бібліотекознавстві й бібліографії та пристосуванні цих наук до потреб діяльності Бібліотеки, а саме: для удосконалення системи організації й техніки бібліотечно-бібліографічної справи відповідно до умов і вимог соціалістичного господарства і культури; для опрацювання досвіду й досягнень у галузі закордонних бібліотекознавства й бібліографії з метою раціоналізації всіх процесів бібліотечно-бібліографічної роботи; для оптимізації науково-організаційної роботи з проведення спеціальних нарад, з'їздів, конференцій в

системі ВУАН та серед наукових бібліотек. Велика увага приділялася підготовці кадрів вищого і середнього рівнів та проведенню політосвітньої роботи й видавничої діяльності.

Статут передбачав і концентрацію уваги на академічній діяльності та на зв'язках ВБУ з науковими і науково-практичними установами інших відомств й взагалі зі всією системою науково-культурного будівництва УСРР та СРСР.

Впродовж 1932–1933 р., мотивуючи це “втратою актуальності”, вже вкотре було здійснено чергові зміни тематики бібліографічних та бібліотекознавчих досліджень: були припинені усі попередні теми (включаючи й відносно новий напрям критико-бібліографічних оглядів закордонної практики) та встановлене нове планування тематики¹⁴¹. Розпочалася робота над планом створення радянської бібліотечної енциклопедії, де брали участь В.О. Козловський, Т.П. Алексеєв, Ф.П. Максименко, М.Ф. Оксіюк, Л.С. Білецький, М.І. Ясинський, Є.М. Марковський, А.М. Яременко, М.В. Лук'яненко, І. Іноземцев, М.З. Суслопаров, М.В. Геппенер, Б.І. Зданевич та ін.¹⁴²

Основу нового методологічного підходу у книгознавстві розвинув П.М. Попов (завідуючий відділом рукописів після Г.П. Житецького), сконцентрувавши увагу на вивченні марксистсько-ленінської ідеології як бази книгознавчих досліджень у доповідях: “Марксизм та його попередники за матеріалами відділу рукописів ВБУ”, “Історія книги в світлі висловлювань К. Маркса й Ф. Енгельса”, “Буржуазно-націоналістична концепція “Історії української літератури” акад. М.С. Грушевського. (Критично-методологічні нариси)” тощо. С.І. Маслов підготував огляд “Соціально-утопія література відділу стародруків”¹⁴³.

У 1933 р. було проведено загальносоюзний бібліотечний облік. За дорученням бібліотечної бригади Київської обласної секції наукових робітників БК ВУАН та ВБУ спільно проводили облік наукових та спеціалізованих бібліотек за спеціальною анкетною, де вміщувалися дані про адресу, кількість і склад фондів та читачів, персонал, бюджет, приміщення, бібліографічну і виставочну діяльність, підготовку кадрів тощо¹⁴⁴.

У тому ж 1933 р. розпочалася хвиля чергових репресій. Було здійснене чергове коректування наукової роботи: ВБУ (у якій, до речі, саме тоді закрили аспірантуру) мала орієнтуватися на особливе підсилення методологічно-організаційних моментів і на втілення організаційно-практичного досвіду. Було переглянуто основні методологічні засади комплектування, обслуговування, каталогізації: були прийняті генеральний план комплектування ВБУ, нові методи складання дезидерати, передусім, до комплектування виданнями класиків марксизму та нелегальними дореволюційними виданнями в Україні; проаналізовано попит читачів на закордонні журнали в зв'язку з передплатою на закордонну періодику, запроваджено марксистсько-ленінську класифікацію в бібліографії, групове опрацювання офіційно-відомчої літератури та інших книжок.

Відділ книгокористування звернув особливу увагу на “розгортання

масової політосвітньої роботи, а саме, видаючи всебічні рекомендаційні списки, виставки, а також довідки й інші форми зв'язку з читачем, відділ книгокористування прямує до мети: досягти найвищого відсотку читачів від верстату та колгоспників, найвищого відсотку обслуговування аспірантури та науковця-фахівця, найвищого відсотку обслуговування академробітника"¹⁴⁵. НДКБ запланував підготувати до друку роботи "Марксо-ленінські засади праці з книгою в читальні ВБУ" (О.Є. Карпинська) та "Побудова книгокористування ВБУ з точки зору вимог бібліотечного процесу як активної ланки соціалістичного будівництва" (Д.Ю. Серветник)¹⁴⁶.

Спеціалізовані відділи спрямували свою діяльність на опис фондів та їх використання з політико-пропагандистською метою, передусім, через серії актуальних виставок з питань матеріалістичної філософії, історії техніки, до ювілейних дат. Було організовано постійну антирелігійну виставку, з фондів виокремилася матеріалістична та атеїстична література, матеріали з соціальної утопії, з історії техніки до 1800 р. та класової боротьби на Заході, в Україні та Росії.

Секція бібліотекознавства запланувала розробку на засадах діалектичного матеріалізму самої бібліотекознавчої дисципліни як науки, базуючись не лише на досвіді ВБУ, а й інших бібліотек; вивчення практики та теорії бібліотечної роботи за першу п'ятирічку в Україні (О.І. Полулях); співпрацю з "Радянською бібліотечною енциклопедією" (А.М. Яременко). Бібліографічна діяльність також передбачала розробку нових основ бібліографії на засадах діалектичного матеріалізму, що відобразилося в працях М.І. Ясинського "Соціалістична бібліографія: її визначення, принципи, роль та значення в соціалістичному будівництві", Т.П. Алексеєва "Методологічна роль бібліографії в масовому політосвітньому, економічному та технічному процесі" та "Методологічний огляд сучасної закордонної буржуазної бібліографії", Л.С. Білецького "До питання про систему бібліографії, як науки" та "Науково-літературні джерела для вивчення і студіювання національного питання як складової частини ленінізму за доби реконструкції", М.І. Ясинського "Українська бібліографічна термінологія".

Плани НДКБ були тісно пов'язані з переїздом ВБУ до нового приміщення, переміщенням фондів, можливостями розпочати нормальне функціонування відділів та опис фондів. Тому поставлені питання про удосконалення бібліографічної консультації у ВБУ (М.І. Ясинський), розробку методів наукового опису спеціалізованих видів друкованої та рукописної продукції ("Методи бібліографування рукописного матеріалу, нотно-музичних матеріалів рукописних і стародрукованих" (О.Т. Дзбановський); "Методи бібліографування видань східними мовами" (В.Ф. Іваницький); "Методи бібліографування газет" (Ф.П. Максименко) були актуальними для Бібліотеки.

Бібліографічні покажчики присвячувалися практично винятково політичній тематичі: "Шість історичних настановлень т. Сталіна", "Мате-

ріали для бібліографії М. Скрипника”, “Оборова СРСР”, “Твори Маркса–Енгельса та твори про марксизм на Україні”, “Бібліографія бібліографії Маркса–Енгельса на Україні”.

Нові політичні процеси 1933 р. призвели до звільнення практично усіх членів НДКБ з ярликом “націонал-фашистських шкідників”. Під керівництвом нового директора та голови НДКБ був розроблений новий план роботи ВБУ на 1934 р., яка передбачала вирішення винятково внутрішніх питань розвитку ВБУ, її структури, упорядкуванню розміщення та топографування фондів. У зв'язку із реорганізацією Академії наук Бібліотека знову набула нового статусу й почала в черговий раз змінювати напрям своєї діяльності у бік перетворення її на головну академічну¹⁴⁷.

Для характеристики поступового занепаду наукової діяльності Бібліотеки яскравим був приклад того, що з 1931 по 1935 рр. вийшла друком лише одна колективна праця ВБУ – “Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук. Додаток за 1932 р.” (К., 1933).

Проект Статуту 1934 р. у розділі “Наукова та видавнича діяльність ВБУ” передбачав опрацювання теоретичних і практичних проблем бібліотечознавства і бібліографії Бібліотеки як організатора всієї бібліографічної роботи науково-дослідних установ ВУАН. Ця діяльність мала провадитися ВБУ за єдиним планом, затвердженим Президією ВУАН.

Основним науково-практичним завданням в галузі підготовки бібліографічних посібників, згідно зі Статутом, мала бути підготовка та видання систематичного каталогу книжкових фондів, насамперед, пов'язаних із соціально-політичним розвитком держави та його економічними завданнями. Хоча у спеціальному періодичному органі Бібліотеці було відмовлено, за нею залишили можливість видавничої діяльності за результатами науково-дослідних робіт у вигляді монографій чи тематичних збірників. Водночас, з метою інформації про роботу Бібліотеки, нові надходження та раритетні видання з фондів ВБУ, для кращого обслуговування відвідувачів та абовентів, висвітлення літератури з конкретних ділянок соціалістичного будівництва та актуальних кампаній Бібліотека видала серію неперіодичних інформаційних листів тематичного характеру.

Послідовне проведення радянської політики, спрямоване на докорінні реформи в галузі бібліотечної справи, що започаткувалося в постановах ЦК ВКП(б) “Об обслуживании книгой массового читателя” (1928), “Об улучшении библиотечной работы” (1929), знайшло своє логічне завершення у постанові ЦВК СРСР “О библиотечном деле в Союзе ССР” (1934), яка не лише спрямувала науково-бібліографічну та бібліотечну діяльність бібліотек на розробку завдань соціалістичного будівництва реконструктивного періоду, а й фактично повністю централізувала організацію бібліотечної справи та керівництво нею.

Переходячи у повне підпорядкування Академії наук УСРР, Бібліотека залишила за собою право утворювати навколо себе наукові товариства з питань бібліотечознавства та бібліографії, скликати наукові

з'їзди, наради і збори з тих же питань, встановлювати й підтримувати зв'язки з радянськими та закордонними бібліотеками і науковими товариствами, організувати товариства друзів Бібліотеки. Всі ці заходи мали проводитися згідно з постановою Президії ВУАН після подання їх на розгляд Радою Бібліотеки¹⁴⁸. Науково-дослідна діяльність була спрямована на бібліотечно-бібліографічне забезпечення функціонування Академії наук, організацію та керівництво її мережею. В умовах фронтальних змін всіх соціальних відносин, економічних основ держави, її культурних пріоритетів, перехід у повне підпорядкування новій за складом, ідеологічними підвалинами, напрямками досліджень Академії наук УСРР, увага до бібліотечно-бібліографічного забезпечення, розвитку універсального бібліотечного фонду Академії у вигляді фундаментальної та спеціальних бібліотек академічних установ мали позитивне значення. Це дало можливість уникнути розпорошеності проблематики науково-дослідної діяльності й концентрації хоча б і залишків кадрового складу Бібліотеки на завдання розвитку радянської науки, створення методичних засад для опрацювання величезного за науковим значенням фонду, котрому за обсягом, науковим та культурологічним значенням не було та й немає рівних в Україні.

Разом з тим Бібліотека за своїм загальним значенням, функціями, фондами та завданнями залишалася загальнодержавною соціальною інституцією, що мала вписуватися в нову соціальну систему й виконувати загальнополітичні та ідеологічні директиви партії та радянського уряду, відповідати основним завданням соціально-політичного та культурного розвитку СРСР і України як його складової.

Всесоюзна бібліотечна нарада 1936 р. у Москві остаточно відмінила відносну незалежність наукових бібліотек стосовно вирішення основних науково-методичних питань комплектування, систематизації фондів, організації системи каталогів, бібліографічної діяльності, обслуговування тощо. У доповіді Н.К. Крупської, на тлі суворої критики буржуазних методів та визнання головним принципом партійності у бібліотечній роботі, основними завданнями бібліотекознавства були оголошені дослідження про організацію обслуговування читачів, вивчення інтересів та керівництво читацькими запитам мас, їх самоосвіту. Широкою була й програма дій в галузі бібліографії. Виступаючи проти формально-об'єктивістського підходу до бібліографічної діяльності, зокрема – до складання анотацій, довідково-бібліографічної та інформаційної роботи з читачами і користувачами, доповідачкою активно декларувався принцип марксистської оцінки книги, її вибірковості, поширення політичних знань та нового світогляду. Виходячи із завдань, спрямованих на широке використання бібліографії у обслуговуванні мас, головним напрямом визнавалася рекомендаційна бібліографія. Ідеологічні спрямування держави вимагали необхідності створення нової системи класифікації творів друку, єдиної інструкції книгоопису, єдиної системи каталогів, їхнього

тісного зв'язку з довідково-бібліографічним апаратом та системою організації книжкових фондів. Звичайно, ця політика стосувалася й Бібліотеки Академії наук УСРР.

Проте згортання національних функцій на користь ідеологічним функціям радянської держави ще не означало їх знищення. Гарантом їх розвитку залишалися фонди Бібліотеки, що були зібрані протягом 15 років існування ВБУ ВУАН як Національної бібліотеки України, їх склад, зміст, організація основного та спеціалізованих підрозділів, науково-методична і науково-дослідна діяльність.

Розділ 6
РЕОРГАНІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ТА ЗМІНА
ПРІОРИТЕТІВ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ
(1935–1941)

Період 1935–1941 рр. в історії бібліотечної справи в Україні та СРСР є поворотним для визначення основних принципів та положень діяльності бібліотек, встановлення структури бібліотечної мережі та керівництва нею. Утвердження соціалізму, прийняття Конституції СРСР, возз'єднання Західних областей України з УРСР у 1939 р. та формування основ радянського суспільства безпосередньо вплинули на визначення основоположних понять, принципів та методологічних засад бібліотечної справи, партійного і радянського керівництва нею. Незважаючи на те, що головна увага партії та уряду була спрямована на регулювання діяльності масових бібліотек, спеціальні і наукові бібліотеки не залишилися поза загальними тенденціями бібліотечної політики. Їх становище значно ускладнилося у зв'язку з покладеними на них обов'язками проведення масової роботи для системи самоосвіти та політичної освіти широких верств населення, що вимагала перегляду всіх основних принципів та напрямів діяльності бібліотек. Народами директорів наукових бібліотек у 1934 та 1936 рр. у Москві, у 1938 р. у Києві, постановами 1934 р. Уряду СРСР про бібліотечну справу в СРСР і уряду УСРР про роботу масових бібліотек було введено повний державний контроль з боку НКО за бібліотеками всіх типів, запроваджено централізацію та уніфікацію їх діяльності.

Цей курс був відкрито проголошений на нараді директорів наукових бібліотек в Москві наприкінці 1934 р., де брав участь В.М. Іванушкін, який побудував свою доповідь на ідеї про наближення книги до масового читача¹. На цій нараді були визначені основні засади діяльності наукових бібліотек, що сприяли б розвитку радянської науки і передбачали задоволення потреб як наукових інституцій та професійних науковців, так і науково-популяризаторську діяльність для підвищення загального рівня населення. Висловлювалися й думки про необхідність науково-методичної допомоги бібліотекам усіх типів в організації опрацювання та використання фондів, ідейно-політичному і культурному вихо-

ванні робітників і селян. За цих умов пріоритетним у діяльності наукової бібліотеки мав стати напрям бібліотечно-бібліографічного обслуговування читачів.

Переорієнтування на масову роботу та на обслуговування читачів набули впродовж 1935–1936 рр. основного значення й у Бібліотеці Академії наук УСРР. Під контролем керівних органів був напрям бібліографічного обслуговування науки та культури і різних напрямів соціально-економічного розвитку радянського суспільства. В ідеологічному розрізі поняття “обслуговування” поєднувалося, по-перше, з поняттям “виховання” як керівництва читацькими запитами широких прошарків населення, по-друге, – з допомогою розвитку радянської науки на базі марксистсько-ленінської методології. Таке трактування обслуговування поширювалося на всю бібліотечно-бібліографічну діяльність Бібліотеки АН УСРР як головної державної та академічної книгозбірні.

У березні 1935 р. начальник Бібліотечної управи НКО Кобленц розіслав для всіх обласних відділів народної освіти, директорів державних наукових та обласних бібліотек директивний лист стосовно довідково-бібліографічної роботи та підготовки виставок книжок. Спираючись на відомості про те, що під час проведення виставок до списків рекомендованої літератури потрапляли “політично шкідливі та застарілі” книги, НКО поставив вимогу про загострення більшовицької пильності та ідейної якості довідково-бібліографічної і виставочної роботи, спираючись винятково на видання Критико-бібліографічного інституту, часопис “Книга і Пролетарська революція”, бібліографічні покажчики Книжкової палати УСРР, бібліографічні відділи центральних газет та журналів. У цій діяльності бібліотеки повинні були підтримувати “самий тісний зв’язок з відділами пропаганди марксизму-ленінізму, парторганізацій”. У директивному листі спеціальним пунктом наголошувалося, що за ідейно-політичну спрямованість та якість рекомендаційних списків і книжкових виставок відповідальність мав нести директор бібліотеки². Практично паралельно було розіслано директивного листа про принципи підбору бібліотечних консультантів та керівництво їх роботою. Спираючись на постанову ЦК ВКП(б) “Про покращення справи самоосвіти”, де критикувався стан консультаційної роботи в бібліотеках, рекомендувалося залучити до консультаційної роботи в бібліотеках усіх типів “висококваліфікованих пропагандистів, спеціалістів, інженерів, агрономів, лікарів, вчителів та ін.” і організувати їх роботу на засадах марксистського світогляду та проведення у життя генеральної лінії партії. Для забезпечення всіх напрямів соціальної діяльності пропонувалося розширити кількість та склад консультантів, ретельно підбирати кадри за ідейною направленістю, освітою, соціальним походженням, спрямовуючи їх діяльність на допомогу самоосвіті та на ідейне виховання мас. Було підвищено особисту відповідальність директора за добір кадрів консультантів, передбачався тісний зв’язок з партійними та державними орга-

нами, запроваджувався контроль за персональним складом консультантів через систематичний облік в Бібліотечній управі НКО, куди бібліотеки періодично подавали списки осіб, що провадили консультативну роботу, а також графіки проведення спеціальних нарад консультантів при НКО. При доборі консультантів необхідно було враховувати знання фондів і напрямів діяльності бібліотек, співпрацюючи з усіма спеціалістами-бібліотекарями³.

Такий облік був проведений Бібліотечною управою НКО в 1935–1936 рр. на засадах спеціальної анкети, де відображалися біографічні дані, профіль діяльності, освіта та наукова і політична спрямованість особи, відповідність ідейного рівня. За станом на 1936 р. у Бібліотеці працювало 47 консультантів.

Згідно з цими рекомендаціями діяльність Бібліотеки спрямовувалася, передусім, на бібліотечно-бібліографічне обслуговування населення та наукових фахівців широкого профілю. Найголовнішими підрозділами Бібліотеки стали створені в грудні 1934 р. сектори наукової бібліографії та систематичного каталогу, групи зведених каталогів, сектор масової роботи, який провадив виставочну роботу.

Для пристосування бібліотечної виробничої діяльності до цих завдань з 1934 р. розпочалися організаційно-структурні експерименти, що продовжувалися до 1940 р. і мали на меті впровадження вимог радянської держави у сферу бібліотечної справи. Спочатку було апробовано ідею організації секторів, закладену ще в проектах Статутів 1933–1934 рр. Але обговорення в колективі Бібліотеки показало, що ідея організації структури Бібліотеки винятково на базі секторів не могла бути реалізована для спеціалізованих підрозділів, де цикли опрацювання фонду, його зберігання та використання через специфічність видів документів і їх змісту мали бути замкненими. Тому В.М. Іванушкін запропонував запровадити сектори лише для основного фонду, а для спеціалізованих підрозділів – залишити структурними формами організації відділи.

Упродовж 1934–1935 рр. було організовано основні 4 сектори: сектор наукової бібліографії та систематичного каталогу (завідуючий – О.І. Майблом); сектор опрацювання книжкових фондів і алфавітного каталогу (Ю.Г. Сосницький, Л.І. Гаєцька, Н.М. Червіна); сектор фондів і обслуговування (завідуюча – К.М. Грибівська); сектор підготовки та перепідготовки кадрів (Я.І. Зайкін). Останній сектор проіснував менше року, увійшовши згодом до складу кабінету бібліотекознавства. Залишилися спеціалізовані відділи: книгосховища (завідуючий – І.К. Корнієнко); стародруків (С.І. Маслов); рукописів (М.В. Гешпелер); музичної літератури та нот (О.Т. Дзбановський); літератури мовами народів СРСР та Сходу (іноземної літератури) (Н.Й. Зехцер); картографії (В.О. Кордт); газетний (Н.Г. Козель); спецвідділ (О.С. Цейтлін). Нова структура передбачала систему спеціалізованих кабінетів, що відображали актуальні для радянської влади того часу напрями розвитку суспільства і дозволяла

оперативно реагувати на потреби у спеціальній літературі: були відкриті кабінети довідково-бібліографічний (О.С. Ровнер), технічної інформації (Т.Д. Позднякова), революційної преси (К.А. Розенберг), образотворчого мистецтва (М.А. Шипович), військовий кабінет (1936 р.)⁴. У структурі Бібліотеки була також передбачена й система 3-х філій – будинків Софійського і Володимирського соборів та Братського корпусу Києво-Братського монастиря⁵.

Великого значення набули бібліографічна та масова робота. Сектор наукової бібліографії та систематичного каталогу складався з декількох підрозділів, найзначнішими з котрих вважалися консультантське та довідково-бібліографічне бюро⁶. Були розроблені й нові завдання довідково-бібліографічного бюро, серед яких були: швидке і безпосереднє обслуговування читачів різними довідками по фондах та каталогах про наявність книжок у фондах фундаментальної та інших бібліотек системи АН УСРР за зведеним каталогом, надання бібліографічних консультацій, що допомагали б читачеві знайти необхідну книжку у фондах з усіх галузей знань, орієнтування в існуючих бібліографічних покажчиках та літописах друку, журнальних літописах про нові надходження, фактографічні довідки тощо⁷.

Консультантів у секторі було 31 з 43-х кадрових співробітників за такими напрямками: марксизм-ленінізм, історія ВКП(б) та КП(б)У, все-світня історія, історія народів СРСР, історія України та допоміжні історичні науки, історія ВЛКСМ, теоретична економіка, економіка промисловості та конкретні галузеві економіки, економічна та фізична географія, економіка сільського господарства, все-світня художня література, художня література народів СРСР, українська художня література, мистецтво, медицина, органічна хімія та технології, енергетична хімія, гірнича справа, техніка та геологія, військова справа, загальна механіка та машинобудування, будівельна справа та архітектура, фізика й математика, право та радянське будівництво, праця та профспілки, педагогіка та мовознавство, іноземна література з природничих наук, іноземна література з техніки, бібліографія бібліографії. До функцій консультантів належали: опрацювання розділу в систематичному каталозі за своїм фахом, обслуговування читачів бібліографічними довідками; керівництво активним комплектуванням літературою, складання систематичної схеми та підбір літератури за фахом⁸. Крім цього, у секторі працювало декілька груп: група дезидерати та активного комплектування (Н.Л. Сахарний); зведеного каталогу закордонної літератури, яка укладала каталоги іноземних монографій та періодики, що зберігалися в бібліотеках Києва (К.К. Дзюбенко); кабінет наукової бібліографії (О.В. Волошина).

У кабінеті наукової бібліографії зосереджувалася уся бібліографічна література, що була в Бібліотеці, в ньому провадилися фахові консультації з бібліографії, популяризація літератури, проведення постійних

виставок. У 1935 р. у кабінеті налічувалося понад 40 тис. видань. Допоміжна група зв'язувала сектор із всіма секторами Бібліотеки, приймала та аналізувала вимоги читачів, стежила за своєчасним виконанням вимог, прийомом та здачею літератури, технічним обслуговуванням каталогу, обліком роботи по сектору. В цьому ж відділі працювало бюро госпрозрахункового обслуговування, яке виконувало на госпрозрахункових засадах найрізноманітніші бібліографічні замовлення різних установ та осіб⁹. Сектор відповідав і за складання рекомендаційних покажчиків літератури, які замовлялися установами, урядом і партійними органами; створювалися картотеки за основними напрямками сільськогосподарського виробництва, наприклад, стосовно вирощування буряків, тютюну, зернових культур, виробництва молока та ін.¹⁰ У цей період розпочався такий напрям бібліографічної роботи, як виконання поточних спеціальних замовлень бібліографічних довідників найрізноманітнішого профілю на вимоги радянських установ, відомств, науково-дослідних інститутів для забезпечення основної діяльності цих закладів¹¹.

У оперативній роботі Бібліотеки на першому плані була діяльність, пов'язана з бібліотечним обслуговуванням. На 01.01.1936 р. у Бібліотеці було затверджено 223 шт. од. Наприкінці 1936 р. на третину збільшилася кількість читачьких місць фундаментальної Бібліотеки (до 224); відкрито додатковий студентський зал, зросла кількість абонементів. З метою прискорення виконання вимог абонемент було переведено до книгозшивця, а в секторі обслуговування введено диспетчерський листок для контролю за виконанням вимог; була скасована платня за відвідування Бібліотеки. Здійснювалися реформи й у секторі опрацювання: було запроваджено централізацію опрацювання книг та їх опис за колективним автором¹².

Сектор масової роботи включив до своїх функцій не лише виставочну роботу, а й роботу кабінету бібліотекознавства і книгознавства, підготовку кадрів, проведення екскурсій. У практику масової роботи з 1935 р. впровадилися нові методи роботи з читачами: очні та заочні конференції з читачами з приводу обслуговування книжкою, виставочної та консультативної діяльності Бібліотеки¹³. Впродовж 1936–1940 рр. виставочна робота набула надзвичайного розмаху: виставки книжок формувалися до кожної визначної дати, що рекомендувалася офіційно надрукованими календарями пам'ятних дат: це були ювілеї класиків світової, вітчизняної літератури та лідерів комуністичного руху, святкові календарні дати політичного характеру, а також революційні дати, дати партійних конференцій, з'їздів, урядових рішень¹⁴.

Хоча напрям науково-дослідної діяльності Бібліотеки, зокрема розробок у галузі теоретичного бібліотекознавства, у цей період практично був відсутнім, важливу роль у професійній науково-практичній діяльності продовжував виконувати кабінет бібліотекознавства. Кабінет комплектував фонди бібліотекознавчої та бібліографознавчої літератури,

створив на них систему каталогів. На кабінет було покладено проведення виставок спеціальної літератури та пропаганда бібліотечних знань, організація систематичного і алфавітного каталогів, постатейний розпис поточної бібліотекознавчої періодики, спеціальних наукових професійних збірників, підбірка вирізок статей та заміток з бібліотечної справи в пресі, картотеку всіх бібліотек УРСР, окремо виділялися картотеки наукових бібліотек та бібліотек системи вищої школи, закордонних бібліотекознавчих і бібліотечних інституцій тощо.

На жаль, Бібліотеці було відмовлено у відкритті аспірантури, як це передбачалося попередніми проектами її Статутів, оскільки, після звинувачення в 1933 р. заступника директора А.М. Яременка у вихованні в аспірантурі "контрреволюційних кадрів", кадрова політика щодо вищої підготовки спеціалістів на той час суворо регламентувалася як прерогатива НКО СРСР та УСРР. Офіційною Постановою 1934 р. про бібліотечну справу в СРСР розвиток наукового напрямку в бібліотечній справі було перекладено на відповідний підрозділ НКО. Разом з тим в 1936–1940 рр. кабінетові бібліотекознавства були повністю передані функції підготовки та перепідготовки кадрів не лише БАН УРСР, а й інших бібліотечних працівників наукових та спеціалізованих бібліотек, а також підвищення кваліфікації бібліотечних працівників наукового і спеціалізованого профілю.

Коштами державного бюджету через НКО були відкриті дев'ятимісячні курси перепідготовки бібліографів-консультантів для 30 осіб¹⁵. Завідував спочатку сектором (сектор проіснував менше року), а потім групою підготовки та перепідготовки Я.І. Зайкін. Кабінет систематично провадив бібліотечні семінари та лекції для звичайних і академічних бібліотекарів, студентів бібліотечного факультету Бібліотечного інституту, бібліотечного технікуму, слухачів інших спеціальних курсів та шкіл. Кабінет розпочав активну професійну роботу з академічними інститутами та провадив спеціальні семінари і консультації для бібліотекарів системи Академії наук. У 1936 р. кабінетом були організовані спеціальні групи підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів для старших бібліотекарів, бібліотекарів, помічників бібліотекаря та бібліотечних техніків (завідувачі сектором в 1936–1938 рр. – К.П. Трушинська та Я.І. Зайкін)¹⁶. На курсах були виголошені лекції з історії писемності (С.І. Маслов) та бібліотечної справи (М.М. Городков), організації книжкових фондів (Я.І. Зайкін), планування бібліотечної роботи (С.А. Комський), діамату і ленінізму (Ю.І. Фетісов), проведені екскурсії до рукописного відділу (О.А. Назаревський). Курси завершувалися здачею бібтехмінімуму для отримання диплому і були розраховані на 360 год.¹⁷

Через систему перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації пройшло майже 280 співробітників БАН УРСР та інших бібліотек, переважно вищих шкіл і наукових спеціалізованих інститутів¹⁸. Бібліотека організувала облік курсантів згідно з відповідною анкетною з еле-

ментами бібліотекознавчого аналізу складу, напрямів діяльності слухачів та ефективності навчання. Ця анкета закладала основи звітності перед НКО за витрачені кошти (з показниками складу курсантів, кількості занять, лекційних курсів, практичних семінарів, іспитів тощо)¹⁹.

З 1935 р. в структурі Бібліотеки АН УСРР активізував свою діяльність відділ народів СРСР та Сходу, створений на базі відділу орієнталії (завідуючі – Н.Й. Зехдер, Т.І. Грунін, К.Г. Двигубський). До означеного часу відділ практично не розгортав своєї роботи, за браком кадрів переважно комплектуючись та інвентаризуючи літературу. З середини 30-х років, із зміцненням СРСР, впровадженням принципу інтернаціонального виховання та утвердженням офіційної політики щодо спільного історичного шляху народів, які увійшли до складу СРСР, відділ орієнталії органічно перетворився на відділ народів СРСР та Сходу. Актуалізація цього фонду в умовах СРСР дозволила розширити його штат до 4-х осіб й розпочати роботу з систематичним каталогом на літературу, що зберігалася в його фонді. При каталогізації матеріалів провадився додатковий аналіз фондів за принципом мови, видання розмежовувалися за типами та видами, зокрема була виокремлена періодика, паралельно створювалися спеціальні підручні картотеки²⁰.

Пріоритетність видань радянського часу у процесах збирання, зберігання та використання фондів постійно закріплювалася урядовими розпорядженнями. Це давалося взвagi й у державному регулюванні правових привілеїв обов'язкового примірника. У квітні 1935 р. НКО РРФСР було надіслано тимчасову інструкцію для зберігання, обліку та обробки безкоштовного обов'язкового примірника СРСР, яка більш суворо регламентувала правила зберігання, первісної обробки, обліку (інвентаризації), зокрема, для архівного примірника. Починаючи з 1933 р., Бібліотека отримувала лише один безкоштовний (архівний) обов'язковий примірник СРСР. З 1935 р. Бібліотека розпочала клопотання про виділення другого примірника СРСР, оскільки попит на цю літературу швидко зростає, а замовлення літератури та передплата супроводжувалися додатковими фінансовими труднощами.

Впродовж 1935–1940 рр. Бібліотека перейняла на себе міжнародний книгообмін Академії наук УРСР. З 1934 р. при ній було створене бюро міжнародного книгообміну, яке повинно було здійснювати, координувати та контролювати цей книгообмін у межах Академії наук; з кінця 1937 р. воно перетворилося на відділ іноземного комплектування²¹. З 1935 р. відділ очолила А.Й. Ряпо. Відтоді Бібліотека почала отримувати зарубіжні каталоги та проспекти іноземних технічних фірм²². Паралельно в Бібліотеці провадився облік іноземної літератури, аналізувалися можливості обмінного фонду Бібліотеки та академічних видань. У 1935 р. був підготовлений каталог монографічної іноземної літератури у фондах Бібліотеки за 1900–1933 рр., в 1936 р. каталог за 1934 р. був завершений.

Про розвиток міжнародного обміну та передплати іноземних видань у межах Академії наук можна довідатися з першого випуску "Інформаційного бюлетеня", де було узагальнено дворічний досвід Бібліотеки у проведенні міжнародного книгообміну Академії наук УРСР²³. У загальному огляді діяльності БАН УРСР сповіщалося, що вона "провадить обмін з усіма науковими установами закордону, публікації яких мають інтерес для наукових працівників УСРР, незалежно від фаху цих установ. Виняток становлять лише одверто-антирадянські та біло-емігрантські організації, від обміну з якими Бібліотека відмовляється принципово. Особливо уважно ставляться до обміну з нею наукові установи тих країн, з якими СРСР має нормальні дипломатичні й культурні зв'язки. Зразком такого ставлення є чехословацькі, французькі, румунські, скандинавські, литовські наукові установи. Навпаки, в країнах, де панує фашистська диктатура є, зрозуміло, серйозні внутрішні перешкоди до розвитку книгообміну". В 1935 р. Бібліотека провадила обмін з 51 країною світу²⁴.

Тенденції, лише намічені в 1935 р., почали розвиватися в 1936–1940 рр. З 1936–1937 рр. книгообмін із західними країнами поступово змінювався і став чітко реагувати на найменші зміни у міжнародних обставинах, що склалися у Західній Європі перед війною. Зокрема, слід відзначити різке падіння "точок обміну" в 1937 р. з Німеччиною – з 122 до 93-х, а, відповідно, й загальної кількості книг, отриманих з цієї країни, – з 1738 до 1334 од. З Іспанією підтримувався обмін лише з Мадридом та Барселоною. Водночас, збільшився обсяг обмінних операцій з Англією (на 10 точок обміну), США (з 188 до 202), Францією (з 6 до 12). Динаміка точок обміну Бібліотеки та різних академічних інститутів у 1937–1938 рр. представлена у таблиці 1²⁵.

Таблиця 1. Комплектування бібліотек установ АН УРСР іноземною літературою (1937–1938)

Назва інституту (установи)	Кількість точок обміну	Кількість книжок, одержаних в обмін	Кількість книжок по передплаті
1	2	3	4
Інститут археології	– / 89	– / 92	– / 18
Інститут біохімії	80 / 53	54 / 221	124 / 161
Інститут ботаніки	88 / 203	505 / 414	193 / 239
Інститут буд. мех.	29 / 45	97 / 187	354 / 550
Інститут водного госп. (гідрології)	6 / 26	13 / 37	244 / 138
Інститут геології	104 / 139	360 / 698	205 / 296
Станції гідрології	29 / 41	65 / 108	27 / 79
Інститут гірн. мех.	26 / 10	13 / 38	335 / 342
Інститут геофізики* ¹	37 / –	18 / –	69 / –
Інститут демографії	12 / –	226 / –	63 / –

1	2	3	4
Інститут економіки	2 / 56	175 / 337	1280 / 24
Інститут електрозвар.	3 / 15	31 / 44	107 / 70
Інститут зообіології	77 / 157	441 / 720	192 / 228
Інститут історії* ²	-	48 / 24	38 / -
Інститут літератури* ²	-	14 / 5	64 / 35
Інститут матер. культ.* ³	7 /	181 / -	34 / -
Інститут клініч. фізіол.	167 / 217	1555 / 1575	315 / 325
Інститут математики	47 / 76	132 / 192	152 / 201
Кафедра матем. фіз.	5 / 59	31 / 3	50 / 121
Інститут мікробіології	60 / 36	97 / 99	207 / 246
Інститут мовознавства	14 / 24	51 / 52	55 / 11
Інститут транс. механіки	-	-	306 / -
Інститут фізики	15 / 52	34 / 258	202 / 297
Інститут хімії	31 / 51	195 / 170	304 / 394
Інститут хім. технологія	1 / 16	8 / 41	273 / 205
Інститут фіз. хімії	- / 31	-	201 / -
Фотолабораторія	- / 1	353 / 40	113 / 107
Інститут фольклору (з 1938 р.)	-	- / 6	- / 6

*¹ Кафедра геофізики об'єдналася з Інститутом геології.

*² Інститути не мали права самостійного зв'язку, а здійснювали його лише через БАН УРСР після затвердження списків Головлітом.

*³ Інститут матеріальної культури з 1938 р. перебував у складі Інституту фольклору.

За ці роки були впроваджені основні принципи організації міжнародного книгообміну: на кожен інституцію було заведено спеціальний паспорт, який дозволяв вести точний облік обмінних операцій. Літературу, що надходила по лінії Всесоюзного та Українського товариства культурних зв'язків із закордоном, записували у окрему книгу. Частина літератури залишалася у фондах БАН – комплексні видання, що охоплювали тематику кількох інститутів; видання бібліотекознавчі та бібліографічні; видання, “які не відповідають тематиці інститутів АН”. Видавнича продукція АН УРСР надсилалася у повному обсязі 40 найважливішим зарубіжним інституціям, іншим – вибірково, за тематичними напрямками діяльності.

БАН здійснювала й передплату закордонних журналів та монографій за списками, що готували інститути. Вони розглядалися у Бібліотеці та затверджувалися неодмінним секретарем Академії, після чого надсилювалися в “Міжнародну книгу” СРСР, яка здійснювала передплату видань²⁶. Одночасно валютні надходження цього часу хронічно зменшувалися, а міжнародний книгообмін стабільно підтримувався з року в рік за рахунок технічної, природничої та медичної літератури, хоча загальні показники частково знижувалися в період політичних репресій²⁷.

Таблиця 2. Кількісні показники комплектування іноземною літературою
Бібліотеки і академічних інститутів

Надходження літератури (друкованих одиниць)	Роки					
	1935	1936	1937	1938	1939	1940
Всього	24050	24153	23000	19503	19722	20388
З них						
за міжнародним книгообміном	10391	14613	12000	11680	12536	13889
придбані за валюту	13659	8133	11000	7823	6705	4992

З кінця 1937 р. бюро було надано статус відділу, що дозволило вдосконалити його діяльність, розробити положення про відділ, робочі інструкції, встановити нормативи праці, структурувати діяльність²⁸. Період 1937–1940 рр. став організаційним для налагодження технологічної системи книгообміну та передплати іноземних видань в Академії наук через Бібліотеку. У цей період у відділі було багато ускладнень у зв'язку із відсутністю сталої системи взаємовідносин у цьому питанні між інститутами та Президією Академії наук, технології обліку книжок та контролю їхнього руху, розподілу лімітів тощо. Свої обов'язки не завжди виконувала й "Міжнародна книга"²⁹. У цей період було започатковано чіткий облік та систему концентрації обмінного фонду видань Академії наук, встановлено статус "Наукової думки" та інститутів Академії, створення раціональної системи передплати, опрацювання, обліку надходжень, передачі в інститути тощо.

З метою розширення інформації бібліотечних робітників України про досвід роботи наукових і спеціалізованих бібліотек, а також про найповнішу бібліотекознавчу літературу Бібліотека Академії наук УСРР почала в 1935 р. випускати тематичний "Інформаційний бюлетень" з питань бібліотечної та бібліографічної роботи. Планувалося, що Бюлетень міститиме докладну інформацію про роботу бібліотек УСРР, інших радянських республік, про досвід закордонних бібліотек, реферативні огляди бібліотекознавчої радянської та іноземної літератури відповідно до теми Бюлетеня, хроніку, інформацію про нові надходження літератури. До всіх бібліотек було розіслано інформацію про теми п'яти перших випусків: 1. Міжнародний обмін наукових бібліотек; 2. Технічна інформація в бібліотеках різних типів; 3. Бібліотеки на допомогу стахановському рухові; 4. Бібліотечне устаткування; 5. Пропаганда книги в бібліотеці³⁰.

За період 1935–1936 рр. було підготовлено та видано обмеженим тиражем для обмінного вжитку лише перший випуск "Книгообміну з закордоном"³¹. У цьому випуску (тираж 100 прим.) містилася науково-методична інформація про основні принципи, засоби, види та форми обміну, досвід БАН УСРР в організації та проведенні обмінних операцій, списки країн, зразки листування, кількісні показники обміну за 1932–1935 рр., тематичне спрямування та хроніка³².

Було зібрано матеріали ще на 3 випуски, зокрема, на збірник "Бібліотечні вимоги до побудови нового будинку Бібліотеки ВУАН". У зв'язку з цим була розроблена серія спеціальних завдань щодо архітектурного обличчя найбільших світових бібліотек, відпрацьована схема бібліотечних процесів та територіальне розміщення відділів у приміщенні, вимоги до будинку, типи книгосховищ, читальних і каталожних залів, спеціалізованих підрозділів, таємного відділу, відділу опрацювання систематизації, міжнародного відділу, господарчих приміщень, залу засідань, друкарні, фотолабораторії, палітурної майстерні тощо³³. Наприкінці 1937 р. згідно з урядовим рішенням розробка проектного завдання для нового будинку Бібліотеки була доручена лєнінградському архітектору Ф. Пашенку, який проектував будинок БАН СРСР. Проектування будинку продовжувалося впродовж 1938–1940 р. архітектором П.Г. Юрченком³⁴. У 1939 р. проектне завдання розглядалося в НКО, але не було затверджене через надто велике фінансування, яке слід було витратити на будівництво³⁵.

В.М. Іванушкін прикладав багато зусиль для поживлення наукової діяльності Бібліотеки, що з 1931 р. значно зменшилася. В 1935 р. він запровадив нову форму професійних нарад Бібліотеки АН УСРР та УНІКу: це було проведення регулярних спільних нарад й семінарів Бібліотеки й Інституту книгознавства, які розпочиналися у лютому 1935 р. Лекції виголошувалися Іванушкіним, Довганем, Городковим, Комським та іншими фахівцями Бібліотеки й Інституту, розглядалися питання бібліотечно-бібліографічної діяльності в Україні, зокрема, організація бібліографічної роботи в УСРР, огляд досвіду московських та лєнінградських бібліотек тощо³⁶.

З метою підготовки збірника "Бібліотечні вимоги до побудови нового будинку Бібліотеки ВУАН"³⁷ було ґрунтовно опрацьовано бібліографію, підготовлені бібліографічні огляди питання, заплановані та частково підготовлені такі статті: "Роль Бібліотеки УАН як державного книгосховища" (В.М. Іванушкін); "Архітектурне обличчя будинків найбільших світових бібліотек" (П.Г. Юрченко); "Структура Бібліотеки УАН та вимоги нового будинку" (М.М. Малюга); "Схема бібліотечних процесів та територіального розміщення" (Вілівська); "Читальний зал" (Г.Д. Біла); "Середньобібліотечний транспорт та його організація й техніка" (А.І. Харченко). Розроблялися й спеціальні вимоги до приміщення та устаткування каталожного залу (Г.Ф. Вовк), відділу стародруків (С.І. Маслов), відділу рукописів (М.В. Гепшенер), газетного відділу (П.Ф. Павловський); відділу народів СРСР та Сходу; ното-музичного відділу (О.Т. Дзбановський); відділу графіки (Н.І. Горова); картографічного відділу (Б.О. Кістяківський); відділу аркушівок (М.Е. Клименко); кабінету бібліографії (О.В. Волощина), виставочного залу (М.А. Шипович); кабінету бібліотекознавства та фахової бібліотеки (М.Т. Хохол); абонементу (Є.І. Сімашкевич); сектору наукової бібліографії та систематичного каталогу (О.І. Ганапольська).

З 1935 р. почали видаватися науково-бібліографічні нариси з актуальної соціально-політичної тематики, що стали основою для ство-

рення тематичних покажчиків, виставок та екскурсій, засновані завідуючим сектором наукової бібліографії та систематичного каталогу О.І. Ганапольською. Наукові розробки в галузі бібліографії орієнтувалися на вивчення досвіду роботи Бібліотеки та бібліотек Академії наук, бібліографічні покажчики та розкриття фондів³⁸. Впродовж 1935 р. розглядалися питання організації довідкової бібліотеки (О.Й. Харкова), механізації процесів опрацювання, статистики й опису книг за закордонними журналами (Н.П. Єрмакова), правила систематизації та каталогізації нот (О.Т. Дзбановський), бібліографії актово-документального матеріалу з історії України (І.І. Кравченко), технологічна схема опрацювання книг та її економічне обґрунтування, принципи і методи складання дезидерати в наукових бібліотеках і зведених каталогів іншомовної літератури (К.К. Дзюбенко)³⁹. В 1936 р. на засіданнях науково-бібліографічного сектору дебатовалася нова схема систематичного каталогу з політичної економії та історії політичної економії, історії України та СРСР; перевірялася та експертувалася робота консультантів; розглядалися нові інструктивні матеріали для бібліографів-консультантів тощо⁴⁰.

Незважаючи на спад науково-дослідної роботи в галузі бібліотекознавства і бібліографознавства та превалювання науково-практичних розробок й нормативно-методичної діяльності основних фондів фундаментальної Бібліотеки, наукова робота все ж таки провадилася, зокрема із спеціалізованими фондами рукописів та стародруків у 1935–1936 рр. Так, С.І. Маслов підготував науково-методичні рекомендації з питань визначення поняття “дублет стародруків”, опубліковані як стаття “Вивчення дублетів в ділянці стародруків” (на склографі)⁴¹, Б.І. Зданевич підготував “Каталог інкунабулів відділу стародруків” та статтю про новознайдений унікум невідомого на той час Й. Гутенберга “*Provinciale Romani*”, провадився науковий опис рідкісних видань та стародруків⁴². О.А. Назаревським було досліджено повістевий репертуар київських рукописних збірок гоголівських автографів у відділі рукописів, славістику в Київському університеті у дореволюційні часи, О.Д. Еттингер – орнамент та мініатюри грецьких і кираличних рукописів IX–XV ст.; Т.І. Груніним – тюркські рукописи бібліотеки УАН тощо⁴³.

У 1935–1936 рр. готувалися такі бібліографічні покажчики – “Рыбы пресных вод УССР” (Д.О. Белінг та О.Я. Білик); “Електрифікація України”, “Ромен Роллан” (І.Х. Журавська); “Екскаватори та драги”, “Італо-абісінська війна” (Я.І. Зайкін), розроблялася методика бібліографії виробничо-продуктивних сил в районному розрізі, матеріали до біобібліографії В.В. Куйбишева, С.М. Кірова, а також інші покажчики, що пропагували передові методи праці⁴⁴. За редакцією вченого секретаря Бібліотеки М.М. Малюги були підготовлені три випуски “Бібліографічного бюлетеня” (“Бібліографічний покажчик праць А.М. Дудніна”; “Загальна криза капіталізму”; “Класики марксизму про війну та армію”).

Важливим бібліографічним проектом 1935–1936 рр. стала “Бібліографія актово-документального матеріалу з історії України” І.І. Кравчен-

ка, колишнього працівника Археографічної комісії ВУАН, а з 1936 р. – працівника БАН УСРР. Передбачалося залучити до співпраці Інститут історії УАМЛІНу та відповідні інститути Академії. Йшлося про підготовку томів за редакцією В.М. Іванушкіна та М.Н. Петровського: I том – актово-документальний матеріал з історії України, надрукований в радянських періодичних журналах; II том, вип. 1 – документальний матеріал, надрукований в дореволюційних історичних журналах, що виходили на території України; вип. 2 – актово-документальний матеріал, надрукований в дореволюційних виданнях університетів і наукових товариств, що існували на території України. Розроблений генеральний план передбачав формування спеціальних серій: 1. Журнали радянської доби; 2. Журнали історичного змісту дореволюційного періоду, що виходили на території України; 3. Історичні журнали дореволюційної доби, що видавалися у Москві, Ленінграді та університетських містах; 4. Єпархіальні відомості (територія України), земські та міські періодичні видання; 5. Систематичний покажчик документів, опублікованих кнївською Комісією для розбору древніх актів; 6. Систематичний покажчик документів, опублікованих Російською АН та Археографічною комісією; 7. Документи, опубліковані в дореволюційній польській історичній періодиці; 8. Публікації Наукового товариства ім. Шевченка та західноукраїнські періодичні видання; 9. Документи з історії України, опубліковані в польських археографічних виданнях; 10. Документи з історії України, опубліковані в археографічних виданнях інших країн; 11–12. Документи, опубліковані в різних монографічних виданнях. Були розроблені кошторис, інструкції по складанню бібліографії, підготовлені матеріали до першого тому⁴⁵.

У цей період з метою “критичного оволодіння спадщиною Шевченка широких мас пролетаріату та колгоспного селянства”, на засадах нової методології розпочалося складання бібліографії “Шевченкіани” спільно з Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка⁴⁶. Але в 1935–1936 рр., у період постійних кадрових змін, коли виконавці тем звільнялися за політичними звинуваченнями, теми розроблялися дуже повільно і в цілому план не було виконано. Багато методичних розробок так і не були опубліковані як такі, що “не витримали” ідеологічної цензури. У цей період ряд праць, зокрема, М.В. Геппенера (“З питань історії письма та бібліографії рукописів”), О.І. Полуляха (“Класова боротьба в книгознавстві”), С.Г. Борисенка (“Активна організація міжнародного обміну в науковій бібліотеці”), А.І. Харченка та інших, не було затверджено з ідеологічних причин⁴⁷. Через арешти й звільнення співробітників з планів Бібліотеки було знято бібліографічну тему “Бібліографія актово-документального матеріалу з історії України”.

У травні 1936 р. після пожежі в газетному відділі у приміщенні Софійського собору за розпорядженням Президії було звільнено з посади директора Бібліотеки В.М. Іванушкіна. Через півроку, 13 січня 1937 р.

В.М. Іванушкіна заарештував НКВС як активного учасника троцькістської організації, "тісно пов'язаного з націоналістичним контрреволюційним підпіллям". Йому інкримінувалася шкідницька кадрова політика та "ідеологічно невитриманий" міжнародний книгообмін. За матеріалами слідчих справ Іванушкіна звинуватили у створенні в Бібліотеці контрреволюційного осередку, згадавши, що ним було прийнято на роботу декілька працівників, яких в 1937 р. заарештували та звинуватили в контрреволюційній діяльності і причетності до петлюрівців й троцькістів. У галузі міжнародного обміну Іванушкіну було цілком необгрунтовано приписано зв'язок із закордоном та комплектування фашистськими журналами з Німеччини, хоча вони були суто наукового, професійного та економічного характеру, а також комплектування періодикою із західноукраїнських земель. Але головним звинуваченням було підпалення в Бібліотеці газетних фондів, що терміново перевозилися в 1934 р. у непристосовані та перевантажені приміщення Софійського собору у зв'язку із звільненням приміщення по бульвару Шевченка, 14 для уряду. Пожежа насправді спричинилася через необережність технічного персоналу, що стало відоме після реабілітації В.М. Іванушкіна⁴⁸. Згоріла значна кількість дореволюційних газет 1900–1910 рр. та листівок, при цьому значна частина було пошкоджена водою, але реальні втрати, з причин необлікованості даних про фонди, встановити були неможливо. Ці звинувачення й призвели до зняття з посади та засудження В.М. Іванушкіна⁴⁹.

Одночасно із звільненням В.М. Іванушкіна у контрреволюційній діяльності були звинувачені й також звільнені з посад А.І. Харченко, Г.М. Григор'єв (заст. по адміністративно-господарчій роботі); П.Ф. Павловський (ст. бібліотекар), Н.І. Горова (ст. бібліотекар, дружина А.І. Харченка), М.Н. Петровський, С.Г. Борисенко, М.М. Хілінська (короткий час завідувала рукописним відділом); О.А. Назаревський (наук. співр.), П. Рулін та Л.М. Руліна, які працювали з матеріалами таємного відділу), вчений секретар Бібліотеки М.М. Малюга та ін. Крім цих осіб, були звільнені з посад співробітники, які працювали у Бібліотеці незначний час, але були звинувачені в контрреволюційній діяльності (зокрема консультант А.М. Костюченко)⁵⁰.

З 25 травня 1936 р. обов'язки директора виконувала Зінаїда Миколаївна Ільницька, що раніше працювала заступником директора. Восени 1936 р. було організовано декілька оперативних внутрішніх комісій для перевірки діяльності секторів та відділів з метою вдосконалення технологічних процесів, зокрема процесу опрацювання літератури. Внаслідок діяльності цих комісій Бібліотека звернулася до Президії АН УСРР з проханням затвердити новий тематичний план, надати додаткового фінансування та затвердити нову структуру. Протягом останньої декади 1936 р. комісія АН УСРР, що розглядала плани установ суспільних наук, перевіряла діяльність Бібліотеки: наслідком її діяльності було те,

що Президія АН УСРР затвердила плани, нову структуру, штати і виділила кошти на проведення ремонтних робіт у приміщенні Петровської філії⁵¹.

Після реорганізації ВУАН у лютому 1936 р. був прийнятий новий Статут Академії наук УСРР, а відповідно було розроблено й оновлений Статут Бібліотеки Академії наук УСРР, що знаменував черговий період у житті Бібліотеки⁵². АН УСРР почала підпорядковуватися РНК, Бібліотека нарешті позбулася подвійного підпорядкування й перейшла повністю до Академії наук УСРР. Водночас Бібліотека не стала відомчою: БАН УСРР було оголошено основним державним книгосховищем і одночасно центральною науковою бібліотекою УСРР. Вона, разом з філіями при науково-дослідних інститутах АН УСРР, "зберігаючи свій громадський характер", мала обслуговувати установи і окремих наукових робітників та фахівців, що не перебували в системі Академії наук. Основними функціями БАН УСРР було збирання якнайповнішої книжкової, журнальної, газетної і взагалі друкованої продукції та рукописних літературних матеріалів всіх часів і народів, всіма мовами і, в першу чергу, друкованої продукції Радянського Союзу і України. Змінилися й пріоритети в обслуговуванні читачів: основним завданням стало забезпечення кваліфікованого обслуговування державних і наукових установ, партійних і професійних організацій та окремих громадян книжковими фондами Бібліотеки.

Проведення науково-дослідної роботи декларувалося у контексті високого ідейно-політичного та професійного рівня в питаннях бібліотекознавства і бібліографії на засадах партійності. На новій ідейній платформі залишалося завдання підготовки висококваліфікованих кадрів для наукових бібліотек України.

Бібліотека за новим статусом мала складатися з двох основних частин: фундаментальної бібліотеки та фахових бібліотек науково-дослідних установ ВУАН, що становили філії фундаментальної Бібліотеки, будучи єдиним книжковим фондом.

З кінця 1936 р. Бібліотека почала цілеспрямовану діяльність по формуванню організованої бібліотечної мережі Академії наук УСРР, зміцненню зв'язків з інститутами Академії наук та інших відомств, покращенню обслуговування наукових кадрів. Увага до бібліотечної справи в Академії та бібліотечного і бібліографічного забезпечення наукових досліджень була викликана рішеннями пленуму ЦК ВКП(б) (грудень 1935 р.) про основний напрям марксистсько-ленінської освіти та ув'язування діяльності Бібліотеки з народно-господарчою проблематикою, а також внаслідок прийнятих в 1936 р. січневою сесією Академії наук УСРР рішень про вдосконалення бібліотечної мережі Академії та її головної Бібліотеки⁵³. Якщо до 1936 р. зв'язки з Академією обмежувалися передплатою іноземної літератури, обслуговуванням читачів через абонемент, підвищенням кваліфікації бібліотекарів, обстеженням стану

бібліотек, то із визначенням нової структури з'явилася можливість організувати науково-методичне керівництво діяльністю мережі та бібліографічним забезпеченням наукових досліджень, зокрема забезпечення бібліографіями бібліографії наукової тематики АН УРСР.

У комплектуванні Бібліотеки основну роль виконував обов'язковий примірник СРСР та УРСР і нові поповнення бібліотеками реорганізованої Академії. В 1936–1937 рр. продовжувалися надходження безкоштовного обов'язкового примірника (56 тис. 226 кн. од). Серед найзначніших бібліотек, що надійшли на той період, були фонди Інституту польської пролетарської культури, Інституту єврейської пролетарської культури (210 тис. кн. од.)⁵⁴, бібліотека УАМЛІНУ (42 тис. 776 кн. од.)⁵⁵, бібліотека УРЕ з її довідковою літературою, зокрема іноземних видань, інші бібліотеки (270 тис. 194 кн. од.)⁵⁶.

Для проведення планової та централізованої роботи по поповненню фондів Бібліотеки, а також для здійснення ідеологічного контролю всієї придбаної літератури у кінці 1936 р. було створено сектор комплектування.

У листопаді цього ж року згідно з Постановою ЦВК УСРР від 4 квітня 1936 р. було офіційно відкрито відомчий архів Академії наук УСРР та діловодчі архіви інститутів, зокрема й Бібліотеки. Частина діловодчих матеріалів Академії загальнодержавного характеру, що вже вийшла з обігу, підлягала передачі до Центрального архівного управління, а їх діюча частина залишалася в складі архівів установ та Президії. Впроваджувалися правила складання переліку справ і матеріалів з визначенням термінів переховування з огляду на потреби та важливість матеріалу для подальшої діяльності відомства й установи, а також науково-історичного значення справи та матеріалу. Терміни та цінність документів визначалися розборочною комісією установи, висновки комісії розглядалися та затверджувалися відповідними архівними органами. Переліки складалися згідно з діловодчою номенклатурою установи, за виробничою ознакою, по галузям діяльності установ та виробничим підрозділам⁵⁷. Робота розборочної комісії Бібліотеки дозволила звернути увагу на склад й зміст документів Бібліотеки, переглянути основні принципи звітності з метою уникнення дублювання матеріалів, сформувати архівні справи згідно з єдиним загальнодержавним принципом. У грудні 1939 – на поч. 1940 р. архівним відділом Київського обласного управління НКВС був проведений загальний облік архівних матеріалів установ⁵⁸.

У 1936 р. Бібліотека, після довгої боротьби із місцевою владою, отримала 1 поверх будинку Петровської філії (Братського корпусу КДА), де раніше знаходилося приміщення взуттєвої фабрики. Це дозволило переглянути розміщення фондів й відкрити відділ іноземної літератури, перевізни у це приміщення 300 тис. од. літератури іноземними мовами, а в новому корпусі ізолювати відділи стародруків та рукописів і зробити для них спеціальне устаткування, відкрити нові читальні зали, конференц-зал та буфет для читачів. У 1936 р. Бібліотека мала три філії:

перша була у приміщенні Володимирського собору, де розміщувалися стародруки, періодика і відомча література; друга, Петровська, – по вул. Набережній-Микільській, в ній зберігалися фонди КДА та інших монастирських зібрань; третя – у приміщенні Софійського собору, де знаходилися газетні фонди, які не були в активному обігу⁵⁹.

У 1936 р. військова Дніпровська флотилія, що займала приміщення колишнього Києво-Братського монастиря та КДА, порушила справу про передачу їй будинку Братського (Мазепинського) корпусу, де розміщувалася Петровська філія Бібліотеки, будинок котрої як пам'ятка культури був закріплений за Академією наук УРСР в 1925 р. постановою Губвиконкому для музею книги та Бібліотеки. На той час у філії розміщувалися 2,5 млн. фондів іноземної літератури (500 тис. кн. од.), періодика (500 тис. журналів та інших видів періодики), історичні фонди колишньої КДА (750 тис. кн. од.), картографічна література (50 тис. од.) Впродовж 1936–1937 рр. це питання розглядалося в секретаріаті міськпарткому, міськвиконкомі та Президії АН УРСР. Проблема була вирішена на користь Бібліотеки та Академії, враховуючи велику завантаженість основного (вул. Короленка, 58а) та додаткових книгосховищ (вул. Набережно-Микільська, 2 – Братський корпус КДА; філія відділу соціально-економічної літератури – бульвар Шевченка, 14; філія періодики – бульвар Шевченка, 2 – Володимирський собор; філія газетного відділу – площа Героїв Перекопу – Софійський собор)⁶⁰.

У зв'язку із задекларованим у Статуті 1936 р. завданням забезпечити якнайширше, найповніше та висококваліфіковане обслуговування державних і наукових установ, партійних та професійних організацій, окремих громадян книжковими фондами Бібліотеки в 1937 р. було здійснено нову реорганізацію секторів: створилися сектори опрацювання книжкових фондів, алфавітних каталогів, книжкових фондів та обслуговування читачів (Г.А. Торштейн). Відкрилися два нових відділи – періодики та соціально-економічної літератури (К.М. Грибівська). Внаслідок прямого підпорядкування Бібліотеки безпосередньо АН УРСР та прийняття сталої структури інститутів в Академії було прийнято рішення відмовитися від поняття “фундаментальна бібліотека” та “філії” стосовно спеціалізованих бібліотек академічних науково-дослідних інститутів. Було введено поняття бібліотечної мережі АН УРСР, де функціонувала центральна, головна бібліотека (власне БАН УРСР) та наукові бібліотеки системи АН УРСР. БАН була покликана забезпечувати бібліотеки науково-дослідних установ системи АН УРСР усіма потрібними для науково-дослідної роботи виданнями, але, разом з тим, й зберігати свій громадський характер, обслуговуючи установи й окремих наукових співробітників, що не знаходилися в системі АН УРСР. З метою здійснення керівництва мережею академічних бібліотек у структурі БАН в 1937 р. було запроваджено додатковий, п'ятий сектор методичної роботи і бібліотечної мережі (зав. відділом З.М. Льницька).

Прийняття нового Статуту Бібліотеки в 1936 р. супроводжувалося розробкою науково-методичної та нормативно-інструктивної бази БАН УСРР. Основна увага приділялася бібліографічній роботі: "організувати довідково-бібліографічну роботу так, щоб вона допомагала читачам в оволодінні більшовизмом, технікою, наукою, соціалістичною культурою; задовольняти запити читачів, що виникають в процесі їх самостійної роботи над книгою, партійною високоякісною і швидкою довідкою і консультацією; активно і систематично обслуговувати читачів (радянську інтелігенцію, стахановців, майстрів соціалістичного господарства) бібліографічною консультацією та довідкою", а також провадити науково-бібліографічну роботу, яка б допомагала розкриттю фондів для читачів. Було введено нову систему реєстрації надходжень у відділі комплектування, переглядався розподіл обов'язкового примірника, розпочався частковий перехід на систематичну розстановку фондів (починаючи з кабінету мистецтв) тощо⁶¹.

Важлива увага приділялася методичному відділу Бібліотеки, до складу котрого увійшли: кабінет бібліотекознавства, група мережі бібліотек АН УСРР, група підготовки та перепідготовки бібліотечних кадрів, група гігієни та охорони книжкових фондів, група раціоналізації бібліотечної праці. На відділ були покладені обов'язки проведення методичної роботи в системі бібліотек АН УСРР, провадилося комплектування літератури з бібліотекознавства, створення каталогів, обслуговування читачів, проведення довідково-бібліографічної та консультаційної роботи з питань бібліотекознавства, проведення науково-дослідної роботи з бібліотекознавства. Разом з тим відділ прийняв на себе облік та систематичне вивчення роботи бібліотек, узагальнення матеріалу щодо діяльності мережі бібліотек, вивчення та впровадження досвіду, розробку методичних матеріалів та наочних приладів з питань бібліотечної роботи (планування та звітність, опрацювання фондів, інформаційна робота, обслуговування читачів тощо). Вперше в історії Бібліотеки створений відділ для координації та керівництва науково-методичною і науково-практичною роботою в Бібліотеці та системі АН УСРР. Стосовно підготовки та перепідготовки кадрів відділ залишив ті функції, що були покладені на кабінет бібліотекознавства ще в 1934 р.⁶²

Повністю було переглянuto порядок проходження через сектор комплектування літератури всіх творів друку, а також нот, рукописів, стародруків від часу надходження до Бібліотеки до передачі сектору опрацювання. Процес комплектування було диференційовано поетапно: у складі сектору утворили експедицію, яка приймала надходження, здійснювала реєстрацію та сортування у відділі комплектування, потім частину специфічних матеріалів передавали до спеціалізованих відділів для опрацювання та інвентаризації. Стосовно рукописних фондів, з причин специфічності їх комплектування та атрибуції, через рік знову повернулися до традиційної системи комплектування, оскільки на них дер-

жавними законами поширювалася вимога слідувати методичним правилам Головного архівного управління, підпорядкованого у ті часи НКВС. Були прийняті нові інструкції з інвентаризації фондів, каталогізації, створення каталогів, посилилися при цьому вимоги щодо ідеологічного контролю за складом фондів⁶³.

У жовтні 1937 р. директором Бібліотеки було призначено Олександра Борисовича Михальченка, який займав цю посаду до 15 червня 1941 р., заступником директора – І.Н. Зеленка, вченим секретарем – М.М. Городкова. З.М. Льницька перейшла на посаду завідуючої методичним відділом.

Реорганізація структури Бібліотеки 1937 р., спрямована на вдосконалення системи обслуговування, дала певні позитивні результати, пов'язані із спеціалізацією обслуговування літературою та основними напрямками соціального замовлення радянського суспільства. З 223 штатних одиниць в 1936 р. штат Бібліотеки в 1937 р. було збільшено до 252 осіб, серед них наукових – 37, головним чином для покращання бібліографічної роботи, зокрема для виконання проекту “Бібліографія Радянської України” та консультативної діяльності.

У 1937 р. розпочалася діяльність нових структурних підрозділів: кабінету революційної преси по опрацюванню фондів, відділу соціально-економічної літератури, створеного на базі фондів УАМЛІНУ та Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка у м. Харкові; у відділі стародруків було створено каталог інкунабул, у рукописному вивчалися глаголичні листки. Спостерігалось різке зростання консультативної роботи – було виконано 1151 консультацію та надано 42 тис. бібл. довідок, практично удвічі більше за середню цифру попередніх років. На поч. 1938 р. були виділені кошти на упорядкування фондів відомчої та іноземної літератури, розпочалася організація фонду та читального залу іноземного відділу⁶⁴.

До системи читальних залів 1937 р. належали: велика читальня (164 місця); наукова читальня (24); додаткова наукова (36), а також спеціалізовані читальні кабінету технічної інформації (10); кабінету революційної преси (4); кабінету бібліотекознавства (6); фото-музичного відділу (20); таємного відділу (3); образотворчого мистецтва (4); рукописів (10); стародруків (8); літератури народів СРСР та Сходу (1); періодики (20); іншомовної літератури (16); соціально-економічної літератури (10); газетного (4); додаткова читальня (36)⁶⁵.

Таблиця 3. Основні показники з обслуговування читачів на 1936–1937 рр.

Роки	Видано, кн. од.	Кількість читачів	Кількість відвідувань	Видано на абонемент, кн. од.
1936	836549	11648	176503	1892
1937	936896	14609	194013	2300

За станом на 1937 р. бібліотечний фонд налічував 5 млн. 296 тис. 983 кн. од. основного фонду, близько 300 тис. стародруків; 160 тис. рукописів, 125 тис. нот та 50 тис. карт, 3 млн. газет та 300 тис. од. волянці⁶⁶. Щоправда, Бібліотека не лише накопичувала фонди, а й передавала їх у споріднені інститути Академії наук. Так, у зв'язку із створенням Інституту українського фольклору Академії наук УСРР та на прохання Президії Академії наук Бібліотека передала частину матеріалів новоствореному Інституту для започаткування Бібліотеки і рукописного відділу, зокрема, матеріалів з фондів музичного відділу: архів та друковані праці П.О. Козицького, М.А. Тутковського, В.В. Пухальського, П.Д. Демуцького, М.В. Лисенка⁶⁷.

Розвантаження приміщень, переміщення фондів, початок опрацювання книжних масивів та бібліотек реорганізованих установ поставили на порядок денний питання про розвиток діяльності по збереженню фондів та про відкриття групи гігієни і реставрації книжкових фондів. У 1937 р. ця група була організована у складі методичного відділу. Перед нею ставилися такі завдання: "а) систематичне проведення дезинфекції та дезинсекції великих груп книжкових матеріалів; б) масове закріплення зотлілих аркушів паперу та інших книжкових матеріалів (пергамент, папірус, кора та листи дерева, глина тощо); в) розлінування та закріплення аркушів, що зліпилися від вогкості; г) дослідження старих оправ та реставрація знайдених в них цінних матеріалів; д) реставрація та консервація старовинних цінних справ; е) фото-механічне відновлення пошкоджених текстів та ін."⁶⁸

Протягом 1937–1938 рр. працівники цієї групи обстежували книжкові сховища Бібліотеки та виявляли незадовільний стан фондів, що потрапляли з фонду концентрації, а також уражені фонди стародруків, що зберігалися нерозібраними у Володимирському соборі, газетні фонди та періодику з Софійського собору та Подольської філії⁶⁹. Одночасно створювалася нормативна база, формувалася бібліографія з питань реставраційно-консерваційних робіт, вивчення методик, що використовувалися у різних бібліотеках та архівах. Підрозділи-фондоутримувачі розпочали роботу по дезинфекції старих фондів. У листопаді 1937 р. був розісланий у різні установи спеціальний лист з проханням про допомогу у збиранні матеріалів та бібліографічних даних з питань збереженості фондів. Серед них зарубіжні бібліотечні асоціації (Великобританії, США), публічні та національні бібліотеки західних країн, зокрема США (Чикагська, Нью-Йоркська, Клівлендська та інші публічні бібліотеки, а також бібліотеки Йельського та Принстонського університетів), європейські (Антверпенська Академічна бібліотека у Відні, Королівська у Бельгії та Упсальська), що допомогло придбати відповідні книжки та інформацію щодо основних західних методичних видань⁷⁰. Багато порад та допомоги було отримано від колег з БАН СРСР, зокрема з лабора-

торії консервації та реставрації документів, звідки були надіслані конспекти занять з технімуму для архівних та бібліотечних працівників стосовно гігієни і реставрації книжок; Бібліотеки ім. В.І. Леніна, Реставраційних майстерень Центрального архівного управління та ін. Був сформований бібліографічний список за темою "Гігієна та реставрація книги" (1781–1937 рр.), укомплектована методична бібліотечка, вибрані найбільш придатні методик боротьби з книжковими шкідниками, з питань дезинфекції, реставрації, умов зберігання, захисту фонду тощо. Було підготовлено детальний план проведення цих робіт та необхідну матеріальну базу на 1938–1940 рр.⁷¹ Важливою для групи гігієни книг (зав. В.П. Тур'ян) була регулярна участь у науково-виробничих конференціях, що провадили Реставраційні майстерні Центрального архівного управління ЦВК СРСР, де розглядалися питання реставрації архівних та бібліотечних документів, фотокопіювання, технології реставрації, рецептура матеріалів та препаратів для реставрації, види шкідників та пошкоджень і методи боротьби з ними, питання дезинфекції та дезинсекції, знепилювання фондів тощо. У діяльності цих нарад брали участь Центральна реставраційна майстерня ЦАУ, Ленінградська лабораторія консервації документів, Московський Інститут паперу, Санітарно-гігієнічний інститут, Московський дезинфекційний інститут, – у процесі спілкування йшов обмін досвідом, впровадження якого здійснювалося в БАН дуже швидко. У листуванні, що збереглося, міститься чимало цінних порад інших установ та окремих реставраторів і фахівців щодо організації гігієни книги, використання певних дезинфекційних препаратів, методів обліку, виявлення та профілактичних засобів⁷².

З 1938 р. було знову переглянуто нормативну базу Бібліотеки, розроблялися нові проекти Статуту Бібліотеки, що відрізнялися один від одного лише врахуванням нових структурних змін. БАН УРСР визнавалася центральною науковою бібліотекою та державним книгосховищем УРСР⁷³.

Активізувалася діяльність методичного відділу в галузі вдосконалення діяльності академічної мережі бібліотек. Упродовж 1938 р. розроблялися методичні засади співпраці та взаємозв'язків фундаментальної Бібліотеки та мережі. Було створено проект Положення про спеціальну бібліотеку при науково-дослідній установі АН УРСР. Спираючись на параграф 7 Статуту БАН, де було записано, що бібліотечна мережа Академії наук мала складатися з усіх спеціальних бібліотек, груп, інститутів, лабораторій, баз, філій, станцій та комісій, З.М. Льницька висунула думку про необхідність фактичного створення єдиного бібліотечного фонду Академії на єдиних наукових засадах, засадах єдиного планування та узгодження напрямів комплектування й розподілу фондів під науково-методичним керівництвом БАН. Спеціальні бібліотеки мережі організаційно належали відповідним установам та організаціям АН УРСР, але обсяги, напрями діяльності визначалися директором БАН

за узгодженням з директором відповідної установи АН. Плани затверджувалися як складова частина виробничого плану відповідної установи АН, але були одночасно й складовою плану БАН. Книжкові фонди комплектувалися згідно з тематикою Інституту, поповнення фондів відбувалося за рахунок другого та запланованого третього обов'язкового примірника УРСР. На думку З.М. Ільницької, спеціальні бібліотеки керувалися директором БАН за погодженням з директором установи, обслуговувалися штатом БАН через спеціально створений відділ спеціальних бібліотек БАН. Для координації роботи спеціальних бібліотек була організована спеціальна Рада, до складу котрої мали увійти фахівці Інституту та БАН. Незважаючи на те, що Положення не розглядалося на Президії АН УРСР, а Академія наук відмовилась від надмірної централізації та жорсткого контролю БАН за складом фонду та його рухом, – це Положення було першим документом, що обговорювався у мережі і заклав основи практичних взаємовідносин БАН та спеціальних наукових бібліотек⁷⁴.

У 1938 р. структура Бібліотеки знову змінилася: деякі сектори було ліквідовано. Залишилися: сектор фондів з книгосховищем, видачею та обслуговуванням читачів, абонементом, обмінним фондом (Г.А. Торштейн) та масовий сектор (Ф.Г. Козловська). Були створені функціональні відділи: комплектування (К.М. Грибівська), опрацювання (каталогізації) (З.М. Ільницька, Я.І. Зайкін з 1939 р.), іноземного комплектування (міжнародного книгообміну) (А.Й. Ряппо), обслуговування читачів, наукової бібліографії (Є.М. Жезмер-Петриченко), методичний (З.М. Ільницька), спеціалізовані – рукописних фондів (тимчасово – К.А. Розенберг, зав. кабінетом революційної преси, який територіально розташовувався поряд з відділом рукописів), стародруків (Б.І. Зданевич), музичних фондів (Т.В. Шеффер), відділ преси (газетних фондів – Н.Г. Козель), літератури народів СРСР та Сходу (Н.Й. Зехцер, з 1939 – Л.Р. Рубінзон), образотворчих мистецтв (М.А. Шипович), спецфонд (Т.А. Блехер); залишилася у складі філія соціально-економічних наук (Є.Ю. Чернова), кабінет бібліотекознавства (Р.А. Бухіна), довідково-бібліографічний кабінет (О.С. Ровнер)⁷⁵. З 1938 р. функціонував (щоправда, недовго) кабінет дитячої книжки. Завідувала Петровською філією Г.Ф. Лотоцька.

У 1938 р. було створено фонд фізико-математичних видань ім. М.В. Остроградського і Г.Ф. Вороного на базі надходжень матеріалів цих математиків (зав. Л.І. Губська). З часом він був переданий до Інституту математики АН УРСР⁷⁶.

Остаточо в 1938 р. був створений відділ комплектування. У 1938–1940 рр. провадилася ґрунтовна розробка питань комплектування Бібліотеки в комплексному підході, в 1940 р. на складографі було видано “Збірник положень та інструкцій з питань комплектування Бібліотеки АН УРСР”, який враховував профіль комплектування фондів різних підрозділів Бібліотеки: фундаментального книгосховища, архівного при-

мірника, підручного фонду відділу обслуговування, абонементу, довідково-бібліографічного бюро; кабінетів марксизму-ленінізму та політ-економії, революційної преси, бібліотекознавства, технічної інформації, математичної фізики ім. М.В. Остроградського і Г.Ф. Вороного, образотворчих мистецтва, дитячого читання; спеціалізованих відділів: рукописів, стародруків, народів СРСР (орієнталія); відділу єврейської літератури (створеного в 1939 р. на базі фондів ІЄПК), іноземної художньої літератури та іноземних мов, газетного відділу, ното-музичного, обмінного та резервного фондів⁷⁷.

У структурі БАН з'явилася територіальна філія. У 1940 р. після приєднання західних областей до УРСР як філія БАН УРСР була організована Львівська наукова бібліотека. У початковий період БАН УРСР допомагала цій бібліотеці науково-методичною літературою, організувала обмін досвідом стосовно організації фонду та каталогів, передавала нові схеми класифікації та методик систематизації спеціалізованих фондів Бібліотеки.

Продовжувалася робота з фондами та каталогами. Бібліотеці було збільшено фінансування, за рахунок чого до штату прийняли значну кількість довірників, які опрацьовували дореволюційні книжки та газети, редагували каталоги. Відділи наукової бібліографії та каталогізації спільно з академічними вченими розробили нову схему систематичного каталогу, де були повністю перероблені окремі розділи наук соціально-економічного циклу, виокремлені як окремі рубрики діалектичний та історичний матеріалізм, національне питання, теорія класової боротьби, класики марксизму-ленінізму та революції тощо. У 1940 р. на бібліотечних нарадах було обговорено та прийнято схему побудови систематичного генерального каталогу та класифікаційну схему генерального каталогу з географії, впроваджена регламентуюча документація з усіх технологічних процесах⁷⁸.

Упродовж 1936–1940 рр. проводилися систематичні перевірки каталогів Бібліотеки АН УРСР з метою обліку чужомовної монографічної літератури та періодики після 1917 р. (крім техніки, медицини, біології), складалися спеціальні списки, перевірені ідеологічно, переглядалася іноземна періодика, було розпочато систематичну роботу по перевірці фондів Бібліотеки, офіційно відкрився відділ фондів спеціального зберігання, який фактично був виокремлений з таємного⁷⁹.

З 1938 р. Бібліотека почала клопотання про надсилання їй другого обов'язкового примірника СРСР⁸⁰. За 1921–1941 рр. БАН отримала близько 3 млн. безкоштовних обов'язкових примірників усіх видів видань (без газет та аркушівок). Централізоване комплектування виданнями радянського друку СРСР дозволило сформуванню в Бібліотеці повноцінний за складом фонд радянської книги. Разом з тим понад 3 млн. фонду дореволюційної літератури, який містив раритетні видання, так і залишився у стосах, абсолютна більшість видань з цих фондів не було репрезентована в пошуково-довідковому апараті Бібліотеки⁸¹.

Після перегляду фонду, виокремлення літератури, попередньої інвентаризації фондів Бібліотека вперше в історії свого існування в 1940 р. була включена у загальні статистичні відомості Держплану СРСР.

За попередніми даними, газетний фонд на 1 січня 1939 р. налічував 3 млн. 988 тис. 986 од. газет, а верозібрана частина резервного фонду (в концентрації) – 2 млн. 139 тис. 830 од. У Бібліотеці було 250 місць в усіх читальних залах, її відвідали 223 тис. 183 читачі, було видано 948 тис. 750 книжок у читальних залах та 85 тис. книжок – на індивідуальний абонемент⁸². На 1 січня 1941 р. при штаті в 247 осіб обліковані фонди бібліотеки офіційно налічували таку кількість одиниць⁸³:

1. Загальний (основний) фонд	4783595
2. Рукописи	147538
3. Стародруки	103490
4. Ноти, музичні матеріали	132779

Цілком закономірно, що статистичні відомості були значно нижче, ніж реальні: в несприятливих умовах браку кадрів, приміщень, політичних репресій, складних умовах роботи з величезними масивами надходжень бібліотек реорганізованих та ліквідованих установ, ідеологічних вимог до складу фондів, пріоритетності обробки обов'язкового примірника, складної роботи з вітчизняним й іноземним комплектуванням та неусталеної системи опрацювання і каталогізації фондів, на фоні всезростаючих вимог до ідеологічного змісту фонду, – усе це породило систему опрацювання за скороченим циклом, введення колективного опису на відомчу та іншу літературу, постійний рух фонду, перегляд його змісту, які не давали можливостей для нормалізації технологічних процесів у Бібліотеці. Наголос на масово-політичну роботу призвів до суттєвого погіршення стану з обслуговуванням наукових співробітників, а всезростаючий обсяг соціальних обов'язків Бібліотеки – до знецінення її наукових функцій, рівня організації та опрацювання фондів. Колектив Бібліотеки, спрямований на виконання надзвичайно складних обов'язків та рутинну роботу, працював з перевантаженням. Керівництво БАН постійно зверталюся до Президії з проханням виділення додаткових коштів для укладення договірних робіт для опрацювання фонду. Незважаючи на те, що в складних умовах довоєнного періоду Президія постійно виділяла для Бібліотеки додаткове фінансування, значна частина фондів все ж залишалася неопрацьованою.

Період нескінчених реорганізацій структури Бібліотеки, пов'язаних із необхідністю пристосування її до нових функцій, припав на 1936–1941 рр. У період випробувань та експериментів з'явилися на правах підрозділів кабінети техніки, марксизму-ленінізму, політекономії, наукового комунізму, принципово нові спеціалізовані відділи (наприклад, відділи літератури народів СРСР, соціально-економічної літератури, кабінети революційної преси, образотворчого мистецтва, військової літера-

тури, іноземної літератури, технічної інформації). Їх діяльність спрямовувалася на обслуговування завдань, висунутих перед наукою партією та урядом.

Тенденції спаду проявлялися й у науково-бібліографічній діяльності 1937–1940 рр.

У грудні 1936 р. у Москві проводилася теоретична нарада з питань бібліотекознавства та бібліографознавства. На цю нараду прибули й співробітники Бібліотеки АН УСРР: З.М. Льницька, О.І. Майблом, Я.І. Зайкін, Н.М. Червіна, К.М. Грибівська, К.П. Трушинська⁸⁴. Відкрила нараду Н.К. Крупська, яка на фоні критики буржуазних методів та необхідності впровадження партійного характеру бібліотечної роботи оголосила основним науковим завданням бібліотек дослідження організації обслуговування читачів, вивчення їх запитів та керівництво читанням і самоосвітою⁸⁵.

У галузі бібліографії Н.К. Крупська виступила проти формального об'єктивістського складання анотацій, за марксистську оцінку книги, виконання завдань поширення політичних знань і марксистсько-ленінського світогляду. Нарада приділила суттєву увагу принципам довідково-бібліографічної та інформаційної роботи бібліотек, зокрема рекомендаційній бібліографії та бібліотечним каталогам: їх партійності, науковості, доступності для читача. На нараді було обгрунтовано необхідність створення нової системи класифікації творів друку та єдиної інструкції книгоопису, а також прийнято рішення про організацію єдиної системи каталогів, їх тісного зв'язку з довідково-бібліографічним апаратом та системою організації книжкових фондів. Основними бібліотечними каталогами були названі систематичний, алфавітний, предметний (останній визнавався необхідним лише для наукових бібліотек). Бібліотеки орієнтувалися на широке використання бібліографії у обслуговуванні.

З кінця 1936 р., згідно з Постановою Ради НКО УСРР та ЦК КП(б)У 17 листопада 1936 р., розпочався загальнодержавний бібліографічний проект щодо видання бібліографії літератури про радянську Україну, який було доручено НКО УСРР спільно з Академією наук УСРР. У Постанові проголошувалися основні завдання бібліографії: "а) зробити загальновідомими, облікувати, систематизувати й описати книжки, журнальні статті й замітки, газети, рецензії, реферати, бюлетені, картографічний матеріал, статті й замітки з енциклопедії про Україну – з початку книгодрукування в Росії по 1937 р. включно, незалежно від місця видання літератури й незалежно від її змісту; б) охопити сучасну адміністративну територію УСРР, облікувати й анотувати всі друковані твори (за винятком газетних статей, плакатів, афіш, летючих листків, об'яв, торговельних преїскурантів тощо), які за своїм змістом відносяться до України й мають конкретний, фактичний і цифровий матеріал про Україну, її природу, економіку, побут або громадсько-політичне життя, видані українською або російською мовами, а також мовами інших народів СРСР та іноземними мовами. Передбачалося, що, в першу чергу, має

бути складена й видана бібліографія літератури про природні багатства УСРР та її продуктивні сили, а також бібліографія про промисловість, транспорт і зв'язок, сільське господарство, по історії робітничого й революційного руху та по історії КП(б)У⁸⁶. Постанова була підписана Головою Ради Народних комісарів УСРР П.П. Любченком та Секретарем ЦК КП(б)У С.В. Косіором. Проведення робіт по складанню бібліографії розраховувалося на 2–2,5 роки. На засіданні Президії Академії наук УСРР від 13 грудня 1936 р. про цю Постанову доповідав неодмінний секретар АН УСРР акад. О.В. Палладін, а акад. О.М. Асаткіну, секретарю відділу суспільних наук, було доручено підготувати докладну доповідь про участь Академії у складанні бібліографії⁸⁷. У кожному академічному інституті розпочалися бібліографічні роботи, що координувалися Бібліотекою. Бібліотека розробила пропозиції, підготувала власний план по координації роботи над багатотомним виданням цієї бібліографії, визначила терміни виконання⁸⁸, взяла на себе підготовку бібліографії бібліографії, розробила відповідні інструкції. Вже в 1937 р. Бібліотека провела велику роботу по виконанню своїх завдань у контексті репертуарного складу бібліографії про Україну, провела попереднє обстеження фондів основного зберігання (ці фонди склалися з 130-тисячної "Україніки" та 30-тисячної відомчої літератури, які планувалося покласти в основу на початку роботи), періодики, газетного, стародруків, картографічного, рукописного, музичного та образотворчого, мовами народів СРСР та Сходу, західних видань, – з метою складання плану робіт. Було проаналізовано тематичний та кількісний склад бібліографії: планувалося, що бібліографія буде містити близько 1,5 млн. назв бібліографічних описів для друкованої продукції України, починаючи з XVI ст. по 1937 р.⁸⁹ Передбачалося проведення опрацювання фондів БАН УРСР та найзначніших бібліотек СРСР, зокрема у Москві та Ленінграді. Кожний відділ Бібліотеки приступив до опрацювання своїх фондів, орієнтуючись на створення цієї бібліографії.

У межах проекту пропонувалося відкрити бібліографічну серію щорічників поточної літератури про Україну, яка б мала охопити монографії, статті в збірниках, журнальні статті, газетні матеріали, що стосувалися політичного, економічного та культурного життя України, її історії, літератури та мистецтва російською й українською мовами. Матеріал анутовувався за напрямками: постанови партії та уряду про Україну; діяльність КП(б)У, радянське будівництво на Україні; економіка України (промисловість та сільське господарство); природні багатства України; народна освіта на Україні, українська література, мистецтво, українська мова; історія України. Були розпочаті роботи по складанню списків літератури за напрямками⁹⁰.

Але й цим проектам не судилося бути реалізованими через чергові репресії виконавців тем. Бібліографічні показники готувалися переважно на замовлення певних інститутів. Серед них: "Бібліографія лите-

ратури по эконимике сахарной промышленности (1920–1938)”; “Сталин в украинской художественной литературе и народном творчестве”; “Подземная газификация углей”; “Работа академика Лысенко и его школы”, “В помощь изучающим историю ВКП(б)”, “Рекомендованный список художественной литературы в помощь антирелигиозной пропаганде”, “Электрификация промышленности и сельского хозяйства”⁹¹ тощо.

У 1937 р. розпочалася підготовка бібліографії про електрохімію та електрохімічну промисловість за 20 років; була розроблена схема евристичної роботи для покажчика художньої літератури до курсів “Західна історія” та “Історія СРСР”, для курсу історії у середній школі на основі розробленої Інститутом історії АН УРСР нової періодизації історії, а також виокремлені основні художні твори⁹².

Новостворений кабінет революційної преси з 1935 р. розгорнув роботу, пов’язану із формуванням фонду, у якому за положенням мали концентруватися “матеріали громадянської війни, а також більшовицькі видання дореволюційного часу (газети, відозви, прокламації тощо)”, приділяючи основну увагу періоду жовтневої революції та громадянської війни, колекціям заборонених царизмом видань (книги, журнали, збірники, газети, листівки та інші видання з 1825 до 1917 р.). До цих колекцій увійшли нелегальні видання, публікації, розмножені на гектографах, літографовані чи рукописні матеріали, а також ті, що потрапили до цензурних списків. Фонд користувався великою популярністю, тому наукову тему “Бібліографія радянської преси 1917–1920 рр.” (К.А. Розенберг) було заплановано не лише за матеріалами Бібліотеки, а й обласного архіву, Істпарту, Бібліотеки ім. ВКП(б) та ін⁹³. Була проведена підготовча робота, розіслані інформаційні листи, організований обмін виданнями та інформацією про склад революційної преси в різних книгосховищах СРСР⁹⁴. Але через велику поточну роботу з виокремлення фонду, обміну із спорідненими бібліотеками та зростанням виконань замовлень і довідок тема не була завершена.

У 1939 р. Бібліотека взяла участь у обміні досвідом, що був організований Всесоюзною книжковою палатою для вироблення єдиних уніфікованих форм бібліографічного опису для “Порівняльної таблиці методів бібліографічного опису на друкованих картках Всесоюзної книжкової палати”, а також підготувала ґрунтовну рецензію на брошуру службового користування “Основні правила бібліографічного опису у виданнях Всесоюзної книжкової палати”. Запропонований Книжковою палатою бібліографічний опис творів друку був ретельно розглянутий відділом опрацювання (каталогізації), по проекту подані важливі, з точки зору досвіду українських вчених та практиків, поради щодо елементів опису, складені Я.І. Зайкіним⁹⁵. За рік до цього у Бібліотеці були детально обговорені усі питання бібліографічного та каталогізаційного опису для різних видів продукції, створені спеціальні інструкції бібліографічного опису, що розглядалися на засіданнях відділу та кабінету наукової бібліографії БАН, розроблені власні підходи до опису⁹⁶.

Отже, науково-дослідна діяльність Бібліотеки за 1936–1941 рр. була поступово згорнута, вона обмежувалася науково-методичною роботою, пов'язаною із розробкою інструктивно-нормативної бази та популяризацією фондів суспільно-політичного спрямування і практичною бібліографічною діяльністю. При бібліотечному управлінні НКО було створено Науково-методичний кабінет бібліотекознавства і масової бібліографії, який почав займатися розробкою теоретичних та методичних питань бібліотекознавства і бібліографії. З 1936 р. вся діяльність була підкорена виконанню Постанови РНК стосовно видання бібліографії літератури про радянську Україну та бібліографії масової літератури. У зв'язку з цим розробили координаційний план бібліографічної діяльності в УСРР, в якому БАН УСРР була активно задіяна на створення бібліографічних видань, присвячених історії більшовизму, жовтневої революції, соціалістичного будівництва та оборони СРСР, профспілкового руху, бібліографії з питань розвитку техніки, економіки, деяких персоналій письменників, діячів науки та культури. Бібліотека розпочала серію рекомендаційної бібліографії для масового читача.

Завершила повну реорганізацію змісту бібліографічної діяльності відома Постанова ЦК ВКП(б) (жовтень 1940 р.) "О литературной критике и библиографии", де підкреслювалася ідеологічна роль наукових бібліотек у розвитку рекомендаційної бібліографії, що повністю покладалося на центральні галузеві бібліотеки наркоматів, академій наук та інші установи, відповідальні за бібліографічну діяльність.

Отже, період 1935–1941 рр. можна вважати спадом ініціативної діяльності Бібліотеки в галузі комплектування та формування фондів, їх опрацювання, наукової та масової роботи. Уся внутрішня і зовнішня діяльність Бібліотеки, як і всіх інших радянських бібліотек, суворо регламентувалася та контролювалася органами радянської влади. У цей період здійснився суттєвий перегляд кадрової політики, повністю оновився фаховий склад Бібліотеки за рахунок молодих кадрів, які були виховані в радянських вузах та середніх спеціальних закладах, зміцнився партійний та комсомольський склад фахівців, завершилося складання активної частини бібліотечного фонду, що репрезентувала переважно видання радянського періоду суспільно-політичного та науково-технічного змісту. Послідовно впроваджувалися принципи марксистсько-ленінської методології у бібліографічному опису та засадах побудови систематичних каталогів і картотек. Бібліотека стала центральною в системі Академії наук УРСР, спрямувала свої основні зусилля на формування бібліотечної мережі та забезпечення наукових досліджень в Академії наук.

Історія заснування та розвитку НБУВ в 20–30-х роках тісно перепліталася з долею України у період української революції 1918–1921 рр. і радянських часів, залежала від політичного, соціально-економічного курсу СРСР, його культурної та національної політики. Водночас деякі специфічні особливості різних етапів розвитку Бібліотеки визначалися й внутрішніми процесами: джерелами надходження, динамікою зростання та складом фондів, можливостями опрацювання й організації матеріалів, доступом до інформації, застосуванням спеціальних видів і форм бібліотечної технології тощо. Важливе значення мав й особистісний фактор: інтелектуальний внесок видатних діячів науки та культури, таких як М.П. Василенко та В.І. Вернадський, А.Ю. Кримський, С.О. Єфремов, В.О. Кордт, Г.П. Житецький, С.П. Постернак та багатьох інших, які працювали у Бібліотеці або впливали на її розвиток.

У своєму розвитку НБУВ пройшла декілька взаємопов'язаних історичних етапів від теоретичного обґрунтування засад її діяльності та збирання універсального книжно-рукописного фонду до практичної реалізації ідей, пов'язаних з комплектуванням, зберіганням, використанням її книжкових та рукописних фондів.

1918 – поч. 1941 рр. можна охарактеризувати як перший етапно завершений цикл її функціонування, що характеризувався започаткуванням, становленням, розквітом та занепадом первісної ідеї і національних функцій Бібліотеки, який супроводжувався зародженням та зміцненням основних принципів Бібліотеки як головної державної та центральної наукової бібліотеки УРСР.

Період 1918–1923 рр. є організаційним, пов'язаним із функціонуванням ТК по заснуванню Бібліотеки, що складався з провідних учених УАН, з розробкою концепції НБУ та її функцій, формуванням змісту поняття національного бібліотечного фонду України та основних принципів діяльності, а також з невтомною збирацькою роботою Бібліотеки, врятуванням великих книжкових зібрань та колекцій в умовах зміни влади, голоду, руїни.

Національна бібліотека Української держави створювалась під опікою Академії на автономних засадах зі своїм окремим бюджетом, штатами й Статутом на принципах збирання різноманітного книжкового фонду, що мав у всій повноті відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу, – з одного боку, та усіх творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ, – з іншого. Фундатори Бібліотеки оголосили її осередком розумової культури, що мав бути позавідомчим, позаполітичним та загальнодоступним для всіх і для кожного. Бібліотека створювалась як наукова установа, що вивчала сучасну та давню книгу, науковий центр бібліотекознавства та бібліографічної роботи в Україні, вона могла засновувати наукові товариства і організовувати видавничу діяльність.

У 1918–1919 рр. Бібліотека активно збирала фонди, вирішувала організаційні питання. Постійне приміщення було надане Бібліотеці лише в 1920 р. (бульвар Шевченка, 14). Це дало змогу почати формувати основний фонд і впровадити систему обробки фондів та систематичних каталогів за Міжнародною десятизначною (десятьковою) бібліографічною класифікацією; відкрити читальний зал; організувати спеціальні відділи: періодики (з газетним підвідділом), довідковий, відділи україніки, рукописів, стародруків, орієнталії, листівок (волявсія), картографічний та гравюр, “бібліотековіани” (з 1921 р. бібліотекознавства). Наприкінці 1920 р. створюються Вінницька та Київська філії ВБУ (остання на базі фондів Київської духовної академії у приміщенні Києво-Братського монастиря на Подолі). У березні 1923 р. організаційний період було завершено, і ТК по заснуванню Бібліотеки склав свої повноваження.

Комплектування національного бібліотечного фонду та врятування книжкових колекцій і зібрань було основною метою та домінуючою ідеєю діяльності Бібліотеки у цей політично складний період: активно збиралися матеріали приватних зібрань, націоналізованих установ, конфіскованих бібліотек та видавничої продукції друкарень, освітніх та релігійних установ і товариств. На 1923 р. у Бібліотеці накопичилося понад мільйон видань універсального наукового та спеціалізовано-українознавчого, національного за змістом й складом книжкового фонду.

У 1924–1928 рр. Бібліотека функціонувала згідно з новим Статутом, затвердженим Президією ВУАН в 1923 р. та НКО в 1924 р. Цим Статутом затверджувалося подвійне підпорядкування: Бібліотека знаходилася у віданні Головосвіти УСРР, хоча й залишалася при ВУАН.

Структура ВБУ на той час ще орієнтувалася на функції національної Бібліотеки: головними є відділи реєстрації літератури, загальний відділ (фондів) – фундаментальний універсальний книжковий фонд ВБУ, що провадив обробку та каталогізацію книжок (з 1926 р. з цього відділу виокремився каталогізаційний відділ, який почав організацію уніфікації каталогізації у ВБУ); а також низка спеціалізованих відділів:

українки з підвідділом обов'язкового примірника; рукописів; стародруків; періодики (мав три підвідділи: журнальний, документально-відомчий і газетний); бібліотекознавства з кабінетом і музеєм бібліотекознавства при ньому (створений у 1924 р.); орієнталія, нотний, графіки і волянсії (листівки, афіші, плакати); музичний (1928 р.); єврейський (1928 р.).

Великий обсяг літератури накопичився у відділі обмінного фонду із фондом резервним та концентрації, до останнього передавалися й комплекси книжок та фонди, що не могли бути швидко опрацьованими.

Продовжувала удосконалюватися система обслуговування, включивши загальний читальний зал та систему спеціалізованих залів у відділах-фондоутримувачах. З 1924 р. було організовано підручну бібліотеку читальні, яка комплектувалася масовою книгою: підручниками, белетристикою, популярними науковими працями, літературою з політичних питань та антирелігійної пропаганди. Розвиток обслуговування характеризувався поширенням доступу до фондів різних категорій читачів, передусім, масового читача. В 1924 р. відкрився колективний міжбібліотечний абонемент, право користування було надано науковим бібліотекам, бібліотекам науково-дослідних установ та вузів України.

Окрема ланка діяльності належала консультативно-виставочному відділу (створений в 1924 р.), що організовував різнопланову за методами науково-популяризаторську та просвітницьку роботу, провадив лекції, семінари, наради, зустрічі з читачами.

Почала розвиватися науково-дослідна та науково-педагогічна робота, яку провадила НДКБ. Вирішувалися питання загальноукраїнського значення для діяльності державних та наукових бібліотек: розроблялися каталографічні інструкції; створювалися зведення, алфавітний, систематичний та предметний каталоги; вивчалися проблеми читача; організація та методологія підготовки кадрів, створювалася рекомендаційна та критична бібліографія за соціальним призначенням, бібліотечна і бібліографічна термінологія та як спеціальне завдання – УБР. Для координації бібліографічної діяльності в Академії за ініціативою ВБУ було організовано БК Академії наук.

Почала здійснюватися організація та координація наукової діяльності бібліотечних працівників Києва і України, організовувалися конференції, було створено Секцію академічних бібліотекарів, а з 1927 р. Асоціацію наукових бібліотек, ВБУ очолила Всеукраїнську Каталографічну комісію для розробки єдиних правил опису творів друку для бібліотек України, почали випускатися "Бібліотечний журнал", спеціальне періодичне видання "Бібліотечний збірник", "Журнал бібліотекознавства та бібліографії".

У цей період бібліотеку Київського університету було передано ВБУ разом з будинком, здійснювалася добудова спеціального бібліотечного сховища для фондів Бібліотеки на Володимирській, 62, куди ВБУ переїхала в 1930–1932 рр.

У середині 20-х років в бібліотечній справі України почала відчуватися цілеспрямована переорієнтація діяльності на масового читача, політосвітню роботу, завдання соціалістичного будівництва та ідейне виховання мас у дусі нової ідеології, що спричинило до вилучення так званої ідеологічно шкідливої літератури. Формування фондів та комплектування спеціалізованих фондів Бібліотеки в 1924–1928 рр. здійснювалося надзвичайно швидкими темпами за рахунок націоналізованих та реорганізованих установ, що обумовлювалося загальною стратегією радянської держави на централізацію дореволюційних фондів у найзначніших бібліотеках з метою забезпечення державного ідеологічного контролю над ним. Зміцнення радянської влади супроводжувалося правовим регулюванням обов'язкового примірника творів друку, різким зростанням видавничої продукції радянської держави, яка стала заповнювати загальні фонди бібліотек. Колекційним зібранням було надано другорядного значення.

У 1927 р. ВБУ висунула клопотання про перейменування Бібліотеки у НБУ, що було схвалене на Спільному зібранні УАН, але послідовна радянська ідеологізація суспільних процесів, повна заміна поняття “національний” на поняття “державний”, початок репресій у ВУАН не дали здійснитися цим намірам.

Період 1923–1928 рр. можна визнати періодом активного розвитку Бібліотеки, становлення її структури та технології, поширення наукових функцій, створення фундаментальних основ української бібліографічної науки. У цей період були визначені основні технологічні процеси, розвивалася система комплектування, опрацювання літератури та обслуговування читачів, постійно велися пошуки її оптимальної структури та вдосконалювалися методи управління Бібліотекою, встановлювалися ділові і наукові контакти з найзначнішими бібліотеками та спорідненими науковими установами України, Росії, країн Західної Європи. В 1925–1928 рр. помітно пожвавилася діяльність Бібліотеки, що проявилася у суттєвому зростанні кількості читачів, розширенні методів роботи, вдосконаленні обслуговування читачів, опрацюванні фондів, стабілізації комплектування. Бібліотека набула значення республіканського центру в галузі наукової та науково-методичної діяльності.

Новий етап історії Бібліотеки був пов'язаний з 1929–1934 рр. Починаючи з 1929 р., діяльність ВБУ докорінно змінилася. У СРСР почалося фронтальне зміцнення партійно-радянської влади у всіх сферах життя, розпочалися реконструкція та індустріалізація промисловості, побудова масової інтернаціональної радянської культури, політичні репресії. Діяльність бібліотек переорієнтовувалася на потреби побудови соціалістичної економіки, формування марксистсько-ленінської ідеології, масову освітню та агітаційну роботу. Бібліотека розділила долю ВУАН, вона неодноразово перевірялася державними комісіями, діяльність яких супроводжувалася кадровими чистками (в 1929, 1930, 1931, 1933, 1934 рр.). Бібліотеку

полишили практично усі ті діячі, що розпочинали її створення та визначали розвиток у перше десятиліття, послідовно змінювалися директори ВБУ (С. Постернак, Н. Миколенко, В. Іванушкін), які, разом з деякими іншими кадровими фахівцями, були заарештовані та засуджені до різних мір покарання.

У 1930 р. Бібліотека переїхала у нове приміщення (вул. Володимирська, 62). В цьому будинку були сконцентровані основні фонди та спеціалізовані відділи, відкрилися нові загальний та науковий читальні зали. Було запроваджено нову структуру загальних фондів: відкрилися відділи опрацювання, комплектування, книгосховища; книгокористування (читальний зал), виокремився газетний відділ, в 1931 р. було створено таємний відділ, куди потрапляла вилучена "ідеологічно шкідлива" література. Реформу обслуговування було завершено переходом на безперервний робочий тиждень.

У 1931–1934 рр. після Першої Всеукраїнської бібліографічної наради в Києві в червні 1931 р. здійснився розгром української школи бібліографознавців. Як наслідок, ВБУ згорнула українознавчу діяльність в галузі книгознавства, бібліотекознавства та УБР.

У 1931–1932 рр. відкриваються читальні зали відділу бібліотекознавства, фото-музичного, картографічного. Довідково-бібліографічне обслуговування орієнтувалося винятково на державні, політичні потреби радянської влади, галузеві та науково-технічні напрями, пов'язані з соціально-економічним розвитком України. На перший план вийшла діяльність консультативно-бібліографічного відділу, важливого значення набули видання з питань політичної пропаганди та сучасної періодики, активізувалися надходження до газетного фонду ВБУ. Було сформовано новий радянський за змістом склад фондів за рахунок безкоштовного обов'язкового примірника СРСР та УСРР і літератури суспільно-політичного й науково-популярного характеру, питома вага цих фондів у структурі діючого фонду значно перебільшувала всі інші.

Водночас у 1929–1934 рр. призупинилася робота з історико-культурними та обмінно-резервним фондами. Процес перебудови було завершено постановою ЦВК СРСР "О библиотечном деле в Союзе ССР" (квітень 1934 р.), яка містала серію критичних закидів бібліотечній справі й визначала напрями її реорганізації у бік уніфікації загальнорадянського управління всіма бібліотеками та книжковим фондом СРСР. Фонди Бібліотеки в 1934 р. становили 7-мільйонне книгосховище, де в обігу знаходилися лише близько 3-х мільйонів книжкових та газетних одиниць.

Отже, у цей період здійснилися зміни у складі та змісті фондів, принципах їхнього використання та пропаганди, було створено спецфонд, зародилася нова за ідеологічними засадами радянська бібліотечно-бібліографічна систематична класифікація фондів, впровадилися нові напрями педагогічної, наукової, видавничої та політпросвітньої роботи, що демонструвало повний відхід від первісної ідеї Національної бібліотеки та відображало нові соціально-політичні умови в Україні.

У цей період було здійснено перебудову наукових бібліотек та перетворення їх на загальнодоступні наукові та культурно-просвітницькі центри, активно впроваджувалися масові форми роботи з читачем, книгою, пропаганда літератури та здійснення допомоги у самоосвіті, централізація каталогізації, переорієнтування бібліографії на рекомендаційну.

1935–1936 рр. – період реорганізації ВУАН та Бібліотеки, що знаменував початок нового етапу у її діяльності на нових радянських принципах бібліотечної справи, формування сукупного бібліотечного фонду АН УСРР та бібліотечної мережі Академії наук, методичне підпорядкування діяльності загальносоюзним нормативним документам. У 1936 р. Бібліотека змінила назву на Бібліотеку Академії наук УСРР.

У 1936 р. було прийнято новий Статут Бібліотеки. Академія наук УСРР прямо підпорядковувалася РНК, а її Бібліотеку було позбавлено подвійного підпорядкування, після чого вона й перейшла цілком до прямого підпорядкування Академії наук УСРР. Разом з тим Бібліотека не перетворилася на відомчу – БАН УСРР було оголошено основним державним книгосховищем і одночасно центральною науковою бібліотекою УСРР. Бібліотека разом з її філіалами при науково-дослідних інститутах ВУАН, “зберігаючи свій громадський характер”, мала обслуговувати установи і окремих наукових співробітників, які не працювали в системі Академії наук. Основними функціями БАН УСРР було збирання можливо повної книжкової, журнальної, газетної і взагалі друкованої продукції та рукописних літературних матеріалів усіх часів і народів, усіма мовами і, зокрема, друкованої продукції Радянського Союзу та України. Змінилися й пріоритети в обслуговуванні читачів: основним завданням стало забезпечення якнайширшого, найповнішого та кваліфікованого обслуговування державних і наукових установ, партійних та професійних організацій, окремих громадян книжковими фондами Бібліотеки.

Проведення науково-дослідної роботи декларувалося у контексті високого ідейно-політичного та професійного рівня в питаннях бібліотекознавства і бібліографії на принципах партійності, організуючи та здійснюючи методологічне керівництво цією роботою в наукових бібліотеках УСРР. На новій ідейній платформі залишилося завдання підготовки висококваліфікованих кадрів для наукових бібліотек України.

Бібліотека, за новим устроєм, складалася з двох основних частин: фундаментальної бібліотеки та фахових бібліотек науково-дослідних установ ВУАН, що становили собою філії і єдиний книжний фонд Бібліотеки.

У 1935 р. були здійснені чергові кроки у напрямі контролю над бібліотечним фондом з боку уряду: було прийнято сувору інструкцію для зберігання, обліку та обробки безкоштовного обов'язкового примірника, вводилася інструкція по вилученню та зберіганню “ідеологічно шкідливої літератури”, створилися відділи спеціального зберігання.

У цей період бібліографічна робота концентрувалася на виконанні замовлень радянських установ, відомств, науково-дослідних інститутів з

основних питань соціалістичної промисловості та сільського господарства, політосвітньої роботи на селі, профспілкового та партійного руху. Отримуючи право проведення міжнародного книгообміну через "Міжнародну книгу" для Академії наук УСРР (було створене Бюро міжнародного книгообміну), Бібліотека з 1935 р. почала отримувати зарубіжні каталоги й проспекти іноземних технічних фірм, координувати обмін наукової літератури, який здійснювався під контролем Головліту.

Критика "формального об'єктивізму" в бібліографії супроводжувалася впровадженням марксистської оцінки книги як єдиного об'єктивного критерію, інформаційна робота спрямовувалася на рекомендаційну бібліографію та побудову бібліотечних каталогів за новою структурою знання на принципах партійності з позицій марксистсько-ленінської методології.

1936–1941 рр. – період нескінченних реорганізацій структури Бібліотеки, пов'язаних із необхідністю пристосування Бібліотеки до її нових функцій: з'являлися на правах підрозділів кабінети марксизму-ленінізму, політекономії, наукового комунізму, принципово нові спеціалізовані відділи (наприклад, відділи літератури народів СРСР, соціально-економічної літератури, кабінети революційної преси, образотворчого мистецтва, військової літератури, іноземної літератури, технічної інформації). Їх діяльність спрямовувалася на обслуговування завдань, висунутих перед державою та наукою партією і урядом.

Стала структура Бібліотеки вималювалася лише перед війною. Функціональний принцип остаточно оформився у затвердженні відділів: комплектування, міжнародного книгообміну, каталогізації, обслуговування читачів, наукової бібліографії та масової роботи; спеціалізованих відділів – рукописів, стародруків, музичних фондів, газетних фондів, літератури народів Сходу та СРСР.

У 1940 р., після приєднання Західних областей до УРСР, як філія БАН УРСР була організована Львівська наукова бібліотека.

Наукова діяльність повністю згорнулася, обмежившись популяризацією фондів суспільно-політичного спрямування та практичною бібліографічною діяльністю. При бібліотечному управлінні НКО було створено Науково-методичний кабінет бібліотекознавства і масової бібліографії, який взяв на себе розробку теоретичних та методичних питань бібліотекознавства і бібліографії. Було розроблено координаційний план бібліографічної діяльності в УРСР, де БАН УРСР брала активну участь у створенні бібліографічних видань, присвячених історії більшовизму, жовтневої революції, соціалістичного будівництва та оборони СРСР, професійного руху, бібліографії з питань розвитку техніки, економіки, деяких персоналій письменників, діячів науки та культури. Бібліотека розпочала серію рекомендаційної бібліографії для масового читача. Завершилася повна реорганізація змісту бібліографічної діяльності відомою постановою ЦК ВКП(б) (жовтень 1940 р.) – "О литературной критике и библиогра-

фин", де підкреслювалася ідеологічна роль наукових бібліотек у розвитку рекомендаційної бібліографії.

Отже, період 1918 – поч. 1941 рр. характеризувався започаткуванням Бібліотеки, розробкою основних принципів структури та функцій її як національної установи світового рівня, а також поступової її трансформації у бік академічної бібліотеки з функціями головної державної бібліотеки УРСР, ідеологічної установи, що мала забезпечувати інтереси радянської влади. Зростання матеріального забезпечення діяльності Бібліотеки, формування її фондів, послідовна централізація бібліотечної справи на засадах нової державної ідеології, уніфікація принципів її функціонування здійснювалися за рахунок знецінення принципів національної культури, фізичного знищення цілого покоління інтелігенції та громадських діячів. Колосальна просвітницька діяльність бібліотек того часу не може бути не відзначеною, проте вона здійснювалася на чітких ідеологічних засадах і спрямовувалася на деформацію суспільної та національної свідомості народу.

Разом з тим існування Національної бібліотеки у складі Академії наук дало можливість сформувати найзначніший в Україні за обсягом та унікальний за змістом, науковим і національним значенням бібліотечний фонд, впроваджувати науково обґрунтовані технології його організації, систему залучення до суспільного обігу, провадити розробку оригінальних досліджень у галузі бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства. Й хоча Бібліотека розділила долю Академії наук повною мірою, вона й повною мірою підтримала та зберегла її бібліотечні і наукові традиції. Головним підсумком цього періоду було те, що завдяки невтомній діяльності працівників Бібліотеки, часто й ціною власного життя, Бібліотека сформувала ядро найціннішого за змістом бібліотечного та рукописного фонду національного і світового історико-культурного значення. Основу цього фонду склали історико-культурні ретроспективні фонди, що збиралися просвітницькими установами України в XIX – поч. XX ст., громадськими науковими та культурними товариствами, окремими діячами української науки та культури.

В умовах руйнації дореволюційного суспільного ладу Бібліотека реалізувала одну з головних ідей її засновників – зібрати у фондах духовну спадщину українського народу, яка, хоча й сформувалася в несприятливих для української культури умовах, але збереглася до нашого часу і є предметом гордості сучасної незалежної України.

¹ *Сытник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М.* В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине.— Киев, 1984; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.— К., 1991.— С. 146–147. Див. також: *Матвеева Л.В., Кістерская Л.Д.* Президент Украинской Академии наук Н.П. Василенко (1866–1935) // Очерки истории естествознания и техники.— 1989.— № 37.— С. 101–106; *Із щоденника М.П. Василенка* // Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 2.— С. 75–85; *Юрчук В.І.* Академік М.П. Василенко // Укр. іст. журн.— 1994.— № 5.— С. 86–97; *Киржаев С.Н.* Из истории организационно-административного руководства и управления Всенародной библиотекой Украины в первые годы ее существования (1918–1920) // Междунар. науч. конф. “Роль библиотек в развитии общества”.— Киев, 1989.— Вып. 1.— С. 77; *Гнатенко Л.А., Кучинський М.В.* Євген Кивлицький – перший директор Всенародної бібліотеки України // Бібл. вісн.— 1996.— № 1.— С. 8–10; *Стрішенець Н.В.* Роль Ю.О. Меженка в становленні української бібліографії // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному процесі : Тези доп. Міжнар. наук. конф. 12–15 жовт. 1993 р.— К., 1993.— Ч. 2.— С. 169–170; *Стрішенець Н.В.* Взірєць справжнього професіонала : (До 100-річчя з дня народження Ю.О. Меженка) // Укр. культура.— 1992.— № 6.— С. 10–11; *Стрішенець Н.В.* Каталізатор цивілізації: До питання про Національну бібліотеку України // Там само.— 1991.— № 7.— С. 12–13; *Стрішенець Н.В.* Роль Ю.О. Меженка у запровадженні УДК в Україні // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційні системи : Тези доп. Міжнар. конф. Київ, 10–12 жовт. 1995 р.— К., 1995.— С. 20–21; *Стрішенець Н.В.* Бібліографічна спадщина Юрія Олексійовича Меженка : Автореф. дис. — канд. іст. наук.— К., 1997; *Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / Уклад. Т.А. Ігнатьова, Н.В. Козакова, Н.В. Стрішенець.*— К. 1994.

² *Голобуцький П.В., Жлудько Е.М.* Результат творчості українського народу (Національна бібліотека України: виникнення і перші роки існування) // Бібл. вісн.— 1993.— № 3/4.— С. 5–26; *Голобуцький П.В.* Скарб світової культури – для нащадків // Там само.— 1993.— № 1/2.— С. 76–77; *Дубровіна Л.А.* М.П. Василенко та В.І. Вернадський як фундатори Національної бібліотеки Української держави // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).— К., 1998.— С. 185–198; *Дубровіна Л.А.* Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН як джерело з історії розвитку та трансформації ідеї Націо-

нальної бібліотеки (1918–1934 рр.) // Український археографічний щорічник.– К., 1997.– Вип. 3.– С. 250–272; Дубровіна Л.А., Степченко О.П. Концепція національного бібліотечного та архівного фонду “Україніка”: історія становлення і розвитку // Студії з архівної справи та документознавства.– К., 1997.– Вип. 2.– С. 13–25; Степченко О.П. Особовий архівний фонд Маслова як джерело для вивчення історії Всенародної бібліотеки України // Наукові записки : Зб. наук. пр. молодих учених.– К., 1997.– Вип. 3.– С. 396–422; Документи перших років створення ЦНБ // Бібл. вісн.– 1993.– № 3/4.– С. 10–17; Слободяних М.С. Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрями і результати діяльності // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– К., 1998.– С. 108–118; Калиберда Н.Ю. Формування системи обслуговування читачів Національної бібліотеки України (перше десятиріччя існування) // Бібл. вісн.– 1997.– № 3.– С. 12–16.

³ Ківишар Т.І. Невідомі документи про заснування Національної бібліотеки Української держави // Історія бібліотечної справи в Україні.– К., 1995.– С. 3–8; Ківишар Т.І. Олександр Грушевський – фундатор бібліотечно-бібліографічної справи Української держави у 1917–1918 рр. // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні : Тези наук.-практ. конф.– К., 1995.– С.69–71; Ківишар Т.І. Головні напрями бібліотечної політики в добу української революції 1917–1921 рр. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– С. 93–99; Козакова Н.В. Календар пам’ятних дат ЦНБ // Бібл. вісн.– 1993.– № 3/4.– С. 35–40.

⁴ Ковальчук Г.І. Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1998.– Вип. 4.– С. 5–30; Матусевич В.В. Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії (НДКБ) Всенародної бібліотеки України: завдання й напрями діяльності (1925–1929) // Там само.– С. 30–44.

⁵ Сергеева І.А. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібл. вісн.– 1996.– № 6.– С. 13–14; Коваль Т.В. Формування книжкового фонду ВБУ періодичними виданнями (1918–1921) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– С. 143–144.

⁶ Демченко Є., Донець О. Будинок філії № 1 Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та його художні пам’ятки // Бібл. вісн.– 1998.– № 1.– С. 19–31.

⁷ Серед таких видань окремо слід згадати спогади В. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Л. Биковського, що були написані в еміграції, та нарис про ВБУ у зв’язку із 5-річним ювілеєм С.П. Постернака.

Дорошенко В. Українська Національна Бібліотека.– Львів, 1936; Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук : Нарис історії.– К., 1993.– С. 20–24; Биковський Л. Національна бібліотека Української держави (1918–1921).– Берлін, 1923; Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академія: Спогади (1918–1922).– Мюнхен; Денвер, 1971.– С. 34–37; Постернак С. Всенародна Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук.– К., 1923.

Видання Бібліотеки того часу див.: Бібліографічний покажчик, 1918–1993 рр. / Уклад.: І.Г. Шовкопляс та ін.– К., 1993.

⁸ *Ситник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М. В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине.*— К., 1984.

Розділ 1

**ЗАСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ТА ПЕРШІ РОКИ ЇЇ ІСНУВАННЯ.
РОЗВИТОК ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ
(1918–1923)**

¹ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 40, ф. 52, № 22.— (Далі — ІР НБУВ).

² *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матюшева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.— К., 1993.— С. 146–147.

³ Особові архівні фонди В.П. Науменка та Є.О. Ківлицького зберігаються в ІР НБУВ.

⁴ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матюшева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.— К., 1993.— С. 120.

⁵ *Вернадский В.И.* Дневники, 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 гг.— Киев, 1994.— С. 12.

⁶ Арх. РАН (Москва), ф. 518, оп. 1, стр. 70, арк. 8.

⁷ ІР НБУВ, ф. X, № 32919, арк. 95–96.

⁸ *Сохань П.С., Ульновський В.І., Кіржав С.М.* М.С. Грушевський і Academia.— К., 1993.— С. 37.

⁹ Там само.— С. 46–47.

¹⁰ *Онопrienko В.І., Щербань Т.О.* Українське наукове товариство: Вклад у національну культуру // Вісн. АН України.— 1990.— № 11.— С. 73–74; *Сохань П.С., Ульновський В.І., Кіржав С.М.* М.С. Грушевський і Academia.— К., 1993.— С. 47–48; *Історія Академії наук України, 1918–1923 рр. : Документи і матеріали.*— К., 1991.

¹¹ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матюшева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.— С. 126–127.

¹² *Кішмар Т.І.* Невідомі документи про заснування Національної бібліотеки Української держави // *Історія бібліотечної справи в Україні.*— К., 1995.— С. 3.

¹³ Там само.— С. 4.

¹⁴ Там само.— С. 4–6.

¹⁵ *Кішмар Т.* Степан Сірополько // *Бібл. вісн.*— 1997.— № 6.— С. 32–35.

¹⁶ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матюшева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.— С. 126–127; *Скоронадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський.— К. ; Філадельфія, 1995.— С. 165–166, 170, 228–234, 356.

¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України (Українська Гетьманська держава).— Ужгород, 1936.— Т. 2.— С. 336.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, стр. 7, арк. 28–28 зв.

- ¹⁹ Там само, оп. 1, стр. 135, арк. 18–18 зв.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 518, оп. 5, стр. 94, арк. 15, 16.
- ²² Арх. Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, стр. 1“Б”, арк. 1–2.
- ²³ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.– К., 1919.– С. X–XIII.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Арх. Президії НАН України, ф. Р-251, оп.1, стр. 1 “Б”, арк. 24; Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.– С. IX–X.
- ²⁶ *Вернадский В.И.* Дневники, 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 гг.– С. 120–122, 129.
- ²⁷ Арх. Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, стр. 1“Б”, арк. 12.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп.1, стр. 135, арк. 7; Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, стр.1 “Б”, арк. 12–15.
- ²⁹ Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, стр. 1, “Б”, арк. 28–31;
- ³⁰ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві.– С. 2–8.
- ³¹ Закон про утворення фонду “Національної бібліотеки Української держави” // *Бібл. вісн.*– 1993.–№ 3/4 – С. 12.
- ³² До Ради Міністрів Української держави од Міністра народної освіти та мистецтва пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.– К., 1918.– С. 18.
- ³³ Арх. Нац. б-ки України імені В.І. Вернадського, оп.1, стр.1, арк. 3 зв.– (Далі – Арх. НБУВ).
- ³⁴ ІР НБУВ, ф. 1, № 47359.
- ³⁵ Там само, ф. 52, № 22.
- ³⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 1.
- ³⁷ *Кордт В.О.* Про Національну Бібліотеку Української держави // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.– К., 1919.– С. 10–11; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 1.
- ³⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 1–1 зв.
- ³⁹ *Бібл. вісн.*– 1993.– № 3/4.– С. 12–13.
- ⁴⁰ Там само.– С. 13–14; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 6.
- ⁴¹ *Грушевський М.* Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) // *Україна: науковий щомісячник українознавства.*– 1926.– Кн. 1.– С. 3–15.
- ⁴² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 2–2 зв.
- ⁴³ *Вернадський В.І.* В справі законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.– С. 8.
- ⁴⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр.1, арк. 10.
- ⁴⁵ *Киев. мысль.*– 1918.– 15(2) сент. Окремий вип.: Від Тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки Української держави в м. Києві.– [К., 1918] – 2 с. Див. також проект: ІР НБУВ, ф. 33, № 3055. Статут Національної

Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук.– К., 1919.

⁴⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 64, арк. 1, 3.

⁴⁷ Там само, стр. 75, арк. 4.

⁴⁸ Там само, оп. 1, стр. 1, арк. 7 зв.

⁴⁹ *Дубровіна Л.А.* Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН як джерело з історії розвитку та трансформація ідеї Національної бібліотеки (1918–1934) // *Український археографічний щорічник.* – К., 1997. – Вип. 3. – С. 250–272; *Дубровіна Л.А., Стетченко О.П.* Концепція національного бібліотечного та архівного фонду "Україніка": історія становлення і розвитку // *Студії з архівної справи та документознавства.* – С. 13–25.

⁵⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 2 зв.

⁵¹ Про звернення згадується і в протоколах ТК (№ 1 та № 2 – про можливість злиття КМПБ і НБУ та надання приміщення КМПБ (арк. 3).

⁵² ІР НБУВ, ф. 52, № 22, арк. 2.

⁵³ Там само, № 22; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 3. Подальша доля цієї бібліотеки склалася невдало: коли В.І. Вернадський звернувся до комісара Марголіна на початку березня 1919 р. з проханням передати цю бібліотеку до ВБУ, з'ясувалося, що частина її була спалена солдатами, а частина передана Професійній спілці, а згодом – Народному університету. Спроби врятувати її через проф. Воропєва не були успішними. – Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 44 зв.

⁵⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 2–2 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 12.

⁵⁶ Там само, арк. 6 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 9–12 зв.

⁵⁸ Там само, арк. 103.

⁵⁹ ІР НБУВ, ф. 52, № 22, арк. 1–2; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 6 зв.

⁶⁰ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 234.

⁶¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 140 зв.

⁶² Там само, арк. 26–27. На особистий характер конфлікту вказує полеміка на сторінках періодичних видань, де були вміщені звинувачення Є.Ю. Перфецького на адресу В.І. Вернадського у доборі русифікованих кадрів у листі, що він надіслав до Центрального комітету Української соціал-демократичної партії, та відповіді С.О. Єфремова і А.Ю. Кримського на сторінках газет: див. статті та листи у "Народній Раді" (1919.– 26 січ.– № 22) та "Робітничій газеті" (1919.– 1 лют.– № 447).

⁶³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 153–157.

⁶⁴ Там само, арк. 88.

⁶⁵ Там само, арк. 325.

⁶⁶ *Сытних К.М., Стойко С.М., Апанович В.М.* В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. – С. 201–204.

⁶⁷ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 р. – К., 1919. – С. 38.

⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 52, № 15, арк. 1–2.

- ⁶⁹ Там само, арк. 1.
- ⁷⁰ Там само, № 14, арк. 1–2.
- ⁷¹ *Биковський Л.* Національна бібліотека Української держави (1918–1921). – Берлін, 1923. – С. 13.
- ⁷² Там само. – С. 13–15.
- ⁷³ Арх. НБУВ, оп.1, стр.1, арк. 120–123.
- ⁷⁴ Там само, арк. 129.
- ⁷⁵ Там само, арк.13; *Вернадський В.И.* Дневники. – С. 131.
- ⁷⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 183–184.
- ⁷⁷ Там само, арк.186–188.
- ⁷⁸ *Вернадський В.И.* Дневники. – С. 163, 263.
- ⁷⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 168.
- ⁸⁰ Там само, арк. 175 зв.: Прот. № 97 від 30 серпня (12 вересня) 1919 г.
- ⁸¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 171–172 зв., 175.
- ⁸² Там само, стр. 5, арк. 1–1, 4–5.
- ⁸³ Там само, стр. 62, арк. 146.
- ⁸⁴ *История Центральной научной библиотеки Украинской ССР.* – Киев, 1979. – С. 34.
- ⁸⁵ В ІР НБУВ зберігається архів Євгена Олександровича Ківлицького: ф. 71, 1246 од. зб. Архів надійшов до бібліотеки після смерті Є.О. Ківлицького. Детальніше про діяльність Є.О. Ківлицького див.: *Гнатенко Л.А., Кучинський М.В.* Євген Ківлицький – перший директор Всенародної бібліотеки України // *Бібл. вісн.* – 1996. – № 1. – С. 8–10.
- ⁸⁶ ІР НБУВ, ф. 71, № 379, 381–382; ф. 52, № 2, арк. 21.
- ⁸⁷ Там само, ф. 52, № 381; Арх. НБУВ, оп. 1 л., стр. 2, арк. 8.
- ⁸⁸ ІР НБУВ, ф. I, № 1086, 1088–1108.
- ⁸⁹ Арх. НБУВ, стр. 1, арк. 88; стр. 21, арк. 11, 117.
- ⁹⁰ ІР НБУВ, ф. 52, № 16, арк. 1.
- ⁹¹ Там само, арк. 3 зв.
- ⁹² Там само, ф. 33, № 2756, арк. 2–5; Арх. НБУВ, оп. 1, стр.21, арк. 1–2 зв.
- ⁹³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 18, арк. 4; оп. 1, стр. 32, арк. 1–6.
- ⁹⁴ ІР НБУВ, ф.33, № 2756, арк. 1.
- ⁹⁵ Там само, ф. 52, № 2, арк. 3 зв.
- ⁹⁶ *История библиотечного дела на Украине (1917–1932) / Под ред. Т.А. Скрипник.* – Харьков, 1975. – С. 34–35.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ *История библиотечного дела в СССР : Документы и материалы, 1918–1920.* – М., 1975.
- ⁹⁹ ІР НБУВ, ф. 12, № 642–660, арк. 24.
- ¹⁰⁰ Див. зокрема: *Галченко П.Б.* Діяльність Київської міської публічної бібліотеки у 1917–1920 рр. // *Історія бібліотечної справи в Україні.* – К., 1997. – С. 15.
- ¹⁰¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 13, арк. 5–14.
- ¹⁰² *Вісті.* – 1991. – 20 лют. (№ 82). – С. 1; ІР НБУВ, ф. 26, № 725.
- ¹⁰³ ІР НБУВ, ф. 52, № 14, арк. 1–2, № 15, арк. 1–2.

¹⁰⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 111 зв.; 235 зв., 256 зв., 322 зв.

¹⁰⁵ Там само, арк. 4, 148 зв.

¹⁰⁶ Там само, арк. 139.

¹⁰⁷ Там само, арк. 111–111 зв., 298 зв.

¹⁰⁸ ІР НБУВ, ф. І, № 26646. На жаль, тогочасні бібліотечні правила не дали змоги залишити книжковий фонд А.Ю. Кримського цілісним і нерозпорошеним. Щоправда, інвентарні книжки бібліотеки арабо-іранського кабінету з помітками "З бібліотеки Кримського" дають можливість реконструювати його бібліотеку на рівні наукового каталогу у співставленні з книжками, що були передані ВБУ його сином у повоєнні роки.

¹⁰⁹ Г.П. Житецький народився у м. Кам'янцеві-Подільському (нині – Хмельницька обл.) у родині визначного мовознавця П.Г. Житецького. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1889), працював редактором відділу російської і української історії видавництва "Просвещение" (1898–1903), вчителем середніх навчальних закладів Петербурга і Києва (1890–1924).

¹¹⁰ Він був людиною надзвичайно високого професійного рівня. Після закінчення Дерптського (нині Тартуського, Естонія) університету в 1893 р. В.О. Кордт залишився в ньому протягом 11 років на посаді зав. бібліотекою (з 1885 р.) та викладача. В квітні 1894 р. він переїхав до Києва, де працював зав. бібліотекою Київського університету св. Володимира та зав. Центральним архівом давніх актів губерній Київської, Волинської та Подільської. За часів війни, в 1915–1916 рр., В.О. Кордт провадив складну роботу по евакуації до Саратова й поверненні назад до Києва бібліотечного фонду Університету, який становив на той час 700 тис. томів. Визнання В.О. Кордта як вченого, багато в чому першопідкривача, в галузі історичної географії та картографії, прийшло до нього, коли він розпочав свої славнозвісні дослідження старих карт Росії та України. Під час XI Археологічного з'їзду, в 1899 р., учений розгорнув в Університеті їх виставку, видрукуювавши каталог, що містив близько 1200 назв експонатів.

У 1909 р. В.О. Кордта було відряджено до Німеччини для вивчення архітектури нових бібліотечних будівель, з точки зору використання кращих зарубіжних досягнень, для побудови споруди Університетської бібліотеки у Києві. Закладений на зразок Гетингенської університетської бібліотеки у 1914 р., будинок бібліотеки Університету св. Володимира згодом став основним для ВБУ (ДПБ, ЦНБ) до 1991 р. (нині – філія спеціалізованих та історико-культурних фондів НБУВ). Будучи обраним членом найпочесніших історичних та географічних товариств Європи, В.О. Кордт з 1918 р. був призначений професором бібліотекознавства Археологічного інституту в Києві, а в 1920 р. став інструктором академічних та державних бібліотек секції Губнаросвіти в Києві, викладачем Київського інституту зовнішніх відносин, Інституту народного господарства, Інституту народної освіти та Київського народного університету. 1926 р., коли Університетську бібліотеку було приєднано до Всенародної бібліотеки України, В.О. Кордт перейшов туди на роботу і виконував різні науково-адміністративні функції, в останні роки займаючи посаду завідуючого картографічним відділом.

¹¹¹ ІР НБУВ, ф. 52, № 2, арк. 36–37.

¹¹² *Коваль Т.В.* Формування книжкового фонду ВБУ періодичними виданнями (1918–1921) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– С. 143–144.

¹¹³ ЦДАВО, ф. 2457, оп.1, стр.16, арк.10.

¹¹⁴ Арх. НБУВ, оп.1, стр.1, арк. 237, зв. 243.

¹¹⁵ *Киржаев С.Н.* Из истории организационно-административного руководства и управления Всенародной библиотекой Украины в первые годы ее существования (1918–1920) // Междунар. науч. конф. "Роль библиотек в развитии общества".– Киев, 1989.– Вып. 1.– С. 77.

¹¹⁶ ІР НБУВ, ф. 52, № 16, арк. 1–3.

¹¹⁷ Там само, ф. 71, № 385; Некролог Є.О. Ківлицького // Україна.– 1925.– № 6.– С. 180–182. Є.О. Ківлицький помер 4 січня 1921 р.

¹¹⁸ ІР НБУВ, ф. 71, № 385, арк. 1.

¹¹⁹ Ю.А. Меженко народився 18 червня 1892 р. в Харкові у родині земського лікаря. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Московського університету, який закінчив у 1917 р. У період 1918–1920 рр. Ю.О. Меженко обіймав посаду консультанта з питань бібліотекознавства та бібліографії в Генеральному секретаріаті Української Народної Республіки та Бібліотечно-архівному відділі Міністерства народної освіти, де брав участь у роботі комісії по розробці проекту Української Національної бібліотеки під головуванням О.С. Грушевського, а також – у підготовці Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів. З початку 1919 р. був завідуючим справами Головної книжкової палати у м. Києві, в.о. голови Секції охорони бібліотек при допільному відділі НКО. Детальніше про Ю.О. Меженка див.: Юрій Олександрович Меженко (1892–1969) : Матеріали до біографії / Уклад. Т.А. Ігнатова, Н.В. Козакова, Н.В. Стрішенець.– К. 1994.

¹²⁰ Юрій Олександрович Меженко (1892–1969).– С.36–47. Надалі Ю.О. Меженко працював директором Українського наукового інституту книгознавства (1922–1931), головним бібліотекарем консультативно-бібліографічного відділу Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (1934–1944), викладачем Ленінградського інституту культури, директором БАН УРСР (1944–1947), завідуючим редакцією бібліографії головної редакції УРЕ у Києві.

¹²¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 9, арк. 6.

¹²² Там само, стр.1, арк. 315 зв.; Прот. №163 від 30 (17) листопада 1920 р.

¹²³ Там само, стр. 33, арк. 46.

¹²⁴ *История библиотечного дела на Украине (1917–1932).*– С. 74.

¹²⁵ *Постернак С.* Всенародная Библиотека Украины при Всеукраїнській Академії наук.– К., 1923.– С. 35.

¹²⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 49, арк. 12–13.

¹²⁷ *Постернак С.* Всенародная Библиотека Украины при Всеукраїнській Академії наук.– С. 36–37.

¹²⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 5, арк. 10.

¹²⁹ *Постернак С.* Всенародная Библиотека Украины при Всеукраїнській Академії наук.– С. 9–10.

- ¹³⁰ IP НБУВ, ф. 33, № 2756; *Постернак С.* Всенародня бібліотека України.– С. 12.
- ¹³¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 303; *Биковський Л.* Національна бібліотека Української держави.– С. 32.
- ¹³² IP НБУВ, ф. 33, № 2756.
- ¹³³ *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України.– С. 47–48.
- ¹³⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 36, арк. 76.
- ¹³⁵ *Ковалевський Ю.* Теоретичні підстави бібліографічної класифікації та існуючі класифікаційні схеми в порівнянні з міжнародною десятиальною системою // *Голос друку.*– Х., 1921.– Кн. 1.– С. 76–98.
- ¹³⁶ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 33, арк. 43–45, 52, 53.
- ¹³⁷ Там само, стр. 21, арк. 2 зв.; *Хроніка: Щоден. тижнев. і місяч. орган внутр. вжитку ВБУ при ВУАН: Друкований машинопис в 10 пр., обсягом 10 арк.*
- ¹³⁸ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 1, арк. 302–303 зв.
- ¹³⁹ Там само, арк. 322–325.
- ¹⁴⁰ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія Наук : Нарис історії.– К., 1993.– С. 20–24.
- ¹⁴¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 102.
- ¹⁴² Там само, арк. 34–35.
- ¹⁴³ Там само, арк. 91–92.
- ¹⁴⁴ *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук.– С. 15–16.
- ¹⁴⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 60, арк. 1.
- ¹⁴⁶ IP НБУВ, ф. 52, № 2, арк. 42–44.
- ¹⁴⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 60, арк. 1.
- ¹⁴⁸ IP НБУВ, ф. 52, стр. 2, арк. 46–54.
- ¹⁴⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 138.
- ¹⁵⁰ Там само, стр. 72, арк. 9.
- ¹⁵¹ IP НБУВ, ф. 33, № 2757.
- ¹⁵² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 5, арк. 11–12.
- ¹⁵³ Там само, арк. 45.
- ¹⁵⁴ Там само, арк. 126 зв.
- ¹⁵⁵ Там само, арк. 19 зв., 42, 65.
- ¹⁵⁶ Там само, арк. 13, 50, 126.
- ¹⁵⁷ Там само, арк. 10, 56.
- ¹⁵⁸ Там само, арк. 19, 136.
- ¹⁵⁹ Там само, арк. 51 зв.
- ¹⁶⁰ *Коваль Т.В.* Формування книжкового фонду ВБУ періодичними виданнями (1918–1921) // *Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).*– С. 143–144.
- ¹⁶¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 5, арк. 126–126 зв.
- ¹⁶² Там само, стр. 62, арк. 10, 13.
- ¹⁶³ Там само, арк. 4 зв.
- ¹⁶⁴ Там само, арк. 4 зв., 7, 10 зв.
- ¹⁶⁵ Там само, арк. 39–39 зв., 43 зв.–44, 47.

¹⁶⁶ *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук.– С. 55.

¹⁶⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 5, арк. 134. 138.

¹⁶⁸ Там само, арк. 22.

¹⁶⁹ *Биковський Л.* Національна бібліотека Української держави.– С. 24.

¹⁷⁰ *Биковський Л.* У службах української книжці / Упоряд. Л.Р. Винар та Я.Д. Ісаченч.– Львів ; Нью-Йорк, 1997; Див. також його праці у бібліографічному довіднику та виданні про Національну бібліотеку Української держави: Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського Академії наук України : Бібліогр. покажч., 1918–1993 рр. / Уклад.: Л.Г. Шовкопляс та ін.– К., 1993.

¹⁷¹ *Биковський Л.* Національна бібліотека Української держави.– С. 27–28.

¹⁷² Вячеслав Арсенович Камінський (1869–1938), з 1 липня 1921 р. – науковий співробітник Постійної комісії для вивчення народного права, член Етнографічно-фольклорної комісії з 1921 р., штатний співробітник I відділу з окремих наукових доручень. Див.: Історія Академії наук України, 1918–1923 : Документи і матеріали.– К., 1993.– С. 523.

¹⁷³ *Слободянок П.Я.* Подільські бібліотеки та архіви: тенденції та проблеми 1917–1920 рр. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– С. 52–60.

¹⁷⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 58, арк. 2.

¹⁷⁵ Там само, стр. 1, арк. 282 зв.; стр. 23, арк. 1.

¹⁷⁶ Там само, стр. 33, арк. 33–35.

¹⁷⁷ Там само, стр. 56, арк. 2.

¹⁷⁸ Там само, стр. 23.

¹⁷⁹ *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук.– С. 57.

¹⁸⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 65.

¹⁸¹ *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А. та ін.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– К., 1993.– С. 191–194.

¹⁸² Там само.– С. 36–38.

¹⁸³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 5, арк. 71–73 зв.

¹⁸⁴ Там само, стр. 33, арк. 71–75.

¹⁸⁵ Там само, арк. 75, 83.

¹⁸⁶ Там само, арк. 84.

¹⁸⁷ Там само, арк. 100 зв.

¹⁸⁸ Там само, арк. 102.

¹⁸⁹ С.П. Постернак народився в сім'ї сільського дяка. Вищу освіту одержав у Ніжинському історико-філологічному інституті, згодом – на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Працював викладачем історії в Тихорецькому і Таганрозькому комерційних училищах. Після революції 1917 р. виїхав на Україну, де у різних містах працював на курсах підготовки вчителів.

¹⁹⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк.

¹⁹¹ Там само, стр. 62, арк. 1–2 зв., 7.

¹⁹² Там само, стр. 60, арк. 3 зв.

¹⁹³ Там само, арк. 1 зв.–3.

¹⁹⁴ Там само, арк. 13.

¹⁹⁵ Там само, арк. 1.

¹⁹⁶ Там само, арк. 103.

¹⁹⁷ *Киржаев С.Н.* Из истории организационно-административного руководства и управления Всенародной библиотекой Украины в первые годы ее существования (1918–1920).– С. 76–77.

¹⁹⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 143 зв.

¹⁹⁹ Там само, арк. 138.

²⁰⁰ ІР НБУВ, ф. 52, № 15.

²⁰¹ *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А. та ін.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– С. 37–40.

²⁰² *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук.– С. 26–27. Наталія Дмитрівна спирається на спогади М.С. Грушевського у його монографії “Всеукраїнська Академія наук” – Україна.– 1925.– Кн. 1/2.– С. 219; а також вид. 1929 р., с. 57–78.

²⁰³ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 33, арк. 138.

²⁰⁴ Там само, арк. 143 зв.

²⁰⁵ *Постернак С.П.* Всенародня бібліотека України : (До 5-річного ювілею).– ІР НБУВ, ф. 52, № 2. Публ.: П'ятирічний ювілей Всенародної Бібліотеки України // Бібліологічні вісті.– 1923.– № 4.– С. 87–88.

²⁰⁶ Там само, арк. 54–60.

²⁰⁷ *Слободяник М.С.* Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрямки і результати діяльності // Архівна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– С. 110.

²⁰⁸ *Постернак С.П.* Всенародня Бібліотека України.– С. 49.

Розділ 2

КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕКИ (1918–1923). РОЛЬ ДІЯЧІВ НАУКИ ТА КЕРІВНИКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ ФОНДІВ

¹ Арх. Президії НАН України, ф. Р-251, оп.1, стр. 1 “Б”, арк. 19–20, 32 зв.

² Арх. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, оп. 1, стр. 13, арк. 15–18, 39.– (Далі – Арх. НБУВ).

³ Там само, стр. 55, арк. 43, 44.

⁴ Там само, арк. 25–28.

⁵ Там само, стр. 1, арк. 121 зв., 147 зв., 199 зв., та ін.

⁶ Там само, арк. 121 зв., 147 зв., 199 зв., 239 зв.

⁷ Там само, арк. 4, 241–242.

⁸ Фінансові проблеми не дали змоги виплатити реальні гроші за бібліотеку Іконнікова. В 1925 р. директор Білоруської державної бібліотеки пропонував спільно купити цю бібліотеку, але його наміри не здійснилися. – Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 212 зв.; стр. 140, арк. 16–17 тощо.

⁹ Там само, стр. 13, арк. 5–10.

¹⁰ Ковальчук Г.І. Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках // Рукописна та книжкова спадщина України.– Вып. 4.– С. 5–30;

¹¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 72, арк. 49, 72; стр. 62, арк. 30 зв.

¹² ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, стр. 12, арк. 3–4.

¹³ Держ. вісн.– 1918.– 11 жовт. (№ 57).

¹⁴ Коваленко О.Б. Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі України за доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– С. 208–213.

¹⁵ Білокінь С.І. Архівіст Володимир Міяковський // Там само.– С. 213–215.

¹⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 48, 62, 66, 83 зв., 105–113, 153.

¹⁷ Там само, стр. 55, арк. 48–49.

¹⁸ Там само, арк. 51, 52–56, 57, 60–61, 66; стр. 33, арк. 92 об.

¹⁹ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 52, № 2, арк. 17; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 72, арк. 40.

²⁰ Там само, стр. 1, арк. 50 зв., 86, 92 зв., 122 зв.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, стр. 1162, арк. 128.

²² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 90, 94, 96, 116; 100, 118.

²³ Там само, арк. 22–24, 41, 42, 52, 55, 61–62, 67, 103, 105.

²⁴ Книга и книжное дело в Украинской ССР : Сб. документов и материалов, 1917–1941 / Сост.: Л.И. Гольденберг, Т.Н. Коляк, Е.М. Кравец и др.– Киев, 1985.– С. 20–21.

²⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 44 зв.– 45.

²⁶ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 27–28.

²⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 57.

²⁸ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 30.

²⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 38; стр. 13, арк. 97; стр. 12, арк. 15, 22, 24, 34 тощо. Матлш І.Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– К., 1998.– С. 24.

³⁰ Биковський Л. У службах українській книжці / Упоряд. Л.Р. Винар та Я.Д. Ісаєвич.– Львів ; Нью-Йорк, 1997.– С. 39–40. Біобібліографічне видання з передмовою Л. Биковського, відомого діяча Української Вільної Академії у Нью-Йорку (США), де він розповідає про свою долю. Биковський виїхав з України в 1921 р. на навчання у Варшаву, закінчив бібліотечну школу у Чехії у 1926–1927 рр. і мріяв повернутися до ВБУ (Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 11), але з початком репресій не захотів повертатися, згодом через Польщу емігрував до Західної Європи, а потім – до США.

³¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 68.

³² Биковський Л. Книгарні – Бібліотеки – Академія : Спогади (1918–1922).– Мюнхен ; Денвер, 1971.– С. 34–37.

³³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 28 зв., 68. Див. також: Лелихова Н.К. “Мой бог – украинская книга независимо от направлений и партий...” : (К 100-летию со дня рождения Льва Биковского) // Ист.-библиогр. исслед. : Сб. науч. тр. / РНБ.– Спб., 1996.– Вып. 6. – С. 148–174.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, стр. 6765.

³⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1–3, арк. 129–139.

³⁶ Там само, стр. 1, арк. 241 зв.–242

³⁷ Згідно з листом М.І. Петрова А.Ю. Кримському в його бібліотеці налічувалося 3216 назв, але насправді, як написав Микола Іванович, книжок було менше, – “так как некоторые затеряны, а другие пожертвованы мною в разное время или в народную читальню или в библиотеку бывшей Киевской Духовной Академии. Кроме того, из наличных книг я желал бы оставить во временном моем пользовании все книги и брошюры моего собственного сочинения и важнейшие справочные издания, необходимые для моих собственных занятий”. – Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 13, арк. 96. *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук. – К., 1923. – С. 7.

³⁸ ІР НБУВ, ф. 33, № 2756, арк. 2; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 21, арк. 1–2 зв.; оп. 1, стр. 1. Див. також: *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук. – С. 7.

³⁹ ІР НБУВ, ф. 33, № 2756, арк. 2–5.

⁴⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 60.

⁴¹ Там само, стр. 55, арк. 3.

⁴² Там само, арк. 78.

⁴³ ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 1; Архів НБУВ, оп. 1, стр. 55, арк. 31; стр. 72, арк. 15, 16.

⁴⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 143.

⁴⁵ *Новохатсько Л.М.* Деякі питання бібліотечного будівництва в Україні 1917–1920 рр. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – С. 90.

⁴⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 138 зв., 143.

⁴⁷ Там само, арк. 143; стр. 62, арк. 6; *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук. – С. 8. Впродовж 1934 р. бібліотеки відділів ВУАН після її реорганізації також надійшли до ВБУ.

⁴⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 13.

⁴⁹ Там само, арк. 45 зв., 51.

⁵⁰ Там само, арк. 42–43.

⁵¹ Там само, арк. 46–47.

⁵² Там само, арк. 38, 45.

⁵³ Там само, арк. 10, 57, 283–289 та ін.; стр. 72, арк. 18.

⁵⁴ Там само, арк. 4.

⁵⁵ *Джеджула Ю., Панкова Є.* Жодної вільної хвилини... Портрет Володимира Науменка // Київ. старовина. – 1994. – № 1. – С. 60–69.

⁵⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, од. 1, арк. 242 зв. та 247 зв.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само, арк. 85 зв., 92.

⁵⁹ Там само, арк. 5–5 зв.

⁶⁰ *Биковський Л.* Книгарні – Бібліотеки – Академія. – С. 56–57.

⁶¹ ІР НБУВ, ф. 33, № 2756, арк. 2–5.

- ⁶² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 274.
- ⁶³ Там само, стр. 33, арк. 115.
- ⁶⁴ Там само, стр. 5, арк. 39 зв.
- ⁶⁵ Там само; ІР НБУВ, ф. 33, № 2756, арк. 2–5.
- ⁶⁶ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 25.
- ⁶⁷ Там само.– С. 40.
- ⁶⁸ *Посадков А.Л.* Нерешенные вопросы истории советской книги в годы строительства социализма (1917–1941) // Книга и культура. – М., 1979. – С. 118–119; *Молодчиков А.В.* Советская книга и культурная революция на Украине : Автореф. дис. ... канд. ист. наук.– Киев, 1962.– С. 9–12.
- ⁶⁹ 36. узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України.– 1922.– № 28. – Ст. 438; № 13.– Ст. 222; № 49. – Ст. 729. Див. також: *Чепуренко Я.* Становлення законодавчої бази системи обов'язкового примірника видань в Україні (листопад 1917 – червень 1922 р.) // Бібл. вісн. – 1997.– № 6.– С. 29–30.
- ⁷⁰ 36. узаконень та розпоряджень Уряду України.– 1926. – № 58. – Ст. 383.
- ⁷¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 4 зв.
- ⁷² Там само, арк. 42–42 зв.
- ⁷³ Там само, арк. 46 зв.
- ⁷⁴ Там само, арк. 126 зв., 128–128 зв.
- ⁷⁵ В.І. Вернадський з цього приводу пише в “Дневниках”: “1.ІІІ. [1919]. Утром у Багалая. С ним в связи с опасностью для Библиотеки Дух[овной] Акад[емии]. Вчера Беркенг[ейм] сообщил о намерении ее захватить для одной их большевистских школ. Необходимо удержаться, взяв временно под охрану Ак[адемии] н[аук] и Нац[иональной] библ[иотеки]”.– *Вернадский В.И.* Дневники.– С. 132; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 45.
- ⁷⁶ Там само, арк. 91 зв., 148; стр. 71, арк. 1–10.
- ⁷⁷ Про історію передачі рукописного фонду див: *Шаріпова Л.В.* З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993.– Вип. 1.– С. 117–133.
- ⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, стр. 1162, арк. 142.
- ⁷⁹ Там само, арк. 129.
- ⁸⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 36, арк. 14–17.
- ⁸¹ ІР НБУВ, ф. 52, № 36.
- ⁸² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 45, арк. 53; 75–84.
- ⁸³ Пролет. Правда.– 1927.– 9 січ. (№ 7); ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 1.
- ⁸⁴ *Шаріпова Л.В.* З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1993.– Вип. 1.– С. 117–133.
- ⁸⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 1, арк. 183.
- ⁸⁶ Там само, стр. 72, арк. 17; стр. 33, арк. 7, 37.
- ⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, стр. 166, арк. 130.
- ⁸⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 72, арк. 14–14 зв., 57, 61.
- ⁸⁹ Там само, стр. 33, арк. 33–50, 46–49, 38–54, 60, 111, 127, 132 зв.
- ⁹⁰ Там само, арк. 143.

⁹¹ *Сендик З.О.* Діяльність органів влади щодо охорони, обліку і концентрації архівних матеріалів (1917–1920) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921). – С. 32–33.

⁹² Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 253, 257, 282 зв.

⁹³ Там само, спр. 1, арк. 285.

⁹⁴ Там само, арк. 283–286 зв.

⁹⁵ Там само, спр. 58, арк. 72–73 зв.

⁹⁶ Там само, арк. 2.

⁹⁷ Там само, спр. 62, арк. 20 зв.

⁹⁸ Там само, спр. 1, арк. 1–15.

⁹⁹ Там само, арк. 1.

¹⁰⁰ Там само, арк. 7 зв.

¹⁰¹ Статут Національної бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук. – К., 1919. – С. 2–3.

¹⁰² IP НБУВ, ф. 33, № 3054.

¹⁰³ Арх. НБУВ., оп. 1, спр. 50, арк. 12.

¹⁰⁴ Там само, спр. 5, арк. 11–12.

¹⁰⁵ *Дубровіна Л.А.* Статуты Всенародной библиотеки Украины при ВУАН як джерело з історії розвитку та трансформація ідеї Національної бібліотеки (1918–1934 рр.) // Український археографічний щорічник. – К., 1997. – Вып. 3. – С. 250–272.

¹⁰⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 113.

¹⁰⁷ Там само, спр. 56, арк. 12–12 зв. Автор невідомий.

¹⁰⁸ Там само, спр. 5, арк. 113–114, 116, 119.

¹⁰⁹ Там само, спр. 56, арк. 3.

¹¹⁰ Там само, арк. 5 зв.

¹¹¹ Там само, арк. 3–5 зв.

¹¹² Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) вищу освіту одержав на фізико-математичному факультеті Університету св. Володимира, але його діяльність була присвячена переважно економіці, історії, публіцистиці, українознавству. певний час працював у Петербурзі в редакції "Вестника финансов, промышленности и торговли". 31 серпня 1917 р. за представленням Української Центральної Ради був призначений комісаром у справах України при Тимчасовому уряді. Під час перебування в Петербурзі, поряд із службовими обов'язками, брав активну участь в громадських справах як член Вільного Економічного товариства, "Союза писателей", "Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг", "Українського політичного клубу", був членом петербурзької української громади, а з 1917 р. – членом президії Українського національного комітету в Петербурзі. У червні 1918 р. він повернувся до Києва. Був сенатором адміністративного генерального суду Державного Сенату, Міністром народної освіти та мистецтва Української держави, генеральним суддею Української Народної Республіки. З 8 березня 1919 р. був обраний редактором Постійної комісії Української Академії наук для складання Біографічного словника українських діячів, виконував обов'язки голови товариства "Просвіта"

в Києві. З 1920 р. очолював Комісію для складання Українського енциклопедичного словника.

¹¹³ *Болаболъченко А.А.* Приречений на забуття // Рідна шк.– 1994.– № 9.– С. 14–15;
Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук.– К., 1997. – С.63–64.

¹¹⁴ ІР НБУВ, ф. X, № 6424–6425.

¹¹⁵ *Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю.* Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук.– С. 10–11.

¹¹⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 75, арк. 1.

¹¹⁷ Там само, спр. 64, арк. 11, 14.

¹¹⁸ Там само, арк. 11–17.

¹¹⁹ Там само, спр. 33, арк. 112–113.

¹²⁰ ІР НБУВ, ф. 52, № 512, арк 1–2 зв.; *Болаболъченко А.А.* Приречений на забуття // Рідна шк.– 1994. – № 9.– С.15.

¹²¹ Архів Президії НАН України, ф. Р–251, оп.1, спр. 1 “Б”, арк. 24.

¹²² Арх. НБУВ, оп.1, спр.1, арк. 7 зв.

¹²³ ІР НБУВ, ф. 52, № 14, арк. 1–2.

¹²⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 76–76 зв., 93, 98, 101 зв., 105 зв., 221.

¹²⁵ Там само, спр. 3, арк.16

¹²⁶ Там само, спр. 1, арк. 4, 242 зв., 247 зв.

¹²⁷ ІР НБУВ, ф. 71, № 424–425.

¹²⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 55, арк. 45–46; спр. 55, арк. 70; спр. 62, арк. 38.

¹²⁹ Там само, спр. 33, арк. 31–38.

¹³⁰ Звіт старшого бібліотекаря, завідуючого відділом рукописів Гната Павловича Житецького про його працю у Всенародній Бібліотеці за перше півріччя (1 січня – липня) 1921 р.– ІР НБУВ, архів.

¹³¹ Арх. НБУВ, оп. 1., спр. 62, арк. 67–68.

¹³² ІР НБУВ, ф. 33, № 2807.

¹³³ ІР НБУВ, ф. 33, № 2807; Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 5, арк. 35–36.

¹³⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 6, арк. 16.

¹³⁵ Там само, спр. 33, арк. 56; спр. 5, арк. 19.

¹³⁶ Там само, спр. 50, арк. 13–14.

¹³⁷ Там само, спр. 33, арк. 118 зв.

¹³⁸ ІР НБУВ, ф.52, № 4, арк. 50.

¹³⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 134; спр. 60, арк. 1.

¹⁴⁰ Там само, спр. 50, арк. 18–19 зв.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само, спр. 1, арк. 82–84.

¹⁴³ Книжний вісн.– 1919.– № 2.– С. 2.

¹⁴⁴ Там само.– С. 38.

¹⁴⁵ *Сергеева І.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібл. вісн.– 1996.– № 6.– С. 13–14.

¹⁴⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 139.

Розділ 3
ВСЕНАРОДНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
(1923–1934)

¹ Арх. Нац. б-ки ім. В.І. Вернадського, оп. 1, стр. 62, арк. 121– (Далі – Арх. НБУВ).

² Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В.І. Вернадського, ф. 52, № 5, арк. 13–16. (Далі – ІР НБУВ).

³ *Постернак С.* Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук.– К., 1923.– С. 19–20.

⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 229, арк. 2. У 1927 р. було створено каталожний відділ, який очолював В.О.Козловський.

⁵ Там само.

⁶ Відділ бібліотекознавства // Бібл. журн.– 1926.– № 2/3.– С. 35–36.

⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 229, арк. 2.

⁸ Там само, стр. 5, арк. 146, 149.

⁹ Там само, стр. 62, арк. 78 зв.– 79, 82 зв.

¹⁰ Там само, стр. 270, арк. 1.

¹¹ Там само, стр. 62, арк. 167–169.

¹² Там само, стр. 96, арк. 93, 98.

¹³ Там само, стр. 140, арк. 22.

¹⁴ Там само, арк. 55–57, 63 зв.

¹⁵ Там само, стр. 245, арк. 44; стр. 378, арк. 24; стр. 245, арк. 19–20; стр. 290, арк. 63–65, 125; стр. 313, арк. 37 тощо.

¹⁶ Там само, стр. 140, арк. 78.

¹⁷ Там само, арк. 78–83.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 52, №5; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 52, арк. 13–15; стр. 110, арк. 31.

¹⁹ Там само, стр. 62, арк. 112, 135, 139, 150, 158, 161, 163–166.

²⁰ Там само, стр. 110, арк. 38, стр. 142, арк. 36; стр. 229, арк. 18.

²¹ Там само, стр. 140, арк. 4–41.

²² Матеріали згруповані та проаналізовані за правозданнями: Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 142, 229; а також фінансово-господарчими документами і звітами: Арх. НБУВ, оп. 1-л, стр. 17, арк. 9–11; стр. 19, арк. 6–9; стр. 17, 21, 22. Використані також матеріали статті С.П.Постернака для збірника на пошану Л.Б. Хавкіної (ІР НБУВ, ф. 52, № 5, арк. 13–16).

²³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 80; стр. 62, арк. 96.

²⁴ Арх. Президії НАН України, р. 251, оп. 1, стр. 33, арк. 64, 70.

²⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 131; стр. 93 л., арк. 139; стр. 110, арк. 4; стр. 142, арк. 1; стр. 181, арк. 5 тощо.

²⁶ Там само, стр. 73, арк. 11, 59; стр. 92, арк. 7; стр. 124, арк. 2, 95, 203 тощо.

²⁷ Там само, стр. 65, арк. 2; стр. 110, арк. 7.

²⁸ Там само, стр. 62, арк. 87–88 зв.

²⁹ Там само, стр. 33, арк. 52–53 зв.

³⁰ ІР НБУВ, ф. I, № 26547.

³¹ *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР.— М., 1980.— С. 212.

³² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 58 .

³³ Там само, стр. 62, арк. 122.

³⁴ Там само, арк. 200.

³⁵ Там само, арк. 202 зв.

³⁶ Там само, арк. 292.

³⁷ Там само, стр. 139, арк. 6; стр. 112, арк. 36. Див. також: *Демченко Є., Донець О.* Будинок філії № 1 Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та його художні пам'ятки // *Бібл. вісн.*— 1998.— № 1.— С. 19-31; *Малахов Д.* Архітектор Василь Осмак // Там само.— 1998.— № 1.— С. 28-31.

³⁸ Арх. НБУВ, стр.139, арк.6; стр. 140, арк. 12, 51 зв.

³⁹ *История библиотечного дела на Украине (1917-1932).*— Харьков, 1975.— С. 11; *История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.*— Киев, 1979.— С. 114.

⁴⁰ *Бібліотечний збірник. Ч. 1. Праці Першої конференції наукових бібліотек УСРР.*— К., 1926; *Бібліотечний збірник. Ч. 2. На науково-бібліотечному фронті УСРР.*— К., 1927.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, стр. 370, арк. 1-2.

⁴² *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР.— М., 1980.— С. 204-209.

⁴³ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 160, арк. 21-22, 35-36.

⁴⁴ Комісія працювала під керівництвом представника Головліту, за участю представників політконтролю ДПУ, Окріолітосвіти, партійних органів та ЛКСМУ. На вилучені книжки складалися списки (мали право залишити лише по примірнику Біблії та Євангелія). За пропозиціями комісії частина книжок знищувалася, а частина (по три примірники) надсилалася до фундаментальних наукових книгозбірень, яким надавалося право спеціального зберігання: ВБУ, Одеської державної, Харківської державної ім. В.Г. Короленка, Катеринославської ім. Жовтневої революції бібліотек. Книги зберігалися в замкнених шафах і видавалися лише для наукових працівників, на книги складалися окремі каталоги, доступ до яких визначався лише за певною науковою метою. Визначалися книги для безумовного вилучення: "1) Релігійні, що провадять релігійну агітацію й пропаганду, як наприклад, релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо. Капітальні книги з історії та філософії релігії, історії церкви релігійно-догматичні й богословсько-філософські твори (наприклад, Володимира Соловйова, Василя Великого, Іоанна Златоуста тощо) залишалися лише в одному примірнику; 2) шовіністичні, що під'южують націю на націю, та що видавалися за царської влади різними установами, церковними та чорносотенно-патріотичними організаціями, наприклад, партія монархістів, октябристів, "Союза русского народа", "Союза Михаила Архангела", видавництва Крушевана, видавництва Кащенко, "Юная Россия" тощо, а також шовіністична література, яка видавалася при Центральній Раді та гетьманщині і контрреволюційних урядів; 3) антирадянські агітаційні брошури проти комуністичного руху більшовиків, брошури кадетські, есерівські, меншовицькі, анархічні; 4) книги, що захищали окультизм, спиритизм, теософію, а також книги з хіромантії, магії,

сонники та ін.; 5) порнографічні; 6) книги не суто наукові, а пропагандуючі буржуазний капіталістичний устрій, ідеї феодалізму, як, наприклад, твори Суворова, Шульгіна, Мещерського, а також популярна література, яка за змістом суперечить завданням економічного будівництва, що видавалися до Жовтневої революції та за часів гетьманщини, петлюрівщини та ін. контрреволюційних урядів (наприклад, Прокопович "Кооперативное движение в России"; 7) застарілі підручники: старі географії, історії, диктанти, а також правничі збірники не існуючих законів царського та Тимчасового уряду; 8) по педагогіці – в дусі виховання основ старого устрою: релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, шаноба знатностей й багатств". (Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 160, арк. 56–57 зв.).

⁴⁵ Бюл. НКО.– 1927.– № 30/31.– С. 29–35; Книга и книжное дело – С.192.

⁴⁶ Книга и книжное дело.– С. 194.

⁴⁷ Пролет. правда.– 1927.– 9 січ. (№7); ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк.1.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. I, № 26369.

⁵⁰ Там само, № 26375.

⁵¹ Там само, № 26378, арк. 1–6.

⁵² ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, стр. 5931, арк. 50–55; Книга и книжное дело.– С. 191.

⁵³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 75 зв.

⁵⁴ ІР НБУВ, ф. I, стр. 26392, арк. 2–3.

⁵⁵ На науково-бібліотечному фронті УСРР // Бібл. зб.– К., 1927.– Ч. 2.– С. 2.

⁵⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях...– Т. 1.– С. 535–539; Книга и книжное дело.– С. 244–246.

⁵⁷ ІР НБУВ, ф. 33, № 2758, арк. 4–5.

⁵⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 308.

⁵⁹ Там само, стр. 140, арк. 77.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. 33, № 2758, арк.1

⁶¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр.140, арк. 82.

⁶² Там само, арк. 90.

⁶³ ІР НБУВ, ф. 250, арк. 14–15.

⁶⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 115.

⁶⁵ Там само, стр. 275, арк. 3.

⁶⁶ Там само, стр. 140, арк. 94; ІР НБУВ, ф. 33, № 2782; № 2761, арк. 1.

⁶⁷ Там само, арк. 94–95.

⁶⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 96.

⁶⁹ Там само, арк. 96–97.

⁷⁰ Там само, арк. 102–104.

⁷¹ Там само, арк. 106–108, 82 зв.

⁷² Коммунистическая партия Украины в резолюциях...– Т. 1.– С. 535–539.

⁷³ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– Т. 1.– С. 215–258.

⁷⁴ КПСС о культуре, просвещении и науке.– М., 1963.– С. 198–199.

⁷⁵ Бюл. НКО.– 1931.– № 43.– С. 2–3; Книга и книжное дело в Украинской ССР.– Т. 1.– С. 314–319.

⁷⁶ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– Т. 1.– С. 284–286, 288–289.

⁷⁷ Про це детально див. *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А. та ін.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– К., 1993.– С. 191–194; вказ. вид. Н.Д.Полонської-Василенко, а також вид.: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.– К., 1991.– С. 146–147; *Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю.* Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук.– К., 1997.– С. 63–64.

⁷⁸ Про це детально див. *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А. та ін.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– С. 191–194; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія Наук.– К., 1993, а також вид. *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.– С. 146–147; *Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю.* Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук.– С. 63–64.

⁷⁹ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія Наук.– С. 194. С.П. Постернак був заарештований двічі (другий раз в грудні 1937 р.).

⁸⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 278, арк. 1–8, 278а.

⁸¹ Там само, стр. 313, арк. 2.

⁸² Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, стр. 33, арк. 4–5.

⁸³ Там само, арк. 14.

⁸⁴ Але вже у жовтні 1929 р. С.П. Постернак був заарештований за звинуваченням в участі разом з С.О. Єфремовим у діяльності СВУ, а також “Молодої академії” та “Братерства української державності”. Однак звинувачення не були доведені слідчим, й у квітні 1930 р. С.П. Постернак був звільнений і, хоча на посаду директора він не повернувся, продовжував активно працювати в Бібліографічній комісії ВУАН. Але фронтальні чистки в Академії 1933 р. не оминули Постернака ще раз. Він звільнився з посади і виїхав з Києва, повернувшись сюди лише в 1937 р. на роботу в бібліотеку Наркомтяжпрому. В грудні 1937 р. його знову заарештували і засудили “трійкою” при УНКВС. 19 січня 1938 р. С.П. Постернак був розстріляний. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12., стр. 5729; ЦДАГО України, оп. 1, стр. 42662, 58634). *Ковальчук Г.І.* Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках.– С. 5–30.

⁸⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 275, арк. 35.

⁸⁶ Там само, стр. 278а, арк. 1–3; стр. 313, арк. 2–4.

⁸⁷ Архів НБУВ, арк. 38.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само, стр. 313, арк. 2.

⁹⁰ Миколенко Нечипір Миронович народився в 1888 р. в с. Шиловка Буринського району Чернігівської губ. Навчався в учительській семінарії в Курську, з 1907 по 1917 рр. працював учителем; в 1915–1917 рр. – слухач Харківського комерційного інституту, який, однак, не закінчив. У 1917 р. – член харківської організації РСПрД(б) (об'єднанців-меншовиків); 1918 р. – зав. шкільним відділом Харківської губнаросвіти; 1919 р. – лектор соціально-економічних дисциплін на командирських курсах у військових частинах Червоної армії; 1920–1921 рр. – голова виконкому; 1922 р. – завідував кнївською наросвітою; 1923 р. – секретар

Бердичівського окружкому КП(б)У; 1924–1925 рр. – декан соціально-економічного факультету КІНГУ, агітпропагандист та зав. агітпропом Жовтневого райкому в Києві, потім – Київського окружкому КП(б)У; 1927–1930 рр. – ректор КІНГУ.

ЦДАГО, ф. 263, спр. 51713, арк. 40, 74. Дані та посилення наводяться за працею: *Ковальчук Г.І.* Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках.–С. 5–30.

⁹¹ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 378, арк. 42.

⁹² Там само, спр. 348, арк. 72.

⁹³ Там само, спр. 376, арк. 3.

⁹⁴ Вісті ВУАН.– 1930.– № 6.– С.22–25.

⁹⁵ ІР НБУВ, ф. X, № 14596.

⁹⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 345, арк. 37–38.

⁹⁷ Там само, спр. 376, арк. 1–2.

⁹⁸ Там само, спр. 345, арк. 46–47.

⁹⁹ Там само, оп. 1-л., спр. 33, арк. 12-13зв.; оп. 1, спр. 345, арк. 57

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 297, арк. 7; спр. 298, арк. 1–2; Див. також: *История библиотечного дела на Украине (1917–1932).*– С. 133–136.

¹⁰¹ *История библиотечного дела на Украине (1917–1932).*– С. 135–136.

¹⁰² ІР НБУВ, ф. 33, № 2771, арк. 1.

¹⁰³ Там само, арк. 3–4.

¹⁰⁴ Там само, арк. 3.

¹⁰⁵ Там само, № 2769, арк. 1.

¹⁰⁶ Там само, арк. 4.

¹⁰⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 345, арк.15, с. 22.

¹⁰⁸ Там само, оп. 1, спр. 348, арк. 58–59; спр.3 78, арк. 42–43.

¹⁰⁹ *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А. та ін.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– С. 58–59.

¹¹⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 378, арк.1.

¹¹¹ Там само, спр. 348, арк. 58.

¹¹² Там само, арк. 25 зв.

¹¹³ Там само, арк. 26.

¹¹⁴ Там само, арк. 6 зв., 27–27 зв.

¹¹⁵ Там само, арк. 10 зв.

¹¹⁶ Там само, спр. 378, арк. 25–27.

¹¹⁷ Там само, спр. 345, арк. 53–56.

¹¹⁸ Там само, спр. 348, арк.6; спр. 378, арк. 68–70.

¹¹⁹ Там само, спр. 313, арк. 17–19.

¹²⁰ Там само, арк. 22.

¹²¹ Там само, спр. 345, арк. 3 зв., 6, 11.

¹²² Там само, спр. 415, арк. 32.

¹²³ Там само, спр. 378, арк. 57,58.

¹²⁴ Там само, спр. 348, арк. 6

¹²⁵ Там само, спр. 517, арк. 2, спр. 489, арк. 17; спр. 518, арк. 2–7 тощо.

¹²⁶ Там само, спр. 376, арк. 32, 36, 40; спр. 378, арк. 2.

- ¹²⁷ Книга и книжное дело в Украинской ССР.— Т.1.— С. 334–352.
- ¹²⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 378, арк. 8 зв.
- ¹²⁹ Там само, спр. 313, арк. 23; 348, арк. 22.
- ¹³⁰ Там само, спр. 365, арк. 19–32.
- ¹³¹ Там само, спр. 602, арк. 49–50.
- ¹³² Там само, спр. 378, арк. 25–26.
- ¹³³ Там само, спр. 348, арк. 66–68.
- ¹³⁴ Там само, спр. 378, арк. 1–1 зв.
- ¹³⁵ Там само, арк. 2–3, 21–22.
- ¹³⁶ Там само, спр. 416, арк. 17 зв.–18, 22–27 зв., 34 зв.
- ¹³⁷ Там само, спр. 348, арк. 1
- ¹³⁸ Там само, арк. 4–5.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ Там само, арк. 58–59; спр. 378, арк. 42–43.
- ¹⁴¹ Там само, спр. 398, арк. 13–20.
- ¹⁴² Там само, спр. 384, арк. 2.
- ¹⁴³ Там само, спр. 415, арк. 40–42, 60–62; спр. 422, арк. 73–75.
- ¹⁴⁴ Там само, спр. 415, арк. 30–31, 62 .
- ¹⁴⁵ Там само, спр. 422, арк. 37, спр. 415, арк. 31. Рада курсів та її лектори: А.М. Яременко (голова), О.І. Полулях (зав. курсами), Л.С. Білецький, В.Ф. Іваницький, В.О. Козловський, М.І. Ясинський, О.Є. Карпинська, С.І. Маслов.
- ¹⁴⁶ Звіт у повному обсязі опублікований у вид.: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.— С. 236.
- ¹⁴⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 422, арк. 1.
- ¹⁴⁸ Там само.
- ¹⁴⁹ Розміри втрати можна уявити після аналізу кадрового стану ВБУ: список наукових співробітників на 01.01.33. складався з 31 особи.— Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 384, арк. 14.
- ¹⁵⁰ Сагарда Микола Іванович народився в 1870 р. в с. Шабельники Золото-ніського пов. на Полтавщині. Син дяка, закінчив Полтавську дух. семінарію (1892), С.-Пб. дух. академію (1896), приват-доцент Київ. унів., проф. Укр. держ. унів. (1919–1920), зав. Полт. наук. бібліотекою (1920–1924), з 1924 р. – зав. відділом періодики ВБУ, з 1926 р. – член Візантологічної комісії при ВУАН. Знав мови: укр., рос., грец., латину, нім., франц., англ. Викладав церковну історію, історію давньої християнської літератури, історію візантійської літератури. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6765).
- ¹⁵¹ Іваницький Віктор Федорович народився в 1881 р. у с. Калузьке Херсонського пов. Закінчив Одеську семінарію (1902), Київ. духовну академію (1906), 1907–1919 рр. – професор КДА. В КДА – стипендіант при кафедрі єврейської історії, з 1907 р. – в.о доцента на кафедрі давньої історії євр. народу. З 1912 р., після захисту магістерської дисертації, доцент, екстра-орд. професор. З 1911 р. читав загальні курси з історії Давнього Сходу, а також спеціальні курси: давня історія євреїв, історія Вавілоно-Ассирії, археологічні відкриття на Давньому Сході та ін.; вів спеціальні семінари з давньоєврейської мови та ново-ассирійської. З 1920 р. почав працювати бібліотекарем після ліквідації духовних

вищих та середніх шкіл в Україні в зв'язку з реформою. В Бібліотеці пройшов усі посади аж до заступника директора. Знав мови: укр., рос., нім., франц., англ., грец., латину, давньоєврейську з кількома її діалектами (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, стр. 3041). Після звільнення В.Ф. Іваницького в 1933 р. його доля мало відома. У фонді С.І. Маслова в ІР НБУВ зберігся його лист-відповідь на пропозицію зайняти посаду керівника Бібліотеки, де, відмовляючись від директорства, він з боєм писав про свою роботу в той період, коли він віддав ВБУ найкращі роки свого життя, та про "нищівне шельмування" в 1933 р. – ІР НБУВ, ф. 33, № 1184.

¹⁵² Оксінок Михайло Федоронич народився у 1884 р. на Холмищині. Закінчив КДА (1911), захистив магістерську дис. У 1916–1917 був в.о. помічника бібліотекаря КДА, 1919–1920 рр. – викладач Укр. Держ. ун-ту. Працював у ВІНО до 1921 р., в 1922–1927 рр. – в трудових школах Києва, викладав історію культури, краєзнавство, німецьку та російську мову. У 1926 р. обраний співробітником ВБУ, член Візантологічної комісії при ВУАН. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, стр. 5468).

¹⁵³ 25 листопада 1937 р. "трійкою" при УНКВС Ленінградської області він був засуджений до вищої міри покарання і розстріляний 8 грудня 1937 р. Див.: *Ковальчук Г.І.* Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Вип. 4. – С. 15.

¹⁵⁴ А.М. Яременку було поставлено в провину "розвал роботи з аспірантурою, продукування шкідливої продукції; надання посад класово-ворожим елементам". – Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 222, арк. 131. 22 квітня 1937 р. він був заарештований як "активний учасник анархо-троцькістської терористичної організації", засуджений на 10 років, але за повторним рішенням "трійки" при УНКВС Іванівської області, де відбував покарання, був розстріляний 19 лютого 1938 р. *Ковальчук Г.І.* Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Вип. 4. – С. 15.

¹⁵⁵ Закінчив Київський інститут народного господарства, працював деканом робітфаку, виконував обов'язки ректора інституту, працював заступником директора Центрального історичного архіву, редактором Київської філії Книгоспілки. В 1926–1934 рр. працював в УНІКу, спочатку – зав. Кабінетом вивчення книги й читача, з 1928 р. – очолював бібліографічну секцію та навчався на кафедрі марксизму-ленінізму при ВУАН, з 1931 р. – директор УНІКу замість звільненого Ю.О.Меженка. Див.: *Ковальчук Г.І.* Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Вип. 4. – С. 15.

¹⁵⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 422, арк. 2, 18.

¹⁵⁷ Арх. Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, арк. 44–45.

¹⁵⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 459, арк. 1–8; ІР НБУВ, ф. 33, № 2772.

¹⁵⁹ ІР НБУВ, ф. 33, № 2772.

¹⁶⁰ Там само, № 2773; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 459, арк. 1.

¹⁶¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 455, арк. 1–6.

¹⁶² Там само, стр. 459, арк. 2.

¹⁶³ Там само, стр. 442, арк. 1–35.

- 164 IP НБУВ, ф. 33, № 2773.
 165 Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 378.
 166 Там само, спр. 461, арк. 1.
 167 Там само, спр. 457, арк. 1-2.
 168 IP НБУВ, ф. 33, № 2763, арк. 8.
 169 Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 461, арк. 2.
 170 Там само, спр. 461.
 171 Там само, спр. 512, арк. 1-2.

Розділ 4
ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ФОНДИ І
КАТАЛОГИ БІБЛІОТЕКИ
(1924–1934)

¹ *Чепуренко Я.О.* Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: етапи розвитку.– К., 1998.– С. 37–39.

² Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 140, арк. 69–69 зв.

³ IP НБУВ, ф. 33, № 2769.

⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 313, арк. 6.

⁵ *История библиотечного дела на Украине (1917–1932).*– Харьков, 1975.– С. 156–157.

⁶ ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 1076, арк. 224.

⁷ *История библиотечного дела на Украине (1917–1932).*– С. 153–155.

⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 348, арк. 24–27.

⁹ Там само, спр. 243, арк. 48, 243.

¹⁰ *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР.– М., 1980.– С. 210–211.

¹¹ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 243.

¹² Там само, спр. 62.

¹³ Там само, спр. 313, арк. 7.

¹⁴ Там само, спр. 3, арк. 86 ; спр. 110, арк. 5; спр. 142, арк. 5; спр. 229, арк. 11–18; спр. 270, арк. 3–5; спр. 329, арк. 173.

¹⁵ Там само, спр. 313, арк. 4–5.

¹⁶ IP НБУВ, ф. 33, № 2772.

¹⁷ IP НБУВ, ф. 33, № 2773.

¹⁸ Там само, арк. 5.

¹⁹ Там само, арк. 6.

²⁰ Там само, № 2772–2773.

²¹ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 72, арк. 9.

²² Там само, спр. 62, арк. 109, 111–112, 117 зв.–119, 123.

²³ Там само, арк. 179–182.

²⁴ Там само, спр. 376, арк. 1

²⁵ Там само, арк. 181.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, спр. 62, арк. 174.

- ²⁸ Там само, арк. 192, 211.
- ²⁹ Там само, арк. 213 зв., 216; стр.140, арк. 64 зв.–66.
- ³⁰ Там само, стр. 140, арк. 64–66, 67 зв., 69 зв., 77; Демченко Є., Донець О. Будівнок філії № 1 Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та його художні пам'ятки // Бібл. вісн.– 1998.– № 1.– С. 19–31.
- ³¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 70. З часом таке право було надано й співробітникам УАН та науковцям ВБУ (Там само, арк. 76 зв.).
- ³² ІР НБУВ, ф. I, № 26375.
- ³³ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 140, арк. 32, 51, 60 зв.
- ³⁴ Ясинський М.І. Умови купівлі бібліотеки Львівського товариства "Просвіта". 30 листопада 1927 р.– ІР НБУВ, ф. 52, № 131.
- ³⁵ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 313.
- ³⁶ Там само, стр. 140, арк. 54.
- ³⁷ Там само, стр. 62, арк. 208.
- ³⁸ Архів НБУВ, оп.1, стр. 313, арк. 6.
- ³⁹ Історія Центральної научної бібліотеки Академії наук Української ССР.– Києв, 1979.– С. 69.
- ⁴⁰ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 313, арк. 7 зв.
- ⁴¹ Бюл. НКО.– 1929.– № 51/52.– С. 9.
- ⁴² ІР НБУВ, ф. 33, № 2787. Доповідна записка в справі складена П.М. Поповим (1931 р.), а також О.Т. Дзбановським (Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 394, арк. 14–23).
- ⁴³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 378, арк. 10 зв.; стр. 394, арк. 7–9, 18–23.
- ⁴⁴ "Протокол совещания от 15 июня 1932 г., акты от 8 июля и 25 июля 1932 г., смета на перевозку книг, отчеты уполномоченных и переписка по передаче книг и рукописных материалов из фондов Каменец-Подольского и Житомирского музеев библиотеки".– Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 394, арк. 14–23.
- ⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 33, № 2787. Доповідна записка в справі складена П.М. Поповим (1931 р.); Архів НБУВ, оп. 1, стр. 394, арк. 1.
- ⁴⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 378, арк. 9 зв.–10; стр. 394, арк. 2, 9–11, 18.
- ⁴⁷ Там само, стр. 394, арк.3, 24–41, 27.
- ⁴⁸ Ковальчук Г. Видавничча діяльність Українського наукового інституту книгознавства // Бібл. вісн.– 1997.– № 6.– С. 28–31.
- ⁴⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 378, арк. 10.
- ⁵⁰ Там само, стр. 283, с.16.
- ⁵¹ Лише в 1933 р. здійснюється списання великого обсягу книжок з Петрівської філії ВБУ як безнадійного боргу померлих та репресованих професорів.– Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 415, арк. 34–39 зв.
- ⁵² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 270, арк. 10; стр. 313, арк. 15; стр. 380, арк. 152 тощо.
- ⁵³ Там само, стр. 313, арк. 8–12; стр. 380, арк. 152; стр. 270, арк. 10.
- ⁵⁴ Там само, арк. 18; стр. 380, арк. 18–19.
- ⁵⁵ Там само, стр. 313, арк. 18.
- ⁵⁶ Там само, стр. 33, арк. 7. Крім того, користувалися таблицями, виданими Хавкіною, Артюшковою та Артюшко.
- ⁵⁷ Там само, арк. 8–9.

⁵⁸ Там само, стр. 415, арк. 21; стр. 476, арк. 11; стр. 602, арк. 29–34.

⁵⁹ М. Ясинський закінчив у 1914 р. історико-філологічний ф-т Київського ун-ту. Працював приватним вчителем, а в 1919–1922 рр. – помічником бібліотекаря, завідувачим бібліотекою Кам'янець-Подільського університету, брав участь у роботі бібліографічного гуртка у Кам'янець-Подільському, організованого М. Плевако. З 1923 по 1933 р. працював у ВБУ у відділі періодики та газетному відділі. Після звільнення з ВБУ довгі роки працював електромонтером у Київській АТС, економістом на плодокомбінаті, з 1946 до 1962 р. – у науковій б-ці Київського ун-ту, зав. бібліографічним відділом, головним бібліографом Київського педінституту іноземних мов. З 1955 до 1960 р. – одночасно працював бібліографом у Держполітвидаві та в УРЕ.– Див.: *Королевич Н.Ф.* Михайло Ясинський (1889–1967) // *Українські бібліографи ХХ ст. : Навч. посібник для ін-тів культури України.*– К., 1998.– С. 48–71.

⁶⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 75, арк. 2.

⁶¹ Там само, арк. 3.

⁶² ІР НБУВ, ф. 33, № 3054.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 56, арк. 5.

⁶⁵ Там само, арк. 5–6.

⁶⁶ Про доповнення Кодексу законів про народну освіту УСРР арт. 623 про обов'язкові примірники друкованих творів: Постанова ВУЦВК та РНК України від 29 вересня 1926 року // *Зібр. узаконовень та розпоряджень уряду України.*– 1926.– № 58.– Ст. 383.

⁶⁷ *Чепуренко Я.О.* Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: етапи розвитку.– К., 1998.– С. 36–37.

⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 5.

⁶⁹ *Рклицький С.* Кімнатка друкованого на Україні слова й його прийдешність.– ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 5.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 59 зв.; *Рклицький С.* Кімнатка друкованого на Україні слова й його прийдешність – ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 5.

⁷² ІР НБУВ, ф. 33, № 2758.

⁷³ Там само, арк. 5.

⁷⁴ Там само, арк. 117.

⁷⁵ Там само, арк. 15–17.

⁷⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 56, арк. 11.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само, арк. 7.

⁷⁹ Там само, арк. 7–10.; ІР НБУВ, ф. 33, № 2758, арк.6.

⁸⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 56, арк. 8–9.

⁸¹ Там само, арк. 117.

⁸² Там само, стр. 313, арк. 2–4.

⁸³ ІР НБУВ, ф. 33, № 3055, арк. 3.

⁸⁴ Там само, арк. 10; Арх. НБУВ, оп.1, стр. 33, арк. 12–13 зв.

⁸⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 313, арк. 10 з.

⁸⁶ Там само, спр. 422, арк. 21.

⁸⁷ ІР НБУВ, ф. 33, № 2773.

⁸⁸ Там само, ф. I, спр. 26384, арк. 1.

⁸⁹ До проекту штатів ВБУ на 1928–29 рр. Відділ рукописів.– Арх. Ін-ту рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, спр. 33.– (Далі – Арх. ІР НБУВ).

⁹⁰ На сьогодні можна сказати, що загальний обсяг одиниць зберігання, зокрема тоді досягав 200 тис.

⁹¹ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 4, арк. 11.

⁹² До проекту штатів ВБУ на 1928/29 рр. Відділ рукописів.

⁹³ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 4, арк. 12–13.

⁹⁴ Бюл. Укцентрархіву.– 1925.– Жовт., ч. 2.– С. 33; Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 140, арк. 62.

⁹⁵ ІР НБУВ, ф. 285, № 835. Тези доповіді Г.П. Житецького: Архівна справа та відділи рукописів по наукових бібліотеках. Див. також: *Житецький Г.П.* Архівна справа та відділи рукописів по наукових бібліотеках. Спроби перегляду рукописного матеріалу та його розподілу поміж архівами, музеями та бібліотеками : Конспект доп., прочит. в прилод. засіданні НДІ бібліотекознавства // *Бібл. журн.*– 1926.– № 4/5.– С. 48–53.

⁹⁶ ІР НБУВ, ф. 285, № 835.

⁹⁷ Там само, № 836.

⁹⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 270, арк. 1.

⁹⁹ Павло Миколайович Попов (1890–1971), літературознавець, фольклорист, мистецтвознавець, славіст, книгознавець, на той час вже був добре знаним філологом, який інтенсивно працював у галузі збирання і публікації літературних пам'яток XI–XVIII ст. та фольклорного матеріалу. Протягом 20-ти років (1912–1931) П.М. Попов систематично збирав фольклорно-етнографічні матеріали, провів багато археографічних експедицій для опису та збирання рукописних книг, які, хоча і залишилися в більшості ненадрукованими, були широко відомі фахівцям. П.М. Попов склав описи рукописів, які знаходилися в різних провінційних словищах України, сам збирав велику колекцію рукописів та стародруків, більша частина якої, за його спогадами, загинула під час німецької окупації Києва. У 1916 р. закінчив Курську дух. семінарію, Київський ун-т, залишився при університеті для підготовки до професорського звання; з 1920 р.– позаштатний старший науковий співробітник УАН; з 1923 р.– завідувачий відділом писем і друку Лаврського музею та Портретної галереї Київського державного культурно-історичного заповідника; працював у комісіях Академії наук з літератури та мистецтва, української писемності періоду феодалізму, давньої української писемності, археографічній, етнографічній, діалектологічній та ін.; у 1929–1934 рр.– керівник відділу рукописів; у 1928–1930 рр. одночасно працює у Київському художньому інституті, професор (1928), професор кафедри історії української літератури Київського державного університету (1934), викладач давньої української літератури та українського і російського фольклору у Київському педагогічному інституті (1935–1940), співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1938–1971); член-кореспондент АН

УРСР (1939), доктор філологічних наук (1946), професор (1934), член Спілки письменників України (1939). Архів зберігається в ІР НБУВ, ф. 285, 7795 од. зб.

¹⁰⁰ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 1 зв.

¹⁰¹ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 348, арк. 60. Відомою є визначна роль М.В. Гешенера у врятуванні Бібліотеки та її фондів, що залишалися у Києві в 1941–1943 рр., та фондів Історичного архіву під час німецької окупації та їх долі після війни. Див.: *Грімстед Кеннеді П., Борях Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: нищення архівів, бібліотек, музеїв. – К. ; Львів, 1991. – С. 25–26, 87–108; *Дубровіна Л.А.* М.В. Гешенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України // *Український археографічний щорічник.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 32–37.

¹⁰² *Грімстед Кеннеді П., Борях Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: нищення архівів, бібліотек, музеїв. – С. 25–26, 87–108; *Дубровіна Л.А.* М.В. Гешенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України // *Український археографічний щорічник.* – Вип. 2. – С. 32–37.

¹⁰³ Списки переданих матеріалів в архівах не збереглися.

¹⁰⁴ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 33, арк. 6.

¹⁰⁵ Там само, арк. 6 зв.

¹⁰⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 251, арк. 2, 3.

¹⁰⁷ Там само, спр. 313, арк. 12 зв.

¹⁰⁸ Там само, арк. 14–15.

¹⁰⁹ Там само, спр. 348, арк. 34 зв.

¹¹⁰ Там само, арк. 33.

¹¹¹ Там само, арк. 33–35.

¹¹² Там само, спр. 345, арк. 51–52.

¹¹³ Там само, спр. 378, арк. 44–46.

¹¹⁴ Там само, спр. 422, арк. 40–41.

¹¹⁵ Там само, арк. 46–47.

¹¹⁶ Там само, спр. 455, арк. 10.

¹¹⁷ Там само, арк. 36.

¹¹⁸ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 32, арк. 14–22.

¹¹⁹ Народився у м. Кронштадті у сім'ї військового лікаря Балтійського флоту. Переїхав до Києва в 1903 р. В 1918 р. закінчив київську гімназію, в 1924 – літературний ф-т КІНО. Працював: викладачем у 5-й трудовій школі Києва (1925–1930), позаштатним бібліотекарем (1927–1929) та штатним співробітником ВБУ, старшим бібліотекарем (1929–1938), в.о. зав. відділом рукописів Бібліотеки Академії наук з 1934, закінчив аспірантуру Бібліотеки Академії наук (1927–1930) за спеціальністю: історія та бібліографія рукописної книги; співробітником відділу історії давньої української літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (1938–1941). У 1941 захистив кандидатську дисертацію (філологічні науки).

Хворий на туберкульоз, із родиною залишився у Києві під час німецької окупації в 1941–1943 рр. З кін. 1941 р. працює в Академічній Бібліотеці при міській Управі, яка з 1942 р. мала назву Крайової; з 1942 – директор Крайової бібліотеки при об'єднаному бібліотечному комбінаті – т. зв. Центральній бібліотеці.

В кінці вересня 1943 р. німецьке управління архівів, бібліотек та музеїв залучило його як супроводжуючого, охоронника і вантажника з транспортом найцінніших київських архівних матеріалів XVI–XVIII ст. (фонди ЦДА України) та рідкісних бібліотечних фондів (фонди НБУВ) до Кам'янця-Подільського. У 1944–1945 р. він опікувався фондами у Чехії, де німці сконцентрували найціннішу частину київських архівів, а також архівні та музейні матеріали з Риги. За цей час ним було складено охоронні описи всіх архівних матеріалів. У лютому 1945 р. через чеських патріотів зв'язався із радянським командуванням у Празі та повернув архіви до України.

Після повернення в Україну, як людина, яка залишилася в окупаційній зоні, висилється з Києва, живе у с. Буча біля Києва, працює: секретарем заводоуправління Бучанського скляного заводу, молодшим співробітником Київського науково-дослідного інституту ортопедії, Інституту мікробіології і епідеміології (1947–1948), молодшим бібліографом бібліотеки Стоматологічного інституту (1948–1955) і Медичного інституту (1955–1956), а також зав. бібліотекою та молодшим науковим співробітником відділу інформації Київського інституту ортопедії та травматології (1956–1964 та 1968–1971). Архів зберігається в ІР НБУВ, ф. 169.

¹²⁰ У 1912–1913 рр. – викладач Вищих жіночих курсів; 1914 р. – приват-доцент Київського університету, засновник та завідуючий Музеєм війни та революції при Київському університеті (1919–1924); у 1926–1937 рр. – завідуючий відділом стародруків Всенародної бібліотеки України та одночасно – співробітник Українського науково-дослідного інституту книгознавства (1923–1935). Працював завідуючим відділом давньої української літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР (1939–1950); професор (1935), доктор філологічних наук (1948), член-кореспондент АН УРСР (1949).

¹²¹ У 1910 р. закінчив Лазаревський інститут східних мов у Москві. Свою діяльність почав в 1910 р. викладачем російської мови однієї з казахських гімназій. У 1920 р. він приходить до ВБУ, де працює до 1944 р., під час евакуації тимчасово виконував обов'язки директора Бібліотеки. З 1944 р. – кандидат філологічних наук. 1942–1960 рр. – старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР ім. О.О. Потебні. (Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 96). Архів зберігається в ІР НБУВ, ф. 169.

¹²² ІР НБУВ, ф. 33, № 2908, арк. 1–13в.

¹²³ *Маслов С.І.* Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII вв. // *Бібл. зб.* – 1927. – № 3. – С. 60–64; *Маслов С.І.* Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. // *Методологічний збірник.* – К., 1928. – С. 61–86.

¹²⁴ *Фрис В.Я.* Бібліографія стародруків: теорія, методика, практика // *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики.* – Львів, 1996. – С. 64–69.

¹²⁵ *Маслов С.І.* Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII вв. // *Бібліотечний збірник.* – 1927. – № 3. – С. 60–64.

¹²⁶ Арх. НБУВ, стр. 348, арк. 30.

¹²⁷ ІР НБУВ, ф. 33, № 2909, арк. 1–13в.

¹²⁸ Там само, № 2913–2915.

¹²⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 308.

¹³⁰ Там само, стр. 348, арк. 49.

¹³¹ Там само, арк. 50.

¹³² Там само, стр. 313, арк. 16 зв.; стр. 348, арк. 34 зв.

¹³³ Там само, стр. 378, арк. 31–34.

¹³⁴ Там само, стр. 348, арк. 31–33.

¹³⁵ ІР НБУВ, ф. 33, № 2913, арк. 5 зв.

¹³⁶ Там само, № 2920.

¹³⁷ Арх. НБУВ, стр. 422, арк. 53.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ У 1885 р. О.Т. Дзбановський закінчив Уманське дух. училище, потім – Київську дух. семінарію, де одержав фундаментальну музично-теоретичну підготовку; у 1898 р. навчався у музично-драматичному училищі Московського філармонічного т-ва. В 1897 р. працював учителем співів та історії у гімназіях Житомира, викладав історію музики в музичній школі при артистичному товаристві. Загальну освіту отримав як вільний слухач Ун-ту св. Володимира (1906). З 1909 р. – викладач історії та теорії музики в Петербурзькому музичному інституті; музичний критик у журналі “Русская музыкальная газета” та інших газетах у Петербурзі (1909–1919). Працював: у 1919–1921 рр. в Одесі інструктором одеської опери; в 1921–1928 рр. у Харкові – у Наркомосі України, викладачем музично-драматичного інституту; у 1925 р. – один з фундаторів театру опери та балету, його інспектор; викладач музичного училища, одночасно – секретар об'єднаних українських опер. Організатор і завідувачий музичним відділом Бібліотеки у 1928–1938 рр. Його дбаннями зібраний 125-тисячний фонд музичного відділу на 1938 р.– Див.: Мистецтво України : Біогр. довід.– К., 1997.– С. 202–203; *Воронкова Т.І.* Олександр Тихонович Дзбановський (1980–1938). // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1996.– Вип. 3.– С. 181–191. Архів зберігається в ІР НБУВ, ф. 67.

¹⁴⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 75.

¹⁴¹ Пролет. правда.– 1929.–15 черв. (№135); ІР НБУВ, ф. 33, № 3055.

¹⁴² ІР НБУВ, ф. 33, № 2758, арк. 11.

¹⁴³ Там само, ф. 52, № 134; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, стр. 6080, арк. 5.

¹⁴⁴ ІР НБУВ, ф. 52, № 135; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 270, арк. 2.

¹⁴⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 313, арк. 15–16.

¹⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 67, № 525, С. 2–3. Дзбановський О.Т. Х-річчя Музичного відділу Бібліотеки Академії наук.

¹⁴⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 348, арк. 42–43.

¹⁴⁸ Там само, стр. 378, арк. 60 зв.; стр. 313, арк. 16.

¹⁴⁹ Там само, стр. 378, арк. 60–60 зв.

¹⁵⁰ Там само, стр. 422, арк. 68.

¹⁵¹ Там само, арк. 68–70.

¹⁵² Закінчив історичний ф-т КІНО в 1926 р. У 1929–1931 рр. навчався в аспірантурі при ВБУ. Працював у м. Артемівську (нині м. Бахмут) бібліотекарем Донецького відділу народної освіти та завідувачим місцевим краєзнавчим музеєм. З

1933 р. працював обліковцем виробничого комбінату при дитячому містечку № 9 у Києві; у бібліотеці 2-го Київського медінституту; згодом – зав. бібліографічним відділом наукової бібліотеки Київського ун-ту. В 1946 р. працював у науковій бібліотеці Львівського ун-ту, зав. відділом бібліографії, заст. директора з наукової роботи, зав. відділом рідкісної книги і рукописів.– *Королевич Н.Ф.* Федір Максименко (1897–1983) // Українські бібліографи ХХ ст.: Навч. посібник для ін-тів культури України.– С. 170–199.

¹⁵³ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 345, арк. 59 зв.

¹⁵⁴ Там само, стр. 348, арк. 45–47

¹⁵⁵ Там само, стр. 345, арк. 59–60.

¹⁵⁶ Там само, стр. 376, арк. 34.

¹⁵⁷ Там само, стр. 378, арк. 62.

¹⁵⁸ Там само, стр. 422, арк. 59.

¹⁵⁹ Там само, арк. 63.

¹⁶⁰ Израельсон Яков Израїлевич (1856–1924). Закінчив у 1883 р. С-Пб. ун-т, фахівець у галузі східних мов, зокрема арабської та семітських мов і літературознавець. Учень А.Я. Гаркаві. Журналіст, перекладач, працював в енциклопедіях. Помер у Брюсселі.

¹⁶¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 2–3.

¹⁶² Міттельман І.І. (1898 –?). Закінчив в 1930 р. хімічний ф-т Київського інституту народної освіти, в 1920–1930 рр. був співробітником літературних журналів “Критика”, “Красний бібліотекар” та ін., співробітником відділу книгознавства та бібліографії Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН.– Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 99 зв.; стр. 270, арк. 1.

¹⁶³ ІР НБУВ, ф. 33, № 2758, арк. 10.

¹⁶⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 275, арк. 12.

¹⁶⁵ Там само, стр. 248, арк. 62 зв.

¹⁶⁶ Там само, стр. 378, арк. 55.

¹⁶⁷ Там само, стр. 345, арк. 56.

¹⁶⁸ Там само, арк. 41 зв.

¹⁶⁹ Там само, стр. 378, арк. 57–58.

¹⁷⁰ ІР НБУВ, ф. 33, № 2867.

¹⁷¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 313, арк. 16; стр. 378, арк. 64; стр. 422, арк. 65.

¹⁷² Там само, стр. 348, арк. 36–37.

¹⁷³ Там само, стр. 313, арк. 11–11 зв.

Розділ 5

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ У ГАЛУЗІ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА, БІБЛІОГРАФІЇ ТА КНИГОЗНАВСТВА (1918–1934)

¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 64, арк. 1, 3.

² *Израельсон Я.* Значення єврейського відділу в складі Національної бібліотеки // *Книж. вісн.*– 1919.– № 2.– С. 58–66; *Житецький Г.П.* Відділ манускриптів Всеукраїнської [Національної] Бібліотеки // *Бібліологічні вісті.*– 1923.– № 3.– С. 55–56;

Кревецький І. Національна бібліотека Української держави // Укр. книгознавство.– Подєбради, 1922.– № 3.– С. 3–4; Відділ “Усгаіпіса” Всенародної Бібліотеки України // Бібліологічні вісті.– 1923.– № 4.– С. 88; Бібліотеки “Київської Просвіти” і “Старої громади” // Там само.– № 3.– С. 53.

³ *Вернадський В.І.* В справі заснування Української Академії наук у Києві // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві.– К., 1919.– С. 5–9; Вісн. АН УРСР.– 1969.– № 1.– С. 82–85; Національна Бібліотека Української держави // Наше минуле.– К., 1918.– № 2.– С. 187; Українська Національна Бібліотека // Там само.– № 3.– С. 140–141; Національна Всенародня Бібліотека при Українській Академії наук // Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.– К., 1919.– С. 22–24.

Кордт В.О. Про Національну Бібліотеку Української держави: (Записка) // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві.– К., 1919.– С. 10–11; *Міаховський В.* Культурні здобутки // Літ.-наук. вісті.– 1919.– Т. 74, кн. 4/6.– С. 72–74; *Биковський Л.* Національна Бібліотека Української держави.– Варшава ; Каліш, 1922.– С. 1–16; *Кревецький І.* Національна Бібліотека // Літ.-наук. вісн.– 1922.– № 5.– С. 139–149.

⁴ IP НБУВ, ф. 52, № 2, арк. 36–37; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 33, арк. 46; *Коваль Т.В.* Формування книжкового фонду ВБУ періодичними виданнями (1918–1921) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921).– К., 1998.– С.143–144.

⁵ *Постернак С.* Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук.– К., 1923.– С. 29.

⁶ [*Биковський Л.*] Бібліотековіана Національної Бібліотеки України // Укр. книгознавство.– Подєбради, 1922.– № 2.– С. 20–32; [*Биковський Л.*] Бібліотековіана Всенародної Бібліотеки України // Бібліологічні вісті.– 1923.– № 3.– С. 27–34; *Іваницький В.Ф.* “Бібліотековіана” Всенародної Бібліотеки України // Там само.– № 4.– С. 45–48.

⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 23 зв.

⁸ *Ковалевський Ю.* Теоретичні підстави бібліографічної класифікації та існуючі класифікаційні схеми в порівнянні з міжнародною децимальною системою : (Присвяч. Укр. нац. б-ці) // Голос друку.– Х., 1921.– Кн. 1.– С. 76–98.

⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 25 зв., 32, 33–33 зв., 48 зв.–49.

¹⁰ Там само, арк. 66 зв.

¹¹ *Балика Д.А.* До питання про облік праці консультативно-виставочного відділу ВБУ // Бібл. журн.– 1925.– № 2/3.– С. 10–12; *Балика Д.А.* Консультативно-виставочний відділ ВБУ за 1925/26 рік // Там само.– 1926.– № 8/10.– С. 28–37; *Карпинська О.* Виставочно-консультативний відділ ВБУ // Там само.– 1925.– № 6/7.– С. 44–47.

¹² Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 62, арк. 114.

¹³ Відділ бібліотекознавства // Бібліологічні вісті.– 1923.– № 2.– С. 42; [*Іваницький В.Ф.*] Відділ бібліотекознавства Всенародної бібліотеки // Там само.– 1923.– № 3.– С. 40–42.

¹⁴ Арх. НБУВ, оп.1, стр. 142, арк 54–60.

¹⁵ Перша Всеукраїнська нарада робітників книги, Харків, 8–9 листоп. 1923 р. // *Бібліологічні вісті.*– 1923.– № 4.– С. 51–60.

¹⁶ *Козловський В.О.* Бібліотекознавство в УСРР за період 1917–1927 рр. : [Доп. на засід. Ради ВБУ] // *Журн. бібліотекознавства та бібліогр.*– 1928.– № 2.– С. 6.

¹⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 188–189.

¹⁸ Там само, арк. 157.

¹⁹ Там само, арк. 184; спр. 110, арк. 49–50.

²⁰ *Постернак С.Ф.* Состояние и развитие библиографической работы в библиотеках : [Выступление на 1-м Всесоюз. библиограф. съезде в Москве 2–8 дек. 1924 г.] // *Библиогр. изв.*– 1926.– № 1/4.– С. 50.

²¹ Труды Первого Всероссийского библиографического съезда в Москве.– М., 1926.

²² Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 110, арк. 73–74.

²³ [*Мажковский Я.*] Науковий Інститут Бібліотекознавства Всенародної Бібліотеки України // *Бібл. журн.*– 1925.– № 2/3.– С. 26; Науково-дослідчий інститут бібліотекознавства [ВБУ] // Там само.– 1926.– № 2/3.– С. 32–35.

²⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 192–193; 158, арк. 1–1 зв.

²⁵ Там само, спр. 114, арк. 1–2.

²⁶ *Іванницький В.Ф.* Науково-дослідча праця в галузі бібліотекознавства та бібліографознавства у зв'язку з підготуванням бібліотекарів та встановленням аспірантури при наукових бібліотеках : Доп. на Першій конф. наук. 6-к УСРР, 28–31 груд. 1925 р. // *Бібл. зб.*– 1926.– № 1.– С. 29–39.

²⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 211 зв.; спр. 163, арк. 1–3. Аспірантами ВБУ за 1926–1929 рр. були: М.В. Гешенер, Г.І. Коляда, В.М. Пилипенко, В.О. Черняхівська, Н.В. Кравченко, О.В. Рабчинська, Ф.П. Максименко, Д.М. Серветник.– Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 140, арк. 47, 58; спр. 181, арк. 30–32; спр. 198, арк. 3; спр. 250, арк. 13.

²⁸ Науково-дослідчий Інститут Бібліотекознавства [ВБУ] // *Бібл. журн.*– 1926.– № 2/3.– С. 32–35.

²⁹ *Дубровський В.В.* Організація мережі наукових бібліотек УСРР та найближчі завдання в їхній роботі: [Доп. на Першій конф. наук. 6-к УСРР 28–31 грудня 1925 р.] // *Бібл. зб.*– 1926.– С. 10–16.– Резолюція на доп.– С. 26–27.

³⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 214; *Дубровський В.* Про утворення єдиного науково-бібліотечного осередку в Києві // *Наука на Україні.*– 1926.– № 1.– С. 51–53.

³¹ Там само.

³² Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 196

³³ *Постернак С.П.* Проблема наукових бібліотек УСРР // *Бібл. зб.*– 1926.– Ч. 1.– С. 16–23; Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 115, арк. 63 тощо.

³⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 115, арк. 60–61, 88.

³⁵ Праці Першої конференції наукових бібліотек УСРР // *Бібл. зб.*– К., 1926.– № 1.

³⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 115, арк. 144.

³⁷ *Постернак С.* Перша конференція наукових бібліотек УСРР // *Бібл. зб.*– 1926.– № 1.– С. 3–10.

³⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 115, арк. 11, 34, 36.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, арк. 35–36; Книга и книжное дело в Украинской ССР. – С. 135–137; *Постернак С.П.* Проблеми наукових бібліотек УСРР : [Доп. на Першій конф. наук. 6-к УСРР, 28–31 груд. 1925 р.] // Бібл. зб.– 1926.– № 2.– С. 16–23.

⁴¹ Там само.

⁴² *Іваницький В.Ф.* Науково-дослідча праця в галузі бібліотекознавства та бібліографознавства у зв'язку з підготуванням бібліотекарів та встановленням аспірантури при наукових бібліотеках : Доп. на Першій конф. наук. 6-к УСРР, 28–31 груд. 1925 р. // Бібл. зб.– 1926.– № 1.– С. 29–39.– Резолюція на доповідь.– С. 41–42.

⁴³ *Омельчук В.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісн.– 1995.– № 5.– С. 1–13.

⁴⁴ Бібліотечний збірник : Пр. Першої конф. наук. 6-к УСРР.– К., 1926.– № 1.– С. 39–40; 84–88. Див. також: Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 137–140.

⁴⁵ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 137–140; Бібл. зб.– № 1.– С. 84–88.

⁴⁶ Там само.– С. 139.

⁴⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 115, арк. 35–36. Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 140–141.

⁴⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 115, арк. 44.

⁴⁹ Там само, арк. 5–6.

⁵⁰ Там само, арк. 7–9.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само, спр. 49.

⁵³ Там само, арк. 41.

⁵⁴ *Постернак С.П.* Перша конференція наукових бібліотек УСРР // Бібл. зб.– 1926.– № 1.– С. 3–10; *Сагарда М.І.* Перша конференція наукових бібліотек УСРР // Шлях освіти.– 1926.– № 2.– С. 124–128.

⁵⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 139, арк. 1.

⁵⁶ Там само, спр. 140, арк. 10, 58 зв., 63.

⁵⁷ Там само, спр. 139, арк. 2.

⁵⁸ Резолюції та постанови Першого Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників, 1–6 черв. 1926 р.– Х., 1927.– 90 с.

⁵⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 139, арк. 8–10.

⁶⁰ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 165–169.

⁶¹ Там само.– С. 168–169; Див. також підходи, що були висловлені у доповідях та резолюціях Першої конференції наукових бібліотек України : Бібл. зб.– К., 1926.– № 1.– С. 13–14, 24, 29–39; 41–54, 85–87.

⁶² Всеукраїнський бібліографічний съезд : Резолюції.– М., 1928.– С. 7–8.

⁶³ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 162, арк. 19–22.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 370, арк. 1–2.

⁶⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 159, арк. 3.

⁶⁶ Там само, спр. 162, арк. 3–4; спр. 140, арк. 62.

- ⁶⁷ Там само, стр. 160, арк. 113.
- ⁶⁸ Там само, арк. 37–39.
- ⁶⁹ Там само, стр. 159, арк. 7–8, стр. 110, арк. 42–50; стр. 142, арк. 44–58; *Сагарда М.І.* Робота Президії Науково-дослідного інституту бібліотекознавства [ВБУ] : Інформація // *Бібл. журн.*– 1926.– № 1.– С. 5–9; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 162, арк. 18–20.
- ⁷⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 140, арк. 32.
- ⁷¹ Там само, стр. 162, арк. 19.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Труды Второго Всероссийского библиографического съезда.– М., 1929.– С. 89–94, 109–111; Труды Второй Всероссийской конференции научных библиотек.– Л., 1929.– С. 158, 217, 296, 310–311, 326.
- ⁷⁴ *Сагарда М.І.* Науково-дослідчі завдання Всенародної Бібліотеки України // *Бібл. зб.*– 1927.– № 2.– С. 26–53.
- ⁷⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 229, арк. 22–24; стр. 198, арк. 3; *Іванченко М.М.* Науково-дослідча комісія бібліотекознавства та бібліографії ВБУ: [Діяльність комісії в 1927–1928 рр.] // *Журн. бібліотекознавства та бібліогр.*– 1928.– № 2.– С. 123–125.
- ⁷⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 198, арк. 3.
- ⁷⁷ *Сагарда М.І.* Науково-дослідчі завдання Всенародної бібліотеки України // *Бібл. зб.*– 1927.– № 2.– С. 26–53.
- ⁷⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 199, арк. 7–11.
- ⁷⁹ Там само, арк. 86.
- ⁸⁰ Там само, стр. 250, арк. 6–7.
- ⁸¹ Там само, арк. 8.
- ⁸² Там само, арк. 11–13.
- ⁸³ Там само, стр. 270, арк. 28.
- ⁸⁴ Положення про Бібліографічну комісію при ВУАН // *Бібл. зб.*– 1927.– № 3.– С. 35–36.
- ⁸⁵ Там само.– С. 30–31.
- ⁸⁶ Положення про Бібліографічну комісію при ВУАН // *Бібл. зб.*– 1927.– № 3.– С. 35–42; *Вісті ВУАН.*– 1929.– № 9/10.– С. 27–42; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 139, арк. 7.
- ⁸⁷ ІР НБУВ, ф. 52, № 228, арк. 1; Бібліографічна комісія Української Академії наук в Києві // *Бібл. зб.*– 1927.– № 3.– С. 35–42; [*Іванченко М.М.*] Перший пленум Бібліографічної комісії Української Академії наук // *Бібліологічні вісті.*– 1927.– № 2.– С. 108–109.
- ⁸⁸ ІР НБУВ, ф. 47, № 93, арк. 27–28; Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 253, арк. 94.
- ⁸⁹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 201, арк. 1–146.
- ⁹⁰ *Іванченко М.М.* Науково-дослідча комісія бібліотекознавства та біобібліографії ВБУ : [Діяльність комісії в 1928–1929 рр.] // *Журн. бібліотекознавства та бібліогр.*– 1930.– № 4.– С. 93–94.
- ⁹¹ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 250, арк. 11–13.
- ⁹² Там само, стр. 251, арк. 16–23.
- ⁹³ *Постернак С.* До дискусії про український бібліографічний репертуар // *Журн. бібліотекознавства та бібліогр.*– 1928.– № 2.– С. 87–95.
- ⁹⁴ *Козловський В.О.* Бібліотекознавство в УСРР за період 1917–1927 рр. : Докл. на засіданні Ради ВБУ // Там само.– С. 3–14.

⁹⁵ *Іванченко М.М.* Науково-дослідча комісія бібліотекознавства та бібліографії ВБУ : Діяльність комісії в 1927–1928 рр. // Там само.– С. 123–125.

⁹⁶ *Балика Д.А.* О классификации произведений печати по социальным признакам // Тр. Второго Всерос. библиогр. съезда.– Л., 1929, С. 89–94, 109–111; *Балика Д.А.* Изучение читателя в Библиотеке АН УССР // Тр. Второй Всерос. конф. научн. 6-к.– Л., 1929.– С.158; *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР.– М., 1970.– С.194–195; История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.– Киев, 1979.– С. 85.

⁹⁷ *Одинокая Л.П.* Развитие библиотековедения в Украинской ССР (1917–1941) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук.– Л., 1984.

⁹⁸ *Солонська Н.Г.* “Бібліологічні вісті” як явище української інтелектуальної та книгознавчої думки // Культура України: стан, проблеми, тенденції розвитку : Зб. наук. ст.– К., 1997.– С. 147–152; *Ковальчук Г.* Видавнича діяльність Українського наукового інституту книгознавства // Бібл. вісн.– 1997.– № 6.– С. 28–31.

⁹⁹ История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.– С. 92–94.

¹⁰⁰ Більшість таких розробок увійшла до “Методологічного збірника” (К., 1928.– Вип. 1). Так, “Основні положення скороченого бібліографування” широко використовувалися в практиці універсальних й наукових бібліотек (С. 124–138).

¹⁰¹ *Балика Д.А.* Бібліографія – наука : [Доп. на II Всерос. бібліогр. з'їзді] // Тр. Второго Всерос. библиогр. съезда.– Л., 1929.– С. 89–94; 109–111.

¹⁰² *Лутовінова В.І.* Дослідження бібліографії як суспільного явища в Україні у 20-х роках ХХ ст. // Історія бібліотечної справи в Україні : Зб. наук. пр.– К., 1997.– Вип. 2.– С. 99–111.

¹⁰³ *Сагарда М.І.* Організація бібліографії на Україні // Журн. бібліотекознавства та бібліогр.– 1927.– № 1.– С. 26–53; *Сагарда М.І.* Науково-дослідчі завдання Всенародної Бібліотеки України // Бібл. зб.– 1927.– Ч. 2.– С. 34.

¹⁰⁴ Українська бібліографія.– К., 1928.– Вип. 1.– С. 107–123.

¹⁰⁵ Українська радянська бібліографія.– К., 1980.– С. 17–18; *Королевич Н.Ф., Герашенко М.В.* Бібліограф М.І. Ясинський (1889–1967) : Біобібліогр. нарис.– К., 1995. Ясинський брав участь у виданні: Основні книжки українською мовою і про Україну, що їх видаю в БРСР й РРФСР 1927 р. // Україна.– 1928.– № 31.– С. 138–145.

¹⁰⁶ Етногр. вісн.– 1928.– № 7/8.

¹⁰⁷ *Отмановський В.Д.* Бібліографія краю (“топобібліографія”) як одне з основних завдань наукової бібліотеки: організація топобібліографічної праці на Україні : [Доп. на Першій конф. наук. 6-к УССР 28–31 груд. 1925 р.] // Бібл. зб.– 1926.– № 1.– С. 78–81; *Отмановський В.Д.* Краєзнавство на Поділлі: найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету вивчення Поділля.– Вінниця, 1926.– 13 с.

¹⁰⁸ *Максименко Ф.П.* До бібліографії українознавства // Бібл. журн.– 1928.– № 8/10.– С. 25–28; *Максименко Ф.П.* Межі етнографічної території українського народу.– К., 1921.– 31 с.; *Максименко Ф.П.* До бібліографії українознавства // Журн. бібліотекознавства та бібліогр.– 1928.– № 2.– С. 131–132.

¹⁰⁹ *Королевич Н.Ф.* Бібліограф Федір Пилипович Максименко (1897–1983) : Біобібліогр. нарис.– К., 1996. Він друкував різні матеріали з книгознавства та бібліотекознавства, зокрема опублікував ґрунтовний відгук із поправками і додатками на книжку В. Ігнатієнка “Українська преса (1816–1923)” (К., 1926) // Бібл. журн.– 1926.– № 4/5.– С. 54–63.

¹¹⁰ *Ковальчук Г.І., Королевич Н.Ф.* Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957) : Біобібліогр. нарис.– К., 1995.

¹¹¹ *Маслов С.І.* Всенародня бібліотека України та стародрукч // Бібл. зб.– 1927.– № 2.– С. 74–77; *Маслов С.І.* Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.– К., 1924.

¹¹² *Маслов С.І.* Українська друкована книга XVI–XVIII вв.– К., 1925; Українська книга XVI–XVII–XVIII ст.– К., 1926.– XVI, 436 с.– (Труди УНІК ; Т. 1).

¹¹³ *Лутовінова В.І.* Дослідження бібліографії як суспільного явища в Україні у 20-х роках ХХ ст. // Історія бібліотечної справи в Україні : Зб. наук. пр.– К., 1997.– Вып. 2.– С. 99–111.

¹¹⁴ *Постернак С.П.* Вступне слово. Бібліотечний збірник: На науково-бібліотечному фронті УСРР.– К., 1927.– Ч. 2.– С. 3.

¹¹⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 313, арк. 1–31.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Арх. Президії НАН України, ф. 252, оп. 1, спр. 43, арк. 87 зв.

¹¹⁸ ІР НБУВ, ф. 27, № 1631.

¹¹⁹ Там само, ф. 52, № 12. Спроби пристосуватися до нової політичної ситуації спочатку були вдалим: в 1931–1932 рр. С.П. Постернак почав друкувати свої наукові розробки в газеті “За Радянську Академію”. Але через фронтальні чистки в Академії С.П. Постернак змушений був у 1933 р. залишити посаду заступника голови БК ВУАН. Наприкінці 1931–1932 рр. він брав участь у деяких засіданнях пленумів НДКБ на засадах позаштатного члена НДКБ.

¹²⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 365, арк. 16–17, 33.

¹²¹ Там само, спр. 388, арк. 56.

¹²² Там само, арк. 55.

¹²³ *Новосадский И.В.* Против буржуазных теорий в советском книговедении // Красный библиотечарь.– 1931.– № 10.– С. 18–26; Резолюция Совещания по книговедению 27–31 декабря 1931 г. / НИИ полиграф.-изд. пром-ти ОГИЗа.– М., 1932.– 28 с.; *Новосадский И.В.* Теория книговедения и марксизм // Труды Музея книги, документа и письма.– Л., 1931.– Вып. 1.– С. 29–36.

¹²⁴ *Довгань К.А.* До питання про соціальну функцію книги.– Х. ; К., 1931.– С. 64–65, 100–101; *Довгань К.А.* За перебудову : (До підсумків Всеук. бібліогр. наради 7–9 черв. 1931 р.) // Бібліотекар у соц. будівництві.– 1931.– № 1.– С. 4–7.

¹²⁵ Книга и книжное дело в Украинской ССР.– С. 308.

¹²⁶ Там же.– С. 311.

¹²⁷ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 344, арк. 19, 21.

¹²⁸ Там само, спр. 348, арк. 55–56.

¹²⁹ Там само, спр. 376, арк. 10–11.

¹³⁰ Там само, спр. 398, арк. 12, 22, 39.

¹³¹ Там само, спр. 398.

- 132 Там само, арк. 23–25.
 133 Там само, стр. 348, арк. 4–4зв.
 134 Там само, арк. 56–57.
 135 Там само, стр. 398, арк. 1–4.
 136 Там само, стр. 313, арк. 11–11 зв.
 137 Там само, стр. 398, арк. 2.
 138 Там само, стр. 348, арк. 26 зв.
 139 Там само, арк. 61; стр. 398, арк. 1.
 140 Там само, стр. 348, арк. 61; стр. 398, арк. 2, 348, 61.
 141 Там само, стр. 415, арк. 12–14.
 142 Там само, стр. 418, арк. 30.
 143 Там само, стр. 422, арк. 56, 57.
 144 Там само, арк. 10–35.
 145 Там само, стр. 440, арк. 1–17.
 146 Там само, арк. 5.
 147 Там само, арк. 32–36.
 148 ІР НБУВ, ф. 33, № 2773, арк. 8; Статут бібліотеки Всеукраїнської Академії наук. 1934 – поч. 1935 р.– Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 512, арк. 1–8.

Розділ 6 РЕОРГАНІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ТА ЗМІНА ПРІОРИТЕТІВ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ (1935–1941)

¹ Матеріали наради директорів наукових бібліотек СРСР // Сов. библиография.– 1935.– Вып. 1–2.– С. 1–32. Інформація про доповідь В.М. Іванушкіна – С. 15.

² Арх. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, оп. 1, стр. 505, арк. 8.– (Далі – Арх. НБУВ).

³ Там само, арк. 9–10.

⁴ Там само, оп. 1-л., стр. 50, арк. 24–27.

⁵ Там само, оп. 1, стр. 519, арк. 24.

⁶ Там само, стр. 487, арк. 1–23.

⁷ Там само, стр. 533, арк. 47–51.

⁸ Там само, стр. 499, арк. 15–16.

⁹ Там само, арк. 16–19; стр. 533, арк. 18–22.

¹⁰ Там само, стр. 439, арк. 22; стр. 499, арк. 53–133.

¹¹ Там само, стр. 602, арк. 51–54; стр. 378, арк. 76.

¹² Там само, стр. 519, арк. 1–2.

¹³ Там само, стр. 487, арк. 19–22.

¹⁴ Там само, стр. 573; арк. 20–22; стр. 590, арк. 20–21;

¹⁵ Там само, стр. 544, арк. 1 зв.

¹⁶ Там само, арк. 13–14, 35.

¹⁷ Там само, стр. 487, арк. 7–10; стр. 544, арк. 15–25.

¹⁸ Там само, стр. 519, арк. 11–12.

¹⁹ Там само, стр. 544, арк. 40.

²⁰ Там само, стр. 487, арк. 24–24 за.

²¹ Перебудова роботи бюро міжнародного обміну Бібліотеки ВУАН // Вісті ВУАН.– 1934.– № 5.– С. 67; Про роботу відділу [міжнародного] обміну Бібліотеки ВУАН // Там само.– № 4. – С. 50.

²² История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.– Киев, 1979.– С. 62.

²³ Міжнародний книгообмін Академії наук УРСР. – К., 1936.

Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 527. Після звільнення В.М. Іванушкіна тираж цього видання на склографі був вилучений, залишилося лише декілька примірників для службового користування в системі АН УРСР.

²⁴ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 527, арк. 2, 11–13.

²⁵ Там само, стр. 552, арк. 19–23.

²⁶ Там само, стр. 527, арк. 7–9.

²⁷ История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.– С. 63. Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 110, арк. 5; стр. 142, арк. 5; стр. 229, арк. 11, 15–18; стр. 270, арк. 173.

²⁸ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 566, арк. 1–34.

²⁹ Там само, стр. 573, арк. 1–19.

³⁰ Там само, стр. 533, арк. 23, 29, 39,

³¹ Там само, стр. 519, арк. 20.

³² Там само, стр. 527, арк. 1–63.

³³ Там само, стр. 461.

³⁴ Там само, стр. 557, арк. 1–27; стр. 575, арк. 26, 67; стр. 606, арк. 1–114.

³⁵ НКО створив комісію для детального вивчення цієї проблеми. Виникло питання й про можливість створення єдиної республіканської бібліотеки в УРСР на базі БАН. У січні 1940 р. відбулася скликана Академією наук та Будівельним управлінням НКО УРСР розширена нарада архітекторів, представників наукових бібліотек та наукових робітників з питання побудови будинку Бібліотеки, яка розглядалася як центральна республіканська, універсальна та спеціальна. На нараді були порушені питання структури, розміщення, технічних вимог. Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 605, арк. 1–103.

³⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 533, арк. 13, 24.

³⁷ Там само, стр. 501.

³⁸ Там само, стр. 485, арк. 1–2.

³⁹ Там само, арк. 10; стр. 516, арк. 13.

⁴⁰ Там само, стр. 531, арк. 1–21.

⁴¹ Там само, стр. 485, арк. 3–6.

⁴² Там само, стр. 487, арк. 29.

⁴³ Там само, стр. 485, арк. 10.

⁴⁴ Там само, стр. 499; стр. 519, арк. 20; стр. 488, арк. 59.

⁴⁵ Там само, стр. 562, арк. 21–42.

⁴⁶ Там само, стр. 512, арк. 54–59.

⁴⁷ Там само, стр. 516, арк. 12–14.

⁴⁸ Слід зазначити й те, що в приміщенні Софійського собору поряд з фондами знаходилися й житлові приміщення технічного персоналу, які не були відокремлені від фондів, що підвищувало пожежну небезпеку, але ці факти у розрахунок не бралися.

⁴⁹ В.М. Іванушкін був розстріляний 13 липня 1937 р. – Ковальчук Г.І. Доля репресованих директорів ВБУ в 20–30-х роках // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вып. 4. – С. 17.

⁵⁰ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 505, арк. 45; спр. 522, арк. 160; оп. 1-л., спр. 50, арк. 1–9.

⁵¹ Там само, спр. 511, арк. 2.

⁵² Там само, спр. 512, арк. 1–7.

⁵³ Там само, спр. 515, арк. 1–4.

⁵⁴ Там само; Передача бібліотеки ІЄПК в її повноті, без розпорошеності фондів, мала велике значення: ІЄПК одержував обов'язковий державний примірник видань СРСР єврейською мовою, що його передавала Академія наук в інститутські фонди. У зв'язку з тим, що Бібліотека з 1933 р. комплектувалася лише одним обов'язковим примірником (до 1937 р.), така передача видань єврейською мовою ІЄПК фактично порушувала цілісність фонду архівного примірника БАН та Академії в цілому. Повернення видань бібліотеки Інституту в фонди БАН гарантувало повноту архівного примірника СРСР (Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 522, арк. 92–93).

⁵⁵ У звіті Бібліотеки вказані дані про надходження з УАМЛПНу 89600 кн. од. Насправді фонди УАМЛПНу мали значно менший обсяг від поданої офіційно цифри – фактична наявність фонду становила 58200 кн. од., з котрих 15424 кн. од. було передано в інші інституції. На базі фонду було створено відділ соціально-економічної літератури, а після вилучення "шкідливої літератури" його обсяг зменшився майже на чверть. – Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 555, арк. 1–7; спр. 522, арк. 171–175.

⁵⁶ Арх. НБУВ, оп. 1, спр. 515, арк. 2–4; спр. 540, арк. 47.

⁵⁷ Там само, спр. 522, арк. 190–196.

⁵⁸ Там само, спр. 593, арк. 33.

⁵⁹ Там само, арк. 24–32.

⁶⁰ Там само, спр. 553, арк. 29.

⁶¹ Там само, спр. 512, арк. 8.

⁶² Там само, спр. 554, арк. 103.

⁶³ Там само, арк. 8–35.

⁶⁴ Там само, спр. 548, арк. 37.

⁶⁵ Там само, спр. 551, арк. 6 зв.

⁶⁶ Там само, арк. 7–8.

⁶⁷ Там само, спр. 568, арк. 1–14. Щоправда, спочатку Інститут претендував й на бібліотеку Б.Д. Грінченка, але все ж його зібрання залишилося у БАН УРСР.

⁶⁸ Там само, спр. 551, арк. 8–9.

⁶⁹ Там само, спр. 577, арк. 16–20.

- 70 Там само, стр. 558, арк. 30–35, 37–40.
- 71 Там само, арк. 4–49; 12–14.
- 72 Там само, стр. 577, арк. 3–4 тощо.
- 73 Там само, стр. 570, арк. 1–17.
- 74 Там само, стр. 575, арк. 15, 69–70.
- 75 Там само, стр. 590.
- 76 Там само, оп. 1-л., стр. 57, арк. 4. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.– С. 60.
- 77 Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 607, арк. 1–41.
- 78 Там само, стр. 611–612.
- 79 Там само, стр. 533, арк. 65.
- 80 Там само, стр. 575, арк. 80.
- 81 История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.– С. 53, 65.
- 82 Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 647, арк. 3; стр. 573, арк. 4.
- 83 Там само, стр. 600, арк. 3–5.
- 84 Там само, стр. 511, арк. 17.
- 85 *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР.– М., 1980.– С. 247–249.
- 86 Арх. НБУВ, оп. 1, стр. 511, арк. 3–4.
- 87 Там само, арк. 9.
- 88 Там само, стр. 532, арк. 3.
- 89 Там само, стр. 562, арк. 7–20.
- 90 Там само, стр. 532, арк. 5; стр. 562, арк. 43–44, 52–142.
- 91 Там само, стр. 590, арк. 2–3.
- 92 Там само, стр. 561, арк. 7–28, 32–40, 44–59.
- 93 Там само, стр. 552, арк. 25–37; стр. 579, арк. 1–2.
- 94 Там само, стр. 579.
- 95 Там само, стр. 593, арк. 3–5, 28.
- 96 Там само, стр. 576.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- БАН – Бібліотека Академії наук
БК – Бібліографічна комісія
ВБУ – Всенародна бібліотека України
ВКП – Всесоюзна книжкова палата
ВНБ – Всенародна бібліотека
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
ВУКОПМИС – Всеукраїнська комісія охорони пам'ятників мистецтва і старовини
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ДВОУ – Державне видавниче об'єднання України
ДВУ – Державне видавництво України
ДНБ – Державна наукова бібліотека
ДПУ – Державна публічна бібліотека
ІЄПК – Інститут єврейської пролетарської культури
ІТР – інженерно-технічний робітник
КДА – Київська духовна академія
КІНГ – Київський інститут народного господарства
КІНО – Київський інститут народної освіти
КМА – Києво-Могилянська академія
КМБ, КМПБ – Київська міська (публічна) бібліотека
КПЛ – Києво-Печерська лавра
ЛНБ – Львівська наукова бібліотека
МБА – Міжбібліотечний абонемент
МНО – Міністерство народної освіти
НБУ – Національна бібліотека України
НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
НДІБ – Науково-дослідний інститут бібліотекознавства
НДКБ – Науково-дослідна комісія бібліотекознавства і бібліографії
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний Комісаріат внутрішніх справ

НКЗС – Народний Комісаріат закордонних справ
НКО – Народний Комісаріат освіти
НОП – наукова організація праці
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка
ПБ – підручна бібліотека
РНК – Рада Народних Комісарів
РСІ – Робітничо-селянська інспекція
СНР – Спілка наукових робітників
Спілка РОБОС – Спілка робітників освіти
ТК – Тимчасовий комітет
УАМЛІН – Українська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів
УАН – Українська Академія наук
УБР – Український бібліографічний репертуар
УВО – Українська військова організація
УКП – Українська книжкова палата
УНІК – Український науковий інститут книги
УНР – Українська Народна Республіка
УНТ – Українське наукове товариство
УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія
ЦАУ – Центральне архівне управління
ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет
ЦНБ – Центральна наукова бібліотека

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адаменко А.Г. 189
Акаловська 111
Александров Т.П. 139, 242, 243
Андрієвський О.Ю. 226
Андріашев О.М. 192
Антонович В.Б. 21, 55, 62, 79
Апанович О.М. 6
Ардашев П.М. 185
Артоболевський В.М. 183
Асаткін О.М. 272
Афанасьєв Г.О. 65
- Бабенко О.К. 46
Багалій Д.І. 16, 22, 26, 27, 31, 37, 53,
57–60, 62, 64, 70–72, 74, 89, 151
Базилевич С.М. 226
Балиха Д.А. 106, 111, 206, 208, 210,
214–216, 218, 220–222, 224, 225,
227–231, 233
Балінський І.М. 29, 30, 35, 38, 43, 53,
74, 202
Бараць Г.М. 100
Барвінок В.І. 107, 156, 188
Барзілович Г.Г. 240
Бауер Н.М. 183
Бейлін 124
Белінг Д.О. 258
Бем А.Л. 56
Берков М.М. 236
Берлінський М. 21
Биковський Л.Ю. 38, 39, 44, 45, 63,
68, 71, 101, 138, 202, 220, 230
- Біла Г.Д. 239, 241, 257
Білецький Л.С. 139, 241, 243
Білик О.Я. 258
Білозерська В.І. 55
Білозерський В.М. 79
Біляшівський М.Ф. 59
Блехер Т.А. 268
Бобринські, графи 62
Богомолець О.О. 145, 151
Болсунов І.І. 226
Бондаренко Л.О. 106
Борисенко С.Г. 259, 260
Борович Б.О. 210, 214, 235
Борович П.Н. 111
Браницька, графиня 75
Бродовська О.З. 31, 101, 216, 221, 223
Бутаков О.І. 232
Бухіна Р.А. 268
- Вагнер Ю.М. 36, 64
Вайсблат В.Н. 189
Васяленко К.П. 11
Василенко М.П. 6, 9–16, 18, 20, 22,
33, 51, 53, 67, 79, 157, 177, 202,
275
Вейсблат 217
Веремкович Б.Д. 46, 76
Вернадський В.І. 6, 7, 9–16, 18, 20, 22,
23, 27, 28, 31–33, 45, 53, 56, 57,
59, 61, 62, 65, 66, 70, 79, 99, 158,
202, 275
Вержиковський Р.Р. 226

Витомшицький Є.М. 226
Вишневецькі, князі 61
Вияснівський Ф.Ю. 227
Вілінська 257
Вітте М.К. 226
Воблий К.Г. 106, 122, 123
Вовк Г.Ф. 31, 223, 225, 229, 257
Вовк Ф.К. 25, 55, 225
Волощина О.В. 250, 257
Вольська Ф. 159
Вороненко В.В. 6
Воскресенський М.М. (племінник
проф. Гамалії К.М.) 65
Вотчал Є.П. 106

Гаврик С.В. 31
Гасцька Л.І. 249
Галаган П. 91
Гамалія К.М. 64, 65
Ганапольська О.І. 257, 258
Гешенер М.В. 161, 183, 186, 223, 235,
240, 242, 249, 257, 259
Гермайзе О.Ю. 123
Гінзбург М.А. 56
Гнатенко Л.А. 6
Гнілосиров В.С. 91
Гоголь В.П. 91
Гоголь М.В. 91, 185
Гоголь М.І. 91
Гоголі-Яновські, родичі М.В. Гоголя
91
Годкевич М.А. 210, 212, 215, 225, 236
Голобуцький П.В. 6
Головачов, професор 36, 65
Головнів, рід 89
Головня В.Я. 91
Голоскевич Г.К. 217
Голубев С.Т. 33, 57, 58, 59, 64, 89, 91,
159
Горова Н.І. 257, 260
Городков М.М. 252, 257, 265
Горчаков, князі 61
Горяньський П.Є. 215, 220, 224
Горький Максим дядь. Пешков О.М.

Граве Д.О. 39, 53
Грибівська К.М. 127, 128, 241, 249,
263, 268, 271
Григор'єв Г.М. 260
Григорук Є.М. 65
Гришко М.М. 151
Грінченко Б.Д. 21, 79, 184, 185
Грузиненко Л.О. 216, 219
Грунін Т.І. 253, 258
Грунський М.К. 159
Грушевський М.С. 11, 18, 106, 177,
223, 226, 242
Грушевський О.С. 6, 11, 20, 22
Грушевський С.Г. 226
Губська Л.І. 268
Гутенберг Й. 258
Гуцура В.В. 226

Давидовський А. 75
Давідсон І.Л. 139
Дай 124
Данилевич В.Ю. 22, 26, 27, 53
Двигубський К.Г. 253
Демуцька Н.Г. 31
Демуцький П.Д. 266
Демченко Є.П. 6
Денікін А.І. 27, 28, 32, 60
Дзбановський О.Т. 74, 115, 128, 159,
161, 189–191, 200, 235, 240, 243,
249, 257, 258
Дзюбенко 124
Дзюбенко К.К. 250, 258
Дінабург Б. 99
Діяківський Ю.П. 182–184, 206, 208,
216
Добржинський Є.Н. 167
Донгань К.А. 236, 238, 257
Долгоруков, князь 27
Донець О.М. 6
Дорошенко В.В. 79, 170
Дорошенко П.Я. 12, 59, 92
Дорошкевич О.К. 123, 217
Драгоманов М.П. 55, 79, 158
Дубняк К.В. 225

- Дубровіна Л.А. 6
 Дубровський В.В. 208, 210, 211, 214,
 217-219, 225
 Дуднін А.М. 258
 Дяковський Б.О. 31

 Енгельс Ф. 194, 244
 Еттингер О.Д. 258

 Єрмакова Н.П. 258
 Єфремов С.О. 15, 16, 21, 22, 26, 47,
 50, 53, 56, 59, 64, 65, 67, 75, 122,
 123, 151, 152, 177, 178, 225, 226,
 275

 Жезмер-Петриченко Є.М. 268
 Жислін Л.Е. 111
 Житецький Г.П. 15, 16, 22, 26, 28-33,
 35, 38, 39, 40, 43-45, 49, 53, 57,
 58, 64, 66-68, 89-94, 96, 102,
 123, 179-183, 200, 202, 206, 216,
 220, 229, 232, 242, 275
 Житецький П.Г. 33, 57, 58, 64
 Житецькі 185
 Жлудько Б.М. 6
 Журавська І.Х. 258

 Заболотний Д.К. 122, 151
 Зайкін Я.І. 249, 252, 258, 268, 271,
 273
 Затонський В.П. 22, 26, 60, 185
 Зверезомб-Зубовський Є.В. 226
 Здаєвич Б.І. 103, 161, 183, 186-189,
 194, 198, 200, 206, 216, 222, 224,
 227, 229, 232, 240, 242, 258, 268
 Зеленко І.Н. 265
 Зехцер Н.Й. 249, 253, 268
 Зільберштейн А. 111
 Золотарьов В.А. 192

 Іваненко М.Е. 226
 Іванець Н.Г. 31
 Іванницький В.Ф. 30, 35, 41, 43-45, 97,
 101-103, 105, 124, 125, 128, 131,
 139, 181, 183, 194, 196, 200, 202,
 206-211, 215, 216, 222-224, 229,
 240, 243
 Іванницький-Василенко С.М. 82-84,
 175
 Іванів Я.М. 57
 Іванова 123, 124
 Іванов-Меженко Ю.О. див. Меженко
 Ю.О.
 Іванченко М.М. 119, 125, 209, 224,
 234
 Іванушкін В.М. 140, 145, 217, 247,
 249, 257, 260, 279
 Івасюк М.І. 196
 Ігнатієнко В.А. 236
 Ізраельсон Я.І. 31, 36, 43, 45, 65, 99,
 100, 194
 Іконников В.С. 55, 57-59, 64
 Ільницька З.М. 260, 263, 265, 267,
 268, 271
 Ільїнський Г. 75
 Іноземцев 124
 Іноземцев І. 242
 Іноземцев П.Ф. 128, 132, 197

 Кяган А.М. 184
 Каліберда Н.Ю. 6
 Каманін І.М. 89
 Камінський В.А. 45, 46, 60, 75, 76
 Каміонський М.І. 100
 Карваєв В.П. 64
 Кармелюк У. 76
 Карпінська М.П. 31
 Карпінська О.Є. 31, 44, 104, 125, 127,
 128, 132, 139, 206, 208, 210, 216,
 220, 221, 224, 229, 231, 238, 241,
 243
 Кастин 111
 Клауфман 192
 Кащенко Г.М. 31
 Кирилук Є.П. 225
 Кисіль О.Г. 139, 235, 241
 Кицай О.Г. 46
 Ківлицький Є.О. 6, 10, 22, 29, 30, 33, 34,
 53, 56, 61, 62, 66, 71, 91, 101, 202

- Кіліпський О.Є. 30
 Кішар Т.І. 6
 Кіржав С.М. 6
 Кіров (Костриков) С.М. 258
 Кістерська Л.Д. 6
 Кістяківський Б.О. 32, 257
 Кістяківський О.Ф. 57, 89, 92
 Кличенко М.Е. 26, 257
 Кличенко П.В. 92, 226
 Коблиць 248
 Ковалевський Ю. 203
 Коваль Т.В. 6
 Ковальський М.І. 46
 Ковальчук Г.І. 6
 Коган 167
 Коган Л.Р. 111
 Кожухівський О.Н. 46
 Колякова Н.В. 6
 Колмченко А.І. 210
 Ковель Н.Г. 220, 249, 268
 Кошарний П.О. 266
 Кошарська Ф.Г. 268
 Кошарський В.О. 101, 108, 117, 128,
 132, 138, 139, 205, 206, 208, 210,
 213, 215, 216, 220–224, 227–229,
 235, 238–240, 242
 Кошуб С.Г. 226
 Кошакін І.Г. 226
 Колубовський Я.М. 29
 Коляда Г.І. 139, 188, 197, 224, 235
 Конський С.А. 252, 257
 Коцра С.Г. 226
 Конський О.Я. 65, 168
 Котержинський К.О. 138
 Кордт В.О. 13–16, 19, 21–23, 26, 27,
 33, 38, 45, 47–50, 53, 57, 73, 107,
 123, 128, 132, 157, 196, 197, 200,
 202, 223, 224–240, 249, 275
 Корнієнко І.К. 249
 Корольков І.М. 185
 Корчик-Чепурківський О.В. 85, 122,
 177
 Косач Л.П. (Леса України) 136
 Косицький Є.К. 127, 132, 240
 Косіор С.В. 272
 Костомаров М.І. 58, 64, 185
 Костюченко А.М. 260
 Котляревський О.О. 91
 Коздобинський М.М. 136
 Кочубинський О. 79
 Кравченко І.І. 258
 Кравченко Н.В. 221, 229, 240
 Кравчук М.П. 151
 Красуський К.(І.)А. 59
 Кравецький І.І. 30, 34, 35, 38, 42, 45,
 68, 80, 81, 84, 86, 102, 202, 230
 Крищенко Ю.О. 106
 Крилов М.М. 134, 151, 159
 Криловський А.С. 47, 73, 107, 155,
 223
 Кримський А.Ю. 15, 16, 21–23, 26, 29,
 31–33, 38, 47, 48, 50, 52, 53, 57,
 64, 66, 71, 79, 85, 89, 97–99, 122,
 123, 152, 159, 177, 233, 275
 Крутська Н.К. 245, 271
 Кудрявцев П.П. 226
 Кувшинев В.В. 258
 Кулаковський Ю.А. 36, 57, 58, 64,
 161
 Куліш П.О. 184, 185, 225
 Кульженко В.С. 66
 Куфая М.М. 236
 Кухаренко І.А. 226
 Кучинський М.В. 6

 Лазаревський О.М. 92
 Ландкаф С.Н. 226
 Ларев 79
 Латинський 111
 Левитський Л.М. 51, 124
 Левницький О.І. 59, 89
 Левченко М.З. 63, 74, 226
 Ленін (Ульянов) В.І. 194, 236
 Леонтович М.Д. 192
 Лизогуб Ф.А. 12
 Липський В.І. 29, 39, 47, 50, 52, 53,
 225, 233
 Лисенко М.В. 191, 266

- Личков Б.Л. 106
 Личков Л.С. 26
 Лісник Ф.С. 210
 Лісовський М.М. 236
 Літвицька 75
 Лобода А.М. 156
 Лое В.Є. 46
 Лозієв П.Н. 47
 Лозовик Г.Н. 226
 Лопухіни-Демидови, князі 61, 68, 91
 Лотоцька Г.Ф. 268
 Лотоцький О.Г. 9
 Лубковський Р.К. 20
 Лук'яненко М.В. 242
 Лур'є Б. 100
 Лучицька М.В. 64
 Лучицький І.В. 57, 58, 64, 89, 92, 161
 Любецька А.І. 31
 Любченко П.П. 272
 Лютий І.Г. 226
 Львови, князі 60
 Ляскоронський В.Г. 62

 Майблом О.І. 249, 271
 Майборода С.К. 65
 Максименко Ф.П. 117, 124, 125, 127,
 158, 161, 192, 193, 200, 206, 222,
 223, 227, 231, 233, 242, 243
 Максимович М.О. 58, 91
 Малков Г.М. 36
 Малюга М.М. 257, 258, 260
 Маляренко Т.Й. 31, 101, 125
 Мануйлов О.А. 9, 10
 Марголіна А.Н. 111
 Маркєвич М.А. 67
 Маркович Д.В. 46, 91, 92
 Марковський Є.М. 74, 128, 132, 139,
 222, 224, 227, 235, 239, 242
 Марковський М.М. 29-31, 35, 38, 40,
 43, 53, 63, 67, 91, 96, 102, 202
 Маркс К. 138, 189, 194, 244
 Масленкова К.М. 191
 Маслов С.І. 74, 93, 97, 102, 125, 128,
 132, 138, 161, 173, 174, 181-183,
 186-189, 200, 216, 218, 221-225,
 230, 232, 235, 238, 242, 249, 252,
 257, 258
 Матвєєва Л.В. 6
 Матусєвич В.В. 6
 Маяковський В.В. 136
 Маяковський Я.Л. 50, 109, 206, 209,
 210, 215, 216, 222, 223, 229
 Меженко Ю.О. 6, 34, 35, 37, 44, 46,
 47, 52, 53, 113, 167, 202, 203, 215,
 217, 225-227, 230, 233, 236-238
 Мезєнцев С.М. 161
 Мельник А.Й. 31
 Миколєнко Н.М. 126, 132, 139, 234,
 239, 279
 Михайловський С.В. 226
 Михальченко О.Б. 265
 Михновський
 Мізерницький О.М. 46
 Міггєльман І.І. 115, 132, 194, 196,
 198, 235
 Міщенко Ф.Г. 122
 Міяковський В.В. 45, 50, 52, 53, 60,
 89, 202, 230
 Могиллянський М.М. 59
 Модзалєвський В.Л. 14, 32, 59, 60, 89,
 92
 Молчановський Н.В. 64
 Морозов Ф.М. 156
 Мотовілова С.М. 216
 Мотряч-Шамрай В.О. 31

 Назарєвський О.А. 252, 258, 260
 Науменко В.М. 58
 Науменко В.П. 10, 21, 57, 58, 64, 67,
 79, 91
 Нєстеровський П.А. 31, 41, 43, 52,
 101, 103
 Новосадський І.В. 236
 Носов А.З. 21, 25, 66, 70

 Образцов В.П. 159
 Огієнко І.І. 45, 138
 Оглоблін (Мєзько) О.П. 37

Оксіон М.Ф. 107, 128, 139, 158, 188,
200, 229, 241, 242
Олександрович Ю.С. 45
Олександровський О.М. 95
Ольденбург С.Ф. 10
Остроградський М.В. 178
Осьмак В.О. 110
Осьмак К.І. 159
Отюмановський В.Д. 107, 210, 212, 231

Павелко-Черський В.Г. 156, 188
Павловський П.Ф. 162, 257, 260
Павлутський Г.Г. 59
Паліс, професор 64
Палладін О.В. 152, 272
Пальмов М.М. 159
Патон Є.О. 152
Пащенко Ф. 257
Перетц В.М. 11, 76
Перфецький Є.Ю. 16, 22, 23, 70
Петров М.І. 36, 57, 58, 64, 156
Петровський М.Н. 189, 259, 260
Пешков О.М. (Максим Горький) 56,
136
Пискорська Н.В. 101, 108, 127, 139,
173, 206, 208, 216, 219, 221, 223,
229, 240
Підгвацький В.Я. 123
Плятери, графи 91
Подолінський 158
Позднякова Т.Д. 250
Покровський М.М. 56
Полонська-Василенко Н.Д. 39
Полулях О.І. 103, 128, 198, 206, 216,
219, 221, 229, 235, 239, 240, 243,
259
Пономарьов С.І. 79
Понятовський Станіслав Август,
польський король 157
Попельницький О.З. 92, 159, 163, 184,
188
Попов П.М. 128, 132, 182–184, 186,
215, 235, 238, 240, 242
Постернак С.П. 9, 23, 43, 45, 47, 48,
50, 52–54, 68, 72, 76, 103, 106,

111, 113, 114, 117, 118, 123, 124,
145, 157, 172, 200, 205, 206, 208–
211, 214–217, 220–225, 227, 233,
235, 237, 240, 275, 279
Потебня О.П. 55
Преображенський, професор 159
Преображенський А.В. 191
Прозоровська О.І. 111
Промислов А.З. 159
Промислова М.М. 159
Птуха М.В. 29, 37, 53, 85, 113, 152,
225, 226, 233
Пухальський В.В. 266
Пфейффер В.В. 46
Пясецький П.Ю. 46

Рабчинська О.В. 240
Радников В.П. 226
Ракочі, князі 75
Решінія, князі 60
Ркліцький С.В. 171, 184, 227
Ровнер О.С. 250, 268
Розанов Я.С. 111, 210, 225
Розенберг К.А. 250, 268, 273
Розенгауз 111
Розет І.М. 43
Розумовських, рід 62, 183, 184, 192,
199
Романенко-Араджіоні М.Х. 31
Романович-Ткаченко Н.Д. 185
Рошко М.В. 210
Рубакін М.О. 236
Рубінзон Л.Р. 268
Рубінштейн С.Л. 210, 212, 215, 225
Рулін П. 260
Руліна Л.М. 260
Русов О.О. 91, 92
Ряшко А.Й. 48, 253, 268

Савич О.П. 226
Сагарда М.І. 29, 30, 38, 53, 54, 63, 71,
89, 103, 113, 117, 125, 138, 139, 206,
208, 210, 212, 215, 218, 220–225,
229, 230, 233, 234, 236–238, 241
Салізкін С.С. 10

Саливон (Тисяченко) Г.Д. 159
Сахарний Н.Л. 250
Сенніські 75
Сербин М.П. 46
Серветник 243
Серветник Д.Ю. 139, 234, 243
Сергєва І.А. 6
Середа А.Х. 59
Сіманкевич Є.І. 257
Сірополко С. 12, 45
Скорделлі П.К. 62
Скоропадський П.П. 12, 14, 22
Скотинський Й.К. 46
Скрипник М.О. 125, 129, 136, 193, 244
Скрипчинський П.В. 21
Слабченко М.Є. 121
Слинько А.П. 75
Слободяник М.С. 6
Сво О.П. 31
Соколов П. 59
Соколовська Є.Г. 74
Соколовський К. 73
Сонні А.І. 65
Сосницький Ю.Г. 249
Сташевський Є.Д. 92
Стебницький П.Я. 9, 26, 30, 53, 81,
84–88, 168, 173, 174
Степаненко В.П. 62, 64
Степанов 61
Степовий (Якименко) Я.С. 192
Стелченко О.П. 6
Стеценко К.Г. 192
Стещенко І.М. 36, 64
Стрішенець Н.В. 6
Сулимів-Войцеховичів, рід 91
Суслонarov М.З. 242
Сушицький Ф.П. 65

Тарновська-Глінка С.В. 20
Тарновський В.В. 20, 62
Терлецький П.Ф. 103, 125
Тимошенко С.П. 32
Титов Ф.І. 91
Тихвінський Ю. 61

Торшгейн Г.А. 263, 268
Трегубов Є.К. 58, 64
Трощинський Д.С. 161
Туган-Барановський М.І. 65
Трушинська К.М. 252, 271
Тур'ян В.П. 267
Тутковський М.А. 266
Тутковський П.А. 37, 53, 79, 152

Українка Леся див. Косач Л.П.
Усенко І.Б. 6
Фабер 111

Файнівський А.В. 46
Фетісов Ю.І. 252
Філіпчук О.М. 74
Фіндейзен М. 191
Флоринський Т.Д. 62, 185
Франко І.Я. 136
Фрид'єва Н.Я. 111
Фурер В. 111
Фурса М.І. 139, 198, 242

Хандріков М.Ф. 75
Ханенко В.М. 57
Ханенки, поміщики 66
Харлампович К.В. 122
Харкова О.Й. 258
Харченко А.І. 257, 259, 260
Хильчевський І.П. 185
Хілінська М.М. 260
Холодний М.Г. 37, 152
Холоневські, графи 76
Хохол М.Т. 209, 210, 229, 257

Цейтлін О.С. 249

Червіна Н.М. 249, 271
Черкаський А.М. 217
Чернова Є.Ю. 268
Черський В.Г. див. Павелко-Черський В.Г.
Четверіков В.І. 162
Чикаленко Є.Х. 33
Чолганська О.І. 31, 35, 219
Чубар В.Я. 121

Шамрай С.В. 159
Шванке, професор 19
Шевченко Т.Г. 136, 184, 185, 232, 259
Шевфінкель 111
Шеффер Т.В. 268
Шниович М.А. 250, 257, 268
Шленкер 161
Шліхтер О.Г. 122
Шмальгаузен І.І. 152
Шокопляс І.Г. 6
Шодуари, барони 91, 161, 185
Шпунт Р.М. 225
Шраг І.Л. 79
Шрамченко О.М. 31
Штейнгель, барон 66
Штернберг П.К. 56
Шугуров М.В. 79, 91
Шур 217

Щелкунов М.І. 236
Щербаківський В. 57, 61
Щербаківський Д.М. 68
Щербатови, князі 61, 76

Юзефович М.В. 161
Юркевич В.Д. 226
Юркевич П.Д. 75
Юрчук В.І. 6
Юрченко П.Г. 257

Яворницький Д.І. 57
Яворський М.І. 122, 241
Яворський О.К. 128
Яворський С. 74
Якобі Г.О. 216
Якубовський К.Л. 64
Якубовський С. 139
Яновський М. 235
Яременко 124
Яременко А.М. 139, 140, 161, 234, 239,
240, 242, 243, 252
Ярмаченко Н.Т. 31
Яршанич А.І. 226

Ясинський М.І. 102, 113, 128, 132, 138,
158, 159, 168–170, 172, 173, 175–
178, 200, 206, 208, 210, 212, 215–
218, 220–222, 223–225, 230, 231,
233–240, 242, 243

Ясногородський М.Л. 128, 196

Яснопольський М.П. 62, 64

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ЗАСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПЕРШІ РОКИ ЇЇ ІСНУВАННЯ. РОЗВИТОК ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ФОНДУ (1918–1923)	9
1.1. Діяльність М.П. Василенка та В.І. Вернадського як фундаторів Національної бібліотеки Української держави та створення Тимчасового комітету Національної бібліотеки	9
1.2. Національна бібліотека України у період діяльності Тимчасового комітету та Ради бібліотекарів (1920–березень 1923)	35
Розділ 2. КОМПЛЕКТУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕКИ (1918–1923). РОЛЬ ДІЯЧІВ НАУКИ ТА КЕРІВНИКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ ФОНДІВ	55
2.1. Комплектування фондів та збирацька діяльність Бібліотеки	55
2.2. Формування історико-культурних матеріалів книжкової спадщини: концептуальні засади збирання, організації та опису фондів спеціалізованих відділів	77

Розділ 3. ВСЕНАРОДНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ (1923–1934)	101
3.1. Основні напрями діяльності та розвиток ідеї Національної бібліотеки (1923–1928)	101
3.2. Реорганізація Бібліотеки 1929–1934 рр. та проект Статуту 1934 р.	120
Розділ 4. ЗАГАЛЬНІ ТА СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ФОНДИ І КАТАЛОГИ БІБЛІОТЕКИ (1924–1934)	148
4.1. Комплектування загальних фондів і збирання бібліотечних колекцій та зібрань. Принципи каталогізації й каталоги загального фонду	148
4.2. Створення концепції спеціалізованих підрозділів ВБУ та історія формування їх фондів	168
Розділ 5. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ У ГАЛУЗІ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА, БІБЛІОГРАФІЇ ТА КНИГОЗНАВСТВА (1918–1934)	201
5.1. Науково-дослідна, науково-організаційна та науково-педагогічна діяльність у галузі бібліотекознавства та бібліографії (1918–1928)	201
5.2. Спад і переорієнтація наукової діяльності Всенародної бібліотеки України (1929–1934)	234
Розділ 6. РЕОРГАНІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ТА ЗМІНА ПРІОРИТЕТІВ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕКИ (1935–1941)	247
ПІСЛЯМОВА	275
ПРИМІТКИ	283
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	324
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	326

ПРО АВТОРІВ

ДУБРОВІНА Любов Андріївна – доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, автор понад 100 праць, зокрема 5 монографій. Працює в галузі історії України, спеціальних історичних дисциплін: української історіографії, джерелознавства, археографії, кодикології, книгознавства, бібліографознавства, інформатизації архівної та бібліотечної справи.

ОНИЩЕНКО Олексій Семенович – доктор філософських наук, професор, академік Національної Академії наук України, заслужений діяч науки Української РСР, Генеральний директор Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, автор понад 200 праць, зокрема 11 монографій. Працює в галузі філософії та історії культури, інформатики, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, соціології.

Наукове видання

***ДУБРОВІНА Любов Андріївна
ОНИЩЕНКО Олексій Семенович***

**ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

1918–1941

Підп. до друку 09.09.98. Формат 60x84/16. Офс. друк.
Папір офс. № 1. Ум. друк. арк. 21,06. Тираж 1000 пр. Зам. 13.

Поліграфічна дільниця Національної бібліотеки
України імені В.І. Вернадського.
252039 Київ 39, просп. 40-річчя Жовтня, 3.